

**«СӘРСЕН АМАНЖОЛОВ АТЫНДАҒЫ
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ» КЕ АҚ**

**НАО «ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ САРСЕНА АМАНЖОЛОВА»**

Сәрсен Аманжоловтың 120 жылдығына арналған
**«БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМДЫ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУ –
АДАМИ КАПИТАЛ САПАСЫН АРТТЫРУДЫҢ
НЕГІЗГІ ФАКТОРЫ»**

«Аманжолов оқулары-2023»

Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

II бөлім

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

Международной научно-практической конференции

«Аманжоловские чтения-2023»

**«ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ – КЛЮЧЕВОЙ
ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА»,**
посвященной 120-летию Сарсена Аманжолова

Часть II

CONFERENCE PROCEEDINGS

International Scientific and Practical Conference

«Amanzholov's Readings-2023»

**«TRANSFORMATION OF EDUCATION AND SCIENCE – A KEY
FACTOR IN IMPROVING THE QUALITY OF HUMAN CAPITAL»,**
dedicated to the 120th anniversary of Sarsen Amanzholov

Part II

Өскемен -Усть-Каменогорск, 2023

Бас редактор:

Төлеген Мұхтар Әділбекұлы,

**С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің Басқарма төрағасы – ректор,
профессор, PhD**

Бас редактордың орынбасары:

Ровнякова Ирина Владимировна,

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті Басқарма төрағасының орынбасары –
стратегиялық даму және ғылыми жұмыс жөніндегі проректор, п.ғ.к.

Редакция алқасы:

Алимбекова Нурлана Бауржановна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің
басқарма мүшесі – академиялық мәселелер жөніндегі проректор, PhD;

Шарапиева Гульнур Даулетхановна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің ғылым
және ғылыми жобаларды коммерциализациялау бөлімі жетекшісі;

Адиқанова Салтанат, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің IT және
жаратылыстану ғылымдары жоғары мектебінің деканы, PhD;

Оразалин Слямбек Калибекович, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің
гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің деканы, т.ғ.к.;

Куленова Гульнара Борисовна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің педагогика
жоғары мектебінің деканы, мед.ғ.к.;

Апышева Асель Ануарбековна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің экономика
және құқық жоғары мектебінің деканы, э.ғ.к.;

Картаева Айжан Маратбековна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің
«Абайтану» ғылыми-зерттеу институтының директоры, филол.ғ.к.;

Ислямова Сара Аскарровна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті «Берел»
баспасының директоры

Б 94 **«Білім мен ғылымды трансформациялау – адами капитал сапасын арттырудың негізгі факторы»** Халық. ғыл.-тәжір. конф. матер. жинағ. = Сб. матер. Междун. науч.-практ. конф. **«Трансформация образования и науки – ключевой фактор повышения качества человеческого капитала».** – Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚУ «Берел» баспасы, 2023. – 626 б. – II бөлім.

ISBN 978-601-314-734-5

«Білім мен ғылымды трансформациялау – адами капитал сапасын арттырудың негізгі факторы» атты Халықаралық ғылыми-тәжірбиелік конференциясының материалдары жинақталған. Мақалалар Филология – тіл білімінің, әдебиет тарихы мен теориясының мәселелерін зерттейтін ғылым; қазіргі жастарды рухани-адамгершілікке тәрбиелеу; интеграциялық процестердің қазіргі жағдайындағы Қазақстан дамуының экономикалық және құқықтық аспектілері; көпмәдениетті жастардың санасын қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық негіздері және әлеуметтік желілер мен БАҚ ықпалы; қазіргі әлемдегі жаратылыстану зерттеулері – тәжірибе, проблемалар және перспективалар саласындағы зерттеулерге арналған.

В сборник включены материалы Международной научно-практической конференции «Трансформация образования и науки – ключевой фактор повышения качества человеческого капитала». Статьи посвящены исследованиям проблем языкознания, истории и теории литературы; духовно-нравственному воспитанию современной молодежи; экономико-правовым аспектам развития Казахстана в современных условиях интеграционных процессов; научно-педагогическим основам формирования сознания поликультурной молодежи и влиянию социальных сетей и СМИ; естественным наукам, исследованию в современном мире – опыту, проблемам и перспективам.

ӘОЖ 37+001
КБЖ 74+72

ISBN 978-601-314-734-5

© С.Аманжолов атындағы ШҚУ, 2023

ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ

ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ

ӘОЖ 37.015.3:159.9

МӘДЕНИЕТТІҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРМЕН БАЙЛАНЫСЫ

Абишова М., Сатыбалды С.

Ғылыми жетекші: Комекова Г.К., биология магистры

Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: abishova.marzhan@bk.ru

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік саясаттың стратегиялық бағыты – интеллектуальдық ұлт қалыптастыру. Сондықтан «Интеллектуальдық ұлт – 2020» ұлттық жобасында жаңа қазақстандықтарды тәрбиелеу мақсатында білім беру үдерісін зияткерлендіру қажеттілігі идеясы ұсынылды. Сол интеллектуалды ресурстың бірі – бүгінгі жастардың рухани-адамгершілік мәдениеті. Заманауи қазақ жастарының, Ұлы дала ұрпақтарының санасын рухани жаңғыртуда тарихи тұлғалардың, әлемнің және өз Отанының біліміне, ғылымына, мәдениетіне қосқан үлесі, өмірлік қағидалары мен әділеттік жолындағы күресі, адамзатқа жасаған игі істері сияқты құндылықтардың маңызы арта түсуде. Сондай тұлғалардың бірі – Әбу Насыр Әл-Фараби.

Әл-Фараби қазақ топырағында дүниеге келген ғұлама ғалым. Шығыстың ұлы ойшылы әрі ағартушысы, әйгілі математик, философ, музыка зерттеушісі, тарихшы болған. Туған жері Отырар қаласы. Отырар ойшылдарының ең атақтысы, ең ғұламасы – «шығыстың Аристотелі». Әбу Насыр әл-Фараби (870-950) ірі сауда орны, мәдениет орталығы болған Отырар қаласында туып, сонда білім алған, кейін Бағдат қаласында ұстаз болды. Әл-Фараби алғашқы педагогикалық ой-пікірлердің жетістіктерін жаңғыртып, халық даналығы туғызған данышпандық ой-пікірлерге, шығыс мәдениетінің озық үлгілеріне ден қоя отырып, өзінің түпнұсқалық педагогикалық тұжырымдамасын жасады. Оның педагогикалық тұжырымдамасы әдіснаманы, дидактиканы, тәрбие теориясы мен әдістемені бірге қамтитын іргелі жүйе болып табылады. Әл-Фарабидің тәлім-тәрбиелік идеялары теориялық дәрежесі жағынан іргелі педагогикалық ілімге бастапқы негіз бола алады, әсіресе оның күллі адамзат қауымдастығының жиынтығы ретінде ұлы қоғамды суреттейтін ізгілік тұғырнамасы қазіргі педагогиканың жетекші идеясы болып отыр. Ғұламаның адамгершілік ізгіліктер туралы пайымдаулары «Өзін-өзі тану» пәні арқылы берілетін рухани-адамгершілік құндылықтардың негізі іспеттес. Әл-Фараби адам баласын жаратылыстың ең ұлы құндылығы деп есептеді. Әл-Фараби жетілген тұлғаны тәрбиелеу үшін «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие беру керек, ол келешекте оның барлық өміріне апат әкеледі» деген басты қағиданы ұсынды. Ғұлама өзінің трактаттарында педагогикалық, психологиялық, дидактикалық

әдістемелік терминдер тізбегін ұсынды. Әл-Фарабидің гуманистік идеяларға толы педагогикалық көзқарастары ғұламаның «Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері», «Бақыт жолын сілтеу», «Азаматтық саясат», сияқты көптеген трактаттарында сипатталған. Бұл еңбектерде оқытудың мақсаты мен әдістемесі, білімнің беріктігі, жүйелілігі, оқытудың қолжетімділігі, көрнекілігі қамтылған, білім алушының белсенділігі мен мақсатқа ұмтылушылығына көңіл бөлінген. Жалпы педагогиканың бір салас болып табылатын тәрбие теориясының әдіснамасын әл-Фарабидің тәрбиенің заңдылықтарын, ұстанымдарын, мақсатын, мазмұнын, әдістерін, құралдарын, нәтижесін тұжырым дамалық тұрғыдан негіздейтін жетекші педагогикалық ой-пікірлері айқындайды. Тәрбиелеу – халықтардың бойында білімге негізделген этникалық ізгіліктер мен өнерлерді дарыту. Тәрбиелеу – жеке адамның кісілігін қалыптастыру деп көрсетеді. Ол тәрбие әрекетінде қатты әдіспен жұмсақ әдісті ұштастыра білуді ұсынады. Тәрбие тәжірибе және іс-әрекет арқылы беріледі деді Әл-Фараби. Сол себепті әл-Фарабидің алдымен «Қайырымды қала» идеалы – гуманистік және адамгершілік бағдар екендігін жүйелегенін. Әл-Фарабидің дүниетанымдық пайымы бойынша ақылдың төрт тұғыры болып табылатын топырақ, ауа, от, су ізгі мемлекетте әділ заң, ақыл, парасат, дәулет, байлық, қанағатшылдық арқылы толық жүзеге асады деген сенімде болды. Әл-Фараби қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары арқылы жасөспірімдер тәрбиесінің тұтас тұжырымдамаларын ұсынған. Әл-Фарабидің педагогикалық тұжырымдамасы оның әлеуметтік этикалық, философиялық, музыкалық трактаттарындағы ойларымен ұштасып отырғаны ақиқат. Тәрбие кезінде адамдар мен халыққа білімге негізделген қасиеттерден шығатын әрекеттерді жасауды дағдыға айналдыру арқылы үйретіледі...». Бұл анықтамалардың астарлы мағынасы қазіргі педагогикадағы «оқыту» мен «тәрбие» ұғымдарына берілген анықтамалармен сабақтасып, өзара байланысып жатқандығын айқын аңғаруға болады. Қазіргі кезде педагогиканың негізгі ұғымдарына «тұлғаны қалыптастыру» ұғымы да жатқызылады. Жеке тұлғаны қалыптастыруды Әл-Фараби былай анықтайды: «Жақсы мінез-құлық пен ақыл күші бұлар адамшылық қасиеттер болып табылады. Егер осы екеуі бірдей болып келсе, біз өз бойымыздан және өз әрекеттерімізден абзалдық пен кемелдікті табамыз және осы екеуінің арқасында біз ізгілікті және қайырымды адам боламыз, біздің өмір бейнеміз қайырымды, ал мінез құлқымыз мақтаулы болады». Ғұламаның педагогикалық тұжырымдамалары негізінен «бақыт» және «парасат» ұғымдарының төңірегінде өрістейді. Әл-Фараби «парасат» ұғымын терең мазмұндады. Бұл ұғым ойлау мен болмыс, өнер мен ғылым диалектикасына, ал ғылымға баратын жол білім мен парасатқа негізделеді деп көрсетті ұстаз.

Әл-Фарабидің педагогикалық тұжырымдамасы бойынша тәрбие мен тәлім, оқыту мен үйрету өзара тығыз байланыста, бірін бір ітолықтыра отырып жүргізілу ітііс. Бақытқа жету жайында: бақытқа жеткізетін, негізінен денсаулық, еңбек және білім деп түсіндірді. Бақытқа жеткізетін ізгіліктер: теориялық ізгілік, ойшылдық, этикалықізгілік, практикалық өнер. Демек, Әл-Фараби этикалық категорияларға жақсылықты, достықты, өзара көмекті, әділеттілікті, абыройды, қанағаттануды, бақытты жатқызады . Әл-Фарабидің педагогикалық жүйесіндегі «бақыт» ұғымы –

этикалық категория, яғни әрбір адамды бақытқа жеткізу мұраты. Бақытқа жетудің негізін де философия, ғылыми білімдер арқылы дүниедегі пәк тазалықты, әдемілікті бойға сіңіру, ойға, жүрекке ұялату, дарыту әрекеті жатады. Ол адам баласын жаратылыстың ең ұлы құндылығы деп есептеді. Ғұламаның педагогикалық тұжырымдамалары негізінен «бақыт» және «парасат» ұғымдарының төңірегінде өрістейді. Әл-Фараби «парасат» ұғымын терең мазмұндады. Бұл ұғым ойлау мен болмыс, өнер мен ғылым диалектикасына, ал ғылымға баратын жол білім мен парасатқа негізделеді деп көрсетті ұстаз. Ғұлама білімнің жетекші салалары ретінде саяси және азаматтық ғылымдар жүйесіндегі этика мен педагогиканың маңызын ерекше атап көрсетті. Олардың ішінде негізгілеріне тоқталып өтейік. Әл-Фараби дадактикасы бойынша: оқытудың мақсаты – шәкірттің бойында білім беру мен зерттеуге үйрету арқылы білім, ақыл, парасат қалыптастыру, оқытудың түпкі мақсаты – адамдарды бақытқа жеткізу; дидактиканың негізгі ұғымдары: үйрету, оқыту, білімберу, тәрбиелеу, оқыту ұстанымдары: оқытудың әдіс-намалық негізі жиынтығы, білім топтамасы мен мазмұны туралы ілім, парасат жайлы ілім, заттардың адамның сезім мүшелеріне әсері туралы ілім, ғылыми білімнің теориялық және эмпирикалық мәні туралы ілім, таным теориясы ізгілендіру ілімі оқытудың негізгі әдісі – көрнекілік деп көрсетеді. Әл-Фарабидің педагогикалық мұрасы – гуманистік құндылықтардың жарқын туындысы. Әл-Фарабидің идеялары заманауи жастарға ақылдылық, парасаттылық, қарапайымдылық, қанағатшылдық, үнемшілдік, ізеттілік, даналық, асқан пайымдылық, аңғарымпаздық, шыншылдық, ар-ождан тазалығы, тапқырлық, білгірлік, жігерлендіре білушілік, ұстамдылық, ынталық, шеберлік, табандылық сияқты адами қасиеттер үлгісін теориялық және тәжірибелік деңгейде ұсынды. Қазақстан жаһанданушы әлемге енуде, болашаққа мақсатты ұмтылуда. Осы үдерісте ол өз тарихына ерекше ден қойып, тәуелсіздік жағдайында тарихты жаңадан пайымдауда, өйткені тарихсыз халық және оның мәдениеті жоқ. Мәдениеттің рухани құндылықтарсыз өмір сүре алмайтыны ақиқат.

Әдебиеттер тізімі

1. Көбесов А. Әбу Насыр әл-Фараби. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 176 б.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
3. Әл-Фараби. Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары. Азаматтық саясат. Бақытқа жол сілтеу. Бақытқа жету жайында / Бағзы замандардан бүгінгі күнге дейінгі қазақ халқының философиялық мұрасы. Жиырма томдық: Әл-Фараби философиясы 2006. – 507 б.
4. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. Бірінші том. (VI ғасырдан XX басына дейінгі кезең / Редакция алқасы: Шаяхметов Ш.Ш., т.б. Құраст.: Қ. Жарықбаев, С. Қалиев. – Алматы: Рауан, 1994. – 320 б.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Азанбекова Г.Т.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан
E-mail: azanbekova.gulnaz@mail.ru

Білім беру саласындағы демократияландыру, ізгілендіру үрдістерінің мәні болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің тұлға ретінде қалыптасуы мен дамуы үшін мүмкіндіктер жасауды, оның еркін ойлауын көздейтін жаңа көзқараспен өзектендіріледі. Осыған байланысты бастауыш білім берудің мақсаты білім алушылардың қоршаған шындықты қабылдауы, өзіндік даралығын сезінуі, негізгі оқу дағдыларын игеруі және айналасындағы адамдармен өзара әрекеттесуі, олардың оқу қызметін түсінуі үшін жағдай жасау болып табылады.

Білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы жалпы білім берудің басым бағыттарын анықтайды, яғни оқу процесінде оқушы мен мұғалімнің өзара ынтымақтастық моделін қалыптастыру, оны оқыту әдістерінің үйлесімі негізінде жүзеге асыру. Мұнда оқушы оқу процесінің негізгі субъектісі болғандықтан, оның тұлға ретінде қалыптасуы мен дамуына барлық назар аударылады. Бұл басым бағыттар мектепте бастауыш сынып бойынша экологиялық білім беру мен тәрбиелеуді жетілдіру үшін негіз болады және өскелең ұрпақтың экологиялық тәрбиесінде үздіксіз білім беру процесінде (отбасы→балабақша → бастауыш білім деңгейі) көрініс табады.

Бүгінгі таңда бірінші орында тұрған жаһандық проблемалардың бірі-экологиялық дағдарыстардың алдын алу тек адамдардың мақсатты ойластырылған әрекеттерімен жүзеге асырылады. Осыған байланысты елімізде қабылданған «Қазақстан Республикасының Қоршаған ортаны қорғау туралы», «табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлар» заңдарынан, сондай-ақ «орнықты даму үшін қоршаған ортаны қорғау жөніндегі ұлттық іс-қимыл жоспары» сияқты экологиялық мәселелер жөніндегі мемлекеттік құжаттардан көруге болатын экологиялық дағдарыстан шығу жолдары іздестірілуде [1].

Біздің планетамыз негізгі экологиялық принциптердің бұзылуынан және экологиялық сауатсыздықтан зардап шекті. Қазіргі уақытта адам мен қоғамның қоршаған ортамен қарым-қатынасы әсіресе күрделі. Жер шары халқының тез өсуі және көптеген елдердің өндірісінің күрт дамуы адамның табиғатқа әсерін күшейтеді. Осыған байланысты, жер шарындағы жаппай экологиялық апаттың таралуы және оның алдын алу мақсатында жаңа негізде табиғатты қорғау жұмыстарын жетілдіру қажеттілігі экологиялық проблеманың өзектілігін көрсетеді.

Экологияның өзі табиғатты қорғаумен байланысты екені түсінікті. Бүгінгі таңда адамзат табиғаттың толық тазалығын, табиғаттың сұлулығын, табиғаттың орасан зор байлығын сақтай және қорғай отырып, өзіне қажет нәрсені пайдаланады. Осыған байланысты жаһандық экологиялық дағдарыс проблемалары туындайды. Экологиялық дағдарыс-бұл қоғамның техникалық немесе әлеуметтік дамуындағы кейбір қателіктердің нәтижесі емес, бұл адамдардың бір-бірімен қарым-

қатынасының көрінісі және қоғам мен табиғат арасындағы қарым-қатынас жүйесін қамтитын мәдени дағдарыс. Одан шығу үшін адамдардың жаңа құндылық қатынастарын меңгеруі, олардың экологиялық дүниетанымын кеңейту қажет. Осы жаңа тенденциялар мен танымдық, құндылық және белсенділік бағыттағы білім беру мазмұнының өзгеруін қолдау үшін үздіксіз экологиялық білім мен тәрбиенің жаңа жүйесі дамуда.

Экологиялық білім беру және өскелең ұрпақты тәрбиелеу мәселесі қазір ғалымдардың, педагогтардың, саяси қайраткерлердің назарын аударуда. Мектептегі экологиялық білім мен тәрбиеде біз ғалымдардың жекелеген пәндердің ерекшелігі тұрғысынан отандық, әлемдік педагогикалық және психологиялық жетістіктерде зерттеулер жүргізгенін көреміз. Мысалы, Н. С. Сарыбеков [2], А. С. Бейсенова [3], Ж. Ж. Жанғалбаев [4], А. Б. Бигалиев [5], М. Н. Сарыбеков [6], К. О. Шайхеслямова [7] және т. б. мектепте, одан әрі дамуы жоғары оқу орындарында экологиялық білім мен тәрбиені қалыптастыруға байланысты міндеттер мен ұстанымдарды анықтады.

Білім берудің бастапқы деңгейінде оқушылардың адамның табиғи және әлеуметтік ортасы, табиғат пен қоғамның өзара байланысы мен өзара тәуелділігі туралы білімдерін жалпыадамзаттық құндылық ретінде қабылдауын қалыптастыру қажет. Ол үшін:

- оқушыларға табиғи және әлеуметтік орта, табиғат объектілері мен құбылыстары және адамды қоршаған қоғам арасындағы байланыс пен тәуелділік туралы алғашқы түсінік беру;

- оқушыларда құндылықтар жүйесі, әлеуметтік ортадағы және экологиялық мәдениеттегі мінез-құлық пен қауіпсіздік нормалары туралы қарапайым түсініктерді қалыптастыру;

- оқушылардың бойында табиғатты сүю, қорғау, табиғи және әлеуметтік шындықты білу әдістері мен іс-әрекет тәсілдері сияқты ізгі дағдыларды қалыптастыру экологиялық білім берудің негізгі міндеттерін құрайды.

Осы міндеттерді іске асыру үшін бастауыш білім беру деңгейіндегі жаратылыстану пәндерінде берілетін экологиялық білімнің мазмұны оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес таңдалуы тиіс.

Бастауыш білім беру деңгейінде оқыту процесінде экологиялық білім беру мазмұнын іріктеу кезінде жалпы білім беру мазмұнының дидактикалық ұстанымдары басшылыққа алынды [8,9].

Экологиялық білім беру мазмұнын таңдаудың негізгі принциптеріне мыналар жатады:

- экологиялық білім берудің зияткерлік, эмоционалдық және белсенділік компоненттерінің бірлігі;

- экологиялық білім мазмұнының табиғилығы мен адамгершілігі;

- экологиялық проблемаларды талдаудағы жаһандық, ұлттық, өлкетану тәсілдерінің өзара байланысы;

- пәнаралық байланыстар;

- гипотеза;

- практикалық.

Экологиялық білім берудің интеллектуалды, эмоционалды және белсенді компоненттерінің бірлігі оқушылардың экологиялық және онымен байланысты

экологиялық ұғымдар, экологиялық заңдар, экологиялық жағдайларды үйлестіру идеялары, экологиялық проблемалар туралы білімдерін қамтиды, яғни олардың экологиялық мәселелерге, эмоционалды-эстетикалық мәдениетке, нақты-іс-әрекеттік-практикалық қатынастарға жауапкершілікпен қарауы.

Білім беру мазмұнын таңдаудың пәнаралық коммуникациялық ұстанымы ізгілік, ұлттық әдет-ғұрып негізінде жаратылыстану білімдерін игеру, сол арқылы адам-қоғам-табиғат арасындағы үйлесімділікті түсіну, оны сақтау дағдыларын қалыптастыру және дамыту мақсатын көздейді. Пәнаралық байланыс табиғи пәндерді экологияландырудың негізгі бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді, соның негізінде әлеуметтік-экологиялық білім мен дағдыларды қалыптастыруды жүзеге асырады, оларды жүйелейді және жалпылайды. Бұл өз кезегінде адамның қоршаған ортамен, жалпы экологиялық мәдениетпен қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді [10].

Білім мен практиканың өзара байланысы принципі оқушылардың практикалық дағдылары мен қызығушылық қабілеттерін қалыптастыру, алған білімдерін күнделікті жағдайда қолдануға мүмкіндік беру мақсатын көздейді. Бұл ұстаным оқушылардың оқу материалында қойылған тапсырмалардың мақсатын түсінуіне, оларды талдауға, шешім шығаруға, қорытынды жасауға жағдай жасайды.

Сипатталған дидактикалық және экологиялық ұстанымдар негізінде экологиялық білім мазмұнын құрайтын оқу материалдарын іріктеу кезінде пәндердің ғылыми заңдылықтарын түсінуге әсер ету; Табиғатты қорғау іс-шараларын жетілдіруде принципті мәннің болуы; базалық экологиялық білімді экологиялық ұғымдар жүйесімен толықтыру; әлемдік экологиялық білім беру идеяларына басшылық жасау; оқу материалдарының бір-бірімен логикалық байланысы және оқушылардың бір-бірімен түсінуінің жеңілдігі ойлауды дамыту; табиғи заттардың тәрбиелік құндылығын арттыру; берілетін экологиялық біліммен, дағдылармен қатар олардың практикалық бағытын күшейту сияқты критерийлер алынды.

Сонымен, экологиялық білім-бұл адамдардың сезімдеріне, санасына, табиғатқа деген көзқарасына әсер ету әдістері. Бұл азаматтардың сана деңгейінің жоғарылауына, табиғатқа деген көзқарастың өзгеруіне, табиғи ресурстарға ұқыпты қарауға, оның жағдайына ұқыпты қарауға, табиғи ортадағы моральдық мінез-құлыққа әсер етеді. Осылайша, экологиялық білімнің мәнін аша отырып, экологиялық білімді ұғымдар арқылы игеру нәтижесінде оқушылардың экологиялық дағдылары қалыптасады. Мұнда оқушылар экологиялық білім ала отырып, табиғат пен қоршаған орта, олардың өзара байланысы мен толықтырылуы, табиғат құндылықтарының алуан түрлілігі туралы біледі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Закон Республики Казахстан «Об охране окружающей среды». – Астана, 2001.
2. Сарыбеков Н.С. Педагогические основы подготовки учащихся к охране природы в системе общеобразовательного среднего образования: дисс. ...д-ра. пед. наук. 13.00.01. – Алматы, 1994.– 366с.

3. Бейсенова А.С. Задачи экологического образования и воспитания в Казахстане. – Алматы: АГУ им. Абая, 1991. – 63 с.
4. Жатқанбаев Ж.Ж. Экология негіздері. Оқулық. – Алматы: Зият, 2004. – 212б.
5. Бигалиев А.Б. Фундаментальность экологического образования-основа подготовки специалиста-эколога //Қазақстан жоғары мектебі. –Алматы, 2000. №2.– Б.49-55.
6. Сарыбеков М.Н. Теория и практика экологической подготовки будущихучителей: дисс. ... д-ра. пед. наук.: 13.00.08. – Алматы, 1998.– 312 с.
7. Шайхеслямова К.О. Научно-методические основы формирования экологической культуры в процессе обучения школьного курса химии в интеграции предметов естественнонаучного цикла: дис. ... д-ра пед. наук. – Алматы, 2004. – 316с.
8. Суравегина И.Т. Междисциплинарность как принципэкологического образования. /Педагогические принципы и условияэкологического образования. – М.: АПН СССР, 1983.– С. 26-35.
9. Экологическое образование школьников. /Под ред. И.Д.Зверева, И.Т. Суравегиной. – М.: Педагогика, 1983. – 160 с.
10. Захлебный А.Н. Межпредметностьзнания природо-охранительного характера. /Проблемы экологического образования в школе. – М., 1979. – С. 103-121.

ӘОЖ: 376.01 – 056.24

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІ БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ҰЙЫМДАСТЫРУДА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ

Айтказина Д.А., Карбаева Ж.К.

Шығыс Қазақстан облысы білім басқармасы Өскемен қаласы бойынша
«Шоқан Уәлиханов атындағы №3 мектеп-лицейі» КММ,
Өскемен қ., Қазақстан

Жалпы инклюзивті білім беру – мүмкіндігі ерекше балаларды оқытып үйретудің бір формасы. Нағыз инклюзия білім берудің 2 жүйесін: жалпы және арнаулы жүйелерді бір-біріне қарама-қарайшы қоймай, қайта жақындатады.

Дамуы тежелген балаға психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету қызметінің барлық бағыттарына жетекшілік ететін қызмет координаторы, мұғалім-дефектолог, логопед, психолог, әлеуметтік педагог, медицина қызметкерлері жұмыс атқарады. Яғни, психикалық дамуы тежелген баланы психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету қызметінің тиісті мамандарымен жүзеге асырылады. Психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету қызметінің әр маманы өз бағыттары бойынша жұмыс істейді. Бұл біріккен психологиялық- педагогикалық қолдау көрсету қызметінің басты мақсаты-мүмкіндігі ерекше балаға психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету [1].

Инклюзия негізінде тұлғалар тең қарым-қатынасты қамтамасыз ету қажет, мұқтаждығы бар балалар үшін ерекше жағдай жасап олардың кез келген кемсітуін болдырмайтын идеология болу керек.

Қазір инклюзия тек ата-аналар мен педагогикалық қоғамдастықтардың ғана емес, сонымен қатар бүкіл қоғамның да назарында.

1. Есту қабілеті бұзылған адамдар үшін: FM – жеке ұжымдық пайдалану жүйелері. Олар дыбысты (оқытушының дауысын) микрофоннан тікелей есту апараттарына немесе оқушылардың кохлеарлы импланттарының дыбыс процессорларына береді, бұл мұғалімге ақпаратты оқушыға анық және бұрмалаусыз жеткізіуге мүмкіндік береді.

2. Көру қабілеті бұзылған адамдар үшін: нашар көретіндерге арналған компьютерлік кетпен: экрандық қол жетімділікті және бейне ілгішті бағдарламалық қамтамасыз ететін дербес көмпыютер; электронды бейне ілгіш: әдебиетті оқуға, иллюстрациялар мен кестелерді қарауға мүмкіндік береді; оқу құралдары мен жазу құралдарын; оқыту аудио-құралдарын тыңдауға арналған құрылғы.

3. Тірек – қимыл аппараты бұзылған адамдар үшін: арнайы жиһаз; арнайы орын.

4. Әртүрлі түрлері бар адамдарға арналған әмбебап шешімдер физикалық мүмкіншіліктердің ерекшелігі: проекторы бар интерактивті компьютерлік тақта; сенсорлық бөлмелер; дамытушы кешендер мен тренажерлер.

Тәжірибе көрсеткендей, инклюзивті білім беруді дамыту – ғылыми, әдіснамалық және әкімшілік ресурстарға қатысты күрделі процесс.

Мүмкіндігі ерекше балалардың даму ерекшеліктерін ескере отырып, білім беру мекемелерінің педагогтары үшін арнайы психология және түзету педагогикасы бойынша білімнің маңызы ерекше. Көпшілік мектептердің көптеген мұғалімдеріне пәндерді оқыту әдістемесінің негізгі ережелерін қайта қарау, түзету оқу-тәрбие жұмысының тәсілдерін меңгеру керек. Оқытудың дамытатын және көрнекі сипатындағы жеке және сараланған тәсілдердің дидактикалық принциптерін қолдану, балаларға үйде оқытуды сыныптан тыс іс-шараларда қарым – қатынас жасауға мүмкіндік беру қажет.

Бүгінгі таңда денсаулық мұқтаждығы бар балаларға заманауи білім беру өзекті және пікірталасты мәселелердің бірі. Соңғы уақытқа дейін балаларды оқуға құштар және оқуға қызығушылығы жоқ деп бөлеміз. Бұл ретте білімге қызығушылығы жоқ деп танылған баланы білім беру жүйесінен денсаулық сақтау жүйесіне ығыстырды, ол психикалық даму проблемаларын шеше алмады, тек оларды ушықтырды. Алайда бүгінде әлемдік тәжірибе көрсеткендей, отбасында қалған баланы сауықтыру тиімділігі интернатқа орналастырылған балаға қарағанда әлдеқайда жоғары. Сондықтан басты міндет отбасына баланы дамыту мен оқытуда қажетті көмек беру, оған лайықты болашаққа кепілдік беру, қоғам мен оның барлық мүшелерінің өзара ықпалдастығын қамтамасыз ету және іске асыру болып табылады.

Инклюзия негізінде тұлғалар тең қарым-қатынасты қамтамасыз ету қажет, мұқтаждығы бар балалар үшін ерекше жағдай жасап олардың кез келген кемсітуін болдырмайтын идеология болу керек.

Қазір инклюзия тек ата-аналар мен педагогикалық қоғамдастықтардың ғана емес, сонымен қатар бүкіл қоғамның да назарында.

Осының барлығы жалпы білім беру жүйесін ұйымдастырудың жаңа қағидалары мен нысандарын, қаланың кез келген білім беру мекемелеріндегі балаларды, ЖВЗ бар балалардың білім алуын психологиялық- педагогикалық сүйемелдеуді, олармен түзету және дамыту жұмыстарының тиімділігін арттыруды, білім беру қызметінің жаңа қызметінің жаңа түрлерін, отбасырларына көмек көрсетудің жаңа түрлерін іздестіруді мәжбүр етеді.

Бүгінде мектеп кез келген білім беру қажеттіліктері бар кез келген балаға бағдарланған инклюзиялық болу үшін өзі өзгеруі тиіс екені түсінікті болды.

Бұл - ұйымдық, мазмұнды құнды өзгерістерді талап ететін күрделі процесс. Тек оқытуды ұйымдастыру формаларын ғана емес, сонымен қатар, оқушылардың оқу, өзара іс-қимылының тәсілдерін да өзгерту қажет. Мұғалімнің білім беру бағдарламасына кәсіби бағдарлануы оқушының жеке мүмкіндіктерін көру қабілетіне және оқыту бағдарламасын бейімдеу қабілетіне сөзсіз өзгеруі тиіс. Инклюзивті білім беру барлық мектеп жүйесінде, құндылық қодырғыларында, мұғалім мен ата-аналардың рөлін түсінуде, жалпы педагогикада елеулі өзгерістердің тұтас кешенін болжайды.

Демек, мүмкіндігі ерекше білім алушылар шет тілін үйренуге деген ынтапсын сақтау және дамыту мүмкіндігі бар. Мотивацияны шет тілін меңгеру процесінің маңызды серігі ретінде бағалай отырып, нәтижелігін қамтамасыз етіп, ескерту: мотивация оқушының субъективті әлемінің жағы, өзінің ынтасымен, қажеттіліктерімен сезілетін құмарлықтарымен анықталады [2, 45 б.].

Педагог – дефектологтың психикалық дамуы тежелген балаға психологиялық - педагогикалық қолдау көрсетуі мынадай бағыттарда іске асырылады:

1. Диагностикалық бағыт – баланы алғашқы дефектологиялық тексеру; баланың психикалық дамуының динамикасын жүйелі түрде кезең бойына бақылау;- баланың даму деңгейіне әсер еткен әдіст. әсілдер мен таңдалған бағдарламаның тиімділігін анықтау;- мүмкіндігі ерекше баланың жеке ерекшеліктерін, танымдық қызметін, ерік-жігер саласын, отбасындағы тәрбиелік жағдайдың даму ерекшеліктерін зерттеу; - жалпы білім беру ұйымдарының бағдарламасын меңгерудің деңгейін анықтау; - компенсаторлық мүмкіндіктерді іздеп табу; - баламен жұмыстың бағыттарын айқындау мен бала дамуындағы ауытқулардың алдын алу.

2. Түзету – дамыту бағыты бойынша: Ақаудың құрылымымен оның айқындылық дәрежесіне байланысты түзету жұмысының мазмұны анықталады. Баламен жүргізілген диагностиканың қорытындысы түзете – дамыту жұмысы бойынша мынадай бағыттарды айқындап берді:

- сенсорлық және сенсомоторлық дамуын қалыптастыру;
- кеңестік – уақыт түсініктерін қалыптастыру;
- пішін мен көлем, түсті қабылдауын қалыптастыру;
- салыстыру, талдау, жинақтау, қорытынлыдау, жалпы ойлау операцияларын қалыптастыру;
- зейінің тұрақтылығын, зейінің шоғырлануын дамыту;

-психомоторлық дамуды жүзеге асыру мен сөйлеу тілін, сөздік қорын арттыру.

Айқындалған бағыттар негізінде балаға түзете-дамыту бағдарламасы құрылады. Түзете – дамыту бағдарламасы баланың танымдық қабілеттерін дамытуға, баланың дамуындағы бос орынды толтыруға бағытталады.

Бағдарламаны жүзеге асыру үшін баланың жеке жас ерекшеліктері, қабылдау деңгейі ескеріліп, әр тақырыпқа тапсырмалар тізбегі даярланады. Баламен жеке жұмыс сабақтан тыс уақыттарда өтеді.

3. Кеңес беру мен ағартушылық бағыт бойынша:

- педагогтармен жеке жұмыс жүргізу;
- баланың жас, жеке, типтік, ерекшеліктерін ескере отырып ата-аналарға, педагогтарға бірқатар ұсыныстарды даярлау;
- балалардың жеке ерекшеліктерін есепке ала отырып педагогтың оқу жоспарына түзету жұмыстарын енгізу;
- эксперименталды топта жұмыс істейтін педагогпен жеке кеңес жүргізу;
- әлеуметтік қызметкерлермен жұмыс;
- ата-аналармен жұмыс;
- баламен жүргізілген жұмыстың жалпы қорытындысымен ата-аналарды таныстыру;
- ата-аналарға баланың тәрбиесіндегі қиыншылықтары туралы нақты ұсыныстар даярлау;
- ата-аналарға баланың психофизикалық мүмкіндіктеріне сай баланы оқыту мен оны дамытудың маңыздылығын түсіндіру;
- психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету қызметі мамандарымен тығыз қарым-қатынаста болу.

Ата-анамен жұмыс бұл бағыттың басты міндетінің бірі. В.А.Сухомлинский ата-анамен жұмыстың мазмұнын ашып көрсеткен ғалымдардың бірі. Ол: «Тек ата-аналармен бірге жалпы күш жігерді біріктіру арқасында педагогтардың балаларға үлкен адамдық бақытты беруі мүмкін», – дейді. Демек, ата-ана бала тәрбиесінде балаға ықпал етуші бірден – бір фактор [5].

Ұйымдастырушылық және педагогикалық жағдайлар туғызу:

Бірінші шарт – мемлекеттік тарапынан қолдау, әлеуметтік-экономикалық аспект қоғамның қоғамның мүгедектерге деген ең көзқарасы. Бұл мемлекет тарапынан даму мүмкіндігі ерекше балаларды қоғамға кіріктіру мақсатында Ұлттық бағдарлама жоспарлау қажет және мүгедек балаларды оқытатын жалпы білім беретін мекемелердің қызметін реттейтін нормативті құқықтық құжаттар ендіру.

Екінші шарт – даму мүмкіндігі ерекше балаларды ерте анықтау, ерте коррекциялық – түзету жұмыстарына қамту. Отандық және шетелдік дефектологтардың зерттеулері мүгедек балаларды неғұрлым ерте анықтап, ерте түзету жұмыстарын жүргізсе, бала кемістігін жоюға, анағұрлым дамытуға болатындығын дәлелдеген.

Үшінші шарт – ресурстармен қамту. Ресурспен қамту дегеніміз – даму мүмкіндігі ерекше баланы кіріктіруге жасалатын жағдай.

- жалпы білім беретін мекемелерді арнайы мамандармен (дефектологтар, әлеуметтік ұстаз, психологтар дәрігерлер) қамту. Инклюзивті оқытуда арнайы психологиялық-педагогикалық түзете отыра қолдаусыз оқу процесі нәтижесіз болмақ;

- жалпы білім беретін мекемеде даму мүмкіндігі ерекше 10 баланы кіріктірген жағдайда арнайы педагогтардың штатын ендіру;

- Әдістемелік көмек және арнайы бағдарламалармен, оқу құрал - жабдықтармен қамту. (Қазіргі таңда Түзету педагогикасының Ұлттық - ғылыми орталығының қызметкерлерінің құрастырумен 296 арнайы оқу әдістемелік құралдар, бағдарламалар жарық көріп отыр) [3].

Психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету қызметінің әрбір маманының жеке-дамытушылық жұмысының басты мақсаты - баланың құрдастарымен бір сыныпта оқуға және өз мүмкіндіктеріне сәйкес оқу бағдарламасын меңгеруге көмектесу үшін барлық мүмкіндіктерді жасау. Мамандардың міндеті дамытушы жұмысты өз әдістері мен тәсілдері арқылы, соның ішінде қысқартылған (бейімделген) білім беру бағдарламасын меңгерту үшін зиятының, сөйлеу, әлеуметтік-коммуникативтік және жеке дамудың жеткілікті деңгейін (міндетті емес нормативтік) қамтамасыз ету.

Психологпен, логопедпен, әлеуметтік педагогпен жеке бағдарламалар жасаған кезде, психологиялық-педагогикалық жұмыстың жалпы принциптерінен (жас және жеке ерекшеліктерін есепке алу, іс-әрекеттік тәсіл және т. б.) басқа, келесі принциптерді ұстану қажет:

- 1) сыныптағы оқу қиындықтарын жеңуге жеке-дамыту жұмысының бағыттылығы, логопед ең алдымен оқу пәндері бойынша бағдарламаны меңгеруге кедергі келтіретін сөйлеу дамуының бұзылыстарын түзейді.

Психолог мектеп дағдыларын меңгеруге кедергі келтіретін психикалық функцияларының дамуы бойынша жұмыс істейді: жазу, оқу немесе есеп және т.б. арнайы педагогтың міндеттері мектеп бағдарламасының қандай да бір бөлімдерін меңгерудегі проблемаларды толықтыру, оқушыны күрделі оқу материалдарын меңгеруге дайындау, оқу қызметінің құрылымдық компоненттерін қалыптастыру болады.

- 2) тұлғалық бағдар және жеке тәсіл: баланы тек проблемалары мен бұзылымдарына қарай емес, сонымен қатар өзінің қажеттіліктері мен уәждері, сондай-ақ даму үшін жеке ресурстары бар белсенді тұлға ретінде қабылдау. мамандардың міндеті-баланың қажеттілігін ескеру және оқыту қиындықтарын жеңу мен дамуы үшін қолайлы жағдай жасау. бағдарламаны жасау кезінде баланың әлсіз жақтарын ғана емес, сонымен қатар күшті жақтарын да ескеру, оның мүдделері мен қызығушылықтарына сүйену. Бұл принципті іске асыру үшін бірқатар шарттарды сақтау қажет:

- бағдарламаның оқушы үшін қол жетімділігі; оның міндеттері баланың жақын даму аймағы ескеріле отырып қойылуы тиіс;

- оқу мен мінез-құлықтың қиындықтарын жеңуге ғана емес, оларды тудыратын себептерге де бағдарлануы;

- 3) әлеуметтік, коммуникативтік бағыттылығы баламен жұмыс істеудің негізгі тәсілі ретінде; күнделікті өмірде қалыптасқан дағдыларды пайдалану қажеттілігін

сезінгенде жағдайлар құру, жаттығулар, белсенділікті ұсыну: білім алу, ойында, қарым-қатынас жасауда және әлеуметтік әрекеттесуде;

4) баламен жұмыс істеу бағыттары мен әдістерінің дербес таңдалуына қарамастан, түрлі профельдегі мамандар мен сынып мұғалімінің жұмыстағы мақсаттарының, тәсілдерінің, талаптарының сабақтастығы мен бірлігі.

Психологтың, логопедтің немесе арнайы педагогтың кәсіби әдістерінің барлығы баланы оқытудың нақты қиындықтарын жеңуге бағытталуы тиіс;

5) ата-аналарды дамыту жұмысына белсенді тарту. Осы принциптерді іске асыру үшін мынадай шарттарды сақтау қажет:

- өмірдің түрлі салаларында баланың әлеуетін, күшті жақтарын және проблемаларын жақсы түсіну үшін ата-аналардың пікірін есепке алу;

- балаға көмек көрсету бағдарламаларын әзірлеу үшін ата-аналармен әріптестік қарым-қатынасты және ынтымақтастықты дамыту;

- дамыту жұмысының бағдарламасын әзірлеу кезінде ата-аналардың сұранымын есепке алу;

- ата-аналарды үй жағдайында мамандардың ұсыныстарын орындауға (үй тапсырмалары) ата-аналардың мүмкіндіктері мен ресурстарына сүйене отырып және отбасы туралы мәліметті біле отырып тарту.

Әрбір бала үшін бағдарламаның әзірленуі оның жеке ерекшеліктері мен Мүмкіндіктеріне сүйене отырып, жеке әдістерді, тәсілдерді таңдауды және пайдалануды көздейді. Әрбір маман жеке зерттеу негізінде қандай бағыттар бойынша жұмыс істейтін, қандай әдістер мен тәсілдерді пайдалануға бола-тынын өзі шешеді. маман психологиялық-педагогикалық жұмыстың адекватты әдістерін таңдау, баламен өз жұмысының тиімділігін қамтамасыз ету үшін заманауи және инновациялық психологиялық-педагогикалық техно-логияларын (арнайы және баламалы әдістерді) білуі және жақсы меңгеруі тиіс. Олардың кейбіреулері әдістемелік нұсқаулықтың әдеби көздері тізімінде ұсынылған, онда әр түрлі мамандарға арналған оқу-әдістемелік әдебиет көрсетілген [4].

Жоғарыда көрсетілген, мүмкіндігі ерекше балаларды оқытудағы мұғалімдерде туындайтын қиындықтар және осы бағыттағы ғылыми зерттеулердің өзектілігі арнайы сыныптарда оқу үдерісін ұйымдастыруда жағдайдың күрделілігін көрсетеді.

Сөйлеу тіліндегі ақаулықтары ұқсас балалармен мұғалім-логопед топтық сабақтар ұйымдастыра алады, алайда, балалар бңо уақытта алынған балалар саны 2-3 тен аспауы тиіс. (сабақтың ұзақтығы - 20-25 минут).

Көру қабілеті зақымдалған балаларда артикуляциялық аппараты әлсіз дамыған, оның салдарынан сөйлеу тілі ақырын, түсініксіз болады. Мұғалім балалармен тек дыбыстармен танысып қана қоймай, оларды қоюмен айналасады.

Сөйлеу тілінің кемістіктерін түзету бойынша жұмыс арнайы түзету сабақтарымен қатар, тіл дамыту сабақтарында жүргізілуі қажет. Тіл дамыту, сөйлеу тілі арқылы қарым-қатынасты дамыту жұмысын логопедпен қатар мұғалім мен тәрбиеші жүргізеді.

Әдебиеттер тізімі

1. «Инклюзивті білім беру: Тәжірибесі, мәселелері және даму болашағы» ғылыми-әдістемелік семинар материалдары 4.11.2016 ж.

2. Инклюзивті білім беру мүмкіндігі ерекше балаларды дамытуға қол жеткізу. https://youtu.be/rz91TA_bT9S.

3. Жалпы білім беру мектептеріндегі ерекше білім алуды қажет ететін балаларға психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету: әдістемелік нұсқаулық /Елисева И.Г., Ерсарина А.К. - Алматы : ТП ҰҒПО, 2019. - 2019 - 92 б.

4. Бала құқықтары туралы Конвенция, 1989 жылғы 20 қараша. Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас асамблеясының қабылдауы.

5. Инклюзивті білім беру негіздері: Оқу құралы. - Алматы: Ж.К. «Балауса» - 2016.-320 б.

6. Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы .www.egov.kz

ӘОЖ1751

МАҒЖАН ІЛІМІН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫ РУХАНИ АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ

Акимжанова Д.А., орыс сыныптарындағы
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

Семей қаласы №15 ЖОББМ КММ, Абай облысы, Қазақстан
danchito87@mail.ru

**Мағжан ілімін қолдана отырып қазіргі жастарды рухани-
адамгершілікке тәрбиелеу**

«Білімдіден не пайда білгенін көпке айтпаса,
үйреткеннен не пайда қайырымы қайтпаса»

Ахмет Байтұрсынұлы

Мағжан Жұмабаев шығармашылығының мәнін аша отырып, ерен елі үшін жасаған еңбектерін талдай келе, жастарды тәрбиеге шақыру. Мағжан ілімін үйренген жастар, рухани құндылықтарға бай болады, тілін, дәстүрін біледі, құрметтейді.

Мағжанның еліне қалдырған мұрасын ұрпаққа жалғастыру әрбіріміз үшін басты міндет екенін ұғындыру, Мағжанның кітаптарынан сусындатыу, білім алып, еліне адал еңбек етуге шақыру.

Үзік сырдан бастасам; Мағжан туралы академик Әлкей Марғұлан: «Қазақ халқы үшін Мағжан Жұмабаевтың маңыздылығы ағылшындар үшін - Шекспирдің, орыстар үшін – Пушкиннің маңыздылығынан кем емес» деп баға берген.

Мағжан ел өмірін өз тағдырына айналдырып, Отанды сүюдің ірі үлгісін танытып, елін сүйген үлкен жүректі азамат халық руханиятына сезім мен сенім ұштасқан мәңгілік шұғыласын шашып кетті. Жас ұрпақтың өз қоғамына пайдасы тиер жақсы мінездерді бойына жинаған азамат болып өсуіне бірден бір себепші құрал – әдебиет десек, әдебиетті жасаушы қауым – қаламгерлердің әр жазғаны жастарды жақсылыққа жетелеп, ізгі өмірге қанаттандыра білді.

М.Жұмабаев 20 ғасырдың басында әдебиет көгінде жарқырай жанған жарық жұлдыздардың бірі.

Жаңа Қазақстан үшін оқушылардың Мағжан шығармаларын оқытып, сауаттылық деңгейін зерттеу ерекше өзекті болып табылады.

Жас ұрпақтың өз қоғамына пайдасы тиер жақсы мінездерді бойына жинаған азамат болып өсуіне бірден бір себепші құрал – әдебиет десек, әдебиетті жасаушы қауым – қаламгерлердің әр жазғаны жастарды жақсылыққа жетелеп, ізгі өмірге қанаттандырады. Мағжан ақын осы тұрғыдан алғанда, «Мен жастарға сенемін» өлеңі арқылы жастық жігерді жанып, халық жүрегіне үміт пен сенім шырақтарын жаға алды.

Арыстандай айбатты,
Жолбарыстай қайратты,
Қырандай күшті қанатты –

Мен жастарға сенемін! - деп, өзі армандаған бостандық таңына қажырлы жастардың қолы жететініне сенім білдірген сұңғыла ойдың хас шебері келешек жас буынға ел тізгінін бере отырып, олардың рухтарын жігерлендіре түседі. Бүкіл Алаш жұртына, өз ұлтына ұран салған ақын қазақ әдебиеті мен мәдениетіне, қоғамдық өміріне өз қолтаңбасын қалдырған, сұлу сөзден, өткір ойдан шаһар салдырған өлең өлкесінің ірі өкілі. Осындай теңдесіз таланттың таңдайына татып, жырына арқау болып, сеніміне ие болған біздер бақыттымыз-ау, сірә! Қай өлеңін оқысаң да, не ақынмен, не өз жүрегіңмен, не ел жүрегімен сырласқандай боласың. Ақынның өлеңдерін оқысаңыз, еріксіз бір сезім туғызады. Әлде өкіндіреді, әлде мұңайтады, әлде жылатады, әлде аятқызады, әлде есіркетеді, әлде жігер береді.

Әр өлеңін оқи отырып Мағжанның сыршыл ақын екенін ұғамыз. Ақындық талантының арқасында өз ойын еліне жеткізе алды. Олай дейтінім Мағжанның жастарға қалдырған еңбегі көп. Өз ойын ақылым деп, өсиетім деп тыңда, қабылда деп ескертіп кетті бүгінгі жастарға.

Мына бір сөздердің ішінен өзіңнен кіші немесе балаға айтылатын сыпайы мағыналы сөздері бар. Босқа уақыт өткізбеу керегін, жастардың әр минуты бағалы екенін, ізденіп барып мұратқа жетерін Абайша зерттеді. Қолында түгі жоқ қара жермен тең ешкім емессің дейді. Бұл өлеңін бүін айтып отырғандай әсерге ие. Телефонмен уақыт өткізіп оқымайтын жастарға сабақ болады.

Содан да оның жырларын талдауға шеберлігін сынауға екінің бірінің жүрегі дауаламаған, білімі, күші жете бермеген. Бұған қасы мен досы қатар жүрген кезде де ешкім уәж айта алмаған. Қазақтың белгілі ағартушысы Жүсіпбек Аймауытов 1923 жылы Ташкентте оқып жүрген қазақ студенттерінің алдында жасаған баяндамасында Мағжан сыршылдығымен, суретшілдігімен, сөзге еркіндігімен, тапқырлығымен, маржандай тізілген, торғындай үлбіреген нәзік үнді күйімен, шерлі, мұңды зарымен күшті екенін айта келіп, «Мағжан – алдымен сыршыл ақын. Мағжан сөзіндей тілге жұмсақ, жүрекке тиетін үлбіреген нәзік әуез қазақтың бұрынғы ақындарында болған емес. Мағжан не жазса да сырлы, көркем, сәнді жазады. Оқушының жүрегіне әсер бере алмайтын құрғақ өлеңді, жабайы жырды Мағжаннан таба алмайсыз» – дейді, Мағжанды Пушкинге теңейді. Осы арада орыс халқының үлкен ақыны, ғалым В. Я. Брюсовқа телініп жүрген «Мағжан – қазақтың

Пушкини» деген сөздердің нағыз авторы кім екенін айыруға болатын сияқты. Мағжанды еске түсірер фотолардан.

Солтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағатындағы Мағжан Жұмабаевқа қатысты құжаттардың арасында оның өзі тапсырған өмірбаян парақшалары да бар. Біріншісін Мағжан 1923 жылғы 12 желтоқсанда Мәскеудегі жоғары көркем әдебиет институтына қабылданғанда толтырады. Туған жері, тұрағы, қайда, қандай білім алғаны, отбасы туралы қысқа да нұсқа деректер: жоғары оқу орнына түскенге дейін Омбыдағы мұғалімдер даярлайтын семинарияда оқыған, мектепте мұғалім, газетте редактор болған, үйленген.

Ал екінші парақша бертінге дейін Петропавл педагогика техникумының мұрағатында сақталып келді, тапсырылған уақыты 1927 жылғы 1 қыркүйек деп көрсетілген. Мұнда Мағжан 1925 жылы әдебиет институтын тәмамдағанын, он жыл еңбек өтілі бар екенін, қазақ тілінен сабақ беретінін жазады. Мағжан бұл кезде:

Күннен туған баламын,
Жарқыраймын, жанамын.
Күнге ғана бағынам! –

деп өзінің туған ұлтының аспандағы Айы, көгіндегі Күні, әмсе ақыл-ойының, парасатының өлшемі, асқар биігі, мақтанышы, тағзым етер тұлғасы болуға ұмтылысын танытып үлгерген дауылпаздың нақ өзі еді.

Мағжанның дарыны ерте ашылды. Бозбала шағында балғын үнімен, сырлы да сұлу жырымен баршаны баурап, Ғ.Ибрагимов сияқты үлкен тұлғаның назарына іліккен ақын орда бұзар отызында қиянға сермеген қанаты талмайтын қыран екенін шын танытты. Алда оны не күтіп тұр еді? Басқалар тонды кең пішкенмен Мағжанның өзінің оған терең бойлап, алаңдамағаны анық. Ол тек елім, халқым деп соққан жүрегінің дүрсіліне құлақ түрді. Содан да өз бойына ұлтының ащысы мен тұщысын, қуанышы мен қайғысын, қызығы мен азабын қат-қабат қондырып, тағдырлы, тауқыметі мол, тайғағы көп жолды таңдады.

Қанатын еркін сермей алмай қапыда кетті, жақұт жырлары қаратүнек қойнауында қалды, артық-кемі жоқ, жарты ғасыр бойы тұншығып жатты десек те, солақай, содыр саясат оның өзін де, сөзін де жоя алған жоқ. «Бұйырса, шырақ сөнбес, ұзақ жанар» деген ақынның өз сөзі ақиқатқа айналып, Мағжан халқымен қайта қауышты, мәңгілікке оралды.

2. Бүгінгі таңда Мағжан тәрбиеге бағыттаған педагогикасы

Мағжан – ұлт ақыны
Жүсіпбек Аймауытов

Бес арысын құрметтеп, Мағжан салған жол мен жүрген қазақ баласының болашағы жарқын! Мағжанның білім беру, тәрбиелеуге аса қатты көңіл бөліп, оқулық шығару үшін еңбек етті. Ақын шығармашылығының үлкен бір арнасы – халыққа білім беру, педагогика саласы. Мектеп оқушыларына, мұғалімдерге арнап "Педагогика" (1922, 1923), "Бастауыш мектепте ана тілін оқыту жөні" (1925) еңбектерін жазды. «Қазақтың қаны бір, жаны бір жолбасшысы – мұғалім. Еліміздің аз ғана жылдық ояну дәуіріне баға беру үшін алты алаштың баласы бас қосса, қадірлі орын – мұғалімдердікі. Бірге оқысқан, бірге оқытысқан, жылдарымыз бір, жолымыз бір, қазақ мұғалімдері! Қолымнан келген осы еңбегімді сендерге тарту қылам. Ниетімнің тазалығы үшін тартуымды қабыл көріп алыңыздар» деп, еңбегін ұлы ұстаздарға ұсынды. Еңбегін тәрбиеден бастаған, білім мен тәрбиенің егіз екендігін түсіндірген. Психологияға тоқталып баланың дүиеге келген күнінен ер жетіп, ес білгенге дейінгі өсу кезеңін көрсеткен. «Ұлт тәрбиесі баяғыдан бері саналып келе жатқан тақ-тақ жол болғандықтан әрбір тәрбиеші сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиіс...» - деп ақын, педагог Мағжан Жұмабаев қалың жұртты қазақы тәрбиені жоғалтып алмауға міндеттейді. Оның тәрбиеге көңіл бөлуі қазақ халқын надандықтан ада ету үшін болатын. Сол үшін де алғашқы педагогика саласындағы қазақтың оқулығы осы Мағжанның «Педагогика» кітабы болды.

Бүгінгі таңда рухани қазынсы бар Мағжанның тәрбиеге бағыттаған педагогикасының алатын орны бөлек, тиімді қолданып келеміз. Толығырақ айтар болсам: 1922 жылы «Педагогика» атты оқулығы – педагогика және әдістеме ғылымдарына қосқан үлкен үлесі. Бұл ғылыми еңбегі он бес бөлімнен тұрады. Ғалым оқулықты он төрт ірі бөлімге құрып, әр бөлімінде педагогика ғылымын жан-жақты саралап, болашақ ұрпақ тәрбиесін беруде таптырмас көмекші құрал ретінде қалдырды. Бұл оқулықтың басты мақсаты – ақыл, мінез-құлық, сұлулық, дене тәрбиесін жеке-жеке бөліп қарастырды. Ағартушы еңбегін төрт бағытта жүргізді. Атап айтсақ, оқу, жазуға үйрету, емлеге дағдылау, жазбаша сөзді өркендету, баланың ұғымына лайық ауызша және жазбаша әдебиет түрімен таныстыру. Мағжан осы тәрбиенің төрт түрін тәпшітеп түсіндіре келіп, былай дейді: «Егер адам баласына осы төрт тәрбие тегіс берілсе, оның тәрбиесі түгел болғаны. Бала берік

денелі болса, түзік ойлайтын, дұрыс шешетін, дәл табатын ақылды болса, сұлу сөз, сиқырлы әуен, әдемі түрден ләззат алып, жан толқындырарлық болса, жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын құлықты болса ғана адам баласының дұрыс тәрбие алып, шын адам болғандығы ... Балам адам болсын деген ата-ана осы төрт тәрбиені дұрыс орындасын...» – деп Мағжан Жұмабаев тәрбие мақсатын айқындап берді. Қазақ әдебиетінің тарихынан жазықсыз сызылып тасталған, болмысы бөлек, рухы асқақ ақындардың бірі — Мағжан Жұмабаев. Тарихтан уақытша аты жойылсада халқының жүрегінен мәңгілік орын алған. Ол — лирик, ол — ақын, ол — эпик... Жинақтап айтар болсақ, сегіз қырлы бір сырлы аса ірі тұлға.

Ағартушы еңбегін төрт бағытта жүргізді. Атап айтсақ, оқу, жазуға үйрету, емлеге дағдылау, жазбаша сөзді өркендету, баланың ұғымына лайық ауызша және жазбаша әдебиет түрімен таныстыру. Автор осы тәрбиенің төрт түрін тәпшітеп түсіндіре келіп, былай дейді: «Егер адам баласына осы төрт тәрбие тегіс берілсе, оның тәрбиесі түгел болғаны. Бала берік денелі болса, түзік ойлайтын, дұрыс шешетін, дәл табатын ақылды болса, сұлу сөз, сиқырлы әуен, әдемі түрден ләззат алып, жан толқындырарлық болса, жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын құлықты болса ғана адам баласының дұрыс тәрбие алып, шын адам болғандығы ... Балам адам болсын деген ата-ана осы төрт тәрбиені дұрыс орындасын...» – деп Мағжан Жұмабаев тәрбие мақсатын айқындап берді.

Автор бұл оқулықта әлемдік педагогиканы арқау етеді. Атап айтсақ, бала тәрбиесінде ұлттық педагогиканың алатын орны ерекше екенін бірнеше мысал келтіре отырып дәлелдейді. Ұлттық тәрбиенің құндылығын көрсете отырып, оның кем-кетіктері мен жаман жағынан аулақ болуды айтады. Ол «Әр тәрбиешінің қолданатын жолы – ұлт тәрбиесі». «Әрбір ұлттың бала тәрбие қылу туралы ескіден келе жатқан жеке-жеке жолы бар. Ұлт тәрбиесінің жақсылық жағы көп болғаны сықылды, жамандық жағы да көп», – деп жазады. Осыған орай ол педагогтер, тәрбиешілер халықтық педагогиканы қолдана отырып, түрлі заманда шыққан тәрбие ғалымдарының ойларымен жақсы таныс болу керек дейді. Расында, егеменді елдің басты ұстанымы – өз педагогикасы, ұлттық тәрбиесі, сондай-ақ ұрпағы тәрбиелі, білімді болуы керек. Сондықтан бүгінгі жас буынды келешегіміз үшін елін, жерін, халқын, мәдениетін, тарихын сүйетін ұлтжанды ұрпақ ретінде тәрбиелеуіміз қажет.

Қорытынды

Қорыта келе, бұл Мағжан ілімінің қазақ жастарына берері мол болды. Рухани күшке ие боласың әр бөлімін оқысаңыз шығармаларынан. Халықтық педагогикамен сусындаған қазақтың ұрпағы ұлтын сатпайды, дені сау болып шындала түседі. Мағжанның педагогика саласына арнайы ықшамдап жазған оқулықтарын, оқушыларымызға тиімді қолданып, талдап келудеміз. Сонымен қатар, оқулықтағы жазбасына қарап, автордың психологияны және оның тарихын жақсы білгенін, жақсы-жаман жақтарымен етене таныс болғанын білуге болады. «Өзіңе тілемеген жамандықты басқаға да тілеме. Өзіңе істеген жақсылықты басқадан қызғанба». М.Жұмабаев. Жаңа Қазақстан болашағы жастардың қолында, жастарға сапалы білім, мен саналы тәрбие беру Мағжан жолын жалғастырушы, ізденімпаз ұстаздар қолында. Мағжанды оқытуда жалықпайық ұстадар!!! Мағжан Жұмабаев поэзия әлеміндегі қайталанбас жарық жұлдыз, қайталанбас орын қалдырған ақын. Оның

қуатты бойға жігер, жүрекке от беретін рухты үні, ізденістері мен жаңашылдығы қазақ әдебиетін 20-шы ғасырдың басында-ақ Еуропа, орыс әдебиетінің биік деңгейіне көтереді;» Өлеңді музыкаға айналдырған, дыбыстан сурет тұрғызған, жаңа өлшеулеп шығарған Мағжанның осындай қасиеттерін, ішкі шығармашылық күдіреті бар сыршыл ақын.

Қорыта келе, Қай өлеңін оқысаң да, не ақынмен, не өз жүрегіңмен, не ел жүрегімен сырласқандай боласың. Ақынның өзі көрінбейтін өлеңдерін оқысаңыз да, еріксіз бір сезім туғызады. Әлде өкіндіреді, әлде мұңайтады, әлде жылатады, әлде айтқызады, әлде есіркетеді, әлде жігер береді... "Мағжан мұрасын ұрпақтан-ұрпаққа жалғастыру біздің басты міндетіміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақ әдебиеті оқулығы 7-сынып «Мектеп» 2016.
2. «Аңыз адам» журналы №1 қаңтар 2012, №24 желтоқсан 2012, №21 қараша 2011, №15 тамыз 2011.
3. Мұқанов Қ. Ақын ізі. След поэта. – Петропавл, 2009 ж.
4. М. Қанғожин. Менің Мағжаным. Қызылжар.-2010 ж.
5. Қазақ әдебиеті газеттер басылымдары. Алматы 1993ж.
6. М. Жұмабевтың көп томды шығармалар жинағы, Алматы: «Жазушы».

УДК 316

О РОЛИ СОВРЕМЕННОЙ СЕМЬИ В СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Алиева Д.Я., Ровшанова Ж.А.

Научный руководитель: Джунусбаева А.М., канд.истор.наук, и.о. доцента
Алматинский технологический университет, г. Алматы, Казахстан
e-mail: alievadiara5@gmail.com

Социализация – это процесс усвоения и внутреннего принятия индивидом ценностей, норм, обычаев и социальных ролей, характерных для его общества. Семья, как первое и наиболее привычное социальное окружение, играет основополагающую роль в формировании личности и определении места человека в обществе. Носителями социализации являются индивиды или группы индивидов, активно влияющие на процесс жизнедеятельности личности и способствующие усвоению социальных ролей конкретным индивидом, а также формированию принятых норм в конкретном сообществе.

Семья - это группа людей, основанная на кровном родстве, браке или усыновлении, объединенная общностью жизни и несущая взаимную ответственность за воспитание своих детей. Жизнь семьи характеризуется материальными и духовными процессами. Через семью сменяются поколения людей, в ней рождаются люди, в ней продолжают роды.

Семья, ее формы и функции напрямую зависят от общественных отношений в целом и от уровня культурного развития общества. Естественно, чем выше

культура общества, тем выше культура семьи. Семья считается одним из важнейших социальных институтов, оказывающих решающее влияние на социализацию человека

Семья служит первой школой, через которую ребенок усваивает культурные нормы, традиции и ценности своего общества. От родителей к детям передаются религиозные верования, язык, моральные принципы, представления о справедливости и добродетели. Такая передача культурных ценностей обеспечивает преемственность социальной культуры и поддержание традиций. Семейные культурные традиции также играют определенную роль в передаче ценности и норм поведения. Они помогают нам осознать и понять свое место в обществе, формируют наше отношение к таким важным вопросам, как мораль, этика и социальная ответственность. [1, с. 77]

Семейные культурные традиции особенно важны в эпоху глобализации и личностей, хранящих свои корни, гордящихся своей семейной идентичностью и переданными нам традициями. Это также ценный инструмент для обмена знаниями, опытом и культурой между поколениями, укрепления связей с другими семьями и обществом в целом. В конечном счете, культурные ценности имеют глубокое значение для каждого из нас. Они помогают определить наше место в обществе. Они важны для сохранения и передачи нашей уникальной идентичности и являются ключом к нашей личной и культурной эволюции.

В семье дети учатся основам общения, социальной адаптации и эмоциональной регуляции. Семейные отношения способствуют развитию уважения к другим людям, навыков разрешения конфликтов и сотрудничества. Эти социальные навыки играют важную роль в адаптации человека к окружающему миру и его успешной социализации. Родители, учителя и окружающая среда играют важную роль в развитии у детей навыков социальной жизни. Благодаря поддержке, поощрению и примеру взрослых дети могут освоить и применять эти навыки в повседневной жизни.

Существуют также специальные программы и методики, помогающие детям с особыми потребностями развивать социальные навыки. Развитие социальных навыков и навыков повседневной жизни является основой для дальнейшего академического и профессионального развития. Навыки социального взаимодействия помогают детям находить общий язык с окружающими, строить отношения, выражать свои мысли и чувства, эффективно разрешать проблемы и конфликты.

Социальные навыки также способствуют развитию таких этических ценностей, как ответственность, уважение к другим, доброта, справедливость и терпимость. Социальные навыки помогают детям развивать независимость, уверенность в себе, лидерские качества и умение работать с другими людьми.

Семья влияет на формирование гендерной идентичности. Родители и другие члены семьи передают нормы и ожидания в отношении гендерных ролей. Эти нормы влияют на то, как человек воспринимает себя и свою роль в обществе. В семье дети также усваивают модели поведения. Девочка узнает о поведении своей матери и ее семьи, наблюдая за своей матерью. Девочка играет роль "матери и дочери" и отрабатывает различные роли. Роль матери, роль жены, роль члена семьи.

Игры тренируют образ игры "в жизни". Каждый мальчик в семье осваивает роль отца и мужа.

Родители обычно стараются, чтобы их дети обладали только положительными качествами. Поэтому они тщательно (в благополучной семье) следят за тем, чтобы на ранних этапах развития у ребенка четко сформировалось представление о том, что такое добро и что такое зло.

В результате ребенок, лишенный дома или воспитывающийся в детском доме, не может сформировать подходящие для него модели поведения. Хотя такой ребенок находится под присмотром, он не в состоянии правильно распознать общепринятые правила. Как правило, для таких детей практически не существует морали и этики как принципов, определяющих их поведение.

Под гендерным воспитанием понимается формирование у детей определенных понятий и норм поведения, связанных с мужским или женским полом в рамках конкретной культуры. Именно гендерная ориентация в воспитании детей позволяет сформировать у них качества мужественности и женственности, подготовить их к будущим гендерно-адекватным социальным ролям и воспитать культуру меж гендерных отношений.

Семья является первым и наиболее важным социальным фактором, оказывающим важное влияние на становление личности ребенка. Процесс формирования гендерной идентичности происходит в контексте семьи. Нейропсихологи, физиологи, психологи и педагоги считают, что формирование гендерной устойчивости обусловлено социокультурными нормами и зависит от таких факторов, как: отношение родителей к детям; характер отношения родителей; привязанность ребенка к матери; привязанность ребенка к матери; роль отца в воспитании ребенка.

Несомненно, для развития личности ребенка необходима здоровая психологическая атмосфера в семье. Ее отсутствие негативно сказывается на развитии личности, в частности на половой идентичности ребенка. Немаловажную роль играют и личные качества родителей, которые являются примером для своих детей. Также важно наличие полной семьи, т.е. полноценных отца и матери в жизни ребенка. [2, с.98]

Семейное окружение играет важную роль в оказании детям эмоциональной поддержки и содействии развитию здоровой самооценки. Эмоциональная стабильность и близкие отношения с родителями влияют на психологическое благополучие и уверенность в себе. Влияние отцов и матерей на развитие детей очень велико. Дети, растущие в атмосфере любви и взаимопонимания, имеют меньше проблем, связанных со здоровьем, учебой в школе и общением со сверстниками. Если ребенок не получает должного внимания со стороны родителей, он становится тревожным, непослушным и замкнутым. Несомненно, воспитание - дело непростое.

Семейное воспитание предусматривает постоянное общение с ребенком при условии всеобщего нравственного единства. "Самая большая ошибка, которую только можно совершить в воспитании, - это спешка", - сказал когда-то знаменитый педагог Жан-Жак Руссо. [3]

Семья определяет социальную роль человека в обществе. Отношения в семье определяют роли сыновей, дочерей, братьев, сестер, родителей и т.д. Эти роли влияют на поведение и ожидания в других социальных условиях. Семья активно участвует в воспитании своих детей и делает все возможное, чтобы ребенок стал полноправным членом социальной среды. С самого рождения дети постепенно начинают наблюдать за своими родителями, братьями и сестрами, обращая внимание на их поведение, манеру общения, отношение к окружающим, поведение в различных ситуациях.

Для маленьких детей семья является моделью общества. Они приобретают опыт общения с другими людьми, учатся строить отношения. Весь опыт, полученный от родителей, находит отражение в их взрослой жизни. Однако иногда негативные ситуации в семейной жизни – частые конфликты, драки, насилие, физические травмы между родителями – могут стать причиной психологических проблем у детей. [1, с.80]

Благодаря социализации человек получает уникальный набор правил поведения в обществе, на которых в дальнейшем будут строиться его личные ценности и мировоззрение. Кроме того, навыки, приобретенные в процессе социализации, влияют на способность человека общаться с другими людьми, работать в коллективе, принимать решения, социальную активность и уровень творческого мышления. Социализация происходит в процессе воспитания.

Традиционно семья является основным институтом воспитания. Ребенок несет с собой в течение всей жизни все то, что он приобретает в семье. Важность семьи заключается в том, что в ней ребенок проводит большую часть своей жизни, усваивает нормы общественной жизни и человеческих отношений, впитывает из семьи хорошее и плохое, приобретает все то, что характерно для этой семьи.

Таким образом, семья – это первое и самое важное социальное окружение человека. Ее влияние на социализацию нельзя недооценивать. Важно понимать, что факторы процесса социализации не ограничиваются семьей, влияние оказывают и другие институты, такие как образование, сверстники, средства массовой информации. Тем не менее, семья остается основополагающим фактором в формировании ценностей, навыков и идентичности человека и играет важную роль в его социальной адаптации и развитии.

Список литературы

1. Горева О. М., Осипова Л. Б. Семья как фактор влияния на становление личности // Современные проблемы науки и образования // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 1 (часть 1) // <https://science-education.ru/ru/article/view?id=19607>
2. Хильманович А.Е. Семья - главный фактор в становлении гендерной идентичности ребенка / А.Е. Хильманович // ОО Мостовского РИК. – 2012.
3. Хуторский А.В. Естественное обучение и воспитание Жан Жака Руссо // Школьные технологии, №1 Москва, 2010, с. 75-83.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМУДА ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫҢ РӨЛІ

Алиппаева А.Б., Мұқият А.

Шығыс Қазақстан облысы білім басқармасы Өскемен қаласы бойынша
«Шоқан Уәлиханов атындағы №3 мектеп-лицейі» КММ,
Өскемен қ., Қазақстан

Бүгінгі білім беру жүйесінде өмірлік мәселелерді шеше алатын, оқу-тәрбие процесін жаңа инновациялармен түрлендіретін, практикаға бағытталған мұғалім қажет. Интеллектуалды ресурстарды нәтижелі қолдану мұғалімдер мен оқушылардың бәсекеге қабілеттілігін көрсететін негізгі фактор екені белгілі. Бұл тенденция әлем елдерінің дамуымен тығыз байланысты. Себебі, көптеген әлем елдері білім индустриясын трансляциялау мен оны қолдануға негізделген экономикаға көшті. Сондықтан да білімнің дамуына еңбек нарығының сұраныстары әсер етуде. Осындай күрделі процестер білім кеңістігін өзгертуге және оны шығармашылық ыңғайда қайта құруға мүмкіндік беруде. Еліміз әлемдік рейтингте бәсекеге қабілетті болуға ұдайы ұмтылуда. Бұл рейтинг оқушының білімі арқылы өлшенеді. Оның шығармашылық әлеуеті басты көрсеткіш болып табылады.

Осы орайда Қасым-Жомарт Тоқаев 2025 жылы білімді нығайту қажеттілігін және креативті ойлайтын, шығармашыл тұлғаны қалыптастыру қажет екенін баса айтқан болатын. Бұл процесс мектептің педагогикалық процесінде жүзеге аспақ.

Қазіргі мектептің басты мақсаты- әр оқушының шығармашылық қабілетін ашу, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны өмірге дайындау, заманауи білім, дағдылар мен қасиеттерді дамыту. Дәстүрлі репродуктивті оқыту бұл міндеттерді шеше алмайды. Оларды шешу үшін жаңа педагогикалық технологиялар, оқу процесін ұйымдастырудың тиімді формалары мен белсенді әдістері қажет.

Қазіргі уақытта оқытудың тиімділігі оқу-тәрбие процесінің әр оқушының шығармашылық қабілеттерін дамытуды қаншалықты қамтамасыз ететіндігімен, шығармашылық тұлғаны қалыптастырумен және оны шығармашылық танымдық іс-әрекетке дайындаумен анықталады. Оқушының шығармашылық танымдық іс-әрекетін өзектендіру көбінесе мұғалімнің сабақта қолданатын оқыту әдістеріне байланысты. Шығармашылық- бұл адамның идеяларды қалыптастыруы, жаңа және стандартты емес шешім қабылдау қабілеті [1].

Мысалы, шығармашылық, әртүрлі жағдайларда стандартты емес шешімдерді табу қажеттілігі, жаңа идеяларды ойлап табу және іске асыру мүмкіндігі. Қазіргі әлемдегі ең қажетті құзыреттердің бірі болып табылады. Ресей Ғылым академиясының басшысы Дж.Гилфорд және тағы басқа ғалымдардың пікірінше, «шығармашылық» жеке адамның туа біткен қабілеті болып табылады, бірақ өмір бойы өзгеріске ұшырайды.

Шығармашылық атмосфераны құру үшін шығармашылыққа жағымды жағдай туғызу керек. Ол үшін когнитивті және эмоционалды қызығушылықты оятатын инновациялық технологияларды қолданған жөн. Көптеген ғалымдар әр баланың туа

біткен шығармашылық мүмкіндіктері бар, ол креативтілікті дамыту тек шығармашылық әрекетте жүзеге асады деген пікірде. Демек, шығармашылық даралықты қалыптастыру әлеуметтік орта шарттарына тәуелді. Шығармашылық дағды сабақ процесінде жүзеге асады.

Ерте кезде ғалымдар және философтар мына сұрақпен айналысқан: «шығармашылық ойлаудың мүмкіндігі?» [2;34]

Осы проблемамен антикалық философтар айналысқан (Гераклит, Демокрит, Платон) өз заманында прогрессивтік идеаларды ұсынған.[3;34]

Көпшілік авторлар келіседі, шығармашылық ойлау процесінде үлкен рөлді санасыз тарқату, процесте осындай шешім сана әрекетіндей, сол және санасыз т.б проблеманы шешу түрлі этапта бастаушы роль бір құрылымнан басқа құрылымға ауысады [2;14]

Қазіргі жұмыс рамкасында барлық концепцияны қамту мүмкін емес және шығармашылық ойлауды зерттеуде ыңғайын білу. (Л.С.Выготский, Ч.Спирмен, В.М.Вилчектің оригиналды тәсілі және басқалардың еңбегі дерексіз қалды).

Қазіргі зерттеушілердің ең жиі еске түсетіні шығармашылық ойлау-жеке тұлғаның индивидуалды ерекшелігі, пікірлерге тәуелсіз, өзін-өзі сыйлау, күрделі міндет ойлау, тым жақсы сезім дамуы, тәуекелге бейімділігі, спецификалық қабылдау болмысы, жоғары ішкі мотивация және эмоционалды лабильдік [4;312].

Оқушылардың шығармашылық ойлауын дамыту туралы А.Құсайынов, А.Мырзабаев, Ж.Сардарова еңбектерін атауға болады.

Соңғы жылдары Республикамызда оқушылардың оқу таным әрекетін белсендіру, проблемалық оқыту, оны ұйымдастыру, әдіс- тәсілдерін жетілдіру жайында зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Осыған мына ғалымдар еңбектерін жатқызуға болады: И.Н.Нұғыманов, Ж.А.Қараев, Р.Әлімқұлова, З.Ибраимова, Ғ. М.Құсайынов, А.Е.Дайрабаева және басқалар.

Елдегі ықпал психологияда шығармашылық ойлауды зерттеу келешекке Аристотель идеясы көрінді. Яғни ассоциативті психология негізінде жатқан. 17-18 ғасырларда ассоцианистикалық тәсіл кең таралған. Ол барлық ой процесс терминінде екі негізгі компонентті түсіндірді:

- идея (немесе элементтер)
- онымен өзара ассоциация (немесе байланыс)

Түсіндірілген принцип арқылы, ассоциация жүзеге асырылады.

Ассоциативті психология саналы ойлау процесс, заңдылығын түсіндіру жағдайында еместігі көрінеді, шығармашылық ойлау ерекшелігінде. Негізгі принцип интуиция ерекшелігінде эмпирикалық ассоциативті психология традициясына күрделі психикалық құбылысты зерттеуге мүмкіндік беріледі. Ол тек ассоциативті заңға бағынып, «саналы ойлауды» (индукция, дедукция, салыстыру, қабілеттілік, қатынас) дәлелдейді.

Осы қиыншылық жағдайға қарамастан психологияда шығармашылық ойлауды зерттеуде психолог- ассоцианистер табысын көрсету тиімді.

Ассоциация заңымен анықталған психология ғылымы 19 ғасырда ірі дәрежеде пайда болды. Бұрынғы тәжірибе көбінесе міндетті проблеманы шешуде шығармашылық тәсілмен блокадалау мүмкін, сол сияқты жалпыға мәлім фактіні жас ғалымдардың табысты шығармашылық жұмысымен түсіндірді, тағы да

энциклопедиялық білім қабілетті болмады. Осы заңдар бойынша өңделген, мысалы, ассоциация жеке гирлянд әдісі, шығармашылық ойлау активизациясын қабылдау қасиетінде эвристиканың қазірде қолданады [10;3]

Атап айтқанда, Вюрцбургтік мектепте ойлауды зерттеу үшін алғашында эксперименталды интроспекция әдісі қолданылады.

Шығармашылық ойлауды зерттеуде психоаналитикалық тәсілге назар аудармауға болмайды. Осы ойлағыштық актив негізінде жатқан рамка тәсілі алғашында фактордың шығуына әрекет етті.

Психолог - гуманистер (Г.Олпорт, А.Маслоу) ойлады, алғашқы шығармашылық көз-жеке тұлға даму мотиві. Маслоу бойынша-бұл өзіндік актуализация қажеттілігі, өзінің қабілеттілігі, өзінің қабілеттілігі және өмірлік мүмкіншілігі толық және ерікті реализация [14;5]

Шығармашылық ойлау сол сияқты психометрикалық тәсіл рамкасында зерттелді.

Басқа танымал зерттеуші Д.Б.Богоявленская [3;7] шығармашылық ойлауды зерттеуде жүйелі тәсіл позициясымен аяқтады және интеллектуалды активті шығармашылықты зерттеуді бірлік қасиетінде бөлуді ұсынады. Ол шығармашылықты «интеллект туындысы, мотивациялық құрылым» арқылы басқаша ұғыну не кедергі болу, не ақыл-ой қабілеттілігіне себепші болуды қарастырады [3;192]

Я.А.Пономарев шығармашылық ойлауды: «сыныптың міндеті, моделденген машина шешім шығаруда қолайлы, бірақ сыныптан шығармашылық шықпайды» [3;13]

Дункер мақаласы шығармашылық ойлауды оқыту проблемасын оқу оригиналды өңдеуді қамтамасыз ету, оның негізгі механизміндегі нақтылы анализ үшін күшті түсінікті аппарат [4;6] .

Психологияда шығармашылық ойлауды зерттеудің алғашқы тәжірбиесі (соғыстан кейінгі жыл) докладтан дұрыс еместігін табады.

Шығармашылық ойлауды теоретик-информационалды тәсілмен түсіндіру А.Ньюэлл және Г.Саймон статьясы негізгі эвристикалық программаланған бағыт принципін мазмұнын қамтамасыз етеді. Оған алғашқы эксперимент және шығармашылық ойлау анализіне әрекет, «жасанды интеллект» міндетінде қолайлы шешім шығаруда кейбір әйгілі операциялар ауысқан [5;8]

Өз беттілік қабілеттілікте, шығармашылық ойлау жанама эффект процесінде білімді меңгеруі өзінен-өзі пайда болмайды. Керісінше қабілеттілікті қалыптастыру ерекше назарды талап етеді, қосымша педагогикалық ықпал жасау және зер салу. Бұл балабақшада және мектепке жалпы білім беретін сабақта ойынды ұйымдастыруда ескеру қажет, сол сияқты т.б. білімде.

Шығармашылық ойлауды меңгеруді біз білім міндеті және тұлғаны тәрбиелеуде барлық жекелігін қарастырамыз.

Шығармашылық ойлаудың дамуы үшін, алдағы кедергілерді жою. Ол үшін ойлау икемділігі және қабілеттілік, әуестік, қызығу, оқуға тілек, ықылас, және шыдамдылық, белсенді өмірлік позиция, ерік- жігер, сана- сезім, ақылмен істі ақырына дейін жеткізе білу, яғни бәрін жеңу.

Оқушылардың шығармашылық ойлауын дамыту негізгі мәселенің бірі. Осыған орай жас ұрпаққа ертегілерді меңгерудің мәні зор.

Егер әдебиеттік оқу сабағында ертегілерді түрлі жолмен, баланың шығармашылық ойлауын дамытуға байланысты тиімді қолдану. Бірінші және үшінші сынып оқушыларын алып қарастырсақ. Бірінші сынып оқушылары ертегілердің көркем шығармада қолданылатын ауыспалы мағынасын, аллегорияны, мақалды, метафараны ұғынуы әуелгі кезде тіпті мүмкін емес. Ол нақты тұтас бейнелерді, оларда түйінделген ойды, идеяны түсінбестен қолданады:

«Тас жүрек» - демек, оның жүрегі тастан жаралған.

«Алтын қолдар» - алтынан қапталған.

«Теңіз мындаған күміс күлкілерінен күнге күле қарады», - бұл дұрыс жазылмаған, теңіздің аузы тіпті де жоқ болса, ол қалай күле алады [2;56]

Ал мұндай ертегілер мағынасын үшінші сынып оқушылары ондағы түйінделген ойды, идеяны түсінеді. Сондықтан оқушылардың өздігінен жұмыс істеуінің әр түрлі жолдары бар. Оны әсіресе сабақ үстінде, сабақтан тыс уақытта да орайын тауып жүргізуге болады. Осы тұрғыда шығармашылық тапсырмалар, жұмыстар жасаудың мәні зор. Тапсырма барлық жағдайда шығармашыл ойлауды дамыта бермейді. Егер шешу жолын өздері тауып, ойлау әрекеті өз бетімен болса ғана, сол кезде оқушының шығармашылық ойлауының дамуына түрткі боламыз.

Демеу-ізденушілік немесе эвристикалық әдіс оқушы дайын үлгі бойынша емес, ұстаздың бағыттаушы сұрақтарының көмегімен іздену жұмысын жүргізеді. Осы кезде шығармашылық ойлау қалыптасады [5;14]. Зерттеушілік нағыз шығармашылық сипатына жүретін әдіс.

Әдебиеттік оқу сабағында шығармашылық жұмыстарының алатын орны үлкен. Біз өз тәжірбиемізде әр өтілген сабақ бойынша ертегілерді пайдаланып, оқушылардың шығармашылық ойлауын дамыту жолында, үшінші сыныпта шығармашылық жұмыстардың төмендегідей түрлерін жүргіздік:

1. ой шапшандығын, сөз байлығын дамытуда өлең шумақтарын құрастыру;
2. мәтін, ертегі, әңгімені өз бетінше аяқтау;
3. шығарма, шағын әңгіме, мәтін құру, т.б.;
4. мақал-мәтел, жаңылтпаш, жұмбақтар шығаруда дағдыландыру;
5. мақал-мәтелдер идеясын ашып, ребус түрінді шешкізу;
6. дербес пікір жазу;
7. мәтіндегі көрініске сурет салып, ертегі мазмұнына қарай фильм құрастыру.

Ал, сыныптан тыс жұмыс кезінде:

- әр түрлі кездесулер ұйымдастырылып, одан алған әсерлері бойынша шығарма жазу;

- қабырға газеттерін шығарып, өз мақаласын жазу;

- әрбір оқылып отырған шығармалардың авторлары туралы толық мағлұмат жинау, өз пікірлерін ортаға салу.

Шығармашылық тапсырмалар барысында ертегілерді пайдалану әдіс-тәсілінде оқушыларды тапқырлыққа, байқампаздыққа, жан-жақты ізденуге баулып, таным қасиеттерін кеңейтуге, қызығушылығын арттыра түсуге, шығармашылық ойлауын дамыта түсуге болады.

Ғылыми-педогогикалық әдебиеттерді зерттей отырып, біз мынадай қорытындыға келдік.

Қандай қоғамда болмасын ең негізгі тұлға адам екеніне біздің күмәніміз жоқ. Ендеше нағыз шығармашылықпен еңбек ететін адам ғана өркениетті ел қатарына қосылуға тікелей ықпал жасайды. Шығармашылық еңбек ететін, ойлау қабілеті жақсы дамыған адамның негізін мектеп қалайды.

Тіліміздегі ертегілердің мағыналық астарында халықтық ерте уақыттан бергі өмірінің болмысы сақталып суреттеледі. Сондықтан ертегілер халқымыздың ұлттық ерекшелігін бойына сіңірген басты мәдени байлығымыздың бірі. Осы мәдени байлығымызды жас ұрпақ ойына қалыптастырып, жемісін үзбей келер ұрпаққа жеткізу мақсатымыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Қанғалиева М.М. Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық әрекетін ұйымдастыру <https://bilimainasy.kz/21-05-12-01/>
2. .Богоявленская Д.Б. Пути к творчеству / Новое в жизни, науке, технике. Сер. Педагогика и психология. – М.: Знание, 1981. – 96 с.
3. Давыдов В.В., Маркова А.К. Развитие мышления в школьном возрасте // Кн. Принцип развития в психологии. – М.: Наука, 1978. – 365 с.
4. И.Г. Сухин. Жаңа ойын-сауық материалдары. – М.: «ВАКО», 2017
5. Узорова О. В., Е. А. Нефедова. Сөйлеуді дамыту бойынша практикалық нұсқаулық. -М.: АСТ-Астрель, 2014.

ӘОЖ 376

ЕРТЕ БАЛАЛЫҚ ШАҚ АУТИЗМІ: ТҮЗЕТЕ-ДАМУ ЖҰМЫСТАРЫ

Аманғажыева Г.А.

Ғылыми жетекшісі: Азанбекова Г.Т.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан, E-mail: azanbekova.gulnaz@mail.ru

Аутизм (латын сөзінен autos - "өзі", аутизм - өзін – өзі жоғалту) - бұл ең алдымен, әлемді қабылдаудың психикалық ерекшелігі. Бұл балалар көз контактісіне түсуден аулақ болады және бұлшықет тонусының жоғарылауымен ерекшеленеді. Деректерге сүйенсек, аутизмі бар балалардың мінез-құлқында тіпті жақын адамдармен физикалық байланыста болудан аулақ болу тенденциялары басым болады. Олар эмоцияларын көрсетуде қиындықтарға тап болады, күнделікті өмірде өте талғампаз, бірақ олардың таңдауы айналасындағыларға түсініксіз негізде жүреді (мысалы, олар белгілі бір пішіндегі тағамды жақсы көреді; олар белгілі бір түсті киім киеді). Күнделікті өмір сүру жағдайларының күрт өзгеруі кезінде бұл балалар теріс реакцияны бастан кешіреді, қоршаған әлемге табиғи қызығушылық болмайды: олар жай ойыншықтармен ойнағанды ұнатпайды (бір қарағанда ойынға жарамсыз болып көрінетін заттарды таңдайды: қағаз қыстырғыштар, түйреуіштер,

түймелер, маталар және т.б.). Сонымен бірге аутизмге шалдыққандар орасан зор сөздер мен сөйлемдерді жатқа айтып, күрделі математикалық есептерді бастарымен шеше алады. Сырттай бұл балалар «бос бекініс» сияқты әсер қалдырады [1].

Сонымен, балалық аутизмнің ең жарқын көрінісі - жалғыздыққа, оқшаулануға ұмтылу және кез келген әлеуметтік байланыстар мен қарым-қатынастарға қызығушылықтың болмауы. Көз байланысын орнатудағы қиындықтармен, мимика мен ым-ишараның нашарлығымен сипатталады. Басқа адамдардың эмоционалдық күйлерін түсінуде және өз эмоциялары мен сезімдерін білдіруде қиындықтар туындайды. Аутизм спектрінің бұзылуынан зардап шегетін балалар стереотиптік қозғалыстар мен қозғалыс әрекеттерімен, сондай-ақ гомеостазға ұмтылумен байланысты сөйлеу стереотиптерімен сипатталады - монотонды жағдайды сақтау. Мұндай балалар заттар мен ойыншықтарды табиғи емес әрекетті көрсетеді, олардың әлеуметтік функцияларын елемейді және олардың түрту, шайқау, жырту және айналдыру арқылы көрінетін физикалық сипаттамаларына жүгінуі мүмкін. Мұндай бұзылыстары бар балаларға сөйлеудің кешігуі және оның коммуникативтік жағының бұрмалануы тән. Баланың сөйлеуі жақсы дамыған болса да, ол тежелген немесе дереу эхолалиямен (қайталанулар) сипатталады. Мұндай тұрақты сөйлеу формалары қарым-қатынас үшін пайдаланылмайды: бала оларды әңгімелесушінің реакциясына назар аудармай пайдалана алады, бұл басқалардың арасында шатасуды тудырады [2].

2000 жылы аутизмнің таралуы 10 000 балаға шаққанда 5-тен 26 жағдайға дейін деп есептелді. 2005 жылы 250-300 жаңа туған нәрестеге орта есеппен бір аутизм жағдайы болды: бұл оқшауланған керендік пен соқырлық, Даун синдромы, қант диабеті немесе балалық шақтағы қатерлі ісікке қарағанда жиі кездеседі. Дүниежүзілік аутизм ұйымының мәліметі бойынша 2008 жылы 150 баладан аутизмнің 1 жағдайы тіркелген. Сол жылдан бастап Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) мәселенің тереңдігі мен қоғам үшін салдарының ауырлығын түсініп, 2 сәуірді «Дүниежүзілік аутизм туралы ақпараттандыру күні» деп жариялады. 2012 жылы АҚШ-тың Ауруларды бақылау орталықтары әрбір 88 балаға орта есеппен 1 аутизм жағдайын хабарлады. Он жыл ішінде аутизммен ауыратын балалардың саны 10 есе өсті. Болашақта өсу үрдісі жалғасады деп есептелінеді [3].

Қазақстанда ресми статистикаға сәйкес, 2022 жылы 12 мың балада аутизм диагнозы расталған. Сарапшылардың айтуынша: бұзылуды мүмкіндігінше ерте диагностикалау және ерекше қажеттіліктері бар балаға көмек көрсетуді бастау өте маңызды. Бұл баланың және оның жанұясының өмір сүру сапасын жақсарту үшін оның бойында қарым-қатынас пен тәуелсіздік дағдыларын қалыптастырудың қаншалықты мүмкін болатынын тікелей анықтайды [4].

Екі жасқа дейінгі баланың мінез-құлқында ата-аналар неден сақ болуы керек?

Егер сіздің балаңыз:

- ұзақ уақыт бойы көзбен байланыста болмайды;
- есту қабілеті қалыпты, бірақ атына жауап бермейді;
- бірлескен зейіннің жетіспеушілігі болады (яғни өзін қызықтыратын тақырыпқа сөзбен немесе ыммен басқалардың назарын аударуға тырыспайды);
- көмек сұрамайды;
- ештеңемен бөлісуге тырыспайды;

- басқа адамды жансыз зат ретінде қолданады.

Егер бұл белгілер баланың мінез-құлқында үнемі пайда болса, онда сіз міндетті түрде балалар невропатологына немесе психиатрына хабарласуыңыз керек.

Аутизмнің негізгі себептері:

1. Цитогенетикалық матрицалық хромосомалық талдаудың көмегімен сәтті диагностикаланатын генетикалық бұзылулар.

2. Бала туылғанға дейін даму кезінде орталық жүйке жүйесінің дамуының бұзылуы. Инфекциялық және токсикалық факторлар баланың миының дамуын бұзуы мүмкін.

3. Стереотипі бар эпилепсиялық жағдайлар аутизм белгілерімен бірге болуы мүмкін, мысалы, Ретт синдромы.

4. Амин қышқылының алмасуының бұзылуы (целиак ауруы алынып тасталады).

5. Қалқанша безінің зат алмасуындағы өзгерістер [5].

Қазіргі уақытта психологияда бұл аурудың ерекшеліктері туралы нақты түсінік жоқ. ЕБА генезісі туралы көптеген теориялар бар. Ресей Медицина ғылымдары академиясының ЕБА классификациясынан оның нұсқалары қаншалықты әртүрлі екенін көруге болады:

- 1) Каннер ерте нәрестелік аутизм синдромы;
- 2) Аспергердің аутистік психопатиясы;
- 3) эндогендік, кейінгі шабуыл (шизофрения ұстамаларынан туындаған аутизм);
- 4) аутизмнің қалдық-органикалық нұсқасы;
- 5) хромосомалық аберрацияға байланысты аутизм;
- 6) Ретт синдромындағы аутизм;
- 7) шығу тегі белгісіз аутизм.

Тексеру және диагностика

Тексеру және диагностика келесідей жүреді: электроэнцефалографиялық зерттеу жүргізіледі, көрсеткіштерге сәйкес мидың МРТ жүргізіледі және цитогенетикалық матрицалық ДНҚ диагностикасы жүргізіледі. Бала бейвербалды және стандартты нейропсихологиялық тесттер бойынша тексеріледі [5]. Сөйлеуді дамыту кешіктірілсе, есту қабілетінің бұзылуын алып тастау және аудиометрия жасау керек. Сенсорлық-моторлы алалияны болдырмау үшін бала тәжірибелі логопедпен кеңеседі. Мінез-құлық пен ойлаудың бұзылуы жағдайында психиатрдың кеңесі қажет.

Жұмыс әдістері

Аутист балалармен жұмыс жасауда мінез-құлық терапиясы өте тиімді деп саналады, оның көмегімен балаларды қарапайым күнделікті дағдыларға ғана емес, сонымен қатар оқуға, санауға және жазуға үйретеді. Оқыту құрылымдық ортада өтеді, өйткені мұндай балалар үшін оқиғалар мен күнделікті сәттердің нақты тізбегін сақтау өте маңызды, бұл жағдайда олар үшін жағдай болжамды болады және қоғамда бейімделу процесін жеңілдетеді. Мінез-құлық тәсілі күшейтуді қолдануды қамтиды. Мысалы, тапсырма орындалса, балаға өзінің сүйікті

ойыншығымен немесе компьютерімен ойнауға рұқсат етіледі. Бұл мінез-құлық үлгілері кейін санада нығайтылады.

Мінез-құлық терапиясының негізгі кемшілігі - баланың сыйақы үшін бірдеңе жасауы, яғни мінез-құлықты реттеу сырттай жүзеге асырылады. Мұндай жағдайларда балалар көбінесе эмоционалды түрде жетілмеген болып қалады.

Аутизмді түзетудің бірнеше әдістері бар. Ең жақсы нәтижеге бірнеше әдістерді бір уақытта қолдану арқылы қол жеткізуге болады.

Негізі ТЕАССН және АВА әдістері. Бұл әдістерден басқа терапиялар (сенсорлық интеграция және ынталандыру) құм терапиясы, иппотерапия, дельфинотерапия, кинезитерапия және т.б. Бұл аутизмнің арнайы терапиясы емес, бірақ аутист бала үшін өте жағымды ынталандырулар бола алады.

АВА терапиясы – аутист балаларда қажетті когнитивті функциялар мен мінез-құлық дағдыларын дамытуға бағытталған мінез-құлық терапиясының бір түрі. Тамақ ішуді, тіс тазалауды, дәретханаға баруды, баспалдақпен көтерілуді және түсуді, үлкендердің мінез-құлықын көшіріп немесе рефлексивті түрде үйренетін қарапайым балалардан айырмашылығы, аутист балаға мұның бәрін ерекше түрде үйрету керек. Мінез-құлық терапиясы әртүрлі когнитивті, эмоционалды және коммуникативті функцияларды дамыту үшін қолданылады. АВА терапиясының оң әсері шартты рефлекс принципіне негізделген: балаға қажетті дағдыларды дамытуға көмектесе отырып, біз оның әрбір әрекетін белгілі бір марапатпен күшейтеміз. Бұл материалдық сыйақы болуы мүмкін - мысалы, тәттілер немесе бала жақсы көретін кейбір нәрселер. Немесе эмоционалды марапат: баланы құшақтаңыз, сүйіңіз, қолын соғыңыз, оң көңіл бөліңіз. Мұндай ынталандырулардың жиынтығы жеке және аутизмнің даму дәрежесіне байланысты. Дамудың артта қалуы неғұрлым көп болса, танымдық қабілеттер соғұрлым аз көрінсе, соғұрлым бастапқы кезеңде тек материалдық ынталандырулар тиімді күшейту болады [6].

ТЕАССН (аутистикалық және коммуникация бұзылған балалар үшін емдеу және білім берудің қысқаша атауы – аутист және коммуникация бұзылған балаларға арналған терапия және білім беру) – аутизмді бар балалар мен ерекше қажеттіліктері бар балаларды оқытуға мүмкіндік беретін кешенді бағдарлама. ТНР бағдарламасын алғаш рет 1965 жылы Чапел Хиллдегі Солтүстік Каролина университетінің Медицина мектебі әзірледі. Қазіргі уақытта ТСН аутизммен ауыратын адамдарға өмір бойы көмектесу және сүйемелдеу үшін кеңінен қолданылады [7].

Мақсаты – аутизмге шалдыққан балаларға тәуелсіздіктің максималды дәрежесіне және өмір сүрудің жоғары сапасына қол жеткізу үшін жағдай жасау. Бұл жағдайда екі аспекті біріктірілуі керек: қоғамға барынша мүмкін интеграция және тәуелсіздіктің ең жоғары дәрежесіне қол жеткізуге болатын ерекше ортаның болуы.

Бағдарлама құрылымдық оқыту идеясына негізделген, бұл кезде сынып аймақтарға бөлінген, олардың әрқайсысында бала жеке дағдылар мен дағдыларды меңгереді. ТЕАССН әдеттен тыс мінез-құлықты түзетудің 9 функционалды бағыты бойынша жұмыс істейді.

- Жалпы моторика
- Ұсақ моторика
- Қол-көз координациясы
- Еліктеу

- Қабылдау
- Танымдық белсенділік
- Сөйлеу
- Өзін-өзі күту
- Әлеуметтік қатынастар

Бала осы білімнің барлығын тез және сапалы қабылдау үшін психолог көрнекі белгілер әдісін немесе жеке кестелерді пайдаланады.

Әр сала бойынша ұсыныстар, бағалау парақтары және мүмкін тапсырмалары бар жеке кітаптар шығарылды.

Бейімдеу және оқыту

Аутизм жеңіл түрі бар балаларды мемлекеттік мектепте оқытуды медициналық-психологиялық-педагогикалық мамандар тобының жан-жақты қолдауымен жүзеге асыруға болады. Аутист балаларға дәрі-дәрмекпен емдеуден басқа, отбасының қолдауы қажет.

Мектепке бейімделу бірте-бірте болуы керек: алдымен бала мұғалімдермен жеке оқи алады, сыныпта шектеулі уақытты өткізеді, оны біртіндеп көбейту керек.

Аутизмі бар балаларды дәрі-дәрмекпен емдеу тек ауыр белгілердің көріністерін жоюға бағытталмауы керек, ол жүйелі психологиялық-педагогикалық зерттеулер аясында жүргізілуі керек. Маманнан балада болып жатқан өзгерістерге сезімтал болу талап етіледі, өйткені дамуында ауытқулардың бір түрі бар балаларда жұмыс кезінде болатын өзгерістер прогрестің белгісі болуы мүмкін.

Отбасымен жұмыс

Аутист баланы тәрбиелеп отырған отбасымен жұмыс жасау кезінде психологтың міндеті, ең алдымен, баланың бұзылған дамуын қабылдауға көмектесу. Мамандар аутизмге шалдыққан балалардың ата-аналарына ақпараттық қолдау көрсетіп, баламен қарым-қатынас жасауды үйретуі керек.

Бұл отбасы аутизмге шалдыққан баланы оңалтудың орталық буыны болып табылады: баламен ғана емес, оның отбасымен де жұмыс істеу керек. Егер отбасы кездескен дертінің күрделілігін түсінбесе, одан да сорақысы, оны жоққа шығарса немесе жасырса, жұмыста нәтиже болмайды. Мұндай жағдайда психологтың міндеті дұрыс және мұқият түсіндіру, кемшілікті қабылдауға және ұзақ және қиын жұмысқа мотивация жасауға бағытталған барынша көмек пен қолдау көрсету болып табылады. Аутизммен ауыратын баланың жанұясының күйзеліс жағдайы созылмалы сипатқа ие болады. Аутист балалардың аналары ең үлкен күйзеліске ұшырайды және бұл кезеңде отбасы диагнозды білген кезде отбасы жүйесі өте тұрақсыз болады. Сол себепті, ең бірінші анаға психологиялық қолдау көрсету және отбасының аутист балаға деген қарым қатынасының оң нәтижелі болуы, баланы қоғамға, жақын адамдарына бейімдеу бұл екі жақты жұмысты қамтитын үлкен жауапкершілік.

Аутизм үшін ең маңыздысы – оны неғұрлым ерте анықтау, ол одан әрі түзету және оңалту міндетін жеңілдетеді. Біздің ел үшін аутизмді ерте диагностикалау бірінші кезектегі міндет болып табылады. Мұндағы ең маңызды және уақытты қажет ететін нәрсе – арнайы мамандарды дайындау және білім деңгейінің сапасын көтеру. Арнайы педагогика білім беру бағдарламасында оқитын білімгерлер үнемі

жаңа ақпараттар ағынында болуы керек және сол арқылы олардың кәсіби құзыреттілігін арттыру қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Аутизм / под. ред. проф. Э. Г. Улумбекова. М.: Гэотар-мед, 2002.
2. Мансуева, Т. С. Комплексная реабилитация детей с расстройствами аутистического спектра [Текст] / Т. С. Мансуева, Т. А. Прусс // Социальная работа: научнопопулярный журнал. - 2017.
3. Кондратьева, С. Ю. Особенности психологической работы с семьями, воспитывающими аутичных детей [Текст] / С. Ю. Кондратьева, Т. Н. Высотина // Дошкольная педагогика: Петербургский научно-практический журнал. - 2014.
4. https://forbes.kz/life/osobennyiy_aprel_kak_v_kazahstane_formiruetsya_berejnoe_otnoshenie_k_detyam_s_autizmom/#:~:text
5. Бычкова Е. Дети дождя: все об аутизме // Няня, 2001. № 12.
6. <https://matzpen.ru/articles/autizm/aba-terapiya-v-lechenii-autizma-u-detey/>
7. <https://semyabalakovo.ru/metods/teacch-programma>

ӘОЖ: 510; 372.851

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ЛОГИКАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЫҒАРУ БАРЫСЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫ ОЙЛАУҒА ҮЙРЕТУ ЖОЛДАРЫ

Аргынбек А., Қанафиянова Қ.С.

Шығыс Қазақстан облысы білім басқармасы Өскемен қаласы бойынша
«Шоқан Уәлиханов атындағы №3 мектеп-лицейі» КММ,
Өскемен қ., Қазақстан

Бастауыш сынып баланың логикалық ойлауын дамытудың негізгі кезеңі деп есептеледі. Өйткені логикалық ойлау, кейінірек бейнелік ойлаудың негізінде қалыптасады, ауқымы кеңірек мәселелерді шешуге, ғылыми білімдерді меңгеруге мүмкіндік береді. Ұстаз қауымы оқушыларға мейлінше терең білім беруге тырысады. Алайда «көп білген кемеңгер емес, білімін пайдалана білген кемеңгер» демекші, білім тез ескіреді, маңыздылығы жойылады, оқыту тиімділігі төмендейді. Оның үстіне мектепте оқытылатын пәндердің мазмұны заман талабына сай күрделеніп келе жатыр. Оқушы қысқа мерзімде жалпыланған білім көлемін меңгеру қажет. Сондықтан оқушылардың ойлауын дамыту, олардың бойында логикалық ойлау операцияларын қалыптастыру және тиімді жолдарын іздестіру мәселесі қазіргі таңда ұстаз алдында тұрған міндеттің бірі.

Әлемдік педагогикалық практикада бұл мәселені шешудің кейбір тенденциялары пайда болуда [1].

Олардың бірі - оқыту үрдісінде формальды аспектіге назар аудару. Білім беру жүйесі осы бағытта дамып келе жатқан елдер (Жапония, Оңтүстік Корея, Сингапур, т.б) өздерінің дамуында елеулі жетістіктерге жетіп, соңғы 10 жыл ішінде әлемдік прогрестің алдыңғылар қатарына қосылды.

Педагог ғалымдар, атап айтқанда, Н.Н.Поспелов, Ю.А.Петров, А.Н.Леонтьев, И.А.Гибш «логикалық ойлау» ұғымына нақты анықтама берген. Олардың пікірлерін жүйелесек, «логикалық ойлау» дегеніміз - логика заңдылықтарын пайдалана отырып ұғымдарды, ой-пікірлерді, тұжырымдарды қолдануға негізделген ойлаудың бір түрі.

Бастауыш сынып оқушыларының ойлауын дамытуда екі негізгі саты байқалады. Бірінші сатыда (ол шамамен I-II сыныптағы оқушыларға тура келеді) олардың ойлау әрекеті көбіне мектеп жасына дейінгі баланың ойлауын еске түсіреді. Оқу материалдарын талдау бұл жерде көрнекі әсер ету жоспарында басым болады. Мұнда балалар нақты заттарға немесе оның дәл баламаларын бейнелеуге сүйенеді (мұндай талдауды кейде тәжірибелік немесе сезімдік деп атайды) [2].

Ойлауды дамытудың екінші кезеңі осы өзгерістермен байланысты I-II сыныпта-ақ мұғалім балаларға игерілетін мәліметтердің жекелеген элементтері арасындағы болатын байланысты көрсету үшін ерекше қам жасайды. Жыл өткен сайын осындай байланыстар немесе ұғымдар арасындағы қатынасты көрсету талап ететін тапсырмалар көлемі ұлғая береді [3].

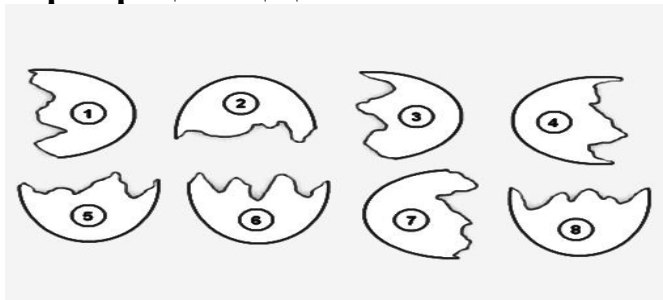
Оқу материалдарын балалардың ойлау қабілеті жетерліктей жас ерекшеліктерін ескере ұйымдастырса ғана, оның ойлау қабілетінің дамуына мүмкіндік туады. Сондықтан да мұғалім балаларды үнемі ойланып оқуға бағыттауға тиіс, бұған оқу үрдісін жүйелі ұйымдастыру, сабақта бала логикасын дұрыс дамыта алатын мүмкіндіктерді мол пайдалану арқылы үйретуге болады.

Оқушыларға өз бетінше жасаған ой операцияларының дұрыс- бұрыстығын тексертікізу, оларды бір мәселенің өзін түрлі жолдармен шешуге үнемі бағыттап отыру (тапқырлық пен зеректік), логикалық ойлауды қажет ететін мысалдар құрастырту, есептер шығарту, шығармалар жаздырту - баланың логикалық ойлауын тәрбиелеудің тиімді жолы. Баланың ой операциясын дамытып талдау, жинақтау, топтау және классификациялауға арналған мынадай жаттығулар жүргізуге болады [4].

Балаға бірнеше заттың бейнесі көрсетіледі. Бала сол суреттерге қарап талдап, топтап, жүйелеп, логикалық ой қорытындысын шығара білуі керек. Мысалы: 4-5 түрлі бас киімнің ішінде 1 етіктің суретін көрсетіп, мына суретте не артық деп сұрасақ, *n* артық заттың атын айтады. Мына жерде етік артық, өйткені басқалары бас киімдер немесе мынаның бәрі аңдар, ал сауысқан артық, себебі, ол құс деген сияқты.

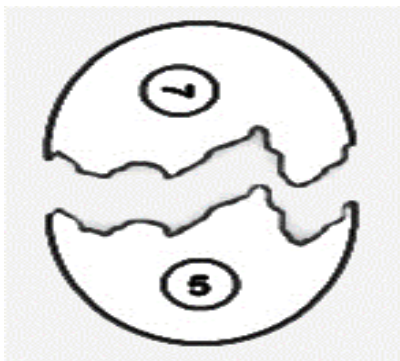
Балаға бірнеше геометриялық фигураларды көрсетіп, осы фигуралардан бір зат құрастыр (құс, жануар, балық, т.б.). Құрастырған фигураларды боя десен, әр бала өзінше ойланып, тек сол фигуралардан құралған бейнені бояйды. Мысалы, балапан құралған денені боя десен, әр бала өзінің ойлау деңгейіне қарай бояп береді.

Жұмыртқаның қабығы.

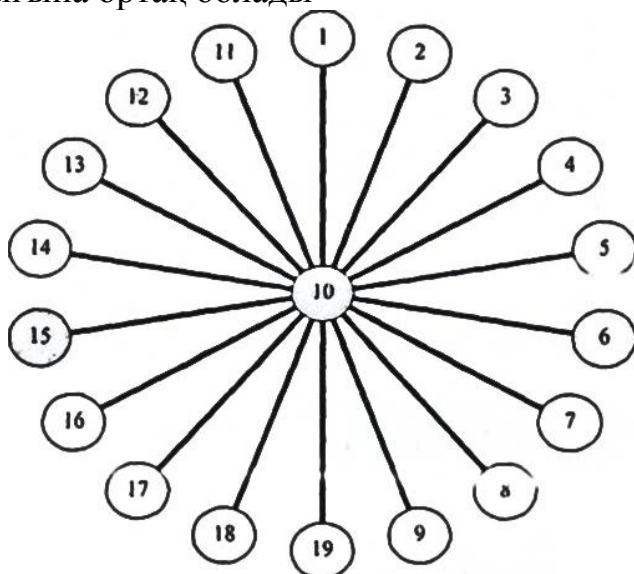

Суретте жұмыртқаның екінші жартысын табу керек?

Шешімі:

Мына шеңберлердің ішіне 1-ден 19-ға дейінгі сандарды орналастыр. Түзу сызықтың бойындағы 3 сан жиынтығы 30-ды құрайтын болсын. Ортада оған бір сан барлығына ортақ болады

Мына шеңберлердің ішіне 1-ден 19-ға дейінгі сандарды орналастыр. Түзу сызықтың бойындағы 3 сан жиынтығы 30-ды құрайтын болсын. Ортада оған бір сан барлығына ортақ болады.

Сағыз сатып алу үшін Ерланға 1 теңге жетпеді. Ал Темірланға 2 теңге. онда Ерлан Темірланға екеуміз қосып бір сағыз алайық десе, бәрібір олардың бір теңгесі жетпей тұр. Бұлардың әрқайсысында неше теңгеден болды. Сағыз қанша тұрады? Жауабы: сағыз 2 теңге. Ерланда 1т., Темірланда 0 т.

Сабақтың сапалы ұйымдастырылуының өзі - табыс кілті. Сабақ сапасына, сабақ үстінде оқушылардың логикалық ойлауын дамытуға көбірек көңіл бөлген абзал.

Оқушылардың ой-белсенділігін, саналыойланабілуіндамыту, жетілдіру - мұғалімніңміндеті. Бастауышсыныпоқушыларыәрнәрсеніболса да білуге құмар, қызыққыш, қолымен ұстап, көзбен көргенді жақсы көреді, сөйтіп барлық зейіні соған аударылады. Шаршамай, талмай, ыждараттылықпен жүйелі жүргізетін жұмыстарға оның мазмұны мен түрлеріне байланысты.

Аса ірі психологтардың айтуы бойынша, бала ойын үстінде қандай болса, өскенде еңбек үстінде сондай болады, - дейді. Сондықтан ойын адамның өмір танымының алғашқы қадамы. Баланың өмірі қоршаған ортанытанып білуі, еңбекке қатынасы, психологиялық ерекшеліктері ойын үстінде қалыптасады. Ойын

барысында өздерін еркін сезінеді, ізденімпаздық, тапқырлық әрекеті байқалады. Ойын үстінде өмірдің өзіндегідей қуанып, ренжиді. Сондықтан мұғалім баланы сабақта талабын шаттандыратындай, ойын оятатындай, іскерлігін дамытатындай болу керек. Оқушылардың белсенділігін, саналы ойлана білуін, ой-өрісінің дамуын, қиындықты жөнү, төзімділікке баулуды үйрету - мұғалімнің негізгі міндеті.

Логикалық ойынға ребус, сөзжұмбақ, үндемес ойыны т.б. жатады. Мысалы:

100 добыңның 14-ін досың сұрап алады. Айтшы сонда нешеуі өз қолыңда қалады?

3. Үстелдің 4 бұрышы бар. Бір бұрышын кесіп тастасаң, неше бұрыш қалады? (Бесбұрыш).

4. Екі стаканға бірдей су құйдың. Оның біреуін тарелкаға төңкердің. Қайсы стаканда су көп? (бірдей).

Сонымен қатар, санамақ ойынның орны ерекше. Атау ұйқасы арқылы бала сан үйренеді, екінші санға ұйқас заттарды танып біледі.

Ұлттық ойындар оқушылардың өз салт – дәстүріне, әдет – ғұрпына сүйіспеншілігі артады.

Бастауыш сынып оқушылары сабақта ойын элементтерін көп керек етеді, және бұл жастағы балалар өздерінің істеген жұмыстарының қорытындысын тез білгісі келіп тұрады. Міне, дәл осы кезенді тиімді пайдаланған жөн. Сондықтан қай сабақты болмасын талапқа сай дайындалған көрнелікпен, жұмбақ, ребус т.б. араластыра отырып, ойын элементтерін кеңінен пайдаланған дұрыс. Бұл оқушылардың сабаққа қызығушылығын арттырады. Орынды ұйымдастырылған ойын үстінде балалар сергіп, тапсырманы тез нақты орындайды. Егер біз оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттыра алсақ, олардың сапалы білім алуына, жан-жақты дамуына ықпал жасағандығымыз[5].

Енді осы баланың өмірге деген көзқарасы қандай, қоршаған ортамен қарым-қатынасы қандай екені бірінші мұғалімге белгілі және оны әрі қарай қалғастырушы тағы да мұғалімге жүктелетін жұмыс.

Оқушыны талдырмайтындай сұрақ-сауалдар беріп, бір сарынды сабақ жүйесін болдырмайтындай етіп, үй тапсырмасы бір ғана жолдың жетегінде болмай, бала көңілінде қиын да қызғылықты сауалдар туғызып оның сана-сезімінің оянуына, ой-өрісінің ұшқыр болуына көмегін тигізетіндей жұмыстар түрін жүргізіп отырса, бүгін болмаса да ертеңгі күні сол жасалынған жұмыстарының нәтижесі арқылы өз абыройының жемісін де сезе алады.

Баланың ой-қиялын дамытуда логикалық сұрақ-тапсырмалардың, логикалық есептердің орны бөлек. Мысалы:

1. 1 жанұядағы ағайынды 2 жігіттің әрқайсысының 1 апасы, 1 қарындасы бар. Ол жанұяда қанша бала бар? (4).

2. Сенің қарындасың немесе әпкең сенің мамаңа қызынан баласынанбасқа кім болады?

3. Сенің әке-шешең сенің көршіңе кім болады?

4. Сенің мамаңның мамасының қызы саған кім болатынын білесің бе?

5. Сатып алған қарбызыңның 1 тілігін кесіп алып, дәмін көрдік, қарбызда не жоқ?

6. Күнмен түн немен аяқталады?

7. 1 қарындашты тең етіп 2-ге бөлгенде, неше қарындаш шығады?

8. Автобус оң жаққа бұрылғанда, ішіндегі жолаушы қайда бұрылады?

Міне, осындай есептеулерді шешу арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығы артады. Дүниетанымы кеңейеді, білімі, сауаттылығы күшейеді. Оқушылардың ойлау әрекетін дамыту оқу материалын мазмұны арқылы, оқушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастыру құралы мен тәсілдері арқылы жүзеге асырылады.

Мектеп практикасында математикалық есептермен жұмыс істеу үрдісінде негізінен оны шешу көзделеді, шешуді іздестіру оқушылардың тиісті есеп шығару іскерліктерін қалыптастыру мәселесіне жеткіліксіз көңіл бөлінеді.

Есептің шығару жолдарын жан-жақты талдау оны басқа есептерді шығаруға қолдану жақтары да аз қарастырылады. Сондықтан белгілі бір есепті қарастыру мақсаты аяғына дейін жеткізілмейді. Яғни оқушы белгілі бір есепті шығару нәтижесінде алынған жаңа фактілер пайдалануда шығарылған есеп оқушылардың білімдері мен іскерліктерінің арасындағы байланысты жеткілікті мөлшерде анықтай алмайды. Мұндай жағдайда есеп шығару үрдісінде оқушылардың ойлау әрекетін арттыру жөнінде айту қиынырақ болады.

Бұл мақсатты мазмұнды есептер шығару кезінде жүзеге асыру мүмкіндігі бар.

Әрбір келесі кезең басталғанда алдыңғы кезең аяқталмайды, өйткені есептердің жаңа түрі пайда болады. Есептегі құраушылардың арасындағы байланыстар ұлғая түседі, ол байланыстардың сипаты күрделене түседі, мазмұнды есепті шешудің сандық аясы кеңиді. Есеппен жұмыс істеу үшін қалыптастырылған тәсілдер өздерінің мазмұнын жаңартады, жаңа жағдайда қолданылады, жаңа тәсілдер тудыра отырып, бірімен-бірі сабақтасады.

Математикалық мазмұнды есептер шығару кезінде оқушылардың ойлау әрекетін дамыту мақсатында есептерді талдаудың жалпы тәсілдерін қалыптастыру жұмыстарын жүргізу орынды. Ол үшін мынадай кезеңдерімен таныстырған жөн:

1. Есептің мәтінін оқып талдау.

Бұл кезеңнің мақсаты-есепте баяндалған жағдайлармен танысу және оны терең ұғыну оның нысанды жақтары мен объектілер арасындағы байланыстарды анықтау.

2. Есептің мәтінін математикалық тілге көшіру.

Бұл кезеңде есептің объектілері үшін шартты белгілер алынып олардың арасындағы байланыстарға математикалық, графиктік интерпретация беру-шешу моделін құру.

3. Модельмен жұмыс істеу.

Егер есеп жай болса, құрылған модельмен есептеп шығаруға болады, онда үшінші кезеңнің қажеттілігі болмайды. Құрама есептерді шығарғанда оны ары қарай талдау керек болады. Талдау барысында құрылған модель талданады және жетпейтін немесе артық элементтер анықталады, модель жетілдіреді немесе қайта сұрылады да осылардың нәтижесінде есепті шығару жоспары жасалады.

1-4 сынып оқушылары мазмұнды есепті талдау іскерлігін жеткілікті меңгеруі үшін мынадай жалпы тәсілдерді ұсынуға болады:

- Есептегі нақты мысалдарды (заттарды) омың моделімен ауыстыру.

- Есептің объектілерінің арасындағы байланыстарды таңбалар арқылы

бейнелеу.

- Дайын графиктік модель бойынша есеп объектілерінің арасындағы байланыстарды түсіндіру.

- Графиктік модель бойынша есепті құру.

Бастауыш сынып оқушыларының мазмұны есептеу іскерліктерін меңгеруі олар келесі сыныптарда бұл іскерліктерді мазмұнды есептерді алгебралық тәсілмен шешкенде пайдалануға мүмкіндік береді.

Бастауыш сыныптарда математика есептерін шығару кезінде оқушылардың есептерді талдай білу іскерліктерін қалыптастыру оқушылардың ойлау әрекетін дамытуға ықпал етеді.

Оқушының логикалық ойлау қабілетін дамыту-комплексті жұмыс. Ол оқу-тәрбие процесінің барлық бағыттарында іске асырылады. Әсіресе, оған пән сабақтарында мүмкіндік мол. Солардың ішінде математика пәнінің алатын орны ерекше. Бұрынғы бағдарламамен салыстырғанда жаңартылған білім беру мазмұны бағдарламасы бойынша жаңа мазмұндық әдістемелік желі кіріктірілді. Ол жиын және логика элементтері деп аталады. Арнайы логика элементтері деген мазмұндық әдістемелік желіні енгізіп отыр. Сынып оқушылары бірдей емес. Олардың математиканы сүйіп оқитын, оған деген ынтасы зор оқушылар да бар.

Қазіргі кезеңдегі мектеп математикасында әлі шешімдері табылмаған проблемалар аз емес. Соның бірі оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамыту, кітапқа, білім алуға деген құмарлықтарын арттыру. Осындай проблемаларды шешу мақсатында бастауыш сыныптан бастап логикалық есептерді шығару керек. Логикалық есептер кеңірек ойлануды қажет етеді. Есептің жауабы бір немесе бірнешеу болуы мүмкін. Есептің бұл түрі мұғалімнен де, оқушыдан да аңғарымпаз болуды талап етеді.

Логикалық есепті шешу қатаң дәлелге сүйеніледі. Сондықтан мұнда қысқа есептей салу, көрнекілікпен араластыру болуы ықтимал. Мұндай есептер логикалық ойлауға, қиялдауға, еңбектену білуге тәрбиелейді.

Әдебиеттер тізімі

1. М.Байшуақова. Оқушыны ойлауға үйрету. /Бастауыш мектеп 2014 №8.
2. А.Н.Абдрахманова және т.б. Қазақ халық педагогикасындағы идеяларды сыныптан тыс жұмыстарда қолдану. Шымкент-2002.
3. Әбілқасымова, Көбесов, Кенеш. Математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі. Оқу құралы. Алматы «Білім», 1998.
4. Н.В.Мельник Развитие логического мышления при изучении математики./Начальная школа. 1997, №5 186.
5. О.Мұсабеков. Логикалық ойлау тәсілдерін қалыптастыру. /Бастауыш мектеп№7-8. 1996.
6. М.С.Дауметова. Логикалық сұрақ-тапсырмалар. /Бастауыш мектеп. №62001, 206.
7. С.Демеусінова. Оқушылардың ойлау қабілетін логикалық есептер арқылы дамыту. /ИФМ 2000, №3 236.

ОҚУШЫ ТҮЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРҒА ТӘРБИЕЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Асылбеков Е.С.

А.П. Чехов атындағы №21 жалпы орта білім беретін мектебі
Шымкент қ., Қазақстан, Esbol78782mail.ru

XXI ғасырдың табалдырығын аттаған еліміз әлемнің дамыған елдерінің қауымдастығына кіруге бет алды. Сондықтан бүгінгі мектеп алдындағы негізгі міндет- өмір ағымы талап етіп отырғандай жаңа қоғамға лайықты, еліміздің туын биікке көтерер білімді, білікті, саналы адамгершілігі жоғары жетілген азаматтар тұлғасын қалыптастыру.

Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» атты бағдарламасында егемен еліміздің стратегиясы мен тактикасын белгілей белгілей келе, бүгінгі және болашақ жастардың жан-жақты білімді, ғылыми-техникалық прогрестен хабары мол жеке тұлға ретінде дамып қалыптасуын өз бағдарламасына негіз етеді. Сондай-ақ, білім беру қызметкерлерінің республикалық екінші съезінде де қазіргі білім беру жүйесінің жағдайына сипаттама бере келіп, оны реформалаудың жетістіктерін көрсетті. Елбасы «Болашақта еңбек етіп, өмір сүретіндер - бүгінгі мектеп оқушылары, мұғалім балаларды қалай тәрбиелесе, Қазақстан сол деңгейде болады. Сондықтан ұстазға жүктелетін міндет өте ауыр» деген. Яғни, бізге қажетті жаны да, қаны да қазақы, халықтың тілі мен дінін, тарихы мен салт-дәстүрін бойына ана сүтімен сіңірген, туған жерді түлетуді, егемен елінің еңсесін көтеруді азаматтық парызым деп ұғатын, егемен еліміздің елдігі мен бірлігін сақтайтын ұрпақ тәрбиелеу бүгінгі мектеп пен ұстаздар алдындағы негізгі міндеттердің бірі болып табылады. Ендеше өз ісіне берілген, жаңалықты жатсынбай қабылдайтын, ұлттық қасиеттеріміздің асылдарын асқақтата отырып, шәкірттің жанына нұр құятын ұстазды ғана бүгінгі күннің лайықты тұлғасы деуге болады. Бүгінгі жас буынды жеке тұлға етіп қалыптастыру, оны қоғамның белсенді мүшесі етіп дайындау үкіметтің қаулы, қарарларында негізгі орын алады. Осы тұрғыда «Біз тұрғызатын қоғамдарды бағалайтын, белсенді, жоғары моральді, әдепті және рухани байлығы мол адамдардан тұру керек» - деді Н.Ә.Назарбаев.[1]

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңын жүзеге асыруға арналған тұғырнамасында «Қоғамымыздың іргетасын нығайту үшін, ең алдымен, адамгершілік, ізгілік, имандылық тәрбиесін көркейту қажет» деп көрсетілген. Осы мақсатта педагогика ғылымының жетістіктерін пайдалана отырып, ұлттық сана-сезімі жетік, нарықтық экономика талаптарына сай ойлау қабілеті жоғары азаматтар тәрбиелеу міндетіміз.

Білім мен тәрбие – егіз. Тәрбиесіз білім берілмесе, білімсіз тәрбие болмайды. Олай болса, саналы білім беру үшін саналы тәрбие керек. Жас жеткіншекті тәрбиелеу өте күрделі де жауапты іс. Бұл кезекте мұғалімнің оны қалай үйрету керек, әрқайсысының бойында еліне деген сүйіспеншілікті, интернационализмді, қайырымдылық пен әділдік сезімін қалай тәрбиелеуге болады деген аса қиын сұрақтарға жауап беруге тура келеді. Осы тұрғыда рухани тәрбиенің рөлі өте зор.

Рухани тәрбие адамның ізгілік ұстанымдарын тәрбиелейді. Жеке тұлғаның ақыл-ойы мен іс-әрекеттерін жүрек арқылы ізгілік мұраттарға бағыттап, өмір даналығын түсінуге рухани көзқарас қалыптастырады. Сондықтан қазіргі мектептердің міндеттерінің бірі - кез келген жасөспірімге білімді меңгерту ғана емес, оның рухани - адамгершілік қасиеттерін танып, ішкі жан дүниесіне әсер ету арқылы жас ұрпақтың өзін-өзі дамытуына жол көрсету. Рухани-адамгершілік тәрбие дұрыс дағдылар мен әртүрлі жағдайларда өзін-өзі ұстау дағдыларының нормалары, ұйымдағы қарым-қатынас мәдениетінің тұрақтылығы.

Рухани-адамгершілікке тәрбиелеу дегеніміз - оқушы өміріндегі орнын, жауапкершілігін түсініп, өзін-өзі жетілдіріп, айнала қоршаған адамдар мен кез-келген затқа, жан-жануарларға және экологияға жақсылық тілеп, қайырымдылық жасауға тәрбиелеу. Сондықтан рухани-адамгершілік білімі жеке тұлғаны қалыптастырудың негізі болып табылады. Жоғары ізгілік мұраттардың ең құндысы - руханилық. Өзін-өзі жетілдіретін тұлға үнемі ізгілік ұстанымдарын өз бойында шыңдап, жетілдіруге ұмтылады. Тұлғаның руханилық санасы - өмірдің мәнін, өз тағдырын халықтың тағдырымен ортақ деп түсіну қабілетін дамыту, жақын адамдарының алдындағы жауапкершілігін сезіну, өзінің жеке басына тән азаматтық және адамгершілік парызын орындау. Жас ұрпаққа рухани тәрбие мен білім беру адам дамуының рухани үйлесімділігін, өмірдің құндылықтарын түсінуге, өзін қоршаған ортамен үйлесімділікте ұстай білуі, жердегі тіршілікті сақтау үшін өзінің қажеттілігін түсінуді қамтамасыз ету. Ендеше, мектептердегі оқыту мен тәрбиелеу жұмыстарын дұрыс жолға қою әр уақытта шешімін табуды керек ететін үлкен мәселе. [2]

Баланың бойында жақсы қасиеттердің,оның ішінде адамгершілік құндылықтардың болуы ол өзінің өскен ортасына, үлгі беретін ұстазына байланысты. Қазіргі заман талабы-жалпы дүние жүзінде, оның ішінде Қазақстанда жан-жақты жетілген тұлғаны тәрбиелеу және оған байланысты әлеуметтік, экономикалық, психологиялық мәселелер күннен күнге күрделене түсуде. Осыған орай,бүгінгі күн әрбір ұрпақтың жеке тұлға болып қалыптасуында ізгілік,яғни адамгершілік құндылықтарға тәрбиелеу-шешуші фактор болып отыруы заңдылық.

Адамгершілік құндылыққа тәрбиелеудің маңызды педагогикалық міндеттері-оқушылардың белсенді өмірлік ұстанымын,қоғамдық борышқа сапалық көзқарасын,сөз бен істің бірлігін, адамгершілік қағидалардан ауытқуына жол бермеуді қалыптастыру. Адамгершілік іс-әрекет дегеніміз - адамның жалпы игілік, жақсылық және тұлғаның ерік-күйі, адамгершілік мақсаттарға жетуге бағытталған және сол бойынша адамгершілік жағынан дәлелденген тәсілдер арқылы жүзеге асқан іс-әрекетті реттейтін адамның белсенділігін, оның қоршаған дүниемен өзара қатынасының өзіндік түрі, нысаны деуге болады.

Шығыс ғұламалары Омар Хайям: «Адамдардың пайдалысы - адамдарға пайда келтіргендер» десе, Рудаки бұл ойды одан әрі нақтылай түседі: «Өмір - теңіз, жүзем онда деменіз, ізгіліктен жасалмаса кемеңіз». Демек, әлемдегі қайғы-қасіреттердің болу себебі адам өмірінде адамгершілік құндылықтардың және арман-мұратының болмауынан екен.

Сондықтан да ізгіліктің ең үлкені - адамдарға жақсылық жасау деп түсінсек, мұның өзі адамның бойында ізгіліктің болуынан бастау алады екен. Біреулер қоғамда көп ғылымның, біреулер үлкен байлықтың иесі болар.[4]

Бірақта адамда адамгершілік қасиеттер болмаса, бұл жеткен жетістіктері жалаң, жадағай болып шығады. Бұл ретте оқушының рухани және жалпы адамзаттық ұлттық құндылықтарды игеруінің маңызы ерекше.

Рухани құндылықтар қоғам талабына сай өзгерістерге ұшырап (мысалы, ұжымдық үдеріс қауымдастық пен жеке тұлғалылыққа алмасты, ұлттық, қоғамдық құндылықтардан гөрі жеке құндылықтар басымдылық таныта бастады), жаңа нарықтық қоғам салты пайда болды. Бұл жағдайлар азаматтарымыздың арасында ізгілік, әділдік, өзара көмек, төзімділік сияқты қарым-қатынастар орнатуына ықпал ететін құндылықтар мен әр жеке тұлғаның шығармашылық мүмкіндіктерінің ашылуы мен оларды жүзеге асыруға түрткі болатын құндылықтарды зерттеу қажеттіліктерін туғызды. Осындай жағдайларда қоғамдық мұраттар мен адамдардың тәлімдік үдерістері өзгерді, сондықтан да білім мазмұнын түбегейлі жаңғырту, әдістерді жаңарту және жастарды оқыту және тәрбие беру технологияларын жетілдіру қажеттілігі туындады. Әр адам өз бойындағы қабілеттерін толық жүзеге асырып, өз мемлекетімізге ғана емес, бүкіл адамзат иігілігіне пайда келтіре алатындай болуы керек. Баланың бойындағы қабілеттерін ашып, оның өз жан-дүниесіне үңіліп, өз болашағына деген сенімін ояту, өзін-өзі құрметтеп, өз ар-ұжданымен өмір сүруі қандай маңызды десеңізші!

Яғни, өздерінің дене және рухани күштерін жете бағалайтын, өз тілегі мен сезімін қажетті арнаға бұра алатын, өзіне талап қоя алатын, өз күшіне, өз қабілетіне, өмірлік мақсаты мен міндетіне жету жолындағы мүмкіндігіне сенімді, Отанын, елін-жерін сүйетін, рухани-адамгершілік құндылықтары қалыптасқан толық адамды тәрбиелеу болып табылады. Басты ерекшелігі сонда - адами құндылықтарды оқытуға бағытталған. Ал «адами құндылықтарды шынайы оқыту дегеніміз бұл қағидалар практикада, күнделікті өмірде қолданылады дегенді білдіреді. Білім берудің шынайы мақсаты адам баласына тән қабілеттердің көрініп, ашылуы болып табылады». Оқушыларға рухани-адамгершілік білім беруді мақсат еткен жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды негіз етеді. Жоғары рухани құндылықтар: махаббат, жақсылық, өмір мәні, ақиқат, еркіндік, сұлулық, адамның өзіндік құндылығы, лайықты өмір сүру, жалпы адамгершілік және т.б. Осы құндылықтардың мәні не, маңызы қандай, мақсаты неде дегенге келетін болсақ, құндылықтардың әрқайсысы адам баласының өмірлік ұстанымына тікелей әсер-ықпал етіп, жеке тұлғаның бағыттылығын, оның сенімдерін, дүниеге көзқарасын, идеалдарын, ұмтылыстарын, өмір сүру түрін еркін таңдай алуын өз бетінше іске асырып, жеке тұлғаның әлеуетін барынша ашуға мүмкіндік береді. Ұлттық құндылықтар: ұлттың тілі, діні, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, тарихы, мәдениеті, өнері, әдебиеті, музыкасы, ата-мұрасы және т.б. Еліміздің білім беру жүйесінде жас ұрпақты ұлттық құндылықтар негізінде руханилық пен адамгершілікке бағдарлап білім-тәрбие беру ісі өткір мәселе саналады. Осы тұрғыда ұлттық құндылықтарды дәріптеуді, оны білім мазмұнына енгізу арқылы ұлттық тәрбие беруді, оны үздіксіз білім берудің көзіне айналдыруды, оның тереңдігі мен рухани шындығын балалық кезден бастап сіңіруді мұрат етіп отыр. Бұл орайда мазмұны арқылы ұлттық тәрбие

беру желісі нені тұтқа етеді деген мәселеге келсек, мұндағы басты құрал оқу материалдары, яғни тақырыбы мен мазмұны жағынан бала рухын тербететін, жанын елжірететін, масаттандыратын, табындыратын, әсемдік сезімін, ар-намыс сезімін оятатын, білуге құмарлыққа, ақ көңілділікке, ерлікті көксеуге, күшқайратты шыңдауға ұмтылдыратын - нағыз ұлттық, қазақша ойлайтын, қазақша сөйлейтін, тілеуі, қалауы, арманы қазақша болатын, өз бойынан ата-бабасының қаны мен рухын сезінетін, өз халқының би, батыр, шешен, даналарының өнеге-үлгісін ұстанатын, елінің тағдырына, тарихына жаны тебіренетін - көркем шығармалар, адамгершілік бастаулары, әдептілік қағидалары, өсиет әңгімелері, шешендік сөздері және т.б. Міне, осындай қуат бойына дарыған жас ұлан келешекте бәсекеге қабілетті болатыны сенімді Сабақта міндетті түрде орындалатын сабақтың әдіс-тәсілдері: олар - «Шаттық шеңбері», «Әңгімелесейік», «Дәйексөз», «Жаңа ақпарат», «Шығармашылық жұмыс», «Өзіммен-өзім», «Тыныштық сәті», «Дәптермен жұмыс», «Сергіту сәті», «Жағдаяттарды талдау», «Сахналау», «Ойын жаттығу», «Жүректен-жүрекке». Сабақтың басталуының өзі ерекше, біріншіден оқушыға еркіндік беріледі. Ол өзін-өзі еркін ұстауға үйренеді, пікірі дұрыс, бұрыстығын өзара пікірталас кезінде ғана түсінеді. Пікірталас кезінде барлық пікір қабылданады, құрметтеледі. Мәтінді талдау арқылы көзделген мақсатқа жету, көптеген әдіс-тәсілдер арқылы жүзеге асырылады. Пікірталас, топтық, жұптық, белсенді жеке жұмыс түрінде болуы мүмкін. Бастауыш сыныптарда ойын түрінде, сахналау түрінде, іштей елестету, тыныштық сәтінде әр жеке тұлғаға өзінің ішкі әлемін түсінуге мүмкіндік беріледі. Дәйексөз - сабақтың ең негізгі түйінін шешетін кезең. Сабақтың қорытынды бөлігі «Жүректен-жүрекке» ойға жетелейді. «Мен бүгін не ұқтым?» - осы қорытынды бөлігінде айтылған ой түйіні арқылы тақырыптың балаға қалай әсер еткенін бақылауға мүмкіндік болады. Шеңбер құра отырып ой жалғастырады, бірін-бірі толықтырады, бір-біріне ұқсамайтын жаңа ой айтуға талпынады, ізденеді, осылайша әр оқушыда дербес әрекет дағдысы қалыптасады, дамиды. [5] Адамның адамгершілік негіздері болмаса, ол еркінен, өмірлік бағдарынан тез айырылып, тағдырдың ойыншығына немесе қылмыс әлемінің құрбанына айналады. Әсіресе балалар мен жасөспірімдер кері жолға бейім болады. Әрине әр адам өз өмірінің қожасы және ол өз өмір жолын өзі таңдайды, басқа адамдармен қарым-қатынас жасайды, қателіктерге бой алдырады. Сені қоршап тұрған жағдайды өзгертуге болады, бірақ өзіңнің ішкі әлеміңнен қашып құтыла алмайсың. Сонымен қатар, егер адамның жаны немесе рухы сырқат болса, онда ешқашан сау бола алмайды. Сондықтан адамның қандай рухани құндылықтарды игергені өте маңызды. Адамгершілік тәрбиесі оқу тәрбие үрдісінің барлық саласында, оқыту, білім беру және еңбекке баулу үрдісінде жүзеге асады. Тәрбиелі болу үшін адамгершілік қасиеттерді жатқа білу жеткіліксіз, оның терең ой елегінен өткізу, бастан кешіру, мінез- құлыққа бекіту керек. Тәрбие ісі нақты кезеңнің ерекшеліктерін сақтай отырып, болашаққа бағдар береді, жеке тұлғаны соған дайындайды. Жеке тұлғаның адамгершілік құндылықтары өмірге келген күнінен басталады. Мектепке дейінгі жаста балалардың бастапқы адамгершілік қасиеттері мен ұғымдары, мінез-құлықтың қарапайым дағдылары қалыптасады. Баланың мектеп жасына дейінгі қалыптасқан мінез-құлықтары болашақта ересек қоғамда және құрбы-құрдастарымен қарым-қатынасқа түскенде көріне бастайды.

Бастауыш сыныпта адамгершілік көзқарастардың, мінез-құлықтардың, сезім мен сананың жаңа түрлері одан әрі дамытылады. Мектеп оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеу - ең алдымен оқыту үрдісінде қалыптасады. Әр түрлі пәндерді оқыту кезінде бастауыш сынып оқушыларының достық, жолдастық, өмірге деген белсенді көзқарас, Отан туралы ұғымдары қалыптасып дамиды. Үлкенді сыйлау, кішіге ізет көрсету, ата-аналарды қадірлеу, еңбектенуге үйренеді. Бұл жаста балалар сапалы тәртіпке, жолдастық өзара көмекке, адамның көңіл-күйін түсіне білуге дағдыланады. Олар мектептегі оқу әрекетіне деген өзіндік қатынастарын, отбасында, қоғамда өзін-өзін ұстауды біледі. Соның нәтижесінде бастауыш сынып оқушыларында дербес және қоғамдық мінез-құлық, адамгершілік қарым- қатынасы дамиды, оқушылары өздерін ересектер қатарына қосып, өз бетімен тіршілік етемін деп қиял жетегімен кетеді. Бұл жастағы оқушылардың дамуына ұйымшылдық, тәртіптілік, қамқорлық, құнттылық, т.б. қасиеттер әсер етеді, ғылымға, мамандықтаңдауға ынталары артады. Бұлар әділеттілік, борыш, ар-намыс, ұят, адалдық сынды моральдық ерекшеліктерге көңіл бөледі. Олар үлкендермен қарым- қатынас жасауда өзін- өзін тәрбиелеуді қажет етеді. Сондықтан бұл жаста көбірек ерік берген жөн. Өскелең ұрпақтың адамгершілік тәрбиесін іске асыруда қоршаған ортаның ықпалы орасан зор. [3]

Қазіргі таңда балаларға сапалы білім ғана беріп қоймай, саналы тәрбие де беру мұғалімдердің алдында тұрған зор міндет. Тәрбиенің неше түрінің ішінде адамгершілік, еңбек және дене тәрбиесіне баса назар аудару керек. Ата-ананы сыйлау, құрмет тұту, ата-ана қадірін түсіну, жақын достарын сыйлай білу деген жалпы халықтық қағиданы мұғалім әрқашан бала зердесіне салып отыру әрбір мұғалімнің міндеті. Ата-ананы сыйлай білген, оның қадір-қасиетін түсінген бала басқаның да қадір – қасиетін құрметтей алатын болып өсетіні анық. Жас баланың бойында шыдамдылық, төзімділік, имандылық сияқты қасиеттерді қалыптастырумен бірге, балаларды ұстамдылық пен сабырлыққа тәрбелеу жас жеткіншектің келешегі үшін өте қажет дүние.

Мектеп оқушыларына тәрбие беру тек жеке пәндерде ғана емес, сыныптан тыс іс-шараларда, үйірме жұмыстарында рухани құндылықтарға баулуға болады. Мұндай жұмыс түрлеріне сынып жетекшінің эстетикалық әңгімесі, түрлі ой жарыстары, пікір таластарын жатқызуға болады. Жасөсіпірімдерді адамгершілікке тәрбиелеуде өмірде кездесетін түрлі жағымсыз жағдаяттардан сақтану мәселесі де ескерілуі қажет. Көбіне көптеген отбасыларда күнделікті тірлік қамымен балалардың рухани қажеттіліктері ескерілмей, екінші орынға жылжиды. Бала дұрыс, адамгершілік іс-әрекеттерді, салауатты өмір салтын, жақсы мен жаманды айыра білу, өзін - өзі жетілдіруге деген ынтасын қалыптастыруы керек, қажет кезде өз бетімен шешім қабылдап, дұрыс таңдау жасауы үшін кішкентайынан өз дегенін іске асыруға баулу керек. Ал бұл дағдылардың барлығы жанұяда қалыптасады. Балаларды адамгершілікке тәрбиелеуде ата- ананы оқу-тәрбие үрдісіне қатыстыру, олармен тығыз байланыс орнату мәселесі негізгі мәселе болуы тиіс.

В.А. Сухомлинский: «Егер баланы тәрбиелеген дәрежеге жеткізудің сәті түссе, адамгершілік тәрбие жеке адамды жетілдіруге тиімді ықпал жасайды» дей отырып, «Егер біз балаға қуаныш пен бақыт бере алсақ, ол бала дәл сондай бола алады», - деген болатын. Рухани дүниесі бай, қажеттіліктері мен

қызығушылықтары, талғамы, ой-өрісі кең адамдарды толық қалыптасқан, мінезі тұрақты адам дейміз. Мінездің тұрақтылығы адамның рухани адамгершілік түсініктерінен туындайды. Ендеше, оқушыларды рухани-адамгершілік тәрбиесі арқылы толыққанды жетілген азамат етіп тәрбиелеу - қоғамымыздың басты мақсаты. Рухани адамгершілік тәрбиесінде мұғалім оқушыны тұлға ретінде танып біліп қана қоймай, оның дамуында кешегіні, бүгінгіні, болашақты көре білуі қажет. Түйіндей келе, адамгершілік тәрбиесі - бұл адамның туғаннан басталатын және өмір бойы жалғасатын, адамдардың мінез-құлық нормаларын игеруіне бағытталған үздіксіз үрдіс. Оның мазмұны оқушының жеке тұлғалық қасиеттерінің қалыптасу шеңберінде дамиды. Сондықтан оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастыруда оқушылардың жеке тұлғалық ерекшеліктерін ескеру маңызды орын алмақ. Халық даналығында «Баланы жастан» дегендей, жас кезінен түзу тәрбие беру оның болашақ өмірі үшін керек екенін, яғни тәрбиелеудің, дұрыс бағыт берудің маңызды екенін әр мұғалім біледі. Есейіп кеткен соң қисығын түзеу қиынға соғады.[7]

Тәжірибелі ұстаз шәкірттеріне жан-жақты тәрбиені осы адамгершілік құндылықтарға тәрбиелеуден бастайды. Себебі бұл оның адамгершілік сезімін, белгілі мақсатқа, бағытқа жетелеу іс-әрекетін ұйымдастыруды жетілдіреді. Сонда ғана ұстаз өз шәкірттерінің ізгі ниеттігін, адалдығын, кішіпейілдігін біле бастайды.

Жас-жеткіншектер 5-9 сынып оқушылары өздерін ересектер қатарына санап, өз бетімен тіршілік етемін деп таза қиялға да кетеді. Бұл жастағы шәкірттердің дамуына ұйымшылдық, тәртіптілік, қамқорлық т.б. қасиеттер әсер етеді. Жоғарғы сыныпқа жеткен мезгілде ғылымға, мамандық таңдауға ынталары өседі. Бұлар әділеттілік, борыш, ұят, адалдық, ерлік, намыс т.б. моральдық категорияларға ерекше көңіл бөледі. Олар үлкендермен қарым-қатынаста өзін-өзі тәрбиелеуді қажет етеді. Сондықтан да бұл жастағыларға көбірек ерік берген жөн. Өсіп келе жатқан ұрпақты тәрбиелеуде олардың қоршаған ортасы ықпал етеді. Осы тұста атақты Қытай ғұламасы Конфуцийдің «Адамдар мені түсінбесе қапаланбаймын, керісінше мен оларды түсінбесем қапаланамын. Жақсы адам барлығын өзінен іздейді, ақымақ адам оларды басқадан іздейді.

Өте ақылдылар мен өте ақылсыздар ғана өмірде өзін-өзі өзгерте алмайды. Өте шыншыл бол, үйренгенді сүйе біл, өлімге дейін берік болып, жақсарған үстіне жақсара түс. Кім қателігін түзетпесе сол үлкен қателік» деген сөзі өскелең ұрпаққа үлкен сабақ болары даусыз.

Осыған қарамастан қазіргі қоғамда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер халықтың өмір сүру деңгейіне әсер етті, өскелең ұрпақтың құндылық бағдарын өзгертті. Педагогтар, ата-аналар және көпшілік қауым жасөспірімдер арасында құқық бұзушылық пен бұзақылықтың өсуіне материалдық құндылықтарды пайдалану жастардың адамгершілік ұстанымының өзгеруіне себеп болғандығына алаңдаушылық танытып отыр.

Осыған байланысты «Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасында» еліміздің қазіргі әлеуметтік-экономикалық даму кезеңінде жастарды тәрбиелеуді күшейту міндетін қойып отыр. Қоғамдық процестерге адам ерте жастан бастап араласады. Әлеуметтік жауапкершілік сезімі сәл кейінірек яғни мектеп жасында ояна бастайды. Жалпы адамның тұлға болып қалыптасуы оның қоғамдық және еңбектік қатынастарға жекелей түсуіне тәуелді. Еңбек адамдағы жағымды сапаларды дамытады, яғни еңбек қарқынды болған сайын тұлғаның даму деңгейі жоғарылай түспек. Сондықтан да оқушыларды қоғамдық

өмірге, әртүрлі пайдалы істерге араластырып, олардың бойындағы жағымды қатынастарды қалыптастыру қажет. «Тәрбие мектеп үшін емес-өмір үшін» деген ұранмен ежелгі римдік мектеп өз оқушыларын күтіп алады екен. Сол кездегі педагогтердің өзі өмірден болған тәрбие ең күшті тәрбие екенін білген. [4]

И.П.Павлов адам ағзасының өмірлік іс-әрекеті қоршаған орта мен өмір сүру жағдайына байланысты екенін атап көрсеткен. Бұл әсерді ол «өмірлік тәрбие» деп атаған. Бұл тәрбиені барлық өскелең ұрпақ өз басынан өткізеді. Оқушылардың балалық және жеткіншек жастағы тұлғалық қасиеттердің жылдам қарқынмен қалыптасуы озық әрекет етуді, жағымсыз әдеттердің баланың жан дүниесіне орнығып қалмай тұрып, алдын-ала әрекет етуді талап етеді. Балаға талапты қойғанда оның шама-шарқын ескерген абзал. Қиын талаптар баланың өз күшіне деген сенімін азайтып, көңілін қалдырады, ең қауіптісі сол талаптарды үстірт орындауға итермелейді. Әдетте, мұндай жағдайда жартылай істелінген іске қанағат тұту әдеті қалыптасып қалуы мүмкін. Сондықтан да мектептің қай сыныбында оқысын балалармен адамгершілік құндылық, мораль тақырыптарында әңгімелер жүргізілуі шарт. Бұл әңгімелер оқушылар бойында адамгершілік құндылықтар туралы мағлұматтарды орнықтыруға, қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 17 қаңтар «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» (электрондық ресурс). Дереккөз: <http://www.akorda.kz/kz>.

2. Д Нұрғалиева «Ізгіліктік құндылыққа – жаңа бетбұрыс» II Қазақстан мектебі, 2014, №4.

3. Э. Рахипова. «Ізгілікті ұрпақ тәрбиелеу». II Бастауыш мектеп, 2014, №4.

4. Төлеубекова Р.К. Жоғары сынып оқушыларын жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайда адамгершілікке тәрбиелеудің ғылыми-педагогикалық негіздері. – Алматы, 2001ж.

5. Өтебаева Ә.Т. Рухани-адамгершілік тәрбие берудің қазіргі кездегі маңызы // Білім. 2007, 44-47 беттер.

6. Баширова Ж., Өтебаева А. Мектеп оқушыларын рухани-адамгершілікке тәрбиелеудегі отбасының ықпалы // Өзіндік таным, 2007 ж., №2, 12-14б.

7. Өтебаева Ә. Рухани-адамгершілікке тәрбиелеудің шарттары.// Қазақстан Мектебі, 2006ж., №10, 70-73б.

ӘОЖ: 37.01(574)

АТА-АНАЛАРДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН АРТТЫРУ

Ахет Ә.Р., Кенжебекова Ф.С.

Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан,

e-mail: Fariza_phd04@mail.ru

Біздің мақалада қозғалатын тақырып қоғамдағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Ашып айтқанда педагог маманмен ата-ананың арасындағы тәрбие жұмыстарын арттыру. Бұл өз кезегінде баланың тәрбиелі және білімді болып қалыптасуына әсерін береді. А.С. Макаренко: «Жақсы отбасы да, жаман отбасы да

болады. Отбасы дұрыс тәрбиелейді деп кепілдік беруге де болмайды. Отбасы қалай болса, солай тәрбиелейді деп те айта алмаймыз. Біз отбасылық тәрбиені ұйымдастыруымыз керек және ұйымдастыратын бастау – мемлекеттік тәрбиелеудің өкілі ретіндегі мектеп болу керек.

Дүниежүзінде және өз елімізде білім мен отбасы тәрбиесі жайлы заңнамалар да жетерлік. 68 баптан тұратын 2007 жылы шыққан Қазақстан Республикасының «Білім Туралы» заңының 30-шы бабында мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту жайында және бір жастан бес жасқа дейінгі балаларды мектепке дейінгі тәрбиелеу отбасында және (немесе) мектепке дейінгі ұйымдарда жүзеге асырылатындығы жайында жазылады [1]. Қазақстан Республикасының Конституциясының Адам және Азамат бөлімінің 27 бабында былай деп жазылған: «Неке мен отбасы, ана мен әке және бала мемлекеттің қорғауына болады. Балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу – ата-ананың етене құқығы әрі міндеті»[2]. Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы заңының (2002 ж.) 15-бабында «Әрбір баланың білім алуға құқығы бар және Қазақстан Республикасының білім туралы заңдарына сәйкес оған тегін бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім және конкурстық негіздетегін техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі және жоғары білім алуға кепілдік беріледі», делінген. [3]

Біріккен Ұлттар Ұйымының балаларды қорғау конвенциясында балалардың мәдени , саяси, азаматтық, экономикалық және денсаулық құқықтары қарастырылған. [4] Елімізде және халықаралық дәрежеде шыққан бұл заңнамалар бала тәрбиесі мен білімінің қоғамдағы атқаратын орнының қаншалықты жоғары екендігін айқындайтын бір фактор.

Осындай маңызды мәселеде ата-ананың орны ерекше екендігі сөзсіз. Білімді ұрпақ жетілдіру үшін ата-аналарымыздың өздерінің педогогикалық мәдениеті жоғары болу керек. Ата-аналарымыздың педагогикалық мәдениеті жоғары болғанда ғана баланың үлгерімі жоғары болады. В.Ю. Иващенконың «Пути повышения педагогической культуры современных родителей» деген мақаласында ата-аналардың педогогикалық мәдениеті жайында жазылған. Яғни В.Ю. Иващенконың жазуы бойынша Педогогикалық мәдениет дегеніміз бала тәрбиесіндегі жауапкершілікті сезіне және түсіне білу, баланы оқытуда, тәрбиелеуде және дамытуда білікті болу, басқа мекемелердегі тәрбиешілермен, мұғалімдермен үнемі қарым-қатынаста болу. [5] С.Б.Сәдуақасованың «педагогическая культура родителей как компонент воспитательного потенциала социально неблагополучной семьи» деген мақаласында баланы өмірге келгеннен, кәмелеттік жасқа толғанға дейін жақсы тәрбиелеу оңай нәрсе емес. Ата-ананың балаға дұрыс тәрбие бере алмауы әрине балаға кері әсерін тигізбей қоймайды. Ата-ананың балаға дұрыс тәрбие бере алмауына көптеген факторлар әсер етеді: жанұялық қарым-қатынастар, ата-аналардың адагершілік қасиеттері мен дүниетанымы, жанұядағы қалыптасқан дәстүрлер мен қоғам қарым-қатынастары. С.Б. Сәдуақасованың ойынша қазіргі таңда, қоғамның дамыған кезінде ата-аналардың педагогикалық мәдениетін арттыруға деген көзқарас та өзгерді. Яғни қазіргі қоғам ата-аналардың кәсіби деңгейдегі педагогикалық мәдениетінің артуын талап етеді.[6]

И.В. Гребенников ата-аналардың педагогикалық мәдениетін арттыруда бірнеше жолдар көрсеткен:

-техникум және училищенің жоғарғы сыныбынан бастап ер балалар мен қыз балаларға отбасылық тәрбие беру;

-университеттер, ұлттық университеттердің кейбір факультеттері және мәдениет сарайымен ұйымдастырылған жас отбасы клубтарында жастар мен жас отбасыларына бала тәрбиесін үйрету;

-балабақшалар мен ұлттық университеттерде ата-аналарды мектепке дейінгі жастағы балаларды тәрбиелеуге дайындау;

-арнайы курстар мен семинарларда қоғамдық жұмысшыларды ата-аналардың педагогикалық мәдениетін арттыруға дайындау;

-семинарларда, арнайы курстарда, лекциялар мен университеттерде мұғалімдерді ата-аналармен бірге тәрбие жұмысына дайындау [7].

Мұғалімдер мен ата-аналар өздерінің педагогикалық күш-жігерін біріктіре отырып, бірлесе шешетін проблемаларды жақсы білулері тиіс. Бұл проблемалардың аясы кең және белгілі бір шарттылық бойынша оларды үш топқа бөлуге болады. Бірінші топқа мектеп пен отбасы оқу-тәрбие жұмысының мақсатымен және мазмұнымен байланысты проблемаларды жатқызуға болады. Екінші топты оқушыларды отбасындағы өзінің тұлғалық дамуы мен қалыптасуындағы жұмысқа ынталандыру әдістемесі құрайды. Үшінші топқа отбасылық тәрбие процесінде оқушылардың жас және жеке ерекшеліктерін ескеру проблемасы жатады. Осы аталған проблемаларды шешуде мектеп пен ата-аналардың бірге атқаратын жұмыстың сипаты қандай болуы тиіс? Отбасы мен мектептің бірлескен іс-әрекетінің маңызды жағы мақсатты нұсқаманы іске асыру және оқушылармен жүргізілетін оқу-тәрбие жұмысының мазмұндылығын арттыру болып табылады.

1. Методологиялық жағдай

Педагогикалық процестегі теорияның орны, әлеуметтену теориясы, жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуы.

2. Нормативті-Құқықтық жағдай

ҚР-ның «Неке және отбасы» Кодексі, Қазақстанның «Қазақстандағы бала құқығы» туралы заңы.

3. Ғылыми-ұйымдастырушылық жағдай

Арнайы мамандардың қатысуымен тренингтер ұйымдастыру арқылы, сұхбат жүргізу арқылы, лекциялар өткізу арқылы ата-аналар клубын ұйымдастыру.[8] Аталған іс-шараларда ата-аналардың балаларымен қарым-қатынасы зерттелді.

Біз бүгінгі таңда ата-аналардың педагогикалық мәдениетін арттыру үшін бұл жолдардан басқа көптеген әдістер бар деген ойдамыз.

Мысалы: Ата-аналар бала психологиясы мен педагогикасына байланысты интернеттен алуан түрлі материалдар ала алады, егер ата-ана ағылшын тілін жетік меңгерген болса, бала тәрбиесіне байланысты Еуропа елдерінің әдістерін үйрене алады. Педагогика жайында, мектепке дейінгі жастағы баланы мектепке қалай дайындау керектігіне байланысты көптеген журналдар бар. Бұқаралық ақпараттар құралдарының да ата-аналарға арналған арнайы бағдарламалары бар. Ата-аналардың педагогикалық мәдениетін арттыру жолдарын ұсынар болсақ:

– барлық жоғары оқу орындарында, колледждерде отбасы тәрбиесі туралы пәнді енгізу;

– жас отбасын ата-ана позициясына тәрбиелеу және өздерінің педагогикалық ұстанымдары туралы хабардар ету арқылы нығайту;

– ата-аналардың жас ерекшеліктері мен мүмкіндіктері, баланың даму перспективалары туралы білімдерін пайдалану дағдыларын дамыту;

– балаларды дамыту және тәрбиелеу мәселелерінде ата-аналардың құзыреттілігін қалыптастыру және баланың өмірінде маңызды рөл атқаратынына көздерін жеткізу;

– педагог-психолог мамандармен байланысу арқылы ата-аналардың педагогикалық мәдениетін арттыру жұмыстарын қол жетімді ету;

Біздің ойымызша–ең жақсы әдіс – ата-аналардың өздерінің арасында бала тәрбиесіне байланысты клуб құру. Бұл клубта ата-аналар бала тәрбиесіне қатысты өздерін толғандырып жүрген мәселелермен басқа адамдармен бөлісу мүмкіндігіне ие бола алады, солайша ата-аналар бір-бірімен тәжірибе алмастыра алар еді. Бұл клубтардың қызық өтуі үшін ата-аналар бала тәрбиесіне байланысты әртүрлі ойындар ойнайды, жарыстар ұйымдастырады, пикникке шығады.

Ата-аналардың клубқа келуге мүмкіншіліктері болмаған жағдайда, өзара сайт ашып сол сайттарда бала тәрбиесі мәселелерін қарастыра алады.-Қазіргі ата-аналар және халық бұқара арасында психологиялық және педагогикалық білімді насихаттаудың маңызы өте зор. Насихат жұмысы оқыту мен тәрбие міндеттерін шешуге әсер етеді. Тәрбие процесінде жеке адамның қалыптасуы ата-аналардың ықпалына, олардың жалпы және педагогикалық мәдениетіне байланысты. Педагогтер мен ата-аналардың мақсатты түрде ұйымдасқан өзара қарым-қатынасы кезең-кезеңімен жүзеге асырылады және өз міндеті ретінде ата-аналардың педагогикалық ұстанымдарын белсенді қалыптастыру, олардың бала тәрбиесі үшін өзінің азаматтық парызы мен жауапкершілігін түсіну деп біледі.

Қоғамның қазіргі заманғы өтпелі жағдайында, көптеген мәдени-адамгершілік дәстүрлерді, этнотарихи құндылықтарды жоғалту кезеңінде адамның отбасына деген қатынасын зерттеу ерекше маңызға ие болады. Отбасы адамзат тарихында әлеуметтік институт ретінде қоғамда неғұрлым тұрақты болып қала береді. Осы тұрғыда ата-аналардың педагогикалық және психологиялық мәдениетін жетілдіру мәселелері өте маңызды.

Бізде осындай іс-шаралар жиі болып тұруы керек. Қазақ халқында мынандай мақал бар :«Ұянда не көрсең, ұшқанда соны ілесің» , яғни ұяда бала тәртіп пен жақсы тәрбиені көрсе, болашақта елімізге пайдасын тигізері сөзсіз. Қазақ елінің жарқын болашағы – оның білімді жастары. Ел басымыз Н.Ә. Назарбаевтың айтқанындай «Бәсекеге қабілетті қоғам құру негізі- сапалы білім беру» Ал сапалы білім беру ата-ананың міндеті.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының «Білім Туралы» , 2007ж.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы.
3. Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы заңы, 2002 ж.
4. «Балалар құқығы туралы Конвенция», БҰҰ (1989ж.).

5. «Пути повышения педагогической культуры современных родителей», В.Ю. Ивашенко, Я.А. Шевцев.
6. «Педагогическая культура родителей как компонент воспитательного потенциала социально неблагополучной семьи», С.Б. Сәдуақасова.
7. Гребенников И.В. Школа и Семья. - М., 1985.
8. «Педагогическая культура родителей как компонент воспитательного потенциала социально неблагополучной семьи», С.Б. Сәдуақасова.
9. Әбілова З.Ә. Этнопедагогика. – Алматы: Қазақ Әлем Тілдері Университеті, 1997. – 230 б.
10. Жанқазақова Қ. Отбасында баланы дұрыс тәрбиелеу жолдары // Бастауыш білім. – 2006. – № 1. – 23-24-бб.

УДК 376.42

АҚЫЛ-ОЙ КЕМІСТІГІ БАР ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕ ӘЛЕУМЕТТІК ИНТЕЛЛЕКТТІ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аяганова Н.Н.

Ғылыми жетекші: Ауренова М.Д., психол.ғ.к.,
қауымдастырылған профессор

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: Ayaganova_nazerke@mail.ru

Әлеуметтік интеллект-қарым-қатынас пен әлеуметтік бейімделудегі жетістіктерге әсер ететін интегралды интеллектуалды қабілет. Ол әлеуметтік объектілердің көрінісімен байланысты танымдық процестерді біріктіреді және реттейді. Оны құрайтын процестерге әлеуметтік сезімталдық, әлеуметтік қабылдау, әлеуметтік есте сақтау және әлеуметтік ойлау жатады [1]. Кейде әдебиетте әлеуметтік интеллект процестердің бірімен, көбінесе әлеуметтік қабылдаумен немесе әлеуметтік ойлаумен анықталады.

Ақыл-есі кем балалардың әлеуметтік дамуын талдау кезінде қарым-қатынас құралдары мен тәсілдерінің арасында сөйлеу, атап айтқанда оның эмоционалды-айқын немесе экспрессивті функциясы жетекші рөл атқаратынын ескеру қажет.

Когнитивті қызметтегі бұзылулардың айқын ерекшеліктеріне байланысты, ми қыртысының органикалық зақымдануы нәтижесінде және нәтижесінде ақыл-есі кем балалардағы жоғары психикалық функциялардың жетіспеушілігі нәтижесінде олар басқа адамның эмоционалдық күйлерін қабылдауда айтарлықтай қиындықтарға тап болады, бұл адамдар арасындағы қарым-қатынас процесінде адам туралы ақпаратты жеткіліксіз қабылдауға әкеліп, әлеуметтік дамуды қиындатады.

Бұл тұрғыда ақыл-ойдың қалыпты дамуы мен кемістігі бар балалардың интерпретацияларын зерттеу әдістемесін зерттеуді негізге алуға болады. Суретте бейнеленген адамдардың жанасуын қабылдау кезінде мектеп жасындағы балалар, ең алдымен, адамдар арасындағы әлеуметтік-рөлдік қатынастарды, олардың әрекеттері мен өзара әрекеттесуін көруге болады. Алайда, бейнеленген балалардың әлеуметтік мәртебесі тек жыныстық және жас ерекшеліктерімен шектеледі, ал

әңгімелесушілердің әлеуметтік позициялары жағдайды бағалау кезінде жетекші болмайды. Оқушыларға тікелей бақылаудан жасырылған эмоционалды күйлер мен ішкі тәжірибелерді, әңгімелесушілердің мінезін түсіну қиынға соғады; өз көзқарасын білдіру, жағдайды сипаттау, пәнаралық қатынастардың құрылымы, балалар физикалық компоненттерге көбірек көңіл бөледі [2].

Қабылданған семантизация ситуациялық компоненттерге немесе оны тудыратын тітіркендіргіштерге сүйене отырып, суреттің сюжетін сипаттау арқылы жүзеге асырылады. Балалар жағдайды нақты, тікелей ұсынылған мәліметтерден алшақтап, қабылданған нәрсені бейнелі жалпылауды қолдана алмай қиналады. Бұл екі санаттағы балаларға тән. Алайда, ақыл-есі кем балаларда, біріншіден, суретте бейнеленген адамдардың жасырын сипаттамаларын түсінуге, жалпы өзара әрекеттесудің бүкіл жағдайын бағалауға белсенділіктің болмауы байқалады; екіншіден, белсенді сөздіктің қалыптасуының артта қалуынан, лексемалардың мазмұнының сараланбауынан, монотондылығынан және нәрестелігінен көрінетін сипаттамалық мүмкіндіктердің төмен деңгейі. Ақыл-есі кем балалар орнатуға көбірек бейім, мұндай өзара әрекеттесулер бірдей психологиялық мағыналармен сипатталады, көбінесе суреттер ұқсас деп түсініледі. Қалыпты интеллектуалды дамуы бар балалар көлемі жағынан үлкен және психологиялық мағыналардың сараланған сөздігіне ие.

Қалыпты интеллектісі бар балалардың әлеуметтік қабылдауының даму динамикасын орта мектепте әлеуметтік қабылдау қабілетінің жаңа деңгейіне көшу ретінде сипаттауға болады. Ақыл-есі кем балаларда динамика тек компенсаторлық сипатқа ие, яғни психологиялық құндылықтар көлемінің ұлғаюы ғана жүреді.

Ұжымдағы әлеуметтік мәртебе және бірлескен қызметке қатысуды өзіндік бағалау деңгейі сияқты факторлар әлеуметтік-қабылдау дағдылары мен дағдыларының дамуына әсер етеді. Баланың қоршаған әлеммен қарым-қатынас жүйесі отбасында қалыптасады, сондықтан қарым-қатынасты қабылдау мен түсінудің ерекшеліктері баланың ерте балалық шақтағы ересектермен физикалық байланыстарының жеткіліктілігі мен тепе-теңдік деңгейімен және оларды маңызды ересектердің өзара және мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балаға қатысты оңтайлы пайдалануымен анықталады.

Ақыл-есі кем қалыпты балалар сияқты, әдетте, қарым-қатынас жағдайында ым-ишараны қолдануға оң көзқараспен қарайды. Жанасуды қолданудың жас динамикасы олардың маңыздылығының төмендеуімен сипатталады. Алайда, қалыпты дамуы бар балалардағы суреттерде бейнеленген адамдардың жанасуына деген көзқарас интеллектуалды патологиясы бар балаларға қарағанда анағұрлым маңызды. Жасы ұлғайған сайын балалардың екі санатында да ересектердің жанасуына қатысты теріс мәлімдемелер саны артады.

Орталық жүйке жүйесінің органикалық зақымдануы баланың жеке дамуының негізі болып табылатын қоршаған орта туралы шындыққа саналы көзқарастың уақтылы пайда болуына жол бермейді.

А.А. Катаева, Е.А. Стребелева әлеуметтік-эмоционалды дамудың өзіндік ерекшелігі ерте жастан бастап танымдық белсенділігі дамымаған балаларда көрінетінін атап өтті. Дені сау құрдастарынан айырмашылығы, олардың қоршаған

әлемді білуге деген қажеттілігі жоқ, сыртқы ынталандыруларға реакцияның төмендеуі, немқұрайлылық байқалады [3].

Танымдық белсенділіктің төмендеуі "бұл кім?». Эмоционалды сезімталдықтың қалыптаспауы, эмоционалды тәжірибенің болмауы, күнделікті жағдайларда эмоцияларды білдірудің әдістері балалардың әлеуметтік қатынастарды игеруін қиындатады.

Л.Ф. Хайртдинова өз зерттеулерінде атап өткендей, интеллектуалды саланың дамымаған балалары үшін пәндік әлемнен өзінің "Мен" концепциясының қалыптасу қиындығы тән. Сонымен қатар, олар адам туралы белгілі бір білім тәжірибесін жинақтайды, әлеуметтік тәжірибенің тарлығы байқалады, бұл қарым-қатынас тәжірибесін шектейді. Болашақта баланың жағымды өзін-өзі сезінуі, жеке маңыздылығын сезінуі дамымайды және өзін-өзі тану үшін жағдай жасалмайды [4].

Бұл әлемде өзін-өзі тану процесінің маңызды негізі, оның бірегейлігін анықтау қызметке қосу арқылы жүзеге асырылады. Дамудың алғашқы кезеңдеріндегі жастың жетекші іс-әрекеті ретінде эмоционалды оң қарым-қатынастың қалыптаспауы баланың пәндік іс-әрекетте ересектермен ынтымақтастығының болмауына әкеледі. Мұндай ынтымақтастықтың нәтижесі болып табылатын "біз" жүйесі ұзақ уақыт бойы қалыптаспайды.

Интеллектісі дамымаған балалар үшін моторлық сферасының қалыптаспауы тән, бұл заттармен қозғалыстар мен әрекеттерді, ересектермен физикалық практикалық қарым-қатынасты қалыптастырудағы қиындықтарды тудырады. Нәтижесінде сіздің денеңіз туралы идеяларды қалыптастыру үшін негіз жасалмайды.

О.П. Гаврилушкина жүргізген зерттеулерде өздерінің сыртқы келбеті туралы біртұтас идеяны құрудың біршама қиындықтары көрінеді [5]. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ақыл-есі кем балалардың мектеп жасына дейінгі кезеңінде адамның денесін бейнелеу кезінде элементтердің бірі, мысалы, басы қолданылады. Сондай-ақ, бейнеленген дене бөліктерінің санында сәйкессіздік бар: балалар өздерін бір немесе бірнеше көзбен, қолдармен, аяқтармен бейнелейді. Осылайша, балалық шақтағы белгілі бір жағдайға, белгілі бір қарым-қатынасқа байланысты жеке идеялар өзін-өзі толық түсінудің болмауын анықтайды.

С.М. Григорьев, Т. А. Процко, О. Е. Шаповалова интеллект дамымаған балаларда өздерінің эмоционалды-ерікті саласының қалыптаспағанын атап өтті. Эмоционалдылық пен экспрессивтілік, тәжірибенің реңктерін түсінбеушілік, эмоционалды реакциялардың үстірттігі мен тұрақсыздығы балалардың эмоционалды тәжірибесін шектейді, басқа адамдардың эмоционалды күйлерін адекватты қабылдау қабілетіне әсер етеді.

Танымдық және эмоционалды-ерікті саланың ерекшеліктері, басқалармен байланыстың төмендеуі балалардың адамдардың көптеген тәжірибелерін түсінбеуіне әкеледі, сондықтан айналасындағылар оларды қызықтырмайды және эмпатияға қол жеткізе алмайды.

Адамдардың бейнелерін, олардың жеке қасиеттері туралы ұғымдарды қалыптастыру адамның объектінің бейнесін және ол туралы білімін қалыптастыратын заңдарға бағынады. Интеллектуалды жеткіліксіздігі бар

балаларда қоршаған орта туралы шындықтың объектілері мен құбылыстарын қабылдау процесінде ерекше белгілер бар.

Бұл процесстің қиындықтары инерттілікпен, сезімнің жеткіліксіздігімен және сенсорлық материалды ұйымдастыру мен интеграциялаудың жеткіліксіздігімен байланысты. Интеллектуалды жеткіліксіздігі бар бала бір рет қабылданған құбылысты басқа көзқараспен қабылдай алмайды. Ол оған жаңа түсінік бермейді, тіпті қате түсінікте қалыптасады.

Балалардың бұл санаты шындықтың жеткіліксіз көрінісімен сипатталады: талдау процестерінің қиындығы, қабылданған синтез, бұлардың барлығы қоршаған ортада адекватты бағдар жасауға кедергі келтіреді. Ақыл-ойдың дамымауына байланысты балалар басты нәрсені әрең ажыратады, бөліктер арасында ішкі байланыс орнатпайды, әрдайым сөзбен жеткізе алмайтын ұқсастықтарды тікелей түсіруді қолданады. Тән ерекшелігі-қабылдаудың тарлығы, бұл оқушылардың белгілі бір жағдайда жүруіне кедергі келтіреді.

Осылайша, ақыл-есі кем балалардың ерте әлеуметтік-эмоционалдық дамуындағы өзгерістермен қатар, белгілі бір ерекшеліктер қарқынның баяулауымен, көлемнің тарылуымен, тұтастықтың бұзылуымен сипатталатын қабылдау процесіне де тән (И.М. Соловьев, Э. А. Евлахова, К. И. Вересотская, М. М. Нудельман).

Әлеуметтік интеллектті қалыптастыру мүмкіндігі серіктестің коммуникативті жағдайдағы мінез-құлқын барынша түсіндіру қабілетіне әсер ететін алғышарттардың болуына байланысты. Бұл алғышарттар болмаған кезде әлеуметтік интеллектті қалыптастыру қиынға соғады.

Әлеуметтік интеллектті қалыптастырудың бірінші алғышарты-тұлғаның әлеуметтік бағыты. Жасына қол жетімді эмоционалды күйлердің психологиялық маңыздылығы туралы оқушылардың идеяларын нақтылау және байыту бойынша педагогикалық жұмыс өмірдің күнделікті жағын ғана емес, сонымен бірге адамның ішкі әлемін де талдауға мүмкіндік береді, нәтижесінде танымдық іс-әрекеттің объектісі танымдық іс-әрекеттің дамымаған балалардың басқа адамдардың іс-әрекеттеріне эмоционалды қатынасы болады. Бала өзін түсінуге, өзінің және басқалардың мінез-құлқының себептерін анықтауға бағытталған.

Екінші алғышарт-вербалды емес мінез-құлықты анықтаудың тірек элементтерінің жүйесін меңгеру. Танымдық белсенділігі дамымаған балаларда арнайы ұйымдастырылған педагогикалық жұмыс барысында мимика, пантомимика, сөйлеудің интонациялық экспрессивтілігі арқылы әртүрлі эмоционалды жағдайларды анықтау қабілетін қалыптастыруға болады. Н. А. Першина атап өткендей, балалардың танымдық іс-әрекетінің дамымауымен тұлғааралық қарым-қатынас процесінде вербалды емес қарым-қатынас құралдарын қолдану мүмкіндігі жақсы сақталған. Осылайша, вербалды емес мінез-құлықты түсіндіру қабілетін қалыптастыру қабілеттің сақталған саласына қатысты жаттығулар арқылы жүзеге асырылуы мүмкін [6].

Адамның ішкі өмірі туралы идеялар ауызша делдал болуы керек. Сондықтан танымдық белсенділігі дамымаған балалардың әлеуметтік интеллектісін қалыптастырудың үшінші алғышарты олардың сөздерін ауызша түсіндіру үшін

қажетті тілдік құралдармен қамтамасыз ету болып табылады. Ауызша қарым-қатынас құралдарын оларды вербалды емес құралдармен біріктіру жағдайында қолдану қарым-қатынас жағдайындағы серіктестің эмоционалды күйлерін барабар түсіндіруге ықпал етеді. Сөздік қорында эмоцияларды белгілеу үшін қажетті лексиканың болуы танымдық белсенділігі дамымаған балалардың әлеуметтік интеллектінің қалыптасу деңгейінің жоғарылауына айтарлықтай әсер етеді.

Әлеуметтік интеллектті қалыптастырудың төртінші алғышарты-әлеуметтік қатынастардың оң тәжірибесі. Вербалды емес мінез-құлықты тану қабілетінің қалыптасу деңгейін арттыру, эмоционалды күйлердің психологиялық маңыздылығын ауызша түсіндіру процесін белсендіру басқалармен өзара әрекеттесуді реттеу қабілетін қалыптастыру үшін негіз жасайды.

Дамуында кемістігі бар балаларды сәтті біріктіру (қоғамға қосу) үшін "қарым-қатынас, әлеуметтік тәжірибе және ойлау қабілеттері маңызды". Әлеуметтік және эмоционалды дамудың кемшіліктері Әлеуметтік және эмоционалды дамудағы ауытқуларды, байланыстардағы шектеулерді, даму бұзылыстарының, соның ішінде танымдық саланың нашарлауын біріктіретін тұйық шеңбердің қалыптасуына әкеледі.

Ақыл-есі кем балалардың бейімделу әлеуетінің төмендеуінің себебі олардың айналасында қалыптасқан әлеуметтік жағдайларды жеткіліксіз түсінуде жатыр. Интеллектуалдық жеткіліксіздікте әлеуметтік бейімделудің бұзылуының себептері мен белгілері жеке тәжірибеде проблемалық жағдайды шешу үшін қолайлы іс-қимыл бейнесі болмаған кезде көрінеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Маджидов Д.Б., Маджидова В.М., Шарофиддинов А. Социальный интеллект как совокупность способностей, обеспечивающих адаптацию личности в обществе / Актуальные вопросы современной психологии: материалы IV Междунар. науч. конф. – Краснодар: Новация, 2017. - С. 22-24.

2. Першина Н.А. Коррекция отклонений в процессах восприятия, понимания и употребления тактильно-кинестезических знаков невербального общения у умственно отсталых детей. -Автореферат дисс. канд. пед. наук. Екатеринбург: УрГПУ, 1999. - 19 с.

3. Катаева А.А., Стребелева Е.А. Дошкольная олигофренопедагогика: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2005. - 208 с.

4. Хайртдинова Л.Ф. Формирование первоначальных представлений о себе у дошкольников с нарушением интеллекта // Дефектология. - 2001.-№ 2. - С. 28-34.

5. Гаврилушкина О.П. Обучение конструированию в дошкольных учреждениях для умственно отсталых детей.- М.: Просвещение, 1991.-94 с.

6. Першина Н.А. Тактильно-кинестезические знаки невербального общения: восприятие, понимание и употребление: монография. - Бийск: БПГУ им. В.М.Шукшина, 2008. 360 с.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚЫРМАНДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ПРИНЦИПТЕРІ

Бакиянова Б.Ж., Кобыкбаева А.А.

«Шоқан Уәлиханов атындағы №3 мектеп-лицейі» КММ,
Өскемен қ., Қазақстан

«Әдебиеттік оқу» терминін екі мағынада түсіну керек: оқыту әдісі ретінде және «әдебиет» пәнін игеруге дайындық кезеңі ретінде.

Бастауыш сыныптарға арналған әдеби оқуда шартты түрде екі кезең бөлінеді: дайындық және негізгі. Оқудың екінші жылы дайындық кезеңі деп аталады, өйткені екінші сынып оқушылары мәтінді толық және жылдам оқу қарқынымен оқи алмайды.

Автоматтандырылған дағды ретінде оқу екінші оқу жылының соңына дейін қосылмайды. Осыған байланысты оқудың өзін, яғни әр түрлі мәтіндерді оқудың техникалық дағдыларын игеру, өзін-өзі оқуды жетілдіру және мәнерлеп оқу бастауыш сыныптарда оқудың барлық кезеңінде жалғасады және шығармаларды талдау процесінде ұйымдастырылады. Бұл бағыт, атап айтқанда, оқу дағдыларын қалыптастыру бойынша жұмысты шығармамен үйлестіру тақырыптың маңызды белгілерінің бірі болып табылады. Кез-келген мәтінді оқуға және түсінуге үйреткен кезде мұғалім оқушыларды мәтіннің құрылымына және оның ерекшеліктеріне бағыттауы керек: тақырыптың болуы, негізгі идея, абзацтар, сөйлемдер арасындағы Әртүрлі байланыстар, өйткені мәтін тұтастықпен, үйлесімділікпен, дәйектілікпен сипатталады [1].

«Әдебиеттік оқу» пәні баланың эмоционалды, шығармашылық, әдеби, оқу, сөйлеу дамуының мәселелерін жан-жақты шешеді. Әдеби оқудың бұл аспектісі келесі ерекшеліктерді көрсетеді: оқушылардың белсенді шығармашылық белсенділігімен бірге әдеби шығармаларды дамыту, олардың эмоционалды саласын дамыту; шығармаларды толық қабылдау мен түсінуді, кітап әлеміне бағдарлауды қамтамасыз ететін оқушылардың оқу дағдылары мен әдеби идеяларын дамыту және қалыптастыру; көркем шығарманың тілі мен балалардың сөйлеуін дамыту бойынша бір уақытта жұмыс жасау; балалар кітабымен арнайы зерттеу объектісі ретінде жұмыс істеу.

Балалардың оқу шеңберіне әдеби шығармашылықтың барлық бағыттарын білдіретін әртүрлі жанрдағы шығармалар кіреді. Әр түрлі жанрдағы әдеби шығармаларды оқу және түсіну негізінде жас оқушылар өздерінің оқу көкжиегін кеңейтеді. Әдебиет заңдары шығарманың жанрлық ерекшелігін ескере отырып, оның мазмұны мен формасының біртұтастығына талдау жасауды қамтиды. Бастауыш сыныптарда көркем шығарманы мектептегі талдаудың маңызды кемшіліктерінің бірі-ауызша өнердің рулық-түрлік-жанрлық ерекшелігін елемей [2].

А.Б.Есин әдебиетті сөз өнері ретінде қабылдау заңдылықтарына негізделген бастауыш сыныптардағы әдеби шығармаларды зерттеудің осындай ғылыми-

әдістемелік принциптерін анықтайды және оларды түсіндіру бастауыш мектеп жасындағы балалардың психикалық ерекшеліктерін ескереді:

Мақсаттылық принципі. Бұл принцип былай дейді: шығарманы зерттеу, оның ішінде оны талдау мақсатты болуы керек. Осы принциптен екі әдіснамалық қорытынды шығады.

1. Әр әдебиет сабағының басты мақсаты - шығарманың көркемдік идеясын игеру.

2. Мұғалімнің әрбір сұрағы, оқушылар орындайтын әрбір тапсырма белгілі бір мақсатқа ұмтылады, сабақтың мақсатына жету, шығарма идеясын меңгеру қадамы болып табылады.

3. Оқуды біртұтас, тікелей эмоционалды қабылдауға сүйену принципі. Бұл принциптің мәні-мәтінді талдау балалардың жұмысты тұтас, тікелей эмоционалды қабылдауынан кейін ғана жүзеге асырылады.

Егер жұмыс көлемді болса және 20-25 минут ішінде дауыстап оқу мүмкін болмаса, онда принцип бұзылуы мүмкін, өйткені жас оқушыларға 30-40 минут ішінде жақсы оқуды тыңдау қиынға соғады - олар алаңдатады, яғни мәтінді қабылдау сөзсіз бұрмаланады. Қабылдаудың жас және жеке ерекшеліктерін ескеру принципі. Басқаша айтқанда, сабақта ұйымдастырылған жұмыстың мәтінін түсіну процесі баланың жас және жеке ерекшеліктеріне негізделуі керек, оның проксимальды даму аймағын кеңейтеді. Бірақ бір жастағы әр түрлі балалардың бірдей жұмысты қабылдауы әлі де жеке боялған және тереңдігі, дәлдігі және эмоционалдылығымен ерекшеленеді [3].

- **Қажеттілік принципі.** Жұмысты талдау тек мұғалімнің мақсаттары мен міндеттерінен ғана емес, сонымен бірге баланың оқылған немесе естігенін түсіну қажеттілігінен туындауы керек. Ерекшеліктері қабылдау шығармалары оқушылардың кіші мектеп жасындағы ерекшелігі, оларға керек емес қайта оқу және талдау. Балалар бәрін дұрыс түсінгеніне сенімді. Мұғалім балаларға мәтінді қайта оқу қажеттілігін оятуы керек, бұл олардың бәрін әлі түсінбегенін, мәтінде шеше алатын көптеген жұмбақтар бар екенін байқамады.

- **Шығарма мәтініне мұқият қарау принципі.** Талдау жұмыс мәтініне мұқият назар аударуды қажет етеді. Іс жүзінде бұл қағида негізсіз бұзылады: бұл оқулықтардағы жұмыстардың қысқаруы, кітаптардың жеке тарауларын зерттеу; бұл сабақтардағы әңгімелер, онда оқушылар іс жүзінде шығарманың мәтініне жүгінбейді, тек эмоцияларымен бөліседі.

- -шығарманы оның формасы мен мазмұнының бірлігінде зерттеу принципі. Бұл принцип өмірлік жағдай емес, осы жағдайдың бейнесі талданады дейді. Бұл принцип шығармадағы форма мен мазмұнның бірлігі туралы белгілі ережеден туындайды. Нәтижесінде біз балаға әдеби шығармада тек мазмұны ғана емес, оның көркемдік формасы да маңызды екенін көрсетуге тырысамыз.

- **таңдау принципі.** Жұмысты талдау таңдамалы болуы керек. Бір сабақта және тіпті бірнеше сабақта әдеби шығарманы оның барлық аспектілерінде қарастыруға болмайды. Селективтілік принципі көркемдік элементтердің барлық түрлерінен біз тек авторлық идеяны нақты білдіретіндерді талдау үшін таңдауымыз керек деп болжайды. Мұғалім әрқашан талдау үшін материалды таңдау проблемасына тап болады және оны баланың орындылығы, қол жетімділігі және

даму перспективасының дидактикалық принциптерін басшылыққа ала отырып жүргізеді.

- **адалдық принципі.** Жұмысты талдау таңдамалы бола отырып, тұтас болып қалуы керек. Бұл принцип сабақта көркем мәтінді тұтас, барлық элементтері өзара байланысты жүйе ретінде қарастыру керек дегенді білдіреді. Талдау үшін материалды таңдағанда, біздің мақсатымыз-көркемдік формада және мазмұнда ерітілген шығарма идеясын игеру екенін ұмытпауымыз керек. Сондықтан жұмыстың әр элементі идеяның тасымалдаушысы ретінде қарастырылады.

- **-шогырландыру принципі.** Мектептегі әдеби шығарманы талдау Балалардың әдеби дамуына ықпал етуге арналған. Талдау процесінде жұмыстың ерекшелігін сақтай отырып, оқушылар бастапқы әдеби идеялар мен оқу дағдыларын игереді, яғни олар оқырман ретінде де, тұлға ретінде де дамиды.

- **-синтездеу принципі.** Мәтінді талдау синтезбен аяқталады. Бүкіл құрылымдағы олардың рөлін түсіну үшін мәтінді оның элементтеріне бөліп, ақыр соңында шығармаға көркемдік тұтас, яғни идеяға оралу керек.

Бастауыш мектептің басты міндеттерінің бірі-балаларға барлық кейінгі білім беру үшін негіз болатын оқу дағдыларын тәрбиелеу. Білімді оқу дағдысы кем дегенде екі маңызды компонентті біріктіреді: а) оқу техникасы (бір жағынан олардың визуалды мысалдары мен екінші жағынан акустикалық және моторлы сөйлеу мысалдары арасындағы байланыс негізінде қалыптасқан сөздерді дұрыс және тез қабылдау және айту), б) мәтінді түсіну (шығару оның мағынасы, мазмұны). Жасыратыны жоқ, бұл екі компонент бір-бірімен тығыз байланысты және бір-біріне негізделген: мысалы, оқу техникасын жетілдіру оқылатын нәрсені түсінуді арттырады, ал түсінуге оңай мәтін тезірек және дұрыс қабылданады. Сонымен қатар, оқу дағдысын тәрбиелеудің алғашқы кезеңдерінде оның техникасына, келесі кезеңдерде мәтінді қабылдауға үлкен мән беріледі.

Қазіргі әдебиет сабағы-бұл оқушының сезімдері мен рухани әлеміне эмоционалды әсер ету арқылы жағымды тұрақты мотивацияны құруға бағытталған белгілі оқыту әдістері мен әдістерінің үйлесімі және олардың шығармашылық модификациясы.

Оқырмандардың қызығушылығын қалыптастырудың негізгі бағыттары оқытушылардың тәжірибесін зерделеу нәтижесінде анықталды [5].

1. Оқуға деген қызығушылықты дамытатын жобалар.

Жобалау әдісі оқырман қызығушылығын дамыту мен қалыптастырумен байланысты, өйткені ол оқушылар мен мұғалімнің шығармашылық бастамасына мүмкіндік береді, олардың бірлескен ынтымақтастығын болжайды, бұл баланың оқуға деген оң уәжін тудырады. Жоба сонымен қатар құнды, өйткені оны жүзеге асыру барысында оқушылар өз бетінше білім алуға, танымдық және білім беру қызметінде тәжірибе жинауға үйренеді. Жобалар оқушының жеке басын зерттеуге де, оның айқын немесе ықтимал бейімділігі мен мүдделерін анықтауға және оятуға бағытталған.

«Талантты оқырмандар» жобасы ата-аналармен тығыз байланыста жүзеге асырылады және мыналарды қамтиды:

«Талантты оқырмандар» жобасының талаптары

- ата-аналарды тестілеу, бұл оларға баланың оқу шеңберіне назар аударуға көмектеседі және оқушының оқу белсенділігіне пайдалы әсер ету тәсілдерін көрсетеді;

- әртүрлі жас топтарындағы оқушыларды тестілеу, оның мақсаты - Өзін оқырман және тұлға ретінде ашуға көмектесу;

- балалар қабылдауының сапалы жағын дамытуға арналған ойындар, конкурстар, тапсырмалар;

- балалар мен ата-аналарға «менің отбасымның оқырмандық әдеттері» сауалнамасы;

- оқырмандардың күнделіктерін зерттеу;

- балалар оқуының картотекасын жасау;

- оқушылардың оқу тәжірибесін көрсетуге бағытталған шығармаларын талдау («менің үйімнің кітапханасы», «мен оқырманмын», «оқырманның мойындауы»..);

- ата-аналарға кітаппен өз бетінше жұмыс істеу қабілетін жан-жақты бақылауды жүзеге асыруға көмектесетін жадынамалар;

- экскурсиялар.

Оқушылардың оқу тәжірибесін кеңейту және олардың қызығушылықтарын ескеру үшін оқудың «үш шеңберін» ұйымдастыруға болады (оқу және оқуға арналған бағдарламалық шығармалар, өздігінен оқуға және сыныпта талқылауға арналған шығармалар, сыныптан тыс оқуға арналған шығармалар

«Отбасылық оқулар» жобасы мұғалім ұсынған және ата-аналар мен балалар алдын-ала оқыған кітаптың Тақырыптық ата-аналар жиналысында ұжымдық талқылауды қамтиды.

2. Сабақтан тыс іс-әрекеттің әртүрлі нысандарын ұйымдастыру

Сыныптан тыс оқу- мұғалімінің жұмысындағы маңызды бағыттардың бірі, ол оқушылардың оқу тәуелсіздігін дамытуға, олардың оқу қызығушылықтарын қалыптастыруға ықпал етеді және мектеп курсының негізі болып табылады.

Оқушылардың оқырмандық қызығушылығын дамытудағы жұмыстың негізгі буыны әдеби ойындар мен әдеби мерекелерді ұйымдастыру болып табылады, оның барысында ойыншылардың зияткерлік, адамгершілік, ерік-жігер қасиеттері дамиды, көкжиегі көрінеді және жақсарайды, балалардың бейімділігі мен қабілеттері белсендіріледі.

Сыныптағы әр оқушының өз «жетістік ағашы» бар, ол баламен сыныптан сыныпқа дейін өседі. Әр оқу жылының соңында зияткерлік көшбасшылар мен жылдың белсенді оқырмандары анықталады.

3. Оқу мәдениетін қалыптастыруда мұғалім мен кітапханашының өзара әрекеті.

Педагог пен кітапханашының ынтымақтастығында «кітап ауруханасы», «мейірімділікті шеңберге бер», «оқуды ұнататындар клубы», «Кітап банкетіне» «кітап мәзірі», «оқырман күнделігі» жобаларын қалыптастыруға көмектесетін оқуға деген сүйіспеншілікті, кітапқа деген ұқыпты қарым-қатынасты дарыту жөніндегі бірлескен іс-қимылдар маңызды құрамдас бөліктер болып табылады. Кітапханашымен бірге оқушылар кітаппен жұмыс істеу жүйесін меңгереді, оқу

тәсілдерін біртіндеп меңгерумен танысады (ұғынықты, мәнерлі, ойлы түрде), оқығанын жеткізе білуді жетілдіреді (егжей-тегжейлі, іріктеп, қысқаша).

Оқушыларға өз деңгейіне сәйкес келетін кітаптарды таңдауға көмектесу дұрыс бастауды табудың байланыстырушы буыны бола алады, ал оқушылардың оқу күнделіктерінің мазмұны мұғалім мен кітапханашыға оқушылардың оқу дағдылары мен қалауларын бағалауға көмектеседі.

4. Оқырман қызығушылығын дамытудағы интернеттің рөлі

Қазіргі балалар мен жасөспірімдер үшін Интернет ойын-сауықтан басқа, қажетті ақпаратқа қол жеткізудің бір әдісі болып табылады. Балалардың Интернетке және ақпараттық технологиялардың басқа элементтеріне деген құштарлығын балалардың танымдық қызығушылықтарын кеңейту және ояту үшін пайдалануға болады.

5. Ата-аналармен өзара әрекеттесу

Оқушылардың ата-аналарымен уақтылы және тығыз байланыс балалардың оқуға деген қызығушылығын тереңдете отырып, олардың атынан қажетті және сенімді көмекшілерді табуға мүмкіндік береді.

Оқу-бұл еңбекқорлықты, ақыл мен жүректің жұмысын талап ететін адам мен кітап арасындағы диалогтың бір түрі. Кітаптар адамды жақсырақ етеді және бұл басты шарттардың бірі, өнердің жалғыз мақсаты.

Бала қандай кітаптарды оқиды, көбінесе ол қандай адам болатынын анықтайды. Кітап адамның адамгершілік қасиеттерін, оқушының рухани әлемін тәрбиелейді және қалыптастырады, өйткені ол арқылы адамгершілік құндылықтар мен нормалар бір ұрпақтан екінші ұрпаққа беріледі.

Балаға оқу қажеттілігін түсінуге көмектесу, ең жақсы кітаптарды оқуға деген қызығушылықты ояту және оларды талантты оқу - ересектердің міндеті (ата-ана, жазушы, баспагер, мұғалім, кітапханашы, тәрбиеші болсын), оқу күшіне сенетін және өз елінің мәдениеті мен зияткерлік қуатын жандандыру үшін тамырлайтындардың міндеті.

Әдебиеттер тізімі

1. Система работы по выработке сознательного отношения к чтению и повышению качества обучения. Читательский дневник для учащихся 1 класса: «Что и как читать?». festival@1september.ru

2. Составитель Попова Г. П. Классные часы. 4 класс/ сост. Г. П. Попова. – Волгоград: Учитель, 2010. - 271с.

3. Тихомирова И. И. "В них есть добро, любовь и счастье" (Творческое чтение сказок)/ И Светловская Н.Н. О литературном произведении и проблемах, связанных с его осмыслением при обучении младших школьников чтению/ Н. Н. Светловская // Начальная школа. - 2005. - № 4. - с.8-15 (Продол. № 5, 6). И. Тихомирова // Начальная школа: плюс до и после. - 2003. - № 8. – с.34.

4. Тихомирова И.И. Психология детского чтения от А до Я. Методический словарь – справочник/ И.И.Тихомирова – М.: Школьная библиотека, 2004.

5. Джежелей, О. В. Формирование круга чтения младших школьников / О. В. Джежелей // Начальная школа. – 194421389. – № 3. – с. 17–18.

6. Зобнина, М. А. Как пробудить у младшего школьника интерес к чтению? / М. А. Зобнина // Начальная школа. – 2007. – № 8. – С. 35–43.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ФОРМАСЫ ЖӘНЕ МАЗМҰНЫ ҰҒЫМЫНЫҢ МӘНІ МЕН ҚҰРЫЛЫМЫ

Бақытқанова А.Б., Фаилова Ж.М.

Шығыс Қазақстан облысы білім басқармасы Өскемен қаласы бойынша
«Шоқан Уәлиханов атындағы №3 мектеп-лицейі» КММ,
Өскемен қ., Қазақстан

Білімге тұлғаға бағытталған көзқарас, бір жағынан, мұғалімнің оқушының жеке басына саналы бағдарлануын білдіреді, бұл оның дамуының шарты болып табылады, ал екінші жағынан, жеке бағдар мұғалім мен оқушының өзара әрекеттесу процесі ретінде олардың дамуының мәні болып табылады.

«Адамды тәрбиелеу дегеніміз-оған мәдениеттің субъектісі болуға көмектесу, оған өмірді құруға үйрету, бұл баланың өзін осы процеске тартуды білдіреді» [1, 34].

Бұл мұғалімнің алдын-ала белгілеген қасиеттерін қалыптастыру туралы емес, баланы мұғалім анықтаған бағытқа айналдыру туралы емес, баланың басынан бастап оған тән қасиеттер мен қабілеттерді дамытуға көмектесу туралы емес екеніне назар аударайық.

Білімге жеке тұлғаға бағытталған көзқарас нормалар, нормативтілік, критерийлер және т.б. сияқты педагогикадан бөлінбейтін терминдер туралы жаңа түсініктерді болжайды. Жаңа идеяның ерекшелігі-оқушының жеке дамуындағы оң өзгерістер динамикасының құндылығын тану және оларға ұмтылу, сонымен қатар «норманы» білім беру процесінің түпкі мақсаты емес, аралық ретінде қарастыру.

	<p>гуманитарлық, оның мәні адамның ішкі құндылығын мойындау және оның физикалық және моральдық денсаулығын қамтамасыз ету</p> <ul style="list-style-type: none"> • өмірдің мәні мен ондағы белсенді позицияны, жеке басының бостандығы мен өз әлеуетін барынша арттыру мүмкіндігі • Бұл функцияны жүзеге асырудың құралдары-түсіну, өзара түсіністік, қарым-қатынас және ынтымақтастық
	<p>білім беру арқылы мәдениетті сақтауға, беруге, жаңғыртуға және дамытуға бағытталған мәдени-шығармашылық (мәдениет қалыптастыратын).</p> <ul style="list-style-type: none"> • функцияны іске асыру адамды мәдениет әлемімен таныстыруға, оған біртұтас мәдениет арқылы басқа адамдармен қауымдастық сезімін беруге мүмкіндік береді • функцияны іске асырудың тетігі-мәдени сәйкестендіру адам мен оның халқы арасында рухани байланыс орнату, ұлттық мәдениетке деген сезімді сезіну
	<p>адамның қоғамға ауыртпалықсыз кіруі үшін қажетті және жеткілікті әлеуметтік тәжірибені ассимиляциялау мен көбейтуді қамтамасыз етуді қамтитын әлеуметтену</p> <ul style="list-style-type: none"> • іске асырудың нәтижесі-рефлексия • Шығармашылық кез-келген іс-әрекеттегі жеке ұстаным және өзін-өзі анықтау

Сурет 1 Білім беру мақсатын жүзеге асырудың адами функциялары

Тұлғаға бағытталған білім берудің мақсаты – «баллада өзін-өзі тану, өзін-өзі дамыту, бейімделу тетіктерін қалыптастыру, өзін-өзі реттеу, өзін-өзі тәрбиелеу

және жеке тұлғаның өзіндік имиджін қалыптастыру және адамдармен, табиғатпен, мәдениетпен, өркениетпен диалогтық өзара әрекеттесу үшін қажет» [2, 17].

Тұлғаға бағытталған білім беру мақсатын осындай түсіндіруге сүйене отырып, оның негізгі адами функциялары анықталады.

М.И.Лукьянова жеке тұлғаға бағытталған білімнің мазмұны оның адамның экзистенциалды қажеттіліктерін қанағаттандыруға, яғни оның болмысы мен жеке өмірінің қажеттіліктері мен мағынасына: өзін, дүниетанымын, ұстанымын, іс-әрекетін, тәуелсіздігі мен жеке жауапкершілігін еркін таңдау, өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жүзеге асыру, өзін-өзі анықтау және шығармашылық. Тұлғаға бағытталған білім берудің мазмұны адамға өзінің жеке басын құруға, өзінің жеке өмірлік ұстанымын анықтауға көмектесуге арналған: өзі үшін маңызды құндылықтарды таңдау, белгілі бір білім жүйесін игеру, қызығушылық тудыратын ғылыми және өмірлік проблемалар шеңберін анықтау, Өз «мен» рефлексиялық әлемін ашу үшін оларды шешудің тәсілдерін меңгеру және оны басқаруды үйрену. Осыған сәйкес тұлғаға бағытталған білім мазмұны келесі компоненттерді қамтуы керек [3, 96-б.].

Кесте 1 - Тұлғаға бағытталған білім мазмұны келесі компоненттері

Компоненттер	білім мазмұны
аксиологиялық	оқушыларды құндылықтармен таныстыруға және оларға құндылық бағдарларының жеке маңызды жүйесін таңдауға көмек көрсетуге бағытталған
танымдық	оқушыларды рухани даму негізі ретінде адам, мәдениет, тарих, табиғат, ноосфера туралы ғылыми білім жүйесімен қамтамасыз етеді);
іс-әрекеттік-шығармашылық	оқушылардың әртүрлі іс-әрекет тәсілдерін, шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруға бағытталған
тұлғалық	өзін-өзі тануды, рефлексивті қабілеттердің дамуын, өзін-өзі реттеу, өзін-өзі жетілдіру және өзін-өзі анықтау әдістерін меңгеруді, өмірлік ұстанымды қалыптастыруды қамтамасыз етеді

Жоғарыда аталған компоненттердің әрқайсысының сөзсіз маңыздылығымен жеке компонент олардың арасында жүйе құрайтындығын атап өткен жөн. Бұл білім берудің дәстүрлі тәсілінен айтарлықтай айырмашылық, оған сәйкес танымдық компонент басымдық болып саналды.

Бастауыш сынып оқушыларын оқыту мен тәрбиелеудің негізінде тұлғаға бағытталған тәсіл басым болуы керек, ол жоғарыда айтылғандай, оқушының жеке қасиеттерін өзектендіруді, дамытуды, оның даралығын қалыптастыруды қамтиды. Бұл мәселені көптеген ғалымдар оқытудың әсерінен шешті. Олардың ішінде: И.С.Якиманская, Н.А.Алексеев, Л.В.Занков, Д.Б.Эльконин.

Ғылыми тәсілдерді жалпылау оқыту оқушылардың жеке білім траекториясы болуы керек екенін көрсетеді.

Жеке тұлғаға бағытталған сабақтарды жоспарлау және дайындау кезінде мұғалім балалардың қызығушылығынан, олардың психофизиологиялық ерекшеліктерінен туындайды. Мұғалім келесі ойларды ойластырады: баланың жеке

қасиеттеріне негізделген тапсырмалар мен оқытудың өзара әрекеттесу сипаты; баланың субъективті өмірлік тәжірибесін байыту, барлығына сәттілік жағдайын жасау үшін педагогикалық технологияларды қолдану; оқушыларды ынталандыру және білім беру міндеттерін, оларды орындау формалары мен әдістерін таңдау үшін ынталандыру әдістерін қолдану.

Соңғы жылдары «тұлғаға бағытталған білім» ұғымы педагогика ғылымында сөнге айналды.

Тұлғаға бағытталған оқыту, тұлғаға бағытталған білім беру, персоналмен жұмыс жасаудағы тұлғаға бағытталған тәсіл және т.б.-бұл «тұлғаға бағытталған оқыту» ұғымымен байланысты қоғам қайраткерлері мен білім беру басшыларының әртүрлі құжаттарда, баспасөзде, көпшілік алдында сөйлеген сөздерінде қолданылатын терминдердің толық тізімі емес. Білім берудің жиі жарияланған принципі таза декларативті сипатта болады [5, 24-бет].

Бұл тұжырымдаманы түсіндіру әр түрлі - білім беруді даралау мен саралаудан бастап, бұрын осы тұжырымдамасыз сәтті аяқталған нәрсені түсіндіруге дейін, мысалы, жетімдермен, дарынды балалармен, девиантты мінез-құлқы бар балалармен және т.б. Осылайша, сараланған білім беру барлық балалар үшін сапалы білім беру мәселелерін тиімді шешуге мүмкіндік береді, бірақ қазіргі мектептің басты міндеттерінің бірі-жеке тұлғаны дамыту. Бұл мәселені оқушыларға бағытталған оқыту теоретиктері мен тәжірибелері шешеді.

Жеке тұлғаға бағытталған оқытудың мәнін түсіну үшін отандық ғалымдар жасаған және біздің зерттеуіміз үшін түбегейлі маңызы бар тұжырымдамаларды талдауға көшейік.

Мысалы, Ш.А.Амонашвили білім беру модельдерін шартты түрде авторитарлық-императивті және гуманистік деп бөледі.

Ш.А. Амонашвили жоғарыда сипатталған оқыту стильдерін өзара жоққа шығарады және оларды араластыруға жол бермейді. Ш.А. Амонашвилидің педагогикалық жүйесінің мәні, талдау көрсеткендей, мұғалімнің әр баладан жеке тұлға құруға деген ұмтылысы, «дамуға, өсуге және бостандыққа «күштарлығы» бар табиғаттың ең жоғары туындысы». Ғалымның пікірінше, тұлға өзімен күресте, өзін-өзі тану және өзін-өзі анықтау процесінде туады ; тәрбие мен білім баланы осы даму жолына бағыттауға және оған осы қиын күресте жеңіске жетуге көмектесуі керек.

Шамасы, «жеке тұлғаға бағытталған білім беру» тұжырымдамасына мұндай көзқарастың бастысы ғасырдың басында «жаппай өндірістен жеке тұлғаға» көшу қажеттілігін түсіну болып табылады. Екінші жағынан, скептиктер бұқаралық мектептегі әр баланың кілтін табу тағы бір утопия деп санайды.

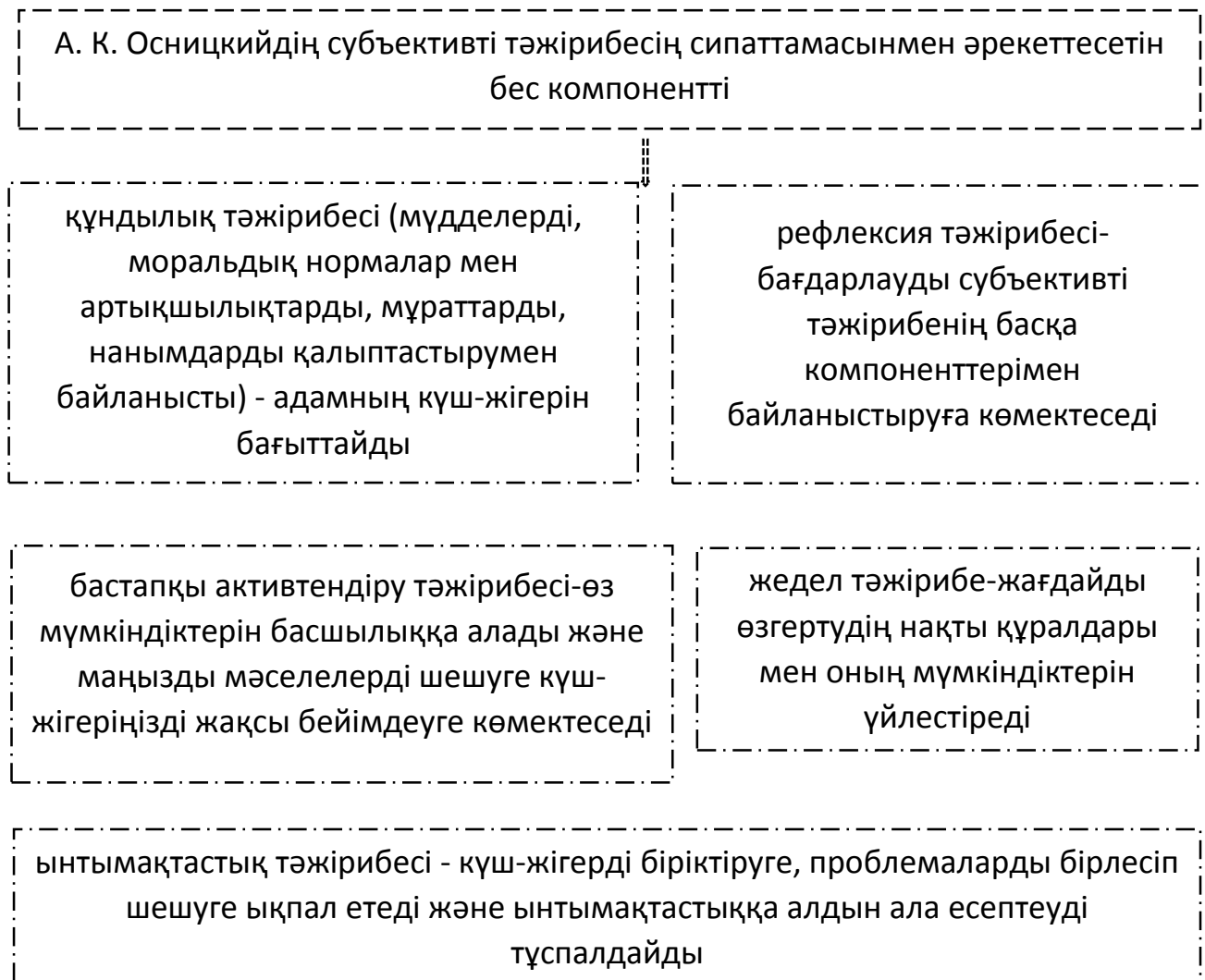
И.С.Якиманская, ол жеке тұлғаға бағытталған оқыту принциптерін құрған.

I. тұлғаға бағытталған білім-бұл баланың өзіндік ерекшелігін, өзін-өзі бағалауы мен оқу процесінің субъективтілігін бірінші орынға қоятын білім.

II. Жеке тұлғаға бағытталған оқыту-бұл тек оқу субъектісінің ерекшеліктерін ескеру ғана емес, бұл «бухгалтерлік есепті» емес, өзінің жеке функцияларын «қосуды» немесе оның субъективті тәжірибесін талап ететін оқу жағдайларын ұйымдастырудың басқа әдістемесі.

Субъективті тәжірибенің мазмұнын сипаттай отырып, И.С. Якиманская оған мыналарды қамтиды:

- 1) объектілер, идеялар, тұжырымдамалар;
  - 2) операциялар, тәсілдер, әрекеттерді орындау ережелері (психикалық және практикалық);
  - 3) эмоционалды кодтар (жеке мағыналар, көзқарастар, стереотиптер) [48, 60].
- Субъективті тәжірибенің сипаттамасын А. К. Осницкий береді, онда өзара байланысты және өзара әрекеттесетін бес компонентті бөліп көрсетеді:

Сурет 4 К.Осницкийдің субъективті тәжірибесінің сипаттамасымен әрекеттесетін бес компонентті

«Жеке тұлға» ұғымын В.В.Сериков педагогикаға енгізді, ол оларды келесідей анықтайды: «бұл жағдайда жеке функциялар оның сипаттамалық қасиеттері емес (соңғысы, кейбір әмбебап деп аталатындарды қоспағанда, адамдарда әр түрлі болуы мүмкін және болуы керек), және сол көріністер, шын мәнінде, әлеуметтік «жеке тұлға болу» тәртібі [4, 18].

Бұл мүмкіндіктерге мыналар кіреді:

1. Мотивациялық - өз қызметін қабылдау және негіздеу.
2. Медиатор - адам сыртқы әсерлерге және мінез-құлықтың ішкі импульстарына делдал болады; адам мен ішкі жағынан бәрі бірдей жол бермейді, тежейді, әлеуметтік форма береді.

3. Жанжал-адам толық үйлесімділікті қабылдамайды, қалыпты, дамыған тұлға қайшылықтарды іздейді.
  4. Сыни-адам ұсынылған кез-келген құралға сыни көзқараспен қарайды, қойылған нәрсе әрқашан наразылық тудырады. Жеке-бұл сырттан емес, адамның өзі жасаған нәрсе.
  5. Рефлексивті-санада тұрақты бейнені құру және сақтау.
  6. Маңызды-адам үнемі нақтылайды, мағыналардың иерархиясын теңестіреді.
  7. Бағдарлау-жеке тұлғаға бағытталған әлем картасын, жеке дүниетанымды құру.
  8. Ішкі әлемнің дербестігі мен тұрақтылығын қамтамасыз ету.
  9. Спорт - тілек тануды қамтамасыз етуге өз «Мен» - басқа да.
  - 10 Жеке тұлғаға бағытталған оқытудың мәні технологиялық аспектідегі жеке функциялардың жоғарыда көрсетілген сипаттамаларына сәйкес жеке тәжірибе мен оның белсенділігі арқылы оларды жандандыруға жағдай жасау арқылы ашылады.
- Мазмұн тұрғысынан тәжірибенің жеке тәжірибесі қарама-қайшылықты көзқарастардан, мағыналар иерархиясының сәйкессіздігінен, оқу мәтінінің түсініксіздігінен, мәртебенің өзгеруінен және білім беру жағдайында қалыптасатын басқалардан қамтамасыз етіледі.
- Сонымен, оқушының жеке басын ашу, ең алдымен, оның негізгі жетекші қызметінде - оқытуда, ал сабақ оны ұйымдастырудың негізгі формасы болып табылады. Жеке тұлғаға бағытталған сабақтың мақсаты-оқушының жеке басын ашуға жағдай жасау. Оқушыларға бағытталған сабақта мұғалімнің оқушылармен ынтымақтастығы мұғалімнің қолдауы мен сеніміне негізделген. Оқу процесін құру кезінде гуманистік педагогика мен психология идеялары сабақта негіз бола алады, яғни, әр баланың мүмкіндіктері ескеріледі, әр оқушының бірегейлігі мен бірегейлігі танылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Титаренко, Н.Н. Приемы формирования умений самоорганизации учебной деятельности у младших школьников [текст]: / Н.Н. Титаренко // Народное образование. – 2008. № 1. – С. 18-26.
2. Трубайчук, Л.В. Младший школьник как субъект учебной деятельности [текст]:/ Л.В. Трубайчук // Воспитание школьников. - 2009. №7. – С. 32-46.
3. Уваров, А.Ю. Опыт педагогической мастерской [текст]: / А.Ю. Уваров // Школьные технологии. – 2010. №6. – С.13-16.
4. Филимонова, А.А. Трудности в организации и проведении уроков литературного чтения [текст]: / А.А. Филимонова // Начальная школа. – 2009. № 6. – С. 58-64.
5. Хуторской, А.В. Личностная ориентация образования как педагогическая инновация [текст]: / А.В. Хуторской // Школьные технологии. – 2008. №1. – С. 3-12.
6. Хуторской, А.В. Инновационная практика обучения Эвристическое обучение; теория, методология, практика [текст]: Научное издание / А.В. Хуторской. - М.: Международная педагогическая академия, 2011. 31—35 с.

**АУДИОКІТАПТАРДАҒЫ ЭМОЦИОНАЛДЫ-ЭКСПРЕССИВТІ
БОЯУДЫҢ ОҚЫРМАНҒА ӘСЕРІ**

Бақытқызы Д., КО-41 тобының студенті

Ғылыми жетекші: Қайырбекова А.Қ.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,

Қарағанды қ., Қазақстан

e-mail: dana.bakytkyzy@list.ru; aida_k96@mail.ru

Әдебиеттің негізгі материалы – көркем туынды екені бәріне аян. Кез келген мәлімет қара сөзбен берілген қарапайым дерекке қарағанда, оқыс оқиғамен толысқан, көркем сөзбен кестеленген әдеби туынды арқылы есте жеңіл әрі ұзаққа сақталады. Себебі жан тыртығына жамау болатын да, саф сезімге сүйеу болатын да – әдебиет. А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» еңбегінде де: «Қара сөзден – адам тек ұғым алса», «дарынды сөз» адамның ойына өң береді, көңіліне күй түсіреді, - деп қара сөз бен дарынды сөздің ара жігін ашып көрсетеді [1, 38]. Бұл жердегі дарынды сөз деген – осы әдеби шығармалар. Адам ішкі тебіренісін әдебиеттен тауып, үндеседі. Бұл пікірге М.Жұмабаевтың: «Әдебиет – елдің жадында жүре бастаған толқындардың жарыққа шыққан жаңғырығы», - деген сөзі дәлел [1,45]. Жан, рух, ішкі әлем түйсіктерін психология қарастыратын болса, М.Әуезов айтқандай: «Нағыз көркем прозаға психология араласпаса, өзгенің бәрі сылдыр су, жабайының тақтақ жолы екендігі күмәнсіз». Демек психологияны талдау әдебиеттің міндеті. Себебі психологиялық талдау – адам жан дүниесінің шынайы қасиеттерін терең ашып, көрсету құралы.

Психологиялық бейнелеу құралдары келесідей тәсілдер арқылы шығармада көрініс табады:

1) Кейіпкердің жан дүниесін өзін-өзі бақылау, ішкі монолог арқылы жеткізу: Халқым, қазағым, жұртым сол. Соның күйі қалың сор... Соған мен не көмек, не басшылық еттім?...- деп, біраз үндемей қалды... - Жас шақтан әр кезде, әр атаның ұлындай жаманшылықтармен алысқан болдық. Бірақ нені жеңдік? Не жақсылық орнаттық? Кеткен өмір, өткен бейнет жемісі қайсы? Еліме жол тапсам етті, Мен болсам, өзіме де тауып жеткем жоқ. «Мақсұт алыс, өмір шақ» - деп, өзінің бұрынғы бір осындай уайымдар тұсында жазған сөзін еске алды...-Әлі де саналы жалғыздың өзімін дейсің де... «Моласындай бақсының жалғыз қалдым тап шыным» болып тұрғандай, қырсық тірлік [2,25].

«Абай жолындағы» бұл үзіндіде жазушы кейіпкерге монолог арқылы өз ойың, уайымың айтқызып қояды. Мына тіркеске назар аударсақ: «Моласындай бақсының жалғыз қалдым тап шыным». Сөз төркінін ұғынбасақ бізге қалыпты тіркес болып көрінуі есте мүмкін. Бірақ автор бір ғана бақсының моласы арқылы елден тысқары, жападан-жалғыздықты жеткізіп тұр. Себебі бақсы елден оңаша, тысқары жерленеді.

2) Бейвербалды амалмен, ишаратпен ойды жеткізу:

Майлыбаев тіке жауап қатпады. Қасын керіп, сәл езу тартқандай болды. Күлкі белгісінен гөрі реніш, мысқыл бар тәрізді. Мұндайда қисық қасын тіліп өткен тыртығы қабыршақтанып, жиырыла қалады. Майор Кузьменко жас серігінің күйін

осы белгіден де аңғаратын. Біреумен келіспегенде ол ылғи сөйтеді. Қазір де сонысына басты [3,23].

Бұл үзіндіде кейіпкердің келіспегенін автор хабарламай, үнемі істейтін бірекі ишараты арқылы жеткізеді. Қарапайым сөйлемнен көрі, осындай мақсатты тәсілдер оқырманды жалықтырмайды.

- Сәлеметсіз бе, Андрей Алексеевич? Хал-ахуалыңыз қалай?-Майор келіп кенет сұрақ қойғанда ол жалт қарады. Сол сәт өңі қашып, құп-қу боп кетті. Сәл аңырап тұрды да, беті тыржиып, жыларман түрге келіп, кепкасын алып басын изей берді [3,33].

Үзінді К.Тоқаевтың «Қастандық» шығармасынан алынған. Детектив жанрында жазылған бұл туындыда әйелін өлтіріп, полиция қызметкеріне күдік туғызбау үшін өзі шағымданған қылмыскер жайлы сөз қозғалады. Бұл қылмыскер - Андрей Алексеевич. Майорды көргенде өңі қуарып, бір күйден өзге күйге ауысуының өзі автордың оқырманға байқатқан белгісі.

3) Бастапқы қос тәсілді қатар қолданатын авторлық психологиялық баяндау:

Кейбір адамдар өмірдің ащы азабын, жоқшылықтың не екенін білмейді. Уақыт атаулы бар ләззатын солардың басына үйіп-төккендей қызық көріп жатады. Масловтың үрім-бұтағы сондай жандар еді. Өткен ғасырдың куәсі болған Маслов Воронеж губерниясының қалталы ірі байы.

Автор Масловты бай деп қана баяндап қоймай, өзге қалталылардың жай-күйінен хабар беріп, кейіпкерге қарай ойысады, әрі өзіндік ойынан да сыр шертеді [4, 35].

Психологизм шығармада әдеби теория арқылы да беріледі. Сол тәсілдің бірі-пейзаж. Сәттің портреттік мінездемесі мен кейіпкер мінезі тоғысып, психологиялық параллелизм арқылы көрініс табады.

Абай жолының 1-тарауында: «Ауылда жүргенде қысы - жазы дөң басында өтетін кеш, қазір тағы да бір өзгеше боп серпілтіп, өз қуатын айрықша білдіріп, Абайға қатты әсер етеді... Өзі салмаса да, Абай қаршыға салған үлкендердің қасына өткен жазда көп еріп еді. Сонда ымырт жабыла бергенде, апақ-сапақта, кеш қараңғылығы қоюланған сайын, көк қаршыға, өрттей қаршыға, секунд санап жалындай шалқып, жайнай беруші еді...

Абай өз ойын, өз көңілінің күйін мына кеште дәл сол шабыттағы беті қайтпас қаршығадай сезді. Бүгін бір түрлі сергектік, сезімділік бар... [5,18]

Предметтік-логикалық нақтылық автор сөзімен өрнектеліп, кейіпкердің ішкі ойын жеткізуде ерекше рөл ойнап тұр. Оқырман түйсігінде апақ-сапақ кеш, қаршыға мен Абай бейнесі қатар көрініс табары анық.

Символ арқылы да туындының ішкі көрінісін кескіндеуге болады. Бұл жайтты мына мысалдардан аңғара аламыз:

Шөже ақын бәрін күле тыңдап:

«Болыпты бір **ақсақ таз және соқыр**,

Құранды мысық сопы молдаң оқыр.

Болғанда **ақсақ-дария, соқыр-қарға**,

Ортасын дарияның қарға шоқыр»-дейді. Жұрт тегіс ду етіп күледі. Ақсақ тазы - Алшынбай, соқыры - Құнанбай, деп жапырлап сөйлеп, Шөженің тапқырлығына мәз болады [5, 35].

Шөже ақын байлардың атын атап, түсін түстемей, образдық-теңеулер арқылы дүйім жұрттың көз алдына әкеледі. Автор оқырман ойына еркіндік береді. Кейіпкерлерді танымдық жағынан оқырман өзі таңып алады.

Бұл күнде Құнанбай өлсе де, Құнанбайлық құрымапты [5, 66].

Өзінен төменге тісін батыру, қастандық, қаталдық таныту осы сынды қасиетті жазушы Құнанбайлық деп бір сөзбен-ақ көрсетеді. Әрі бұл үзінді авторлық баяндау емес, диалогта көрінеді. Құнанбайлық сөзін оқырман өз ойындағы Құнанбай образымен астастыра пайымдайды.

Жиренше: «Б-е, байғызым, үнсіз, қыбырсыз жатырмысың, тастың түбінде... Түбін ойлап жатырсың ғой байғызша!» деп күліпті. «Байғыз үн қатпай, қыбыр етпей, күндіз жатып түнде ғана аз ұшады. Неге қыбырламайсың сен» деп сұрағанда, «Мен түбін ойлап тыныш жатам» дейді екен ғой. Қазақ солай әңгіме етеді. Асыл ағаң бұлардың желіктірген сөзіне елікпей жатқан момын жанның бірі болу керек. Ананың бізге ермейсің деп кекеткені ғой. Асыл ағаң Жиреншеге іле жауап беріпті. «Е-е, сен де жүрмісің бәбісегім!.. Әр қидың түбіне бір барып бәбісек көкекше «пыс» деп қойып, Олжайды түргіп оятып жүрсің бе, бәбісегім!» дейді. Көрдің бе, Әбіш?-дегенде Әбіш те, Дәрменнің өзі де қатты күлісіп алды. Әбішке айдарлы ала қанат, сақау көкек-бәбісек елестеді [5,69].

Кейіпкерлердің құс атауын символ етіп, бірін-бірі ажуалауы келесі жанама кейіпкер Әбішке де әсер етті. Әбіш қиялында құстарды елестетіп, олардың ерекшелігін, адам мінезімен теңестіре, талдайды. Бұл кейіпкердің ойы, ал оқырман ойында бұл символдар мүлде бөлек арнада көрінуі әбден мүмкін.

Бұл мысалдардан аңғаратынымыз шығарма психологиясын жеткізуде оқырман еркіндігі рөл атқаратыны сөзсіз. Автор мен оқырман ойының теңесу-теңеспеуі мүмкін. Әдебиеттанудағы психологияның ерекшелігі де бәлкім осы салдар болар.

Әдіс пен материал:

Тақырыпқа қарай ойыссақ, осы психологияны, туындының ішкі тебіренісін аудиокітаптар дөп басып жеткізе ала ма?

Осы сұраққа шешім іздеу барысында шетелдік эксперименттерге талдау жасадық. Калифорния университетінің профессоры Фатма Дениз жасаған «The Moth Radio Hour» подкасты арқылы іске асқан сараптамада оқу мен тыңдау барысындағы ми бөлігінің қабылдауы, ақпаратты талдауы бірдей деген нәтижеге келеді. (<http://www.fatmanet.com/>)

Медицина саласында да көру мен дыбыс рефлекстері ортаңғы би арқылы өтеді. Сараптама нәтижесінен көру мен есту жүйесі бірдей қызмет атқаратынын аңғара аламыз.

Ойымызды дәлдеу үшін «Google forms» арқылы сараптама әдісін қолданып, әдеби туындылардан үзінді алып, сауалнама қатысушыларына оқылым және тыңдалым бойынша сұрақтар берілді.

Мына сұрақтар қойылды:

- 1) Аудиокітаптың сізге ұнайтын тұсы...
- 2) Аудиокітапты қаншалықты жиі тыңдайсыз?
- 3) Сіздің ойыңызша шығармадағы эмоционалды-экспрессивті тұстарды аудиокітап жеткізе ала ма?

«Махаббат қызық мол жылдар», «Шолпанның күнәсі», «Ақбілек» шығармаларының аудиокітаптарынан үзінді берілді.

Оқулық бойынша:

1) «Түсік»:

Шыдамасқа шара қайсы?! Жатырдай жабық дүниенің ішінде бұл қандай азап-мазаққа шыдауға бар. Шыбын жан жарық дүниеге шығу үшін бар тозаққа көнуге құмбыл. Тек, арам бездей сылып тастамаса болғаны... Ал арам безден адам баласы безбегенде қайтеді?! Арам безді езбегенде қайтеді?! Безеді де, езеді де.

Бұл бірақ адал без ғой. Адал адам ғой. Адал адам еді...

2) «Казино»:

«Құдай жоқ! - деді Жошы ішінен тағы да, ұлы күреге көлігінің дөңгелегі тие бере. – Құдай бар болса, дүниені шыныдай шытынатпас еді. Құдай жоқ болғандықтан да адам ойына келгенін істеп жүр. Жер бетіндегі адамға «все дозволено!» Өзі үшін өте мәнді осындай бір оппа ойға бекіді.

3) «Оң қол»:

Рас, дүниенің бәрі адамның қолымен жасалады... Бірақ, зұлымдық та адамның қолымен жасалмай ма?.. Зұлымдық жасайтын қолды тез кесіп тастамаса, болмайды... Тез... кесіп тастау керек... Тез..

Осы үзінділер келтірілді. Сауалнамаға қатысушылар үзінділерден алған әсерлерін еркін түрде жеткізді. [<https://forms.gle/PkUvBFFFWPXf8XPN7>]

Осы сайтта сауалнама өткізілді.

Нәтиже мен талқылануы:

Сауалнамаға 20 шақты адам қатысты.

1) Аудио – кітаптың сізге ұнайтын тұсы...

Бұл сұраққа 60% таман қатысушы аудиокітаптың уақыт пен кеңістік талғамайтын ыңғайлылығын алға тартты.

Қалған 40% қысқа қайырды.

Жауап арасынан «есте сақтау қабілетіне көмектеседі» деген қызық жауап та табылды.

2) Аудио-кітапты қаншалықты жиі тыңдайсыз?

63, 2%-кейде, 10,5%-жиі, 26,3%-мүлде деп жауап берген.

3) Сіздің ойыңызша шығармадағы эмоционалды-экспрессивті тұстарды аудиокітап жеткізе ала ма?

Бұл сұраққа 70% оқырман аудиокітап шығармадағы эмоционалды-экспрессивті тұстарды жеткізе алады деп көрсеткен. Аудиокітаптағы дауыс

кейіпкер эмоциясын дауысын құбылтып, сан түрге боялтып бейнелесе, оқулықтан да артық жеткізеді деген ой көрсетілген. Қалған 30% бейтарап ұстанымда, оқырман танымына, көкжиегіне байланысты депті.

Келесі бөлім сұрақтары аудиокітап бойынша берілді:

1) - Ах, сволочь! Тап атты!..

Мылтық қолда, қамшы жонда, ат таппасқа әдді не? Атты да алды, шідерді алды, жүген де алды, кілем, көрпе, қоржын, шалбар... - бәрі кетті. ... «көр ішке».

- Төре... тақсыр...

- Ой, құдай-ай!

- Аясайшы, бейуаз ек қой! - деуге келді тілдері.

Шайды алдына жаңа қойып, «бісмілдәні» келтіргені сол еді, Мамырбайдың бір малайы жетіп келді ентігіп:

- Келіп қалды!

- Кім, кім?

- Көкпең-көк...

- О кім?

- Өңшең орыс!

Мамырбайдың мұршасы:

- Жина, ұмтыл, қаш, тығыл! - деуге ғана келді.

Дастарқанымен шай қалды жайрап, жиюсыз шыны-аяқ қалды күйреп. Мамырбай күрс- күрс, бір есікке, бір төрге... жаушы-жалам, бәйбіше де, қыз да жоқ. Сыртқы есікке жетер-жетпесте Мамырбайдың кеудесі үнірейген үш мылтықтың аузына тірелді [6,25].

«Ақбілек» романындағы бұл үзіндіде қатысушы ойы екі тарапқа бөлінді. Келесідей пікірлер жазылды:

Аудио кітаптан тыңдаған басқаша әсер. Оқығанда адам өз қиялына салып, өзгеше етіп өзінің санасына жеткізеді.

Иә, бірақ аудиокітаптан алған әсер өзгеше, басқаша сезімді көрсетеді.

Қызылдардың ауылға баса көктеуі. Жоқ бірдей емес, аудиода эмоционалды түрде жеткізеді.

2) Алан көр сияқтанды. Өйткені тажалдай түсі суық саудыраған үш Адам келіп қалды. Ақбілек бала қамаған лаққа ұқсап, апанды айнала жүгіріп, өкпесін соққан торғайдай торға ілінді. Сонда да есінен танбады.

- Апатай-ай! - деген жан даусы таудың тасына барып шақ еткендей болды. Мейірімсіз темір қолдар алып ұрып аузын басып жатса да, қолды кейін сермеп, басын жұлқып, үзіліп, өзеуреген ащы айғай апатайының құлағына сап етті. Жонына шойын тағалағандай апасы сіресіп қалса да елемей, шыңғырған дауысқа қарай үкідей ұшып келеді. Қызын бүркітше бүріп, илеп жатқан екі орысты анасы екпінімен келіп итеріп тастап, балапанын басқан ана құстай, баласын бас салды. Олай сүйреп, бұлай жұлқып, қызды анасының құшағынан ала алмаған соң, орыстар мылтық дүмін жұмсады [6,36].

Бұл үзінді де «Ақбілек» романынан алынды. Аудиокітаптан берілген үзінді бөлікті тыңдап, қатысушылар қатты әсер алғандарын және аяныш сезімін сезгендерін жасырмады. Мына пікірлерден байқай аламыз:

Иә, Ақбілек үшін қатты уайымдадым, тап сол оқиғаның өзінде болғандаймын. Үзінді маған әсер етті. Көз алдыма шарасыз бала мен ана бейнесі елестеді. Аяп кеттім.

Енді, шығармалардан берілген үзінді бойынша:

3) «Түсік»:

Шыдамасқа шара қайсы?! Жатырдай жабық дүниенің ішінде бұл қандай азап-мазаққа шыдауға бар. Шыбын жан жарық дүниеге шығу үшін бар тозаққа көнуге құмбыл. Тек, арам бездей сылып тастамаса болғаны... Ал арам безден адам баласы безбегенде қайтеді?! Арам безді еzbегенде қайтеді?! Безеді де, езеді де [8,89].

Бұл бірақ адал без ғой. Адал адам ғой. Адал адам еді...

Үзіндідегі кейіпкер сезіміне сауалнама қатысушылары:

Шыдамдылық, төзім, табандылық – 70%

Өкініш, қынжылу, өзін өзі кінәлау – 30% осындай жауап қайырған.

4) «Казино»:

«Құдай жоқ! - деді Жошы ішінен тағы да, ұлы күреге көлігінің дөңгелегі тие бере. - Құдай бар болса, дүниені шыныдай шытынатпас еді. Құдай жоқ болғандықтан да адам ойына келгенін істеп жүр. Жер бетіндегі адамға «все дозволено!» Өзі үшін өте мәнді осындай бір оппа ойға бекіді [9,24].

Мына үзіндіге бірауыздан қатысушылардың басым көпшілігі санасыздық, күпірлік, өмірге деген ашу-ыза деп жауап берген.

5) «Оң қол»:

Рас, дүниенің бәрі адамның қолымен жасалады... Бірақ, зұлымдық та адамның қолымен жасалмай ма?.. Зұлымдық жасайтын қолды тез кесіп тастамаса, болмайды... Тез... кесіп тастау керек... Тез... [10,15].

Қатысушылардың 35% бұл пікірмен келіспейді, адамзатқа мүмкіндік беру керек деген ойды алға тартады.

65%-бар зұлымдық адамзат қолының ісі деген ойды құптайды.

Қорытынды:

Ғылыми-зерттеу әдіс-тәсілдерін қолдана отырып, ғылыми-әдеби еңбектерді оқып, ізденіп, көркем шығармадан мысал келтіріп, сауалнама жасап, нәтиже мен талдау жүргізілді. Тақырып толығымен ашылмаса да, болашақта осы төңіректе талай жұмыстар жүргізетінімізге сенімдіміз. Әдебиеттің басты объектісі – адам болғандықтан, адамзат күйін, сезімін, танымын зерттеу үнемі ескірмейтін тақырып. Еңбектер мен сауалнама нәтижесінде, мынадай ойға келдім: аудиокітап кейіпкер күйін, шығарма психологиясын, эмоциясын жеткізе алады. Оқылған дүние мен естілген дүниенің өзіндік аражігі міндетті түрде болады. Сауалнамадан аңғарғанымыздай, аудиокітаптан алған әсерлер бірізді, ал оқуға берілген үзінділердегі пікір сан түрлі. Оқу барысында адам қиялына ерік беріп, кейіпкер эмоциясын оқырманның өзі де елестетіп алары сөзсіз. Осы мақала арқылы оқырманға аудиокітап та танымдық әсер сыйлай алатынын дәлелдедік деген пікірдеміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (Түс көру, бейвербальді ишараттар, заттық әлем). Монография. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 бет.
2. Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі. – Алматы: «Жазушы», 1987. - 232б.
3. Тоқаев К. «Түнде атылған оқ» («Жазушы» баспасы, Алматы - 1971.)

4. Майтанов Б. Пейзаждың көркемдік семантикасы. Өл-Фараби атынд. ҚазҰУ. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2010. – 108 б.
5. Әуезов М. Абай жолы. – Алматы: Жазушы, 2006. – 1-2 кітап - 591 б.
6. Аймауытов Ж. Ақбілек. – Алматы: Паритет, 2009. – 376 б.
7. Алтай А.Түсік: <https://bilim-all.kz/article/7561-Tusik>
8. Алтай А. Казино: <https://bilim-all.kz/article/7317-Kazino>
10. Әбдік Т.Оң қол: <https://abai.kz/post/10432>

ӘОЖ: 376.1

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Баяхметова Н.Д., Солтанғалиева Н.К., Сабитова М.Д.
«Шоқан Уәлиханов атындағы №3 мектеп-лицейі» КММ,
Өскемен қ., Қазақстан

Патриоттық тәрбие беру мәселесін зерделегенде алыс және жақын шетелдердегі жүргізіліп жатқан жүйелі жұмыстар зерттеуіміздің теориялық және практикалық негізін ашуға үлкен септігін тигізді. Тұлғаны әлеуметтендіру және жеке тұлғаның бойындағы патриоттық құндылықтарды қалыптастыруға байланысты зерттеулер АҚШ, Ресей Федерациясы, Өзбекстан, т.б. мемлекеттердегі ғалымдардың еңбектерінде ерекше орын алады[1].

Қазіргі уақыттағы оқушыларды тәрбиелеу ісінде олардың ішкі жан дүниесі мен рухани әлемін тану, дәмыту, жетілдіруге байланысты бірнеше іс-шаралар жүзеге асуда. Халықтық дәстүр, рухани мәдениет негізінде баланы рухани адамгершілік тәрбиесін, патриоттық тәрбиені дұрыс жолға қою міндеттерін жүзеге асыру басты мақсат болатыны белгілі. Патриотизм әдетте Отанға сүйіспеншілік деп аталатын, нақты бір әрекет бейнесінде және қоғамдық сезімдердің күрделі жиынтығында керініс беретін, балаларының Отан анаға деген көзқарасын сипаттайтын қоғамдық және адамгершілік принципі. Осы адамгершілік принципке, яғни патриоттыққа тәрбиелеу мүмкіндіктері айқын.

Біз, «Қазақстандық патриотизм», «ұлттық патриотизм», «патриоттық құндылық», «ұлтжандылық», «жалпыадамзаттық патриотизм» ұғымдарына берілген анықтамалар негізінде бүгінгі мектеп оқушыларына патриоттық тәрбие берудің мазмұны төмендегі тұрғыда қарастырылады: әрбір азаматтың өз Отанының тағдырына, қауіпсіздігіне, болашағына деген жауапкершілігін сезіну; мемлекет рәміздеріне, мемлекеттік тілге, тарихқа, мәдениетке құрметпен қарау; барлық отандастарды ұлты мен конфессиясына қарамастан, олардың салтын, дәстүрін, тарихы мен мәдениетін, тілін құрметтеу; еліміздегі бейбітшілікті, бірлік пен тәуелсіздікті сақтау және әлемдік дамудың тыныштық пен бейбітшілікті сақтау үшін барлық күш жігерін жұмсау. Ұлттық мәдениет пен өркениеттік даму үрдісін өзара сабақтастыра отырып тұлғаның бойындағы патриоттық құндылықтарды қалыптастыру патриотизмді қатынастар жүйесі тұрғысынан - тұлғаның мемлекетке қатынасы (мемлекеттік рәміздер мен атрибуттардың ту, елтаңба, әнұран, т.б.)

маңызын түсінуі, мемлекеттік тілді, тарихи-мәдени мұраларды, дәстүрлерді білуі және оған деген құрметі, өз мемлекетіне пайдалы іс-әрекеттер жасауға деген ұмтылысы); өз халқына қатынасы (халықтың негізгі менталитетін, құндылық бағдарын, патриоттық және ұлтжандылық көріністерін бағалай білуі, өз халқы үшін патриоттық іске бару қажеттілігін түсінуі); патриот ретінде өзіне-өзінің қатынасы (азамат ретінде құқығы мен міндеттерін білу, патриоттық сезімнің көрініс беруі) арқылы айқындалды[2].

Тәуелсіз елдің ертеңі сенімді де серпінді дамуы үшін, әсіресе атадан балаға мұра болып келген ерлік дәстүрі, патриоттық тәрбие өрісті жолда, қамқорлық аясында болуы қажет.

Ұлттық жауынгерлік, ерлік интернационалдық және патриоттық тәрбиесінің бастау көзі көне түркі халқының ерлігімен басталады. Патриоттық тәрбие өрісі-халықтың қымбат қазынасы.

Патриоттық тәрбиенің қазіргі кезеңдегі педагогикалық, проблемалық мәні оған жаңаша қарауды қажет етеді. Осы мақсатта кейбір бұрынғы жұмыс әдістері мен формаларын өзгертіп, жетілдірген жөн. Патриоттық тәрбие жалпы тәрбиенің құрамды бөлігі және мектеп оқушыларының патриоттық, жоғары қазақстандық сезімін қалптастыруға бағытталған, мақсатты, ұйымдастырылған және психологиялық-педагогикалық процесс болып табылады.

Патриоттық тәрбиені дамытудың негізгі дара тұлғаның жоғарғы әлеуметтік белсенділігін қалыптастыратын, адамгершілік, имандылық, ерлік, еңбек және дене тәрбиесіндегі сапаларының бір-бірімен байланысын саралау болып табылады[3].

Бастауыш сынып оқушылардың мектеп жағдайында патриоттық іс- әрекет кезінде көз-қарасының қалыптасуына қоғамдағы өзгерісті түсіну, жалпы адм баласына әрбір азаматқа тән нормада не үшін жаңару керектігін ұғындыру және еліміздің мемлекеттік тәуелсіздігінің қасиетті нышандарын қастерлеу болып табылады.

Бастауыш сынып оқушылардың патриоттық іс- әрекетке дайын болуы, оның өзін- өзі тәрбиелеу, өзін танытудың жоғарғы сатысына көтерілуімен анықталады.

Патриоттық тәрбиенің атқаратын қызметіне:

- тәрбие процесінде, оқу барысында біртұтас көзқарасты қалыптастыратын, патриоттық рухтағы жан- жақты дамыған дара тұлғаны қалыптастыру;

- оқу- тәрбие процесінде патриоттық іс- әрекет әсерін, ынтасын күшейту[4];

Патриоттық тәрбиенің құрамдас бөлігіне енетін рух тазалығы, еңбексүйгіштік, идеялық сенімділік. Дене шыңдалуының жетілуі психологиялық дайындық мектептегі сабақтарда беріледі. Оқушылардың алған білімдері біртіндеп сенімге айналады.

Алайда оқу процессінің мазмұны, уақыт жағынан белгіленген, бұл тәрбие мүмкіншілігін шектейді. Сондықтан тек сабақта патриоттық тәрбиеге байланысты барлық мәліметті толық беру мүмкін емес. Ал сыныптан тыс жұмыс әдістері мен формалары оқушыларды қызықты іс- әрекетке тартуға мүмкіндік береді және өздерінің жеке қабілеттерін көрсете алады

Оқушыларға білім мен тәрбие беруде сыныптан тыс жүргізілетін жұмыстар мектептегі оқу-тәрбие үрдісінің бір бөлігі болып табылады. Олардың түрлері өте көп. Жаратылыстану пәндері бойынша әңгімелер мен лекциялар, топсеруендер мен

танымжорықтар, зерттеулер мен байқаулар, сынып бөлмелерінде және жергілікті жерлерде жүргізілетін сарамандық және зертханалық жұмыстар, апталықтар, кештер, интеллектуалды шоу, т.б. өткізуге болады. Біз өткізген сыныптан тыс жұмыстардың мақсаты - баланы жан-жақты жетілдіру, халықтық дәстүрлерге деген құрмет сезімін дамыту және халық педагогикасы арқылы бойларында атамекенге сүйіспеншілікті қалыптастыру.

Халық педагогикасы арқылы оқушылардың атамекенге сүйіспеншілігін қалыптастыруда сыныптан тыс жұмыстар мына бағыттар бойынша жүргізілді:

1. Халық педагогикасы арқылы оқушылардың бойында атамекенді сүю, қастерлеу және қорғауға даяр болу секілді сезімдерді дамыту;

2. Өтілетін жұмыстарды халық педагогикасымен байланыстыра отырып, оқушылардың белсенділіктерін арттыру және ұлттық рухта тәрбиелеу;

3. Сыныптан тыс жұмыстар өткізу арқылы оқушыларды атамекенге бақылау жүргізуге, атамекендеріне қатысты әдебиеттер, бұқаралық ақпарат материалдарымен жұмыс жасай алуға үйрету;

4. Сыныптан тыс жұмыстарды оқушылардың іскерлігін арттыратын педагогикалық білім, атамекенге сүйіспеншілікті қалыптастыруда басты орын алатын бағыт ретінде қарастыру[2].

Отанымыз аумағының бүтіндігін сақтау, халықтың тыныштығын алатын лаңкестермен қарсы ұйымшылдықпен күрес, мемлекеттерге қауіп төндіретін кез келген сыртқы және ішкі күштерге қарсы тұрудың өзі жастардың отаншылдық рухта тәрбиелеу міндетін жүктейді. Осыған орай патриоттық тәрбие мәселесі адамзат тарихының өн бойындағы ұрпақтан- ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлы мақсат болғандықтан, мектеп оқушыларының бойындағы Отанға деген сүйіспеншілігін, яғни патриоттық санасын дарытуда халқымыздың біртуар ұлы, ержүрек қолбасшы, жазушы, Батыр, Қазақстанның Халық Қаһарманы Б.Момышұлы ағамыздың кейінгі ұрпаққа үлгі етіп қалдырып кеткен өсиеттерінің және ерлікке толы шығармаларының алатын орны ерекше екенін мысалға алуға болады[5].

Патриотизм дегеніміз - Отанға деген сүйіспеншілік, жеке адамның аман-саулығының қоғамдық- мемлекеттік қауіпсіздікке тікелей байланыстылығын сезіну, ал мемлекетті нығайту дегеніміз - жеке адамды күшейту екенін мойындау, қысқасын айтқанда, патриотизм мемлекет деген ұғымды жеке адаммен, яғни оның өткенімен, бүгінгі күнімен және болашағымен қарым-қатынасты білдіреді.

«Ерлік дегеніміз - табиғат сыйы емес, ең алдымен, өзінің ар-намысында және азаматтың қасиетті абыройын ұятқа қалу, опасыздық пен масқара болу сезімінен қорғай отырып, адамның ең ұлы сезімін -азаматтық парызын орындау үшін, осындай адамгершілік теңдікті өзіңмен сайысқа түсе отырып тұтас ұжым өмірінің игілігіне ғана емес, оның қауіп-қатерінде бөлісіп, жауды барынша

Философиялық, психологиялық, педагогикалық әдебиеттерді талдай отырып бастауыш сынып оқушыларының патриоттық тәрбие деңгейінің қалыптасқандығын анықтайтын диагностикалық бағдарлама жасадық.

Бұл диагностикалық бағдарламаның мақсаты – бастауыш сынып оқушыларына патриоттық тәрбие беру деңгейін анықтау.

Диагностикалаудың әдістері: сауалнама, тест, бақылау және т.б.бастауыш сынып оқушыларының патриоттық тәрбие деңгейін диагностикалау, оның нәтижесінің көрсеткіштерін балдық бағалаумен белгілегенді жөн көрдік. Осыған орай, оқушының патриоттық тәрбие деңгейін анықтауға арналған келесі әдістерді жіктедік.

Кесте 1 Оқушының патриоттық деңгейін анықтау бойынша диагностикалау әдістері

<i>Өлшем</i>	<i>Көрсеткіштер</i>	<i>Диагностикалау әдістері</i>
Патриоттық тәрбиенің қажеттілігін және маңыздылығын түсінеді	Патриоттық тәрбиенің маңыздылығын сезіну	«Құндылық?» «Патриоттық құндылық?» сұрақ – жауап; «Отан және » сұхбат.
	Патриоттық тәрбиеге қызығушылық	«Елімнің патриотымын» атты әңгіме; «Құндылықтар пирамидасы» әдістемесі.
	Патриоттық тәрбие мұқтажы	Анкета; патриоттық тәрбие туралы білімдер, құндылықтарды ранжирлеу; өзіне мінездеме жасау.
	Патриоттық тәрбие қажеттілігіне сенуі	Сауаланма
Патриоттық тәрбие бойынша теориялық білімдерінің болуы	Бастауыш мектептегі пәндер бойынша теориялық білімдер	Әртүрлі тақырыптар ішінен патриоттық тәрбиеге байланысты тақырыбын тандау. Тандалған проблеманың өзектілігімен жұмыс.
	Патриоттық тәрбие мәселесі бойынша білімдер	Теориялық тапсырмалар, іскерлік ойындар, өткізген жұмыстарға талдау
Патриоттық тәрбие беру іскерліктерінің болуы	Патриоттық тәрбие мәселесіне байланысты жұмыстарды пайдалану іскерліктері	Практикалық тапсырма; «Менің қалам», бақылау, талдау
	Өзіндік зерттеу жүргізу ерекшеліктерінің мәнмәтінінде пайдалану іскерліктері	Хабарламаны дайындау ережесін атқара білу: өз жұмысын жоспарлау «Не үшін керек?»
Педагогикалық диагностиканы жүргізу дағдылары	Оқу, тәрбие іс-әрекетіне бақылау жасай білуі	Сауалнама; бағалау және өзінің ұмтылысын бағалауы; бақылау
	Өзінің патриоттық тәрбие деңгейлерін бағалай және талдай білуі	В.П. Симоновтың әдістемесі

Бұл диагностикалық бағдарлама өлшемдер, көрсеткіштер мен деңгейлер жүйесін негізге ала отырып жасалды, сондықтан біздің зерттеп отырған бастауыш сынып оқушыларының патриоттық тәрбие деңгейлерін анықтауға көз жеткізеді деп есептейміз.

Зерттеу тақырыбымызға сәйкес эксперименттік жұмысымыздың бірінші қадамы мынадай міндеттерді шешуге арналады:

- бастауыш мектепте патриоттық тәрбие беру жағдайы;
- бастауыш сынып оқушысының патриоттық тәрбие жөнінде білім деңгейін анықтау, оқу-тәрбие процесін тиімді жүзеге асыру үшін, қажетті педагогикалық білігін, жұмыстын ерекшелігіне сай деңгейін анықтау.

Тәжірибелік жұмыстың айқындаушы кезеңінде аталмыш диагностикалық бағдарламасы арқылы бастауыш сынып оқушыларының патриоттық тәрбие деңгейінің бастапқы жағдайы анықталды[5].

Кесте 2 Бастауыш сынып оқушыларының патриоттық тәрбие деңгейінің бастапқы жағдайы

Өлшем	Жоғары	Орташа	Төмен
Патриоттық тәрбиенің қажеттілігін және маңыздылығын түсінеді	7,8	33,1	59,1
Патриоттық тәрбие бойынша теориялық білімі	11,8	37,1	51,1
Патриоттық тәрбие беру іскерліктерінің болуы	6,6	32,4	60,9
Педагогикалық диагностиканы жүргізу дағдылары	5,1	19,7	75,2
Орташа көрсеткіш	7,8	30,6	61,6

Жүргізген зерттеу нәтижесінен көріп отырғанымыздай, экспериментке қатынасушылар оқушының патриоттық тәрбие деңгейінің төмен деңгейде.

Бастауыш сынып оқушыларының патриоттық тәрбие деңгейінің бастапқы жағдайының нәтижесі бойынша, біз бұл олқылықтардың себебін анықтауды жөн көрдік.

Осы зерттеліп отырған проблеманы шешуге бастауыш мектептің оқу жоспарлары, бағдарламалары, әдістемелік оқу құралдары зерттелді. Жалпы бастауыш мектептегі білім сапаларын меңгертудің жолдары, оқу-тәрбие процесінде оны оқытудың бүгінгі жағдайы мен жай-күйі анықталды.

Бастауыш сынып оқушыларының патриоттық тәрбие деңгейінің төмендігі, сонымен бірге аталған бағытта қалыптасқан әдістемелік мазмұнның жасалмауы бастауыш сынып оқушыларының патриоттық тәрбие процесі бойынша бастауыш мектепте анықтаушы, қалыптастырушы және бақылау эксперименттерін ұйымдастыру мүмкіндігіне жол ашты.

Әдебиеттер тізімі

1. Базарғалиев Ғ.Б. Х. Досмұхамедовтың ағартушылық қызметі мен шығармашылық еңбектеріндегі патриоттық тәрбие идеялары. Пед.ғылымд. канд. ...автореф. Атырау, 2002.

2. Мектеп оқушыларына патриоттық тәрбие берудің теориясы мен әдістемесі. Алматы-2007.

3. Бастауыш мектеп-республикалық ғылыми-әдістемелік және педагогикалық журнал. № 9,10, 2005.

4. Қазақстан Республикасындағы білім беру мекемелерінің 2006-2011 жылдарға арналған тәрбие жұмысының кешенді бағдарламасы. Астана, 2006.

5. «Қазақстан Республикасының азаматтарына патриоттық тәрбие берудің 2006-2008 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы». Қ.Р. Президентінің Жарлығы Астана, Ақорда, 2006 ж. қазанның 10-ы. №200.

6. А.Құсайынов Білім және Реформа. Алматы 2006.

7. Әбиев Ж.Ә., Бабаев С.Б., Құдиярова А.М. Педагогика: Оқу құралы. Жалпы редакциясын басқарған Құдиярова А.М. – Алматы: Дарын, - 2004.

ӘОЖ 37.0

Ы. АЛТЫНСАРИННІҢ ҰСТАНЫМДАРЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУДЕГІ БАСЫМДЫҚТАР

Бейсенбеков М.Б.

Талдықорған қаласы «Авиценна» медициналық колледжінің оқытушысы
Талдықорған қ., Қазақстан, meuram.9797@mail.ru

Ы. Алтынсариннің педагогикалық жүйесі халық ағарту саласында аса зор, пайдалы рөл атқарды, оның көптеген ұстанымдары осы күнге дейін өзінің маңызын жоғалтқан жоқ. Қазақ даласында алғашқы қазақ мектебін ашқан ағартушы ұстаздықпен бірге, әкімшілік-ұйымдастыру, әдістемелік мәселелерді қатар алып жүрді.

Қазақ баласының психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, таза қазақ тілінде (XIX ғасырда араб-татар тілдерінің сөздерін араластыра сөйлеу, жазу белең алды) тұңғыш рет оқулық жазды. Сондықтан оның ілімі өз алдына дербес, тұтас бір педагогикалық жүйе болып табылады.

Ыбырай Алтынсарин 1864 жылы 8 қаңтарда Торғайда қазақ балаларына арналған бастауыш мектеп ашып, ниеттес достарына былай деп жазады: «Менің көптен күткен мектеп ашу арманым орындалды: мектепке сүйкімді, тым тәуір, саналы 14 қазақ балалары келіп оқуға түсті» [1].

Мектептің оқу бағдарламасы қазақ тілі, орыс тілі, татар тілі, көркем жазу, арифметика, жер шары (география) пәндерінен тұрды. Алтынсариннің ұсынысы бойынша қазақ тілі сабағында араб, татар тілдерінің сөздерін қолдануға шектеу қойылды. Оқушылар жылдың соңында қазақ, орыс тілдері мен арифметикадан емтихан тапсырып отырды.

Арада 150 жылдан астам уақыт өтсе де, Ыбырай Алтынсариннің осы бір ұстанымы өзектілігін жоғалтпады. Ғылым мен техника озық дамыған ХХІ ғасырда да тілдерді меңгеру мен математикалық сауаттылықтың маңызы жойылмады. Бұған Білім министрі А. Аймағамбетовтің мына бір сөзі дәлел: «Математика, тілдер және информатика пәндерін оқытуға ерекше басымдық беріледі» [3]. Яғни, әлем

елдерімен тереземіз тең болуы үшін біздің оқушыларымыз осы пәндерді жетік меңгеруі қажет.

Ыбырай Алтынсарин қазақ баласының тәрбиесіне үлкен мән берді. Ол болашақта екіжүзді, паракор адам болмас үшін тәрбиелей отырып, білім беруге шақырды. Ағартушы адамгершілік қасиеттерді жоғары бағалағанын «Қазақ хрестоматиясы», «Мұсылмандық тұтқасы» еңбектерін оқу барсында да байқауымызға болады. Қазіргі таңда Алтынсарин мектебінің негізі еткен тәрбие жұмысының маңызы артпаса, кеми түскен жоқ.

Қазақ территориясында ашылған алғашқы мектептегі ұстаздардың мақсаты дәстүр мен сананы, дін мен тілді, материалдық жағдайды ескере отырып тәрбиелеу болды. Қазіргі заманда тәрбие мазмұны аса осы құндылықтардан алшақтаған жоқ. Заман ағымына байланысты жастарға әсер ететін сыртқы күштер көбейгендіктен, тәрбиелеу құралдары өзгерді, тәрбиелеу әдістері күрделене түсті.

«Қазақ балаларының оқу-білімге бірден ден қоюына қарағанда Торғайдағы осы бірден-бір оқу орны жетістіктері мен табыстарға жете беретініне әбден сенуге болады» [1], – деп Я.П. Яковлев Алтынсариннің еңбегіне жоғары баға береді. Бұл пікір Ыбырай Алтынсариннің білім беру мен тәрбиелеуге қатысты ұстанымдары жоғары нәтижелер бергенін байқатады. Алаш партиясының белсенділерінің қатарында Алтынсарин шәкірттерінің болуы да осыған тағы бір дәлел. Ұлы ағартушының дара қағидаларының арқасында ұлтын сүйетін, көзі ашық, көкірегі ояу, білімді зиялы қауым тобы қалыптасты.

Сурет 1– Ы. Алтынсарин мен Н.И. Ильминский

Мектептегі басты тұлға – ұстаз. 1882 жылы 29 шілдеде Ы. Алтынсарин Н.И. Ильминскийге жазған хатында «Мен жақсы оқытушыны бәрінен де қымбат көремін» [1] деп бастап, ұстаздық жайында сыр толғайды. Н.И. Ильминскийден қазақ даласына іскер оқытушыларды жіберіп, қазақ халқын оқыту ісіне көмектесуін сұрайды. Қазақ даласында білікті оқытушыларды тартуда

Ы. Алтынсарин біраз қиындықтарға душар болады. Біріншіден, Ресей империясы қазақ балаларының жан-жақты білім аулына қарсы болды. Екіншіден, мектеп қаржыны жергілікті халықтың салығынан алып отырды. Бұл оқытушылардың материалдық жағдайын жасауға мүмкіндік бермеді. Сондықтан іскер оқытушылар қазақ даласына келуге асықпады.

Ал қазіргі уақытта қазақ даласында кадрлық мәселелер жоқтың қасы. Себебі елімізде педагогикалық білім беретін оқу орындарының саны жеткілікті. Бірақ бұған қарамастан, педагог мәртебесі бір сәтке төмендеген емес. Оған дәлел Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасынның [4] басым бағытының бірі ретінде педагогтердің кәсіби дамуы және жоғары мәртебесінің көрсетілуі. Бағдарламада педагогтерді өздеріне тән емес функциялардан босату, еңбекақыларын көтеру, түрлі әлеуметтік жеңілдіктер беру, кәсіби өсуіне жағдай жасау тетіктері қарастырылған. Сонымен қатар, «Педагог мәртебесі туралы» заң да қабылданды.

Осы тұста, Ы. Алтынсарин мектебінің түлегі, ағартушы, қазақ әліппесінің авторы А. Байтұрсыновтың мына бір сөзі еске түседі: «Мектеп жаны – мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі һәм сондай болмақшы» [3]. Бәсекеге қабілетті маман даярлағымыз келсе, оларды тәрбиелеп, білім беретін педагогтердің кәсіби дамуына жағдай жасауымыз керек деген ұстаным өзектілігін жоймақ емес.

Сурет 2– Ы. Алтынсарин ашқан мектеп

Қазақ жерінде «Кадрлар бәрін шешеді» деген қағида Ыбырай Алтынсариннен бастау алғандығын жоғарыда атап өттік. Қазақ халқының экономикалық дамуына қажетті мамандар әзірлеу ісіне ерекше мән берді. Ыбырай Алтынсариннің мына бір хатынан үзінді келтірейік: «...ағаш – балта ұсталығы өнерінен сабақ беретін бір

жақсы оқытушы табыла қалатын болса, оған пәтер беріп, оның үстіне 400-500 сом берудің де тәсілін табар едім, ал 450 сом жалақыны қалай да берер едім» [1]. Бұл хатты Катарийнскийге жазудағы мақсат – 1883 жылы Торғай қаласында ашылған «Яковлев» атындағы қолөнер мектебіне сапалы кадрларды табу. Мұндай хатты досы Н.И. Ильминскийге де жазады. 1884 жылы қолөнер пәнін бастауыш сынып бағдарламасына да енгізеді.

Яковлев атындағы қолөнер мектебінде ағаш ұсталығы және киім тігу (машинамен тігу) жұмыстары, Красноуфимск училищесі мен ауыл шаруашылық мектебінде тері илеу, қыш-құмыра өнерлері меңгерілді, ал Торғайдағы қазақ қыздары үшін ашылған мектепте қарапайым халықтың тұрмысына керекті, әйелдер істейтін жұмыстар үйретіледі. Яғни, қазақ даласында алғашқы кәсіптік білім беретін колледждер қалыптаса бастайды.

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында кәсіптік білім беруге қатысты былай делінеді: «Ел экономикасын технологиялық жаңғырту жағдайында еңбек нарығы үшін құзыреттіліктің әмбебап жиынтығы, белсенді азаматтық ұстанымы, тұлғааралық дағдылары мен жүйелі ойлау қабілеті бар кадрлар қажет». Бұл сөздер Ыбырай Алтынсариннің идеясы мен ойын жалғағандай көрінеді.

«Жастарды колледждерге тарту үшін оқушылар арасында ерте кәсіптік бағдар беру жұмысы жүйесі құрылады, жұмысшы кәсіптерін және орта буындағы білікті мамандарды танымал ету бойынша ауқымды PR-науқан өткізіледі. «Мектеп-колледж» кешенін құру бойынша жұмыс жалғастырылатын болады» [4]. Бұл жоғарыда айтылған бағдарламадан алынған үзінді. Оқып отырсақ, Ыбырай Алтынсариннің ұстанымынан алыстамады, тек заманға сай сипатқа ие болды, күрделенді.

Қорыта келе, Ы. Алтынсариннің мынадай педагогикалық ұстанымдарын атап көрсетуге болады: балаға түсінікті болуы үшін ана тілінде білім беру; оқыту процесінде ғылым, білім беру жүйесін сақтау; білім бере отырып, адамгершілікке қасиеттерді дәріптеу, тәрбиелеу; мектепті сапалы оқулықтармен қамтамасыз ету; оқулық, бағдарлама жазуда ұлттық сананы, салт-дәстүрді, балалар психологиясын ескеру; мұғалім – мектептің жүрегі, оның кәсіби дамуы үшін әлеуметтік жағдайларын жасау; мектеп оқушыларын еңбекке баулу; кәсіпке үйрету арқылы қажетті мамандарды даярлау. Ұлының ұлылығын тереңнен түсінген зиялылар оқыған оқу ордасы киелі жер – Торғай қаласының мектебі. «Артына жаман жұраттан жақсы сөз қалдырған артық» дегендей, қазақ қоғамында Ы. Алтынсариннің орны ерекше.

Әр ұстаз, білім саласындағы әр маман Алтынсарин салған сара жолды жетік білсе, оның ұстанымдарын өз тәжірибелерінде басшылыққа алса, ұлтының болашағын ойлаған Алаш зиялылары сынды шәкірттерді топ-тобымен шығарар еді. Ол үшін жоғары оқу орындарында Алтынсариннің педагогикалық жүйесімен толыққанды таныстыратын арнайы пән енгізу қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. С. Оспанов Алтынсарин әлемі– Қостанай «Центрум» ЖШС, 2017. – 392 б.
[https://kitap.kz/book/5634/read#epubcfi\(/6/2\[id29\]!/4/2/1:0\)](https://kitap.kz/book/5634/read#epubcfi(/6/2[id29]!/4/2/1:0))

2. <https://sputnik.kz/society/20200905/14892821/bala-ana-tili>
3. <https://kazbilim.kz/?p=10199>
4. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы
<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988>

ӘОЖ: 808.5

ОҚУШЫЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУІН ДАМУДАҒЫ МҰҒАЛІМ ІС-ӘРЕКЕТІНІҢ ЖҰМЫС ЖҮЙЕСІ

Бектибаева А.К., Раисова А.Ж.

Шығыс Қазақстан облысы білім басқармасы Өскемен қаласы
бойынша «№45 орта бейіндік мектебі» КММ
Өскемен қ., Қазақстан

Адамның рухани әлемін оның адамгершілік бүкіл ішкі сезімін, қасиетін қалыптастырып байытуда көркем шығарманың атқарар қызметі ерекше. Көркем туындыны толық, терең әрі жан-жақты түсіну үшін мұғалім тілдік талдаудың жолдарын жетік меңгеріп, оқушымен жұмысты дұрыс ұйымдастыра білу керек. Мұғалім көркем шығарманың шынайы табиғатын тану мақсатында лингвистикалық талдауға және әдеби талдауға көп көңіл бөледі. Көркем мәтінді лингвистикалық талдау әдістемесінің негізгі объектісі көркем шығарманың тілдік құралдарын көрсете отырып, көркем шығарманың мазмұнын ашу. Әдеби туындыны тілдік талдаудағы негізгі мақсат - шығарманың тілдік әлемін, мағынасын, мазмұнын, эстетикалық қызметін ашып айқындау.

Тілдік талдау – талдаудың ең қарапайым түрі. Оның атқаратын қызметі көркем мәтінді пайымдайды, әдеби шығарманы дұрыс ұғындырады. Тілдік талдау көркем мәтіннің мән-мағынасы мен қолдану жағдайын ашып береді. Лингвистикалық және стилистикалық талдаулар арқылы көркем шығарманы түсініп, оқудың жоғарғы мәдениеті қалыптасады. Көркем туындыны ой мен сезім арқылы белсенді қабылдау оқырманды суреткерлермен бірге толғанып көркем бейнені бірге сомдауға дағдыландырады. Әдеби туындының идеялық көркемдік болмысын шынайы терең ұғыну және оған тілдік талдау жасау арқылы көркем шығарманы терең түсінеді. Бұл тұрғыдан тілдік талдау стилистикалық және әдеби талдауларға жәрдемші болып келеді. Мәтінмен жұмыс жасау жолдары[1]:

1. Мәтіндегі негізгі ойды анықтау
2. Мәтінді тілдік талдаудың басты тәсілдері
3. Мәтін жігін бөлу. Оларға ат қою
4. Мәтінді бөлімдерге бөлу
5. Мәтіндердегі тірек сөздерді табу
6. Мәтінді мәнерлеп оқу, әңгімелеу
7. Тілдік және әдеби талдауларды ұштастыру
8. Сурет бойынша оқылатын мәтінді мазмұндау
9. Өлең мәтіндерін оқыту

10. Балалар әңгімесін оқыту
11. Халық ауыз әдебиетінің мәтіндерін оқыту
12. Халық ертегілерін оқыту
13. Мақал-мәтелдерді оқыту
14. Жұмбақтарды оқыту
15. Жаңылтпаштарды оқыту
16. Мысалдарды оқыту

Тыңдалым және айтылым, оқылым, жазылым – бастауыш сыныптар үшін маңызды болып табылатын қарым-қатынас жасау дағдылары. Сондықтан балаларға осы дағдыларды барынша жетілдіруге мүмкіндік берудің маңызы зор. Нақты белгілі бір дағдыны жақсарту тәсілдерінің бірі – осы дағдыға ерекше назар аудара отырып, содан кейін бірнеше тілдік дағдыны қамтитын жаттығуларды біртіндеп енгізу болып табылады. Тілдік пәндердегі дағдыларды дамыту-оқудың сындарлылық теориясына негізделеді, яғни оқушылар жаңа ұғым туралы сын тұрғысынан ойлана отырып, оның мәнін, мағынасын ұғынады, оны бұған дейінгі білімімен байланыстырады. Сондықтан мұғалімнің басты міндеті - бастауыш сынып оқушыларының көркем шығарманы сезіммен қабылдауы, түсінуі, санасында қайта жаңғырта алуы және шығармадан қабылдағанын өзінің шығармашылық әрекетінде жүзеге асыруға ұмтылуы арқылы функционалдық сауаттылығын қалыптастырады [2].

Баланың еркін сөйлей алуына, ойын еркін жеткізуіне бір себепші оның сөз қоры. Ал баланың жан жақты, сөз қоры бай болуы үшін ол көп оқу керек.

Жоғарыда қойылған мақсаттардан мынадай міндеттер туындайды:

- Оқушының оқу дағдысын қалыптастыру және жетілдіру.
- Көркем шығармаларды оқуға деген қызығушылығын ояту.
- Шығарманың түпкі мазмұны – мәнін түсінуі, кейіпкердің ерекшеліктерін аша білуге бағыттау.
- Өзіндік ой пікірін айта білуге баулу.
- Ауызша және жазбаша байланыстырып сөйлеуін дамыту.

Тіл байлығын арттырып, оқушылардың сөйлеу тілін жетілдіруде мәтіндермен жұмыс жүргізу аса маңызды. Көркем мәтінге тақырыптық талдау жасап, негізгі ойын анықтау, кейіпкерлердің іс - әрекетіне баға беру, сол арқылы оқушы танымын кеңейтіп, тәрбиелік жағына көңіл бөлу – бастауыш сынып бағдарламасында ескерілетін жайт. Алайда, көркем мәтінді оқыған соң, талдаған тұста сөздік жұмысын жүргізу одан әрі оқушының барынша дұрыс түсініп, барлық талдауларға еркін қатысуына түрткі болады. Бір сабақта оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым бойынша нақты нәтижеге жетуге мүмкіндік беретін бір немесе екі оқу мақсаты (дағды) ғана алынғаны дұрыс. Үш немесе одан да көп дағдыны алу сабақтың мақсатына жетуге, қажетті дағдыларды терең қалыптастыруға мүмкіндік бермей, оқушыларда тұрақсыз білім қалыптастыруы мүмкін.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» кіріктірілген пәнінен оқылым дағдысын дамытуға ықпал ететін тапсырма үлгілеріне мысалдар келтірсек: - қазақ тіліндегі әртүрлі оқылым материалдарын меңгеру, яғни бүгінгі таңдағы газет-журналдар, қысқа әдеби мәтіндер, пікірталас туғызатын және белгілі бір мәселе қозғалған мақалалар, хаттар және т.б.; - көз жүгіртіп оқу, жалпы мазмұнын түсіну және нақты ақпаратты

табу үшін оқу, ақпараттарды алу үшін оқу, көркем шығармаларды оқу, автор көзқарасын табу үшін оқу; - кітапқа ауызша және жазбаша шолу жасау; - интернет ресурстарымен жұмыс (тақырып мазмұны бойынша презентациялар, жобалар дайындау); - мәтіннің тақырыбы мен бастапқы бөлігіне сүйене отырып, оқиғаның дамуын болжау; - әдебиетпен жұмыс (сұхбатқа сұрақтар мен жауаптар дайындау); - көз жүгірте, шолу жасай отырып оқу; - мәтіннің негізгі ойы мен бөліктерін анықтай отырып оқу; - ақпаратты табу үшін оқу, қызығып оқу және өз көзқарасын айту үшін оқу[3].

Бастауыш сыныпта оқылым дағдыларын қалыптастыру бойынша жүйелі жұмыс жүргізілсе, оқушыларда болашақта кәсіби сөйлеу тілінің дамуы мен қалыптасуы арқылы білімге, ғылымға, туған жерге деген сүйіспеншілігінің артары сөзсіз. Ғылым мен техниканың жедел дамыған, ақпараттар ағыны күшейген заманда ақыл-ой мүмкіндігін қалыптастырып, адамның қабілетін, талантын дамыту біздің алдымыздағы басты міндетіміз. Оқушылардың коммуникативті дағдыларын қалыптастыра отырып, болашақ ұрпақтың жеке тұлға болып қалыптасуында білім беру жүйесін ізгілендіру, инновациялық үдерісте тиімді қолдану қазіргі күн талабы. Мәтінді тілдік талдау шешендік өнерді үйрету әдісімен тығыз байланысты. Бұл пән бойынша да балаларды тапқырлыққа, адамгершілікке тәрбиелеуге болады. Мысалы: мұғалім оқушыларға сұрақтармен аяқталатын ықшам жұмбақтарды шештіру арқылы ақыл ойын дамытады.

Мысалы:

- 1.Күбіге құйып піскенім не? /қымыз/
- 2.Ұйытып қойып ішкенім не? /айран/
- 3.Табаға салып жапқаным не? /таба нан/
- 4.Үйітіп алып асқаным не? /бас/
- 5.Қаймақтан шайқап алғаным не? / май/
- 6.Сөреге кептіріп жайғаным не? /кұрт/
- 7.Тұздығын көріп тартқаным не? /сорпа/
- 8.Келіге түйіп ақтадым не? /тары/

Шығарманы оқыр алдында оқушы шығармаға негізгі арқау болған мәселені табады. Жазушының таңдап алған тақырыбын және шығарманың идеясын анықтайды. Шығарма авторы оқырман назарын неге аударғысы келсе, көркем мәтінді оқушы жазушының мақсатына байланысты оқу мақсатын іздеп табады.

Жұртты ұйытып, көңілдегі ойыңды дөп басып, әсерлі сөйлеген адамды тыңдай бергің келеді. Әсерлі сөйлеудің тілге қатысты шарты - сөзді сазына келтіріп айту немесе дауыс мәнерінің жағымдылығы. Сөздерді толық әуенмен айтқанда, оларды тыңдаушыға мейлінше анық етіп жеткізу керек. Сөздерді бірбірімен жымдастырмай, әр сөзді түсінікті айтқан жөн.

Өмірде сөздерді сөйлесу әуеніне қарай айту жиі қолданылады. Бұл мәнерде дауыс ырғағы жағынан топтастырыла айтылады. Оның көтеріңкі, салтанатты үнмен айтылуы да бар. Сөздердің сөйлеу актісіндігі бір-біріне әсері, дыбыстардың бір-бірінің ыңғайына қарай үндесіп айтылуы қатаң сақталады. Бастауыш сыныптардағы оқу сабағының басты міндеті – оқушыларды кітаппен жұмыс істеуге үйрету, оқуға деген құмарлығын арттыру. Бастауыштың бірінші сыныбынан бастап, әлі сауат ашу кезі жүріп жатқан кездің өзінде, мұғалім балаларға лайықты суретті кітапшаларды

көптеп әкеліп, ішінен қызық жерін жатқа айтып, кейбір қысқа ертегілерді оқып береді. Егер де, мүмкіндігінше мұғалім оқылатын мәнерлі де әуезді оқып әңгімелеп беріп отырса, бала ықыласына ерекше әсер етеді. Бастауыш сынып оқулығында оқушылардың жан-жақты білім мен тәрбие алуына арналған материалдар жеткілікті. Кітаппен жұмыс істей отырып текстегі негізгі ойды ажыратуға, әрбір бөліктер арасындағы айтылған ойлардың бір-бірімен байланысын, өзгешелігін ұқсастығын, айырмашылығын салыстыра білуге үйренеді[4].

Мұғалім балалар алдында оқылатын шығарманың түсінікті, әсерлі болуы үшін оны күні бұрын талдап, даярлап алады. Балалар үшін күнделікті сөйлеу тілінде сан рет айтылып жүрген сөздердің өзі қиындық келтіреді. Өйткені бастауыш сынып оқушысының психологиясын ескерсек, оларға нақтылы мысалдар мен мәтіндер, үзінділер абстрактілі. Балалардың сөздік қоры аз, осы шығармаларды оқу талдау арқылы, өз бетімен кітап оқу арқылы, айналадағы үлкен – кішімен қарым-қатынас жасау арқылы жаңа сөз үйреніп, сөздік қоры біртіндеп дамиды. Сөздегі ассонанс (біркелкі дауысты дыбыстан басталу) пен аллитерация (дауыссыз дыбыстардан басталу) өлеңде, шешендік сөздерде жиі кездеседі. Тілдік заңдылықтарды бұзып айту құлаққа түрпідей тиеді. Сурет бойынша оқылатын мәтінді мазмұндау суреттегі нақты заттардың суреті мен сурет мазмұны мен мағынасы туралы жазылған шағын әңгімеден құралады. Сурет пен мәтін бір-бірін толықтырады. Біртұтас бірлік қалыптастырады. Ортақ идеялық сезімді қалыптастырады.

Бастауыш сынып мұғалімдері алдындағы оқушының оқуға қаншалықты төселгенін арнаулы есеп жүргізу арқылы бақылап отырады. Балалар саналы түрде түсініп, дұрыс оқуға төселгенде мәтінді қиындықсыз біршама жылдамдықпен оқиды. Мәнерлеп, әсерлі оқуға талаптанады. Көркем сөз шеберлерінің күйтабаққа жазылған сөздерін тыңдату арқылы мәнерлеп оқу, көркем оқу дегеннің не екендігі туралы ұғымдар беруге болады. Сондықтан бастауыш сынып мұғалімдері балалар аудиториясында оқылатын әрбір көркем шығарманың көркемдігін сақтай отырып, мәнерлі оқып береді. Сонда ғана оқушы әрбір көркем туындыдан эстетикалық ләззат алады. Онсыз оқудың құны болмайды. Оқушылардың мәнерлеп оқу іскерлігінің басты мақсаты - әрбір сөздің мәнін жете түсіну, оның табиғатын тану және сөйлеуге машықтану. Ең алдымен, сөйлеу техникасы көркемдік түрінде жеткізіледі және іске асырылады. Сөйлеу техникасымен жаттығу кезінде шығармалардың бүкіл жүйелері анықталады. Мәнерлеп оқу кезінде оқушылар шығарманың маңыздылығын сол қалпында түсініп, оны мұғалімге жеткізуді үйренеді, оны түсініп білу және сезіну – оқушының негізгі ізденісі, басты жұмысы. Бұл ой-өрісті кеңейтіп қалыптастырады, берілген сабақтың материалдарын бақылауға үйретеді. Ұсынылған материалды талдай отырып, ол туралы білімін кеңейтіп, тереңдете түсіп, көз алдына елестетіп, ойын қалыптастыруды бастайды.

Ауызекі сөздің тартымдылығы төмендегі іскерлік пен дағдыларды игеру нәтижесінде жүзеге асады:

1) Оқушылардың тілдік дыбыстық жүйесін меңгеріп, әр дыбысты жеке тұрғыда да, басқа дыбыстармен тіркесте тұрғанда да әдеби тіл нормаларын сақтап айтуы. Бұл іскерлікті оқушылар фонетика, орфоэпиямен шұғылданду арқылы игереді.

2) Сөйлегенде, барлық сөзді, қосымшаларды саралап айту іскерлігі. Сөзді ашық, нақпа-нақ айтушыларды дикциясы жақсы адамдар дейді.

3) Сөйлемде логикалық екпінді дұрыс сақтап айту іскерлігі. Мұның өзі де сөзді де анық, ашық айтуға мүмкіндік береді.

4) Интонацияны дұрыс қолдану дағдыларын игеру, сөйлеу қарқынын анықтау іскерлігі.

Мұғалімнің оқушыны осы аталған дағдыларға үйретуде фонетика мен орфоэфияны дұрыс оқытудағы орны ерекше. Фонетика мен орфоэфияның заңдылықтарын дұрыс меңгеру әдеби тілдің нормасына жатады, сөздердегі дыбыстардың айтылуын, естілуін, жазылуын, дұрыс айта білуге дағдыланады. Егер оқушы сөзді немесе дыбысты дұрыс айта алмаса, бір дыбыстың орнына екінші дыбысты ауыстырып айтатын болса, немесе жазса онда ол әдеби тілдің дағдысын бұзып, сол сөзді қате айтумен бірге, дұрыс сауатты жаза алмайтын болады.

Оқушыны мәнерлеп оқуға дағдыландыруда фонетика, орфография, орфоэфия, синтаксисті оқытуға орай дауысты және дауыссыз дыбыстардың айтылуындағы ерекшеліктерді, қатаң, ұяң, үнді дыбыстардың айтылу ерекшеліктерін меңгерту, сөйлем соңына қойылатын (сұраулық, лептік, нүкте, сондай-ақ үтір, кос нүкте, сызықша) тыныс белгілерін дауыс ырғағы, айтылуына қарай дұрыс қоя білу, сөзді буынға дұрыс бөлу, тасымалдау, сөзге дұрыс екпін түсіріп айта білу, сондай-ақ ұнтаспадан ертегілерді айтудағы ерекшеліктерді аңғарту, өлең – тақырыптарды, мақал-мәтелдерді тыңдату сияқты жұмыс түрлерін жүргізу зор рөл атқарады. Сонымен қатар оқу сабақтарында мәнерлеп оқу жұмысы сөздің лексикалық жағына көбірек тоқталуды қажет етеді. Бастауыш сыныпта сөздердің көркемдігін, бояуын аша білу – ең маңызды жұмыс. Өйткені балалардың ой сезімін қорғауға көркем шығарма негіз болады. Шығарманы дұрыс түсіну, сол арқылы тыңдаушыға дұрыс әсер ету – шығарманың ең негізгі ойын, негізгі идеясын түсіну, соны білу. Екіншіден, сол шығармада айтылғандарды жүрекпен сезіну, көз алдына келтіріп елестету. Үшіншіден, сол өзі меңгерген түсінігін тыңдаушыға жеткізу мүмкіндігін жасау, тыңдаушының шығармадағы әрбір оқиғаны, әрбір суреттеуді, әрбір фактіні дұрыс түсініп, дұрыс бағалауын қамтамасыз ету. Бұл талаптардың орындалуы, әсіресе, бастауыш мектепте мұғалім тарапынан арнаулы жұмыстың жүргізілуін керек етеді.

Әсіресе, бастауыш сынып мұғалімі көбінесе өзі мәнерлеп оқу арқылы оны оқушыларға үйрете алады. Сондықтан мұғалім балаларға мәнерлеп оқуға ұсынылатын шығарманы жан-жақты таңдап алып қана оқып береді. Оқу кезінде жоғарыда айтылған мәнерлеп оқудың барлық әдіс-тәсілдерін қолданып жеткізеді. Мәнерлеп оқып беруге ұсынылатын шығарма бойынша алдын-ала мынадай жұмыстар жүргізуге болады.

1. Балалар мәтінді алдымен іштей бір оқып алады.

2. Мәтіннің мазмұн-мағынасына сай қай жерге логикалық кідірістер жасау керегін белгілеп алады.

3. Мәтіннің ішіндегі балаларға түсініксіз сөздер мен сөз тіркестері теріп жазылып, түсіндіріліп, сөздік жұмысы жүргізіледі.

4. Шығарма мазмұнын мәнерлеп оқу мен әңгімелеу арқылы оқушыларды мәтіндегі негізгі ойды ұғындыруға баса назар аударылады. Мұғалім мәнерлеп оқуға

ұсынылатын әрбір тақырыпты мазмұнына лайық талдап, даярланады. Сабақ барысында сыныптағы оқу сабағының әдістерімен іске асырады. Сонымен қатар мұғалім «Әдебиеттік оқу» сабақтарында оқушылардың мәнерлеп оқу дағдысын қалыптастыруда ұнтаспаларда ұжымдық тыңдауды жүйелі ұйымдастыру, соңынан ол туралы пікір алысу, тұтас мәтінге талдау жасап, оны жатқа айтқанда не естірте оқытқанда, қандай тартымдылық тәсілдері қолданылатынын анықтау және көрнекі құралдарда тартымды сөйлеу элементтерін пайдалану, интонацияны дұрыс айтуға жаттықтыру сияқты көптеген жұмыстар жүргізулері тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. Р. Сыздықова, Б. Шалабаев, Көркем тексті лингвистикалық талдау, А., «Мектеп», 2015.
2. Қ.Бітібаева. Әдебиетті оқытудың тиімді жолдары, А., «Жазушы», 1990.
3. Қ.Бітібаева. М. Әуезов шығармашылығын мектепте оқыту А., «Жазушы», 1994.
4. Михальская А.К. Педагогическая риторика. - Москва: Академия, 1998. - 432с.
5. Жапбаров А. Қазақ тілі стилистикасын оқыту методикасының негіздері. - Алматы: Қазақ университеті, 2016. - 156 б.

ӘОЖ 37

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ МЕКЕМЕЛЕРДЕГІ ДИЗАРТРИЯ КЕЗІНДЕГІ ЛОГОПЕДИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Берикова А.

Ғылыми жетекші: Азанбекова Г.Т.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,

Талдықорған қ., Қазақстан, E-mail: azanbekova.gulnaz@mail.ru

Дизартрия – сөйлеу бұзылыстарының ауыр түрінің бірі болып табылады. Дизартрияның бірнеше түрлері бар, олардың әрқайсысы өзінің неврологиялық және сөйлеу белгілерімен сипатталады. «Дизартрия» термині дыбыстың айтылуы мен дыбыс ағынының просодикалық ұйымдастырылуына әсер ететін сөйлеу тілінің бұзылуын білдіреді. Дизартриядағы орталық жүйке жүйесінің зақымдану деңгейіне қарамастан, экспрессивті сөйлеудің функционалды жүйесінің тұтастығы бұзылады. Бұл жағдайда дауыстың жоғарлығы, үні, дауыс көлемі, айтылымның ырғақтық-интонациялық деңгейі бұзылады, сөйлеу дыбыстарының фонетикалық бояуы бұрмаланады, жалпы сөйлеудің фонетикалық құрылымы дұрыс жүзеге асырылмайды [1].

Дизартрияға шалдыққан балаларға ұзақ мерзімді, жүйелі жеке логопедиялық көмек қажет. Мектепке дейінгі мекемелердің логопедтері логопедиялық жұмысты келесідей жоспарлайды: жеке, топтық сабақтарда барлық балалармен жалпы сөйлеудің дамымауын жоюға бағытталған бағдарламамен оқиды, ал жеке сабақтарда сөйлеудің және просодиканың айтылу жағын түзетеді, яғни, дизартрия

белгілерін жою. Дизартрия диагностикасы және түзету жұмыстарының әдістері логопедиялық сабақтарға дейін әзірленеді. Г.Г.Гуцман, О.В. Правдина еңбектерінде «көмескі» дизартриялық сөйлеу бұзылыстарының белгілерін мәселелерін қарастырады. Авторлар дизартрияның жеңіл түрі өзінің көріністері бойынша күрделі дислалияға өте ұқсас екенін атап өтеді. Л.В. Лопатина, Н.В. Серебрякова еңбектерінде жеңіл (көмескі) дизартриясы бар мектеп жасына дейінгі балалар топтарында диагностика, оқыту мен логопедиялық жұмысты саралау мәселелерін көтереді. Дизартрияны дифференциалды диагностикалау және осы балаларға логопедиялық көмекті ұйымдастыру мәселелері осы ақаудың таралуын ескере отырып өзекті болып қала береді [2].

Дизартрияның жеңіл түріне көбінесе бес жастан кейін диагноз қойылады. Белгілері дизартрияның жеңіл түріне сәйкес келетін барлық балалар диагнозды нақтылау немесе растау және адекватты ем тағайындау үшін невропатологтың кеңесіне жіберіледі, өйткені дизартрияның жеңіл түрлері үшін түзету жұмыстарының әдісі жан-жақты болуы керек және мыналарды қамтуы керек: медициналық көмек, психологиялық-педагогикалық көмек және логопедиялық жұмыс.

Дизартрияның көмескі түрлерін ерте анықтау үшін бұзылуларды сипаттайтын белгілерді білу қажет. Баланы тексеру анасымен әңгімелесуден және баланың даму картасын зерттеуден басталады. 5-6 жас аралығындағы көмескі дизартриясы бар балаларды қараған кезде келесі белгілер анықталады:

Жалпы моторика. Дизартрияның көмескі түрі бар балаларда белсенді қозғалыстардың көлемі шектеулі, бұлшықеттер функционалдық жүктемелерде тез шаршайды.

Қолдың ұсақ моторикасы. Дизартрияның көмескі түрі бар балалар өз-өзіне қызмет ету дағдыларын кеш және қиындықпен үйренеді: олар киімдегі түймелерді түймелей алмайды, орамалын шеше алмайды және т.б.

Қол еңбек сабақтарында оларда үлкен қиындықтар туындайды және қарапайым қозғалыстарды орындай алмайды, өйткені кеңістікті бағдарлау және қолдың икемді қозғалысы қажет. Аналарының айтуынша, 5-6 жасқа дейінгі балалардың көбі конструктор құрастырып ойнауға қызықпайды, кішкентай ойыншықтармен ойнауды білмейді, пазлдарды құрастырмайды.

Бірінші сыныптағы мектеп жасындағы балалар графикалық дағдыларды меңгеруде қиындықтар туындайды (айна түрінде жазу; «д»-«б» әріптерін ауыстыру; сөздерді дауысты дыбыста аяқтау; нашар қолжазба; баяу жазу және т.б.).

Артикуляциялық аппараттың ерекшеліктері. Дизартрияның көмескі түрі бар балаларда артикуляциялық аппаратта патологиялық белгілер анықталады.

Гиперкинез дизартрияның көмескі түрінде діріл, тіл мен дауыс байламдарының треморы түрінде көрінеді. Тілдің треморы функционалдық сынақтар мен жүктемелер кезінде пайда болады.

Апраксия дизартрияның көмескі түрі кезінде бір мезгілде қолдармен және артикуляция мүшелерімен кез келген ерікті қозғалыстарды орындауға қабілетсіздігімен анықталады. Артикуляциялық аппаратта апраксия белгілі бір қозғалыстарды орындай алмауда немесе бір қозғалыстан екіншісіне ауысқанда көрінеді.

Девиантты бұзылыс, яғни тілдің ортаңғы сызықтан ауытқуы артикуляциялық сынақтар кезінде және функционалдық жүктемелер кезінде де көрінеді. Тілдің ауытқуы мұрын-ерін қатпарының тегістігімен күлімдеу кезінде еріннің асимметриясымен біріктіріледі.

Гиперсаливация (сілекейдің жоғарылауы) сөйлеу кезінде ғана анықталады. Балалар сілекей ағуды жеңе алмайды, сілекейді жұтпайды, бұл жағдайда сөйлеудің айтылу жағы мен просодика зардап шегеді.

Дизартрияның көмескі түрі бар балалардағы артикуляциялық аппараттың мотор функциясын тексеру кезінде барлық артикуляциялық сынақтарды орындау мүмкіндігі байқалады, яғни балалар тапсырма бойынша барлық артикуляциялық қозғалыстарды орындайды. Мысалы: бетті үрлеу, тілді қағу, ерінді созу және т.б.

Дыбыстардың айтылуы. Баламен алғаш кездескен кезде оның дыбыстық айтылуы күрделі дислалия немесе қарапайым дислалия ретінде байқалады. Дыбыстардың айтылуын тексеру кезінде мыналар анықталады: шатастыру, дыбыстардың бұрмалануы, дыбыстардың ауыстырылуы және мүлдем болмауы т.б. дислалия сияқты белгілері болады.

Көбінесе тіс аралық айтылу және бүйірлік реңдер байқалады. Балалар буындық құрылымы күрделі сөздерді айтуда қиналады, дауыссыз дыбыстарды біріктіргенде кейбір дыбыстарды түсіріп, дыбыс мазмұнын жеңілдетеді.

Просодика. Дизартрияның көмескі түрі кездесетін балалардың сөйлеуінің интонациялық-мәнерлік бояуы күрт төмендейді. Дауыс, дыбыс деңгейі мен күшінің модуляциясы зардап шегеді, сөйлеу дем шығаруы әлсірейді. Сөйлеу тембрі бұзылып, кейде мұрын тонусы пайда болады.

Кейбір балаларда сөйлеу дем шығару қысқарады және тыныс алу кезінде сөйлейді. Бұл жағдайда сөйлеу қысылып шығады. Көбінесе балалар өзін-өзі бақылауы жақсы анықталады, олар сөйлеуді тексеру кезінде дыбыстық айтылуындағы ауытқулар көрінбейді, өйткені олар сөздерді кей жағдайда айқаймен айтады, яғни буындар бойынша, ал бірінші орынға тек просодиканың бұзылуы шығады.

Жалпы сөйлеудің дамуы. Дизартрияның көмескі түрі бар балаларды үш топқа бөлуге болады.

Бірінші топ. Дыбыс айтуы мен просодикасы бұзылған балалар. Бұл топ дислалиясы бар балаларға өте ұқсас. Көбінесе логопедтер оларды дислалик деп санайды, тек логопедиялық жұмыс процесінде дыбыстарды машықтандыруда оң динамика болмаған кезде, бұл дизартрияның көмескі түрі деген күдік туындайды. Көбінесе бұл тереңдетілген тексеру кезінде және невропатологпен кеңескеннен кейін расталады.

Екінші топ. Бұл дыбыс айтылуының бұзылуы және сөйлеудің просодикалық жағы фонематикалық естуді қалыптастырудың аяқталмаған процесімен біріктірілген балалар. Бұл жағдайда балалар өз сөйлеуінде оқшауланған лексикалық және грамматикалық қателерге тап болады.

Осылайша, балаларда дыбыстардың есту және айтылу дифференциациясы қалыптаспаған. Балалардың сөздік қоры жас нормасынан артта қалады. Балалар сөйлем құрастыруда қиналады, зат есімді санмен байланыстыруда қателеседі, т.б.

Үшінші топ. Бұл дыбыс айтылуының тұрақты полиморфты бұзылысы және фонематикалық естудің дамымауымен үйлесетін сөйлеудің просодикалық аспектісі жоқ балалар. Нәтижесінде тексеру сөздік қорының нашарлығын, грамматикалық құрылымында айтылған қателерді, біркелкі баяндау мүмкін еместігін, әртүрлі буындық құрылымдағы сөздерді меңгеруде айтарлықтай қиындықтарды анықтайды.

Бұл топтағы барлық балалар есту және айтылу дифференциациясының дамымағанын көрсетеді. Сөйлемдегі жалғауларды елемеу индикативті болып табылады. Дизартрияның көмескі түрі бар және жалпы сөйлеуі дамымаған (ЖСТД) балаларды мектепке дейінгі мекемелерде ЖСТД балалар топтарына жіберу керек [3].

Осылайша, дизартрияның көмескі түрі бар балалар біртекті емес топ болып табылады. Сөйлеу тілінің даму деңгейіне қарай балалар мектепке дейінгі мекемелердің арнайы топтарына жіберіледі: фонетикалық бұзылыстары бар, фонетикалық-фонематикалық дамымаған, жалпы сөйлеу тілі дамымаған [4]. Дизартрияның жеңіл түрін жою үшін медициналық, психологиялық, педагогикалық және логопедиялық шараларды қамтитын кешенді ықпал ету қажет. Дизартрияның көмескі түрінде логопедиялық жұмысқа ата-аналарды түзету-логопедиялық жұмысына міндетті түрде қосу қажет. Логопедиялық жұмыс бірнеше кезеңнен тұрады. Бастапқы кезеңдерде артикуляциялық аппараттың бұлшықет тонусын қалыпқа келтіру жұмыстары қарастырылған. Осы мақсатта логопед дифференциалды массаж жасайды. Артикуляциялық аппараттың моторикасын қалыпқа келтіру, дауыс пен тыныс алуды күшейтуге арналған жаттығулар жоспарланады. Сөйлеу просодикасын жақсарту үшін арнайы жаттығулар енгізіледі. Логопедиялық сабақтардың міндетті элементі қолдың ұсақ моторикасын дамыту болып табылады [5].

Дизартрияның көмескі түрін анықтау және түзету мәселесі бүгінгі күнге дейін өзекті болып қала береді. Логопедиялық тәжірибе зерттеулерінде балалардың сөйлеу тілінің айтылу кемшіліктері бар екендігі туралы көптеген көрсеткіштер бар, олар симптомдары бойынша дислалияға ұқсайды, бірақ олардың динамикасы ұзақ және күрделі жұмысты қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бабина Г.В., Белякова Л.И., Идес Р.Е. «Практикум по логопедии: Дизартрия». Москва. Издательство «Прометей», 2020.
2. Карелина И.Б. Новые направления в коррекции минимальных дизартрических расстройств // Дефектология, 2000.
3. Архипова Е.Ф. «Стертая дизартрия у детей» Учебное пособие для студентов вузов. Москва, 2006.
4. Лопатина Л.В. «Логопедическая работа с детьми дошкольного возраста с минимальными дизартрическими расстройствами» Учебное пособие. Санкт-Петербург. Издательство «Союз», 2005.
5. Лурия А.Р. Высшие корковые функции человека и их нарушения при локальных поражениях мозга. Изд. 3-е. М.: Академический Проект, 2000.

**ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНДА ДМШ БАЛАНЫ
ТӘРБИЕЛЕП ОТЫРҒАН ОТБАСЫЛАРҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ**

Болатбек М.Ә., магистрант 2-курс «Арнайы педагогика» ББ

Ғылыми жетекші: Галиева А.Н., ф.ғ.к., оқытушы-дәріскер

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан

E-mail: molly.molly2022@gmail.com; nurai_gali@mail.ru

Сапалы білімнің барлығы үшін қолжетімді болу шартын қалыптастыруға бағытталған білім беру жүйесін түрлендіру процестерінің бірі инклюзивті білім беру болып табылады. Инклюзивті тәсіл 2002 жылы Қазақстан Республикасының «Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзетулік қолдау туралы» Заңында көрініс табады. Заң әлеуметтік және медициналық, педагогикалық түзетулік қолдаудың түрлері мен әдістерін анықтайды, мүмкіндігі шектеулі және ерекше білім беруді қажет ететін балаларға және олардың ата-анасына тиімді көмек көрсету жүйесін құруға, олардың тәрбиесіне, оқуына, еңбектік және кәсіптік дайындығына, бала мүгедектігінің алдын-алуға байланысты мәселелерді шешуге бағытталған.

Балалардың ата-аналарын психологиялық-педагогикалық қолдау маңызды рөл атқарады.

Психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің мақсаты: баланың жеке дамуына бағытталған, баланы қоғамда табысты бейімдеу, оналту үшін мамандардан білікті көмек алу; мүмкіндігі шектеулі балалары бар отбасыларға әлеуметтік-психологиялық жәрдемдесу болып табылады.

Психологиялық-педагогикалық қолдаудың мазмұны кешенді диагностика, дамыту және түзету жұмыстары, ата-аналарға кеңес беру және білім беруді қамтитын негізгі бағыттар арқылы жүзеге асырылады.

Жанұяда ерекше білім беру қажеттіліктері бар баланың өмірге келуі бірінші кезекте ата-ананың және жанұя мүшелерінің өмірге көзқарасын, өзгелерге және өзіне деген қарым-қатынасын өзгертпей қоймайды. Отбасында бала үшін де, ата-ана мен жанұя мүшелері үшін де ауыр психологиялық жағдай қалыптасады. Л. С. Выготский баланың өсіп дамуы бірінші кезекте әлеуметтік даму жағдайына негіздеген. Дамуында ауытқуы бар баланың кейінгі тағдыры өзі туып, тәрбиеленіп жатқан отбасының жағдайына байланысты. Баланың дамуы медицина және педагогикалық қызметкерлердің назарында болғанымен, басты ықпал етуші күш ата-ана болып табылады. Сондықтан ерекше білім беру қажеттіліктері бар бала тәрбиелеуші отбасы қандай да болмасын медициналық, педагогикалық, психологиялық, құқықтық ақпараттық қолдауды қажет етеді. Дер кезінде алынған қандай да қолдау түрі баланың немесе отбасының кез-келген әлеуметтік-психологиялық мәселесінің шешілуіне әсерін тигізеді.

Зерттеудің өзектілігі. ДМШ баланы оқыту мен тәрбиелеу ғана емес, сонымен бірге ДМШ баланың отбасын сүйемелдеуде маңызды. Денсаулық мүмкіндігі шектеулі балаларды тәрбиелеп отырған отбасыларды психологиялық-

педагогикалық сүйемелдеу процесі - бұл педагог психологтардың, пән мұғалімдерінің, арнайы мамандардың жасына және жеке ерекшеліктеріне, өзекті даму деңгейіне, денсаулық жағдайына сәйкес өмір сүрудің оңтайлы жағдайларын қамтамасыз ету жөніндегі қызметінің мақсатты, ұйымдастырылған жүйесі болып табылады. Бұл жүйенің буындарының бірі ата-аналық ортадағы психологиялық-білім беру қызметі маңызды рөл атқарады.

Ата-аналармен өзара әрекеттесу процесінде барлық ақпарат маңызды: біз не айтамыз, қалай айтамыз, қарым-қатынас серіктесінің ақпаратын қалай қабылдаймыз. Сондықтан мұғалімге ата-аналардың түрлерін, олардың ерекшеліктерін білу және олармен дұрыс қарым-қатынас жасай білу маңызды, өйткені педагогикалық қарым-қатынастың жоғары техникасы педагогикалық шеберліктің жетекші құрамдас бөлігі болып табылады.

Талдау. Л. С. Выготский баланың өсіп дамуы бірінші кезекте әлеуметтік даму жағдайына негіздеген. Дамуында ауытқуы бар баланың кейінгі тағдыры өзі туып, тәрбиеленіп жатқан отбасының жағдайына байланысты. Яғни, баланың дамуы көбінесе медицина және педагогикалық қызметкерлердің назарынан тыс қалып, басты ықпал етуші күш ата-ана болып табылады. Сондықтан ерекше білім беру қажеттіліктері бар бала тәрбиелеуші отбасы қандай да болмасын медициналық, педагогикалық, психологиялық, құқықтық ақпараттық қолдауды қажет етеді. Дер кезінде алынған қандай да қолдау түрі баланың немесе отбасының кез-келген әлеуметтік-психологиялық мәселесінің шешілуіне әсерін тигізеді. Инклюзивті білім беру жағдайында ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушыларды және олардың ата-аналарын психологиялық-педагогикалық қолдау маңызды рөл атқарады.

Мүмкіндігі шектеулі бала отбасында денсаулығын сақтауға және нығайтуға қолайлы психологиялық жағдай жасауы керек. Ол үшін ата-аналар бұзушылықтың сипатын, баланың даму динамикасын нақты көрсетуі керек. Мұнда арнайы мамандардың көмегінсіз жасай алмайды. Оңалту процесінде ата-аналар мен мамандар серіктес болып, қойылған міндеттерді бірге шешкен кезде балалар әлдеқайда жақсы нәтижелерге қол жеткізе алады. Мүмкіндігі шектеулі баланы әлеуметтендірудің маңызды шарты-отбасының оны оңалтудың әлеуметтік процесіне саналы түрде қатысуы.

Мүмкіндігі шектеулі баланы тәрбиелеп отырған отбасыларды кешенді психологиялық-педагогикалық қолдау – бұл мамандардың жаңа қызмет саласы. Әлеуметтік, психологиялық-педагогикалық қолдаудың мақсаты дене мүмкіндігі шектеулі бала үшін қолайлы және қауіпсіз өмір сүру жағдайларын, әлеуметтенуді, сондай-ақ отбасының өзі үшін Қолдау ортасын құруда отбасына көмектесу болып табылады.

Аралас түрдегі мектепке дейінгі мекеме жағдайында отбасына психологиялық-педагогикалық көмекті мектеп педагогтары және мамандары: арнайы-педагог, педагог-логопед, педагог-психолог жүзеге асырады.

Арнайы мамандардың ата – аналарымен жұмысының негізгі мақсаты-оларды баланың психикасының даму ерекшеліктері туралы уақтылы хабардар ету, даму деңгейін сипаттау, мақсатты және жүйелі түрде жүргізілетін арнайы түзету сабақтарының қажеттілігін негіздеу, тәрбие мен оқыту мәселелерінде белсенді

ұстанымды және балаларымен өзара іс-қимылдың нәтижелі нысандарын қалыптастыру.

Мұғалімнің ата-аналарымен жұмысының жеке әдістері ата-аналардың қорқынышын бейтараптандыруға, олардың оқудағы баланың жоғары нәтижелері туралы сенімін қалыптастыруға келесі әдістер көмектеседі. Мұғалімнің баласына деген көзқарасының негізгі принциптерімен алғаш танысқан кезде ата-аналарға ұсыныстар айтылады:

1. Барлық басқа балалар сияқты мүмкіндігі шектеулі баланы қабылдау
2. Оны басқа балалармен бірдей іс-шараларға қосу, бірақ әртүрлі міндеттермен.

3. Баланы ұжымдық оқыту формаларына және тапсырмаларды топтық шешуге тарту.

4. Баланың сыныптан тыс жұмыстарға қатысуы: конкурстарға, шығармашылық және ғылыми жобаларды әзірлеуге, білім байқауларына, бірлескен ойындарға қатысуы.

Психологиялық сүйемелдеу процесінің негізгі кезеңдері:

1 кезең

-Бала мен оның отбасын диагностикалық сүйемелдеу.

-Баланы сүйемелдеудің барлық қатысушыларымен байланыс орнату.

-Баланың даму ерекшеліктерінің психологиялық-педагогикалық диагностикасы, психикалық дамудың ауытқуларының алдын алу.

-Ата-аналар қолданатын тәрбие моделін анықтау және олардың жеке ерекшеліктерін диагностикалау (отбасының әлеуметтік-психологиялық картасын жасау).

2 кезең

-Жеке бағдарламаны және топтық сабақтарды іске асыру.

-Мүмкіндігі шектеулі баланың ата-анасына қажетті көмек көрсету (кеңес беру, әңгімелесу, талқылау).

-Баламен жұмыс істейтін мұғалімдерге білім беру және кеңес беру.

-Психологиялық сабақтар. Зейінді, есте сақтауды, ойлауды, эмоционалды - ерікті саланы дамытуға арналған кешендерді қамтиды.

-Ата-аналармен және балалармен бірлескен іс-шаралар өткізу ("Жаңа жыл", "8 наурыз", "Аналар күні" және т. б.)

-Ұсыныстарды әзірлеу, психофизикалық ерекшеліктерді ескере отырып, оңтайлы жеке жүктемені анықтау.

3 кезең

-Процестің тиімділігі мен сүйемелдеу нәтижелерін талдау.

-Ата-аналармен жұмыс келесі принциптерге негізделуі керек:

- 1.Балаларға, ата-аналарға жеке-бағдарланған көзқарас, мұнда орталықта баланың, отбасының жеке ерекшеліктерін ескеру; жайлы, қауіпсіз жағдайларды қамтамасыз ету.

- 2.Адамгершілік - жеке - балаға, отбасының әр мүшесіне деген жан-жақты құрмет пен сүйіспеншілік, әр баланың жағымды "Мен-тұжырымдамасын" қалыптастыру, оның өзі туралы идеясы (мақұлдау мен қолдау сөздерін есту, сәттілік жағдайын өмір сүру қажет).

3.Кешенділік принципі-психологиялық көмек тек кешенде, психологтың логопедпен, дефектологпен тығыз байланыста қарастырылуы мүмкін. тәрбиеші, музыкалық жетекші, ата-аналар.

4.Іс-әрекетке деген көзқарас принципі - психологиялық көмек баланың жетекші іс-әрекетін ескере отырып жүзеге асырылады (ойын іс-әрекетінде), сонымен қатар, бала үшін жеке маңызды болып табылатын қызмет түріне де назар аудару қажет.

5.Құпиялылық принципі-бала және оның отбасы туралы алынған барлық ақпарат ата-анасының немесе баланың заңды өкілдерінің тиісті рұқсатынсыз мектепке дейінгі білім беру ұйымынан тыс жерде таратылмайды.

Баланың қызығушылықтары, дағдылары мен дағдылары туралы көбірек білу, ата-аналарды оның жетістіктерімен таныстыру, үй тапсырмасын орындауды және режимді сақтауды ұйымдастыруға көмектесу мақсатында отбасына мезгіл-мезгіл бару. Мектепте ата-аналардан туындайтын мәселелер бойынша консультациялар өткізу. Оқушы,педагог ата-ана жүйесі бойынша бірлескен жеке сабақтар өткізу. Ата-аналарға бейнетүсіріліммен ашық сабақтар өткізу және оларды егжей-тегжейлі талдау. Соңғы екі әдіс ата-аналарды оқу процесіне қосады, баланың мүмкіндіктерін, қабілеттерін бағалауға көмектеседі және мұғаліммен бірге олар үшін білім алудың ең жақсы жолдарын анықтайды.

Ата-аналармен жұмыс баланың дамуы мен оқуы туралы кеңес берумен шектелді, бірақ сонымен бірге өте маңызды аспект-ата-аналардың эмоционалды жағдайы ескерілмеді. Мүгедектігі бар балалардың көптеген ата-аналары қоғамда ерекше осалдығымен және өзін сырттан келген адам ретінде сезінуімен сипатталады. Тәрбиешілермен, дефектологпен, әлеуметтік педагогпен және психологпен әңгімелесу – проблемаларды шешу, негативті жеңу, жүйке жүйесін тұрақтандыру, күрделі сұрақтарға жауап алу мүмкіндіктерінің бірі.

Қорытынды. Инклюзивті білім беру ортасында денсаулық мүмкіндігі шектеулі баланы тәрбиелеп отырған отбасын психологиялық-педагогикалық қолдау бұл әрбір баланың мүмкіндігі мен қажетіне қарай әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық жағдай жасауға бағытталған мамандар тобының қызметтерін қамтиды, сол себепті, ата-ана және арнайы мамандар кешенді жұмыс жүргізіуі өте маңызды. Мүмкіндігі шектеулі баланы тәрбиелеу ата-аналардан үлкен физикалық және рухани күш-жігерді талап етеді, сондықтан ата-аналар физикалық денсаулығын, психикалық тепе-теңдікті және оптимизмді сақтауы керек. Мұғалім – дефектолог мүмкіндігі шектеулі балалардың қалыптасуына,өз бетімен өмір сүруіне бағыт – бағдар беруі тиіс. Әрбір педагог, ата-ана,жалпы адамдар даму мүмкіндігі шектеулі балаларға көмектесіп,олардың өмірде өз орнын табуына жағдай жасауы керек.Бұл балалар үшін білім мазмұнын дидактикалық ойындар,түрлі көрнекі құралдар арқылы қалыптастыру өте маңызды болып саналады.

Әдебиеттер тізімі

1.«Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзетулік қолдау туралы» 2002 жылы Қазақстан Республикасының №343 заңы.

2. Ерекше білім беруге қажеттілігі бар балаларды оқыту, тәрбиелеу, дамыту және әлеуметтік бейімдеуді педагогикалық қолдау моделі. Әдістемелік ұстанымдар. Астана 2016ж.- [77 с.]

3. Психолого-педагогическое сопровождение семьи ребенка с ограниченными возможностями здоровья: организация, содержание, воспитание, технологии / С. К. Хаидов, Н. А. Степанова, С. Г. Лещенко. – Тула: Тульское производственное полиграфическое предприятие, 2016. – [417 с.]

4. <https://rosuchebnik.ru/>

ӘОЖ 376

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНДА ЕББҚ БАЛАНЫ ТӘРБИЕЛЕП ОТЫРҒАН ОТБАСЫЛАРҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУ ЖОЛДАРЫ

Болатбек М.Ә.

Ғылыми жетекші: Галиева А.Н., ф.ғ.к., оқытушы-дәріскер

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан

E-mail: molly.molly2022@gmail.com; nurai_gali@mail.ru

Психологиялық-педагогикалық қолдаудың мазмұны кешенді диагностика, дамыту және түзету жұмыстары, ата-аналарға кеңес беру және білім беруді қамтитын негізгі бағыттар арқылы жүзеге асырылады. ЕББҚ бала отбасында денсаулығын сақтауға және нығайтуға қолайлы психологиялық жағдай жасауы керек. Ол үшін ата-аналар бұзушылықтың сипатын, баланың даму динамикасын нақты көрсетуі керек. Мұнда арнайы мамандардың көмегінсіз жасай алмайды. Оңалту процесінде ата-аналар мен мамандар серіктес болып, қойылған міндеттерді бірге шешкен кезде балалар әлдеқайда жақсы нәтижелерге қол жеткізе алады. Мүмкіндігі шектеулі баланы әлеуметтендірудің маңызды шарты-отбасының оны оңалтудың әлеуметтік процесіне саналы түрде қатысуы.

ЕББҚ баланы тәрбиелеп отырған отбасыларды кешенді психологиялық-педагогикалық қолдау – бұл мамандардың жаңа қызмет саласы. Әлеуметтік, психологиялық-педагогикалық қолдаудың мақсаты дене мүмкіндігі шектеулі бала үшін қолайлы және қауіпсіз өмір сүру жағдайларын, әлеуметтенуді, сондай-ақ отбасының өзі үшін Қолдау ортасын құруда отбасына көмектесу болып табылады.

Білім берудегі инклюзивті тәсіл әртүрлі сипаттағы себептерге байланысты, олардың жиынтығын қоғамның экономикалық, мәдени, құқықтық дамуының белгілі бір деңгейіне жеткен әлеуметтік тапсырыс деп атауға болады және мемлекет. Бұл кезең қоғам мен мемлекеттің мүгедектігі бар адамдарға деген көзқарасын қайта қарастырумен, олардың құқықтарының теңдігін ғана емес, сонымен бірге мұндай адамдарға өмірдің әртүрлі салаларында, соның ішінде білім беруде барлық мүмкіндіктермен тең қамтамасыз ету міндетін мойындаумен байланысты.

Өз кезегінде, инклюзивті білім беру баланың әр жас кезеңіндегі әлеуметтік бейімделуінің басымдығы; барлық жас кезеңдеріндегі инклюзивті процестің

үздіксіздігі; білім беру (кең мағынада) міндеттері мен әдістерінің табиғаттылығы, баланың мүмкіндіктері де, жалпы даму логикасы да; коммуникативтік құзыреттіліктерді, басқа адамдармен қарым-қатынас жасау қабілеттерін басым дамыту сияқты басымдықтарға негізделген; мүгедектіктің алдын алу және жеңу және ерекше баланың отбасын жасанды оқшаулау . Бүгінгі таңда білім берудегі инклюзивті процесс ЕББҚ баланы жалпы білім беру мекемесіндегі қарапайым құрдастарының ортасына қосуды және қабылдауды, оның ерекше білім беру қажеттіліктерін ескере отырып, бейімделген немесе жеке білім беру бағдарламалары бойынша оқытуды қамтамасыз ететін арнайы ұйымдастырылған білім беру процесі ретінде түсініледі. Белгіленген басымдықтарды тиімді іске асыру жалпы инклюзивті процесті де, оның жеке құрылымдық компоненттерін де мамандандырылған кешенді қолдаусыз өте қиын болып көрінеді, өйткені ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды инклюзиялау процесінің өзі ұйымдық және мазмұнды компоненттерде динамикалық және күрделі болып табылады. Инклюзивті білім беру қызметтердің үздіксіздігі және білім беру процесінде баланы үздіксіз сүйемелдеу кепілдігі балалардың қажеттіліктерінің әртүрлілігіне сәйкес келуі керек деп болжайды.

Қазіргі уақытта инклюзивті білім беру саласындағы барлық зерттеушілер сүйемелдеуді инклюзивті процестің сәттілігінің негізгі шарттарының бірі ретінде анықтайды. Кешенді сүйемелдеу мәселесі бойынша заманауи ғылыми әдебиеттерді талдау қазіргі уақытта тұрақты білім беру жағдайында балаға мамандандырылған көмек көрсетудің әртүрлі технологиялары, психологтың басқа білім беру мамандарымен, психологиялық қызметпен, жалпы білім беру ортасымен өзара әрекеттесу технологиялары, білім берудің практикалық психологиясының философиясы мен стратегиясын анықтайтын ретінде сүйемелдеу ұғымы кеңінен қолданылғанын көрсетті. Сүйемелдеу теориясында баланың дамуы проблемасының тасымалдаушысы әр жағдайда баланың өзі, мұғалімдер, оның ата-аналары және баланың жақын ортасы болып табылады деген тұжырым маңызды позиция болып табылады.

Білім беру кеңістігінде болып жатқан өзгерістердің маңызды сипаттамаларының бірі-ата-аналардың инклюзивті білім беру процесінің субъектілері ретіндегі ұстанымы. Ата-аналардың ойлауының дербестігі мен белсенді ұстанымы ерекше білім беру қажеттіліктері бар баланың білім беру траекториясын, ата-аналардың мектепке қатысты серіктестік ұстанымын және олардың білім беру нәтижесі үшін жауапкершілігін анықтайды. Ата-ананың серіктес болуы өте маңызды, бірақ көбінесе біз оны жауапты таңдау құқығынан айырамыз. Содан кейін мамандардың ұсыныстары үкімге айналады, ал кеңес беру мінез-құлықтың мүмкіндіктері мен нұсқаларын ашпайды. Білім берудегі инклюзивті тәсілді дамыту барысында ата-аналардың ұстанымы барған сайын дербестік пен белсенділікке ие болады. Ата-аналармен нәтижелі диалог ұйымдастыра білу, оларды қатысуға және ынтымақтастыққа, баланың білім алу шарттарын бірлесіп талқылауға тарту-мектеп қоғамдастығының маңызды міндеті.

Психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу бірыңғай білім беру кеңістігіне қатысушылардың табысты жұмыс істеуі үшін жағдай жасауға бағытталған

"көмекші мамандықтар" мамандарының тұтас, ұйымдасқан және жүйелі қызметін болжайтын икемді, ұзақ, динамикалық процесс деп түсініледі.

Ата-аналарға психологиялық-педагогикалық көмектің кешенді бағдарламаларын әзірлеудің өзектілігі қазіргі заманғы отбасы балалардың оңтайлы дамуы мен тәрбиесі үшін ең қолайлы жағдайларды қамтамасыз ететін негізгі құрылым болуы керек екендігіне байланысты. И. Ю. Левченко, В. В. Ткачеваның пікірінше, ЕББҚ балаларды тәрбиелеп отырған отбасыларда бұл мақсатты жүзеге асыру келесі жағдайларға байланысты қиын:

- дамуында ауытқулары бар баланың тууы салдарынан отбасы мүшелерінің психикалық жарақаттануының жоғары деңгейі;

- проблемалы балаға көмек көрсету мотивтерінің де, ата-аналардың бастауыш психологиялық-педагогикалық білімдерінің де болмауы;

- баланың ерекшеліктерін қабылдамау, бұл ата-аналардың жеке басының преморбидтік ерекшеліктеріне де, олардың осындай балаға қатысты мәдени-құндылық бағдарларына да байланысты болуы мүмкін.

Инклюзивті білім беру жағдайында ЕББҚ балаларды тәрбиелеп отырған ата-аналарды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу принциптерін белгілейік: жүйелілік; диагностика мен түзетудің бірлігі; жеке көзқарас; білім беру процесінің барлық қатысушыларының жағымды эмоционалдық әл-ауқатын қамтамасыз ету; сүйемелдеу мамандары тобындағы пәнаралық өзара іс-қимыл.

Білім беру кеңістігінде болып жатқан өзгерістердің маңызды сипаттамаларының бірі-ата-аналардың инклюзивті білім беру процесінің субъектілері ретіндегі ұстанымы. Ата-аналармен нәтижелі диалог ұйымдастыра білу, оларды қатысуға және ынтымақтастыққа, баланың білім алу шарттарын бірлесіп талқылауға тарту-білім беру мекемелері мамандарының маңызды міндеті.

Инклюзивті білім беру субъектілері ретінде ата-аналарды сүйемелдеудің бастапқы кезеңі, Психологиялық диагностика болып табылады, ол отбасылардағы психологиялық климаттың ерекшеліктерін, балалар мен ата-аналардың қарым-қатынастарын, ата-аналардың жеке ерекшеліктерін және олардың құндылық көзқарастарын анықтауды қамтиды. Алынған нәтижелер негізінде отбасыларды психологиялық-педагогикалық қолдау технологиялары әзірленуде. Білім беру процесінде әр түрлі девиантты дамуы бар балалардың психикалық дамуының ерекшеліктері туралы ата-аналарға білім беруге бағытталған ақпараттық технологиялар кеңінен қолданылады. Мұндай технологияларды ата-аналар жиналыстарында қолданған жөн.

ЕББҚ балаларды тәрбиелеп отырған ата-аналар мен шартты нормативтік дамуы бар балаларды тәрбиелеп отырған ата-аналар арасындағы қарым-қатынасты құру және нығайту мақсатында ата-аналар үшін психологиялық клубтар құру тиімді. Отбасылармен жұмыста тиімді өзара әрекеттесуді қалыптастыруға бағытталған психокоррекциялық және дамытушы технологиялар, тренингтер белсенді қолданылады.

Ұйымдасқан білім беру қызметінде ЕББҚ балалары бар ата-аналармен өзара іс-қимыл жүйелі және сындарлы сипатқа ие, әртүрлі ұйымдастырушылық формалар арқылы жүзеге асырылады: интеграцияланған сабақтар (жеке, кіші топтық, топтық), ойындар (оқыту, жалпылау, танымдық, дамытушылық, өнімді, коммуникативті,

шығармашылық, тақырыптық, сюжеттік, рөлдік, ауызша, жылжымалы және т.б.). Ұйымдастырылған білім беру қызметі аясында әр түрлі іс-шараларды, әдістер мен әдістерді қолдану, сонымен қатар макро және микротопта, жұпта жұмыс істеу, бір-бірін тыңдау және есту, бағалау және өзін-өзі бағалау қабілеттерін қалыптастыруға назар аудару қажет.

Сабақта және одан тыс уақытта ата-аналармен өзара әрекеттесуді ұйымдастырған кезде міндетті түрде үш тұғырлы міндет шешіледі: білім беру, тәрбие, түзету, бұл диагнозы бар балаларды оқыту мен әлеуметтендірудің сәтті факторы болып табылады. Балалармен және олардың ата-аналарымен жұмыста денсаулық сақтау технологияларының элементтерін (визуалды және тыныс алу гимнастикасы, кинезиология элементтері, пестовальды гимнастика, арнайы қарапайым жабдықты қолдана отырып массаж) қолдана отырып, бүкіл оқу-тәрбие процесі физикалық, психологиялық, әлеуметтік және эмоционалды дамуды қамтамасыз етуге, психофизикалық жағдайды жақсартуға бағытталған.

Ата-аналарды жеке және бірлескен іс-шараларға тарту маңызды. Мүмкіндігі шектеулі балалар мен олардың ата-аналарының әлеуметтік бейімделуін психологиялық-педагогикалық қолдауды жүзеге асыру барысында жұмыстың әртүрлі формаларын қолдану.

Ерекше білім беруді қажет ететін баланың инклюзивті білім алуының және ата-анасының сүйемелдеуінің сәттілігіне әсер ететін факторлардың бірі-олардың ойын және коммуникация дағдыларын игеруі. Ата-аналарды әлеуметтік қатынастар жүйесіне қосуға бағытталған әлеуметтік сипаттағы бастапқы идеяларды игеру және коммуникативтік дағдыларды дамыту жөніндегі жұмысты бірнеше бағыт бойынша жүзеге асырамыз:

- * күнделікті өмірде бір-біріне назар аудару, өзара көмек көрсету, ұжымдық іс-шараларға қатысу арқылы;

- * өздері туралы, айналасындағылар туралы идеяларды дамытуға бағытталған арнайы ойындар мен жаттығулар процесінде;

- * сюжеттік-рөлдік және театрландырылған ойындарды, қатысушылар арасындағы әлеуметтік қатынастар қалпына келтірілетін драматизация ойындарын оқыту барысында қарапайым жалпы қабылданған нормалар мен қарым-қатынас ережелеріне саналы түрде қосылуға мүмкіндік береді;

- * шаруашылық-тұрмыстық еңбек процесінде және әртүрлі қызмет түрлерінде.

Әлеуметтік-коммуникативтік дағдыларды қалыптастыру бойынша жұмыс күнделікті және барлық қызмет түрлеріне: тұрмысқа, ойынға, оқытуға органикалық түрде енгізіледі.

Ерекше білім беруді қажет ететін балалары бар ата-аналарды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу бойынша жұмыста инклюзивті білім беру шеңберінде мәдени-гигиеналық дағдыларды, салауатты өмір салтын ұстану қажеттіліктерін қалыптастыра отырып, білім берудің әрбір қатысушысының денсаулығын қорғау, сақтау және нығайту үшін қажетті жағдайлар жасау; өз денсаулығы туралы және оны нығайту, әлеуметтік босату және өзін қоғамның толыққанды мүшесі ретінде қабылдау.

Осылайша, ЕББҚ балалары бар ата-аналарды жүйелі психологиялық-педагогикалық қолдау инклюзивті білім беру процесінің барлық субъектілерін толыққанды дамыту міндеттерін шешуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1.Кашинская, О.В. Модель комплексного сопровождения семей, воспитывающих детей с ограниченными возможностями здоровья и инвалидностью, в условиях инклюзивной образовательной организации / О.В. Кашинская. С. 157-159.

2.Левченко И.Ю., Ткачева В.В. Психологическая помощь семье, воспитывающей ребенка с отклонениями в развитии. – М.: Просвещение, 2008. – 239 с.

3.Насибуллина А.Д. Организация психолого-педагогического сопровождения обучающихся с ограниченными возможностями здоровья в условиях инклюзивного образования // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – Т. 20. – С. 57–60.

4.Педагогика и психология инклюзивного образования: учебное пособие / Д.З. Ахметова, З.Г. Нигматов, Т.А. Челнокова, Г.В. Юсупова и др. – Казань: изд-во Института экономики, управления и права «Познание», 2013. – 204с.

5.Психолого-педагогическое сопровождение семьи ребенка с ограниченными возможностями здоровья: учебник для студентов учреждений высш. образования / [В.В. Ткачева, Е.Ф. Архипова, Г.А. Бутко и др.]; под ред. В.В. Ткачевой М.: Издательский центр «Академия», 2014. – 272 с.

6.Слюсарева Е.С. Психологическое сопровождение родителей в условиях инклюзивного образования детей с ограниченными возможностями здоровья // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 2-1. – С. 179-183.

ӘОЖ 37

ЖАС ҰРПАҚТЫ ҚҰНДЫЛЫҚТАР АРҚЫЛЫ ТӘРБИЕЛЕУ: ІЗДЕНІС, ТӘЖІРІБЕ, НӘТИЖЕ

Болатов А.М.

Ғылыми жетекші: Нурбекова Р.К.

С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: arman-bolatov@mail.ru

«Тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы» деп Әл-Фараби бабамыз айтқандай қай заманда, қай тарихи кезеңде болмасын ұлттық тәрбие мен құндылықтарға аса мән берілгені баршамызға мәлім. Бүгінгі қоғамда да тәрбие туралы сұрақтар түйінді мәселелердің бірі ретінде шындалады, өзгереді, дамиды. Халық даналығында: «Бір баланы адам етіп өсіргенше, бір шаһар апат болады» деген сөз бар. Қазіргі жаһандану заманында құндылықтар жүйесінің алатын орны айрықша. Өйткені рухани-адамгершілік құндылық – адамзаттың жан-дүние қасиеттерінің өлшемі болып табылады. Оның жетістікке ұмтылуы, басқаларға жанашырлық білдіруі, айналадағы адамдарға қайырымдылығы, дұрыс өмір сүру

жайында ізденуі, өзін-өзі бағалап, сол арқылы әлемді тануы. Ал осы адами құндылықтарды білуде, тануда балаларымызға дұрыс бағыт-бағдар беру баршамыздың міндетіміз болып жүктеледі. Құндылықтар негізінде білім беру барлық тараптардың: мектеп, отбасы, қоғамдық орталардың қатысуымен кешенді түрде ұйымдастырылуы керек деп ойлаймын. Құндылықтар негізінде оқыту жаңа заманның талабына сай тұлғаның жалпы мәдениетін қалыптастыру, қоғам өміріне бейімдеу, кәсіпті, мамандықты саналы түрде таңдауға және меңгеруге, салауатты өмір дағдыларын негіз жасауға бағыттайды. Қазіргі жастарды рухани-адамгершілікке тәрбиелеудің бірден-бір жолы – ол құндылықтар деп білемін. Сандық технологиялардың қарқыны жоғары болған заманда адамға 3 қасиет керек. Олар интеллект, энергия, әділдік. Интеллект ақыл-оймен ұштасқан идеялардың, жаңалықтардың іс-әрекеті. Ал энергия жоғары нәтижелер көрсету үшін керек қайрат, жігер, денсаулық. Осылардың барлығының басын қосатын әділдік. Егер осы әділдік болмаса, алдыңғы екеуінен пайда болмайтыны сөзсіз. Міне қоғам жастарын осы бұлжымас қағидадан бастап тәрбиелеу маңызды. «Туған тілін сүюден басталатын махаббат, елжандылықтан адамзатты шексіз құрметтеуге дейін өседі. Жасынан туған халқының даналығымен сусындап, оның өсиетінен нәр алып, әдебиетті сүйіп, сол арқылы ұлтжанды азамат болып өсері хақ», - деп көрнекті әдебиеттанушы Ш. Елеуенов [2, б. 12] дәл басып айтқан. Рухани-адамгершілік тәрбиелеу процесінде шынымен «бүгінгі жас ұрпақ қандай?» деген сұраққа алдымен жауап беру керек сияқты. Қазіргі балалар өзімен санасуды талап етеді, ережелерді қабылдамайды, тең әрі шынайы қарым-қатынасқа мұқтаж және интернеттің шынайы досы. Осы орайда екінші сұрақ пайда болады. Сонда қазіргі мектеп жасындағы балаларда қандай кедергілер бар? Әрине ол тайм-менеджмент. Уақытты дұрыс пайдаланбау. Өз гимназиядағы алынған сауалнаманың қорытындысына сәйкес, әр бала шамамен 7, 8 сағат смартфон, планшетте отырады екен. Көбінесе әлеуметтік желілерге кіреді және ойындарды ойнайды. Әлеуметтік

Сурет 1 - ерекше баламен ерекше дүние

желіде 83% әзілдер, вайндарды тамашалайды екен. Екінші кедергі қоғамда өзін ұстауы. Қоғаммен қарым-қатынасы жөнінен тұлғаның айналысындағы адамдардың пікірінің басым бөлігі негативке толы болып келеді. Үшінші кедергі қимылдың аздығы. Бұл мәселе әлем бойынша өзекті екені баршаға мәлім.

Осы қорытындыларды ескере келе гимназиямызда құндылықтарға негізделген білім беру жобасын ұйымдастырдым. Жоба бойынша гимназиядағы нәтижеге бағытталған іс-әрекет негізгі 3 бағыттан тұрды. Алғашқы бағыты гимназия жайлылығы. Кез келген балаға «сен қандай мектепте оқығың келеді?» деп сұрасаң, білім алушы заманауи құрал-жабдықтармен

жасақталған, мектеп жақсы дизайнда әрленген, барлығы ыңғайлы болғанын айтар еді. Осы тарапынан біраз жұмыстар жасалынды. Гимназия ауласын жарықтандыру, құндылықтарға сәйкес стендтер, моторика, ойлау дағдыларын дамытатын құралдар,

ерекше балалардың ерекше қасиеттерін ашу бойынша шаралар ұйымдастырылды. Инклюзивті білім беру бойынша гимназияның дарынды баласы жетекшісінің қолдауымен қолжетімді материалдан Қазақстан картасын жасап шықты. Таныстырылымы аудандық семинарда болды. Еңбексүйгіштікке дағдыланған оқушының қабілетін сыныптастары білмейтін еді. Ал оқу-тәрбие үрдісіндегі құндылықтарға директормен «оқушы үні» көшбасшылық сағаты, ақындар мектебі, бата беру, кітап оқу жобалары жүргізілді. «Оқушы үні» көшбасшылық сағаты нәтижесі ойдағыдай болды. Бірде осы сабақ кезінде қоқысты шашпау, тазалық туралы тақырыпта болған болатын. Оқушыларға кері байланыс кезеңінде қоқысты неге шашатындарын сұрадым. Мүмкін басқа себептері бар шығар деген ниетпен осындай ситуациялық сұрақ қойдым. 9 сыныпта оқитын оқушы басты себеп қоқыс жәшігінің аздығы мен олардың ғимараттан алыс орналасқанын дәлелмен айтты. Шыныменде үлкендер ойланбаған жағдай. Осы күнге дейін қоқысты 100, 200 м қашықтықта орналасқан жәшікке салу уақыттыда алады және оған үлкен ынта керек. Оқушы үнін тыңдау нәтижесінде қоқыс жәшіктері көбейтілді және нәтижесінде қоқыс шашу тоқтатылды. Кітап оқу бойынша аптаның бірінші күні 1 сағат кітап оқу сабақ кестесіне кіргізілді. Осы уақытта директор, педагогтар, оқушылар, қамту қызметкерлері барлығы кітап оқиды. «Оқуға құштар мектеп» бағдарламасы бойынша 80 көркем әдебиет кітаптарымен кітапханамыз толықты. Әр айға екі құндылықтан қойылды. Құндылықтар мереке, айтулы күндерге байланысты реттеліп отырды. Мәселен осы қараша айына патриотизм мен жауапкершілік құндылықтарын алдық.

Сурет 2 - Әкелер мектебі

Осы гимназиядағы бүкіл шараларда, атап айтсақ, апталықтарда, сабақ үрдісінде, үзіліс уақыттарында басқада іс-әрекеттерде осы екі құндылық дәріптелуі тиіс. «Әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбиелі баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті» деп Мағжан Жұмабаев айтқандай ұлттық құндылықтарға мән беру аса маңызды деп ойлаймын. Ақындар мектебінің шәкірттері өз өлеңдерін әр түрлі тақырыптарда қозғайды. Гимназиямызда туған жер, мезгілдер, Абай атамызға арналған ақындардың

жүрекжарды өлеңдері жазылған бұрыштар жинақталған. Халқымыздың дәстүрлі жоралғыларының бірі бата беру. Бата жаттау үрдісі тіпті кейбір үлкендерге өнеге болатынына хақ. Эмоцияларды шығарудың позитивті жолдары киккер спорт, футбол, волейбол, судоку, «квест» ойындар, стол теннисі балаларды бірлікке, көшбасшылыққа жетеледі.

Тіпті сынып арасында балаларға қосылмайтын, жекеленетін жасөспірімдер осындай тимбилдингте өзін көрсетіп, командалық белсенділік пен жоғары көрсеткішке жетуде үлкен рөл атқарды. Бұл өз кезегінде балалар арасында сыйлы болуға, құрметтеуге лайық жан екеніне дәлел бола алды. Үшінші бағыт ата-

аналармен жұмыс деп аталады. «Даналық мектебі» жобасында әкелер, аталар, апалар, аға-әпкелер, аға-жеңгелер мектебінің жұмыстарын жандандыру тиімді. Себебі баланы тәрбиелеуде әке мен анадан басқа тұлғалардың өз үлесі бар. «Бір әкенің тәрбиесін 100 мектеп бере алмайды» деген қанатты сөз бар. Жаңа форматтағы шаралар ата-аналардың қызығушылығын тудырды. Асқар тау әкелердің шеберлігін басқа қырларынан көру мектеп үшінде, бала үшінде ерекше болды. Көптеген ұсыныстарды талқыладық. Бұл отбасылық құндылықтарды, дағдыларды жаңғыртумен оқушының отбасы мүшелерімен өзара дұрыс қатынасын тіл табысып, түсінісуін, бірін-бірі сыйлау, үлкендерді құрмет тұтуға үйретеді.

Қазіргі қоғам жан-жақты үйлесімді жетілген жаңа ұрпақты тәрбиелеуді талап етеді. Жасөспірімдердің жасын, жас ерекшелігін, психикалық үрдістерін ескере отырып рухани-адамгершілік құндылықтарды бойына сіңірген ұрпақ тәрбиелеу үшін мынандай міндеттерді орындауымыз керек:

- Баланың өзіндік мәнін оятуға бағдар беру;
- Әр сабақтан алған білім, дағдысын одан әрі тереңдету, өздігінен жұмыс жасау қабілетін ашу;
- Талдау, түйін жасау, шығармашылық қабілетіне қозғау салу.

Тұлғаны рухани-адамгершілік тәрбиелеудің маңызы зор екенін осыдан-ақ байқауға болады. Халық даналығында «ағаш түзу өсу үшін оған көшет кезінде көмектесуге болады, ал үлкен ағаш болғанда оны түзете алмайсын» деп бекер айтылмаса керек. Сондықтанда баланың бойына жастайынан ізгілік, мейірімділік, адамгершілік сынды құнды қасиеттерін сіңіріп, өз-өзіне сенімділікті тәрбиелеу келешек қоғамды тәрбиелеу деп білемін. Сол келешек қоғам иелерін жан-жақты жетілген, ақыл-парасаты мол, мәдени, ғылыми өрісін озық етіп тәрбиелеу – біздің отанымыз алдындағы борышымыз. Жастарымыз өз отанына қызмет етуге лайықты ұрпақтар қатарынан болғай!

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ш.Елеукенов, Замандас парасаты. Әдеби сын. Алматы: Санат, 1977 ж.
2. «Басшыға арналған әдістемелік нұсқаулық» Астана, 2017.
3. Әл-Фараби философиясы//Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 томдық. – Астана: Аударма, 2005. 2 том. – 460 б.

ӘОЖ 398.8(574)

АДАМЗАТТЫҢ РУХАНИ ЖЕТІЛУІНІҢ КӨРСЕТКІШІ – ХАЛЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ – ФОЛЬКЛОР

Дәуренқызы А.

Ғылыми жетекшісі: Дюсупова М.Ш., сениор-лектор
С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: dyusupova65@bk.ru

Фольклор – әрі ғылым, әрі өнер. Себебі дүниені нақты затпен, заттың өз құбылысымен, әр түрлі дәлдіктің жолымен түсіндіретін фольклорлық мұра адамның қиялына әсер етеді, өмірді көркем суреттермен беру арқылы сезімге де

әсер етеді. Сондй-ақ фольклор – халықтың ауыз әдебиетін, этнографиясын, дінін, философиясын, тарихын, психологиясының басын түйістірген, тұрмыс-тіршілігінің ортақ көрінісін бейнелейтін өнер.

Фольклор – халық тұрмысының айнасы. Қазақ халқының кім екендігін білу үшін оның ауыз әдебиетін білуіміз керек. Ауыз әдебиетінде халықтың әдет-ғұрпы, салт-санасы, әр түрлі дәсүрлерді (этнографиясы) баяндалады. Көптеген көркемдік сөздер мен атаулар халықтың дәстүрлеріне байланысты екендігін байқаймыз.

Фольклор - сөз өнері. Өнер болу үшін, ең әуелі, көркемдік қасиет және орындаушы мен тыңдаушы болуы керек. Қазақ қоғамында фольклор осы үш шартты түгел орындаған, тіпті, одан да кең ауқымды қамтыған. Фольклор - әрі әдебиет, әрі театр рөлін атқарды, оның шығарушылары әрі орындаушылары - жыршы мен ақындар, сондай-ақ тыңдаушылары мен көрермендері болды. Сондықтан фольклор өзіндік көркем әдіс, бейнелеу тәсілдер мен көркемдеуіш құралдар жасап, орнықтырды. Бұл процесте ол ежелден келе жатқан ұғымдар мен нанымдарды, мифтер мен басқа да ескі жанрларды пайдаланып, оларға басқа сипат дарытты, эстетикалық міндет артты. Сөйтіп, алғашқы қауымға тән мифтік сананың жемісі көркем құралға айналды, бейнелілікке және метафораға негіз болды. Осы жолда көркемдік шарттары қарапайымдылықтан күрделілікке ойысты, саналы, мақсатты қиял пайда болып, ғажайыптық сипат алды, утилитарлық функция эстетикалыққа ауысты, осының нәтижесінде фольклор поэтикасының қалыптасуы, оның кейінгі заманда әдебиетке енуі, әдеби поэтикаға негіз болуы заңдылыққа айналды. Көркем фольклорлық жанрлар туып, қалыптасты, ертегілер, жырлар, дастандар, ең алдымен, эстетикалық, сейілдік, содан соң тәрбиелік, т.б. мақсат тұтты. Фольклорды өнер етіп көрсететін басты белгілері мыналар: романтикалық әдіс пен типтендіру, тұтастану процесі, кейіпкерлерді суреттеу тәсілдері, жалпылық пен формулалықтың қатар жүруі, импровизацияның айрықша көрінуі, шығармалардың тұрақты композициясы мен өзіндік стилі, фольклорлық уақыт пен кеңістік, әлеуметтік утопия, т.т. Бұлар фольклорды сөз өнері етіп, әдебиетке жақындатса, енді бір ерекшеліктер бұл екеуін алшақтата түседі. Мәселен, фольклордың байырғы ұғымдармен, түсініктермен, әдет-ғұрыппен байланысы, фольклорлық сана мен ойлау, индивидтік тілдің жоқтығы, даралық портреттің болмауы, іс-әрекеттің біржақты әрі дереу істелуі, кейіпкердің ғажайып туып-өсуі, оның ғаламат қасиеттерге ие болуы әдебиетке тән емес. Бірақ бұл айтылғандар фольклордың өнер екенін жоққа шығара алмайды. Оның үстіне, фольклордың шындықты суреттеуі, тарихты қамтуы, қиял мен болмыстың арақатынасын өзгеше өруі, сондайақ фольклор шығармаларының орындалу мақсаты мен мәнері, тыңдаушылардың фольклорлық туындыға, ондағы іс-әрекеттерге көзқарасы - бұлар да фольклорды сөз өнері ретінде көрсете алады. Сонымен, фольклордың өзіндік табиғаты оның теориясына да өзгеше сипат береді. Фольклор теориясы, ең алдымен, оның әр кезде атқаратын әртүрлі қоғамдық-тұрмыстық міндеті мен танымдық, тәрбиелік және эстетикалық функцияларынан, мақсаттарынан туындайтын мәселелерді қарастырады. Бұлардың ішінде ең бастылары, әрине, фольклорлық дәстүрмен тығыз байланысты. Фольклорлық дәстүр дегеніміз - қалыптасқан шығармашылық әдістің жалғастығы, ал әдебиеттегі дәстүр дегеніміз бұрынғы тәжірибені жаңғырту болып табылады. Дәлірек айтар болсақ,

фольклордағы дәстүр - бұрынғы тәжірибені өзгертпей қабылдау әрі жалғастыру, ал, әдебиеттегі дәстүр - бұрынғыны сол қалпы ала салу емес, соны өзгерте дамыту.

Мәселен, Абайды алайық, ол өзіне дейінгі бүкіл ақын-жыраулардың мұрасын бойына сіңірген. Асан, Шалкиіз, Бұқар, Дулаттар болмаса, Абай да болмас еді. Бірақ Абай оларды сол күйінде қайталаған жоқ, олардың мұрасын бойына сіңіріп қана қоймай, ол өзі қабылдаған нәрсені елге қайтадан, мүлде жаңарған түрінде берді ғой. Міне, әдебиеттегі дәстүр дегенді осылай түсіну қажет. Ал, фольклордағы дәстүр мұндай мақсаттан аулақ, онда бір шығарманың ертеде айтылған нұсқасы жаңадан жырланғанның өзінде алғашқыдан алшақ кетпейді. Фольклорда нұсқалардың болатын бір себебі - осы. Фольклор теориясының маңызды бір мәселесі - көркемдік әдіс, соған байланысты кейіпкерді суреттеу тәсілі. Осы тұрғыдан келгенде, фольклор романтикалық типтендіру әдісін қолданып, кейіпкерді суреттеуде дәріптеу мен әсірелеу түрінде келеді де, оқиғалар бір кейіпкердің маңайына шоғырланады, сөйтіп, іс-әрекеттер бір бағытта өтіп жатады, ал уақыт кері шегерілмейді... Осы айтылғандардың бәрі сөз өнеріне айналған көркем фольклорға қатысты. Фольклор теориясы дегенде, бұлардан басқа да аспектілер бар екенін айту керек. Солардың бастылары: сюжеттердің контаминациясы, жанрлардың синкреттілігі, фольклордағы импровизацияның рөлі мен орны, фольклордың тарихқа, шындыққа қатынасы, ұлттық ерекшеліктер мен типологиялық сюжеттер, фольклорлық сана мен орындаушының ара-қатынасы, т.т. Міне, осы қасиеттері арқылы фольклор әдебиетке жақындайды, бірақ ол - әдебиет емес. Ежелден келе жатқандықтан фольклор жоғарыдағы өнерге тиесілі белгілерді әдебиеттен бұрын өмірге әкелген, пайдаланған. Сол себепті де фольклор әдебиеттің бастауы деп түсініледі, ол әдебиеттің өзі бола алмайды. Әрбір фольклорлық шығарма дәстүрге негізделген, халыққа кең тараған, нұсқалары бар, ауызекі айтылатын, авторсыз туынды. Ал, әдебиет туындысы - авторлық мәтін, онда автордың қайталанбас қолтаңбасы, өз стилі бар, оның нұсқалары болмайды. Автордың әр кейіпкері - дара, өзіне ғана хас мінез-кұлқы бар, сөйлеу машығы бар тұлға. Жалпы, фольклордың жинақтау мен шарттылықты пайдалану мүмкіндігі авторлық әдебиетке қарағанда молырақ, бірақ фольклорда бұлар қалыптасқан дәстүр аясында қолданылады.

Фольклор мен әдебиеттің өзара қарым-қатынасы, проблемасы теориялық, тарихи-әдеби мәні бар мәселе. Жалпы алып қарағанда, көркем әдебиетті басқа өнердің түрінен бөліп алудың өзі оның сан қырлы, мол арналы екендігін танытады. Сол арналардың бірегейі-халық жадында сақталған мол мұра - фольклор. Әдебиет пен фольклордың тарихи өзара байланысы әлем әдебиеті дамуының ең бір мәнді заңдылығын байқатады. Сондықтан фольклор проблемасы әдебиеттің теориясы мен тарихын жасауда, қаламгердің шығармашылық мұрасын игеруде көрнекті орын алады.

Әр дәуірде әдебиеттің фольклорға бет бұруы, күрделі тарихи заңдылықтардың ашылуы, ақын-жазушылардың, фольклордың нақты тарихи мәнді кезеңдеріне назар аударуы, оның басты бір ұлттық ерекшелігін, халықтығын танытудағы бірден-бір құрал болғандығын ешкім жоққа шығара алмайды. Әрине, фольклор мен әдебиет өзіндік екі эстетикалық жүйе болғандықтан, шындықты танудың көркемдік тәсілі, оның жасалуы екеуінде бірдей емес. Сол себептен де фольклор творчестволық ерекше формасы деп танылады. Өйткені әдеби дәстүрдің

фольклорлық дәстүрден терең айырмасы бар. Әдебиет тарихы көрсеткендей, әдебиет пен фольклор арасындағы өзара әсер ету процесі үнемі бірқалыпты, бірдей формада өткен жоқ. Кей дәуірлерде бұл байланыс жанданып белсенді түрде жүрсе, бірде бәсеңдеп отырды. Осыған сәйкес, әрбір ұлттық фольклор мен әдебиет өздерінің қатынас жүйесін, яғни жалпы заңдылықтардан туындаған өзіндік даму процесін қалыптастырды.

Міне, осы әрі ғылым, әрі өнер фольклорды бүге-шігесіне дейін зерттеуге бар өмірін сарп еткен ғалымдар аз емес. Фольклор туралы, соның ішінде қазақ фольклоры туралы ғылыми еңбек жазып, артына мол мұра қалдырғандардың қатарына М.О.Әуезов («Әр жылдар ойлары», «Қазақ әдебиетінің тарихы»), Қажым Жұмалиев («Қазақ эпосы мен әдебиеті тарихының мәселелері»), Мәлік Ғабдуллин («Қазақ халқының ауыз әдебиеті»), Әуелбек Қоңыратбаев («Қазақ эпосы мен түркология», «Қазақтың «Қозы Көрпеш» жыры туралы», «Қазақ фольклорының тарихы»), Мәтжан Тлеужанов («Ел әдебиеті», «Халық тағылымы»), Тельжан Шонанұлы сынды ғалымдарды жатқызуға болады. Ескі мұраны игеру туралы мәселе Қазақстанда әсіресе, жиырмамыншы жылдардың бас кезінде көтерілді. Тельжан Шонанұлы фольклор тарихы, оның жай-күйі, болашағы туралы сансаналы ой қозғап отырды. Мәселен, «Қазақ халық ауыз әдебиеті» [«Литературный Казахстан», 1926, № 2] мақаласында бұл әдебиетті жасаушы халық екендігін, сандаған өнер иелерінің ел арасынан шығатынын айта келе: «Институтта әлі басылмаған 150 ертегі мен әртүрлі ауыз әдебиетінің ерекшеліктері бар. Осы байлықтың арасында Кеңес өкіметі кезіндегі қазақ фольклорының жәдігерлері баршылық.

Қаламгер өз мақаласында халық ауыз әдебиетінің көкейкесті мәселелерін сөз етеді. Сонымен қатар, қаламгер қазақ фольклорында батырлар жыры үлкен орын алатындығына тоқтала келіп: «Батырлық эпостарда батырлардың ер жүректігін, халқының қамын жейтін азаматтар туралы айтылады. Әр эпос қазақ тарихының кезеңін немесе тарихи тұлғаларды суреттейді. Осы образдарды дәріптеумен, қазақ шаруаларының байларға деген шыдамдылықтарының, құрмет сезімінің пайда болуын көздейді, сонымен қатар эпостарда қарапайым халықтың өздерінің құқықтары үшін күрескендері туралы да бар» [1,85] дей келе, мысал ретінде «Ер Сайын» эпосы мен «Қамбар батыр» эпосынан нақты үзінді келтіре отырып, қазақ халқында кластық бөлініс, құл, құл иеленуші, бай, кедей болғанын, алайда кедейлер класы өздерінің мұндарын батырлар жырлары арқылы, шығармашылық арқылы көрсете білгендерін және әр эпос 2000-5000 өлең жолдарынан тұратынын сөз етеді. Және де батырлар эпостарынан, әдет-ғұрып, салт-дәстүр лиро-эпостар өзгеше. Мысал ретінде «Қозы-Көрпеш – Баян сұлу» (Тверитиннің аудармасы), «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» т.б. мысал келтіруге болады. Осы эпос біздің опералық театрымыздың ең алғаш қойылымы. Осы эпоста да Қодар құлдың күресі суреттеледі. Потанин көп зерттеулерінің арқасында «Қозы-Көрпеш» жырын монғол Гесерладасынша орыс жырларына жақындастырады. Иван Годинович және Данило Ловчанин ертегісін, Гесерді, Қозыны Кошейге ұқсастырады дей келе, Телжан Потаниннің бұл пікіріне келіспей, Қозы-Көрпештің ежелден келе жатқан эпос екендігін айтады. Қорыта келсек, әр елдің өз қаһарманы бар, өзіне тән туасылы қасиеті бар және халық ой-арманынан туған дүниенің, өзіндік табиғатын тез арада

түсіне білген - Телжан ойымен біздің қосылмасқа шарамыз жоқ. Телжан Шонанұлы ертегінің басты қасиеттеріне де тоқталып өтеді. Ертегінің басты қасиетінің өзі ешнәрсеге ұқсамайтын өзгеше оқиғаны беруінде.

Мұнда тыңдаушыны еліктіру, қызықтыру мақсатында тіпті кейбір өмірдегі шындық оқиғаларға мүлде таңғажайып іс-әрекеттер қосылады. Мәселен, шыншыл ертегілерде кездесетін тазша бала айла-тапқырлығымен, ақылдылығымен хан, уәзір немесе басқа да зұлым күш иелерін әжуа-күлкі ете отырып, кек алады. Яғни, алғыр, айлакер тазша – халық қалаған қаһарман. Тазшаның іс-әрекеті арқылы халықтың жауыздыққа, үстемдікке деген қарсылығын бейнелейді. «Мефистофель секілді Алдар-көсе өзінің ирониясымен ақылдылығымен ерекше. Ол байлардың дүниеқұмарлығын, ессіздігін әшкерелейді. Жиренше мен Қарашаш, хан озбырлығына шыдаған кедейлер, қиын жұмыстарды орындай алатын, қиыншылықтардан шыға алатын кейіпкерлер.

Мазмұны әр түрлі болғанмен, барлығында да өмір, тұрмыс-салт, өткен ғасырдың қоғамдық қатынастары және халықтың мұны жайлы айтылады», - деп ертегі жанрына тоқталып өтеді. Әрі қарай өз ойын тарқата келіп: «Каждый род казахского фольклора богат и обширен. Одних загадок собрано Институтом нацкультуры около 1000 штук. В фольклоре нашли отражение все своеобразные стороны жизни казахов казахов, поэтому мы встречаем здесь жанры, отсутствующие у многих народов, например, публичные состязательные песни, представляющие собой, повидимому, зародыши сценического, актерского искусства. На месте прежнего фольклора возникает современный советский фольклор. Мы имеем уже песни, пословицы, загадки, прозаические сказания-новеллы, состязательные песни и др., как жанры советского фольклора. Гражданская война, конфискация баев, передел пахотных и сенокосных угодий, соцсоревнование и ударничество, новые люди-все это нашло отражение в советском фольклоре»[1,88] - дейді.

Ертегі мен аңыз-фольклордың аса бай жанрлары. Сондықтан да Телжан ертегіде ешнәрсеге ұқсамайтын өзгеше оқиғаны бере алатын, халқымыздың өлмейтін рухын, биік мұратын бере алатын жанр деп қарастырады. Жалпы, фольклорлық жанрлардың бәрі халықтың тарихымен, болмысымен қатысты болады. Фольклорлық элементтер әдебиетке енгенде өзгеріп, түрленеді. Сөйтіп, фольклорлық жанр мен сюжеттер әдебиетпен көпқырлы үндестікте бола отырып, өзінің көркемдік қасиетін, қолдану аясын, өміршеңдігін кеңейте береді. Негізсіз әдебиет болмасы хақ, сондықтан да Телжан Шонанұлы әдебиетіміздің бастау көзі болған фольклор туралы қалам тартуы, ескіні дәріптеп жаңаны құптағандығы деп түсінеміз. Сыншы жалпы қазақ халық ауыз әдебиеті туралы ғана емес, сонымен бірге ауыз әдебиетінің жекеленген үлгілері туралы да өз пікірлерін білдіріп отырған бұл салада Телжан Шонанұлының «Қазақ әдебиеті» 1935 жылы 9 мамырда «Қыз Жібектің шығарушысы» туралы атты әдеби-сын мақаласы шықты. Осы аталмыш мақаласында «Қыз Жібек» жырының бізге қалай жеткендігі туралы және оны кім шығарғандығы жөнінде көңілге қонымды жауап береді. ...Міне, осындай мақалаларынан байқасақ, Телжан жас кезінен әдеби шығармаларға ден қойып, жастайынан халық ауыз әдебиетімен сусындап өскендігін аңғартады.

Қорыта келе, Телжан халық ауыз әдебиеті түрлерінің қайнар көзі болып келген, жыр-дастандардың жанашыры болды, болашақ ұрпаққа мұра ретінде қалған халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, бастырушы және оны таратушы қауымға баға бере отырып, өзіндік ой-тұжырымын жасады. М.М.Тлеужанов ауыз әдебиеті үлгілерін жинауды алғашқыда жалғыз өзі бастаған. Өзі ел аралап, ескі мұраларды жинастырды, жыр-аңыздарды көнекөз қариялардан магнитофон таспасына жазып алады. Соңынан бұл істі студенттері жалғастырады. Сол жинақталған материалдарды М.Мақсымұлы «Батыс Қазақстан фольклоры» деген атпен құрастырып, алты том жинақ етіп шығарады. Осы бағытта саналы ғұмырын ауыз әдебиеті үлгілерін зерттеуге, жинауға арнаған ғалым, өзіне, бәрімізге тағы бір тақырыпты табуға жол ашты. Ол тақырып «Халық педагогикасы» болатын. Бұл бағытта «Халық тағылымы» [Алматы, «Рауан» 1996] атты еңбегі жарық көрді.

Ол еңбегінде халықтық педагогиканы халық ауыз әдебиетімен тығыз байланыста сөз етеді. Барлық тәлім-тәрбие салаларын айта отырып, қазақтың халықтық педагогикасының негізгі шарттарын қамтыды. Қазақ халқының тәлімдік мәні зор ой-толғаныстары бесік жыры мен батырлық эпостарда, ертегілер мен аңыздарда, шешендік сөздер мен айтыс-термелерде, мақал-мәтелдерде көптеп кездеседі. Мұндағы ұрпақ тәрбиесінің негізгі түйіні адамгершілік, имандылық, ақыл-ой, еңбек, эстетика, дене, отбасы тәрбиесіне байланысты мәселелерге келіп тіреледі. М.Мақсымұлы «Қазақ тағылымы» деген ғылыми еңбегінде қазақ халқының өмір тіршілігі, кәсібі, тұрмыс-салт, әдет-ғұрыптары туралы қысқаша мағлұмат беретін «Ақсақалдық мектеп туралы», «Әжейлер, қызкеліншектер тағылымы», «Шешендер, билер тағылымы», «Қазақ халқының ұрпақ туралы ойлары» т.б.атына мазмұны сай мақалаларды жүйеледі, енгізді. Осындағы «Шешендер мен билер тағылымы» деген бөлімнің үлкен танымдық, тәрбиелік мәні бар. «...Олардың аузына бар халық қарады, тағылымды алды, олар үлгілі сөздер айтып, жөн-жосық жасады», - дейді және өзі жанжақты көп зерттеген Сырым өнегесін үлгі етеді [2.58].

XIX ғасырдағы Еуропа оқымыстылары қазақ халқының әдет-ғұрыптары және мәдени тарихымен таныса келіп: - Бұл ел тосын, жұмбақ, қызық ел!- деп атаған. Бұлар көшпелі тұрмыспен, мал шаруашылығы-мен шұғылданады, жартылай отырықшылыққа бейімделген, бай ауыз әдебиеті, музыкасы бар, өмірге төзімді халық деп санаған Ресей ғалымдары.

Әдебиеттер тізімі

1. Т.Шонанұлы.Қазақ халық ауыз әдебиеті. Литературный Казахстан №2. - 1926ж.
2. Т.Шонанұлы. Қыз Жібектің шығарушысы туралы. Қазақ әдебиеті, 1935 ж.
3. М.М.Тлеужанов. Ел әдебиеті. Алматы, 1992 ж.
4. С.Әбішқызы, Ж.Сарманов. «БАҚ және Ұлттық тәрбие». 2004 ж.
5. Өтешова.Б.«Ұлт ұрпағының дүниетанымын халық тағылымдары арқылы дамыту». - 2007 ж. /42- 43 бет. 118-бет/. Алматы-/168 бет.С/
6. С.Ғаббасов. «Халық педагогикасының, негіздері». - Алматы. 1995 ж. /1.3.7.бет, 26бет/.
7. <http://www.enu.kz> Қ.С.Құлманов Асыл мұрамызды игерудің мәні мен мағынасы. Астана қ., Қазақстан.

ВКЛАД НЕЗРЯЧИХ МУЗЫКАНТОВ В КУЛЬТУРУ

Дәшөнова А.М., Мужчиль М.Д.
Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Музыка является важной частью в жизни незрячих людей. Не менее важен и тот вклад, который они внесли в культуру.

Задача данной статьи – рассмотреть наиболее значительные фигуры незрячих музыкантов в истории и современности.

Как гласит легенда, древнегреческий поэт и певец-аэд, создатель «Илиады» и «Одиссеи» Гомер был слепым. Также слеп был легендарный древнекитайский музыкант 6 в. до н.э. Ши Куан, обладавший чудодейственной способностью играть на чжэне подчинять себе природные силы.

Бива хоши, средневековые японские странствующие жрецы-лютнисты, в основном были слепыми. По преданию, «они брали на себя широкий спектр функций, включая поэзию и пение песен, профилактику чумы и духовное очищение»[1].

В Украине большинство странствующих музыкантов-кобзарей, исполнителей эпических песен, были слепыми. Кобзари обладали огромным моральным авторитетом в народе, их творчество – один из важнейших факторов национальной идентичности Украины [2].

Многие бродячие ирландские исполнители на арфе, волынке и других инструментах, создававшие музыку для традиционных ирландских танцев, также были слепыми. До нас дошли имена этих талантливых музыкантов, среди которых Харпер Турлоу О'Кэролан, Эогейн О'Кианайн, Николас Далл Пирс и др.

В Европе в глубь веков уходит традиция исполнения на органе слепыми музыкантами. Итальянец Ф. Ландини (14 в.), испанец А. де Кабесон (16 в.), англичанин Д. Стэнли (18 в.), великий немецкий композитор И.С. Бах в конце жизни потеряли зрение, но успешно продолжали свою музыкальную деятельность.

Слепой казахский народный композитор-кюйши, домбрист Есжан (вторая половина 18 в. – не ранее 1836 г.) был одним из учителей великого Курмангазы.

Казахская поэтесса, акын-импровизатор Ажар Журтыбайкызы (ок. 1865 – начало 20 в.) в семилетнем возрасте потеряла зрение. Она состязалась в айтысах с певцами-импровизаторами Жапаром и Уахитом. Состязание с Уахитом признано одним из лучших образцов импровизаторского искусства [3].

Велика роль незрячих музыкантов и в современной культуре.

Огромную известность и популярность во всем мире получило творчество слепых американцев. 13 октября 1909 г. в США родился слепым Арт Тэйтум, ставший впоследствии выдающимся джазовым пианистом и композитором. О его феноменальной технике ходят легенды. Его мастерством восхищались С. Рахманинов, В. Горовиц, О. Питерсон и многие другие.

В 1939 г. в США появилась популярная, существующая до наших дней группа «The Blind Boys of Alabama». Как сказал один из ее участников Эрик МакКинни,

«за многие годы своего существования «The Blind Boys of Alabama» доказали, что инвалидность не является главным препятствием, у всех нас есть ограничения. Дело не в том, что ты не можешь сделать, а в том, что ты делаешь». Источник: <https://specialviewportal.ru/articles/post601>

США – родина Рэя Чарльза, которого часто называют королем соула и джаза и Стиви Уандера - одного из самых известных певцов в мире, которого включают в списки лучших вокалистов всех времён.

Выдающимися слепыми музыкантами нашего времени, родившимися в Индии, являются скрипач М. Чандрасекаран (род. в 1939 г.), представлявший свое творчество на многих международных музыкальных фестивалях, и популярный композитор, автор музыки к 150 голливудским фильмам Р.Джайн (1944 – 2015), неоднократно представлявший к отечественным наградам за свою творческую деятельность.

Одним из самых популярных музыкантов мира является потерявший зрение в детстве итальянский певец-тенор, мультиинструменталист, владеющий игрой на фортепиано, флейте, кларнете и саксофоне, композитор, продюсер Андреа Бочелли. Его учителем был знаменитый оперный певец Франко Корелли. Будучи обладателем красивейшего оперного голоса, А. Бочелли выступал в крупнейших оперных театрах мира — Карнеги-холле, Венской опере, Метрополитен-опера и др. В равной мере он является одним из виднейших представителей поп-культуры. Смешение в его творчестве двух основных направлений в музыке – классического и эстрадного - сделало его одним из выдающихся представителей того направления, которое получило название классического кроссовера.

Незрячий от рождения японский пианист и композитор Нобуюки Цудзии (род. в 1988 г.) выступает на лучших сценах мира, с лучшими мировыми оркестровыми коллективами, блестяще исполняя произведения Моцарта, Бетховена, Шопена, Листа, Чайковского, Рахманинова и др. В 2009 г. он сенсационно выиграл главный приз Конкурса пианистов имени Вана Клиберна. Как высказался об игре пианиста один из членов жюри конкурса: «Особенность его исполнения — это звук. Он имеет глубину, цвет и контрастность, подлинная музыка».

Олег Аккуратов (род. в 1989 г.) – блестящий пианист-исполнитель академических произведений и джазовый музыкант – инструменталист и вокалист. Страдая с рождения полной слепотой, талантливый молодой человек смог получить прекрасное музыкальное образование и стать лауреатом многочисленных международных конкурсов и фестивалей.

Он выступал на одной сцене с мировыми звездами - Монтсеррат Кабалье, Хиблой Герзмавой, Ильдаром Абдразаковым и др. С 2013 года музыкант активно сотрудничает с выдающимся российским джазовым музыкантом Игорем Бутманом.

Музыка для Олега Аккуратова стала проводником в человеческий мир, любовью и делом всей его жизни. Как говорит О. Аккуратов: «Даже когда я не играю музыку, она все равно со мной. Музыка – это моя душа, мой язык, мои чувства, это мой мир. Музыкой я живу, дышу и дорожу» [4].

Творчество южнокорейского исполнителя на ударных инструментах Кюнхго Чона стало настоящим прорывом в плане участия незрячих музыкантов в

концертно-исполнительской деятельности. Как пишет А. Елишкина: «До недавнего времени музыкантам с инвалидностью были открыты практически все инструменты и жанры, кроме, пожалуй, одного — участия в оркестре». Но южнокорейскому музыканту страстно хотелось стать членом оркестрового коллектива. «При поддержке отца ему удалось создать уникальную тактильную палочку Naptic Baton, которая преобразует движения дирижера в вибрации...палочка анализирует движения дирижера и передает сигналы на специальные приемные устройства...Датчики преобразуют сигналы в вибрации и гудение, которые позволяют музыкантам улавливать не только ритм, но и движение палочки в воздухе» [5].

Молодой 23-летний казахстанский певец и композитор Кенжебек Нурдолдай после перенесенного в младенчестве заболевания практически ничего не видит. Он окончил специализированную школу-интернат в Караганде, учился в колледже искусств имени Таттимбета.

Обладатель прекрасного голоса, Кенжебек играет на фортепиано, домбре, гитаре, осваивает музыкально-компьютерные программы. Прекрасные музыкальные данные, самоотдача в профессиональном становлении, душевная чистота принесли Кенжебеку заслуженный успех на многих конкурсах и во многих концертных программах. Его творчество неуклонно набирает популярность в социальных сетях. Цели у Кенжебека самые амбициозные. Он мечтает о мировой известности. Как говорит он сам: «Самое главное в таланте - это возможность повлиять на людей, хотя бы на одного. Но, если честно, хочется влиять на миллионы. Я, например, верю, что стану гением своего времени» [6].

Успехи и достижения незрячих людей в сфере музыкальной деятельности впечатляющи и вдохновляющи. Миллионам людей на Земле они дарят радость творчества, общения с талантом, красотой и гармонией.

Однако еще больше в процессе занятий музыкой незрячие люди приобретают сами. Музыка, являющаяся отражением мира в звуковой форме, становится для них важнейшим каналом связи с миром, способом его освоения. Мы считаем, что занятия музыкой как специфическим, звуковым способом отражения человеческого бытия и важнейшим контекстом формирования пространства личности крайне необходимы для всех людей.

Однако они вдвойне необходимы для людей незрячих – независимо от того, наделены они музыкальным талантом или нет, планируют заниматься музыкой профессионально или нет, мечтают о мировой известности или видят себя в качестве обычного преподавателя самой обычной музыкальной школы. Попадая в мир музыки, они попадают в мир свободы, в мир, где, по словам японского музыканта Нобуюки Цудзии, нет преград. В этом мире для них нет ограничений, в этом мире они имеют возможность безграничного самовыражения и творчества. Здесь все на равных – и зрячие и незрячие. Самые талантливые и целеустремленные имеют возможность взойти к высшим уровням человеческих достижений, раздвинуть горизонты человеческого бытия, стать Личностью, оставившей неизгладимый след в истории. И абсолютно все имеют возможность через музыку ощутить красоту и сложность мира, осмыслить свое место в нем, найти в ней утешение и подпору.

Актуальнейшая задача сегодняшнего дня – поиски эффективных путей приобщения незрячих людей к музыке как важному контексту их человеческого становления и самореализации.

Список литературы

1. Бива хоши. - <https://translated.turbopages.org>
2. Кобзарь - <https://ru.wikipedia.org>
3. Ажар Журтыбайкызы/ - <https://ru.wikipedia.org>
4. Интервью с Олегом Аккуратовым: «Музыкой я живу, дышу и дорожу». - <https://jazzpeople.ru>
5. Епишкина А. Когда душа поет: незрячие исполнители, композиторы и настройщики. - <https://specialviewportal.ru>
6. Евдокименко К. Не тот уровень. - <https://time.kz>

ӘОЖ 16

БАЛА БОЙЫНДАҒЫ АГРЕССИЯ

Есболат А.А., педагогика және психология, 4-курс

Ғылыми жетекшісі: Толеуханова А.Д., сениор лектор, педагогика магистрі
С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан
aybar.yesbolat.02@bk.ru

Адамдардың рухани қызығушылықтары мен талаптарын жетілдіру үшін қоғам қарама-қайшы құбылыстармен белсенді күресуі тиіс. Қоғамда бала арасында кездесетін жағымсыз құбылыстармен күресуге барлық еңбек ұжымдары, қоғамдық ұйымдар және қоғамның барлық азаматтары ат салысулары қажет. Еліміздің болашағы өсіп келе жатқан жас ұрпақтың қолында, сондықтан да білімді де, тәрбиелі бойында иманы бар жастарды тәрбиелеу қоғамның міндеті. Бұл мақалада негізгі және өзекті мәселелерді қарастырылып,шынымен де бар-жоғын білу үшін зерттеу жұмыстары жүргізілген. Зерттеу нәтижесінде мақалада талқыланған мәселелер біздің елімізде әлі де бар және өршіп тұр деген қорытынды жасуға болады.

Түйін сөздер: Бала, агрессия, жанама, физикалық, негативизм, тітіркену, түрлер, факторлар, тұлға, зерттеулер, ғалымдар,алдың-алу.

Бала агрессиясының алдын алушы ең қажет жандар ол – олардың ата-аналары. Сондықтанда, бала тәрбиелерде, өсірерде онымен әңгімелесу, қамқор болу, қажеттілігін қанағаттандырып отыру қажетті. Бала агрессивті мінез-құлық мәселесі осы жас санатына қандай да бір қатысы бар адамдарда аса қызығушылық тудырады.

Атақты психолог А.Басстың пікірінше «Агрессия – бұл басқа адамдарға нұқсан келтіретін және үрей тудыратын кез-келген әрекет». Қазіргі таңда адамдардың көпшілігі агрессия бейім болып барады. Сонымен қатар, агрессия жылдан жылға жасара түсуде. Сондықтан Бала агрессиясы біздің жағдайымыздың бүгінгі өзекті мәселесі. Агрессия бала кезден пайда болатын болса, ол тұлғаның

психологиялық дамуының сәтсіздіктеріне әкеліп соғады. Еліміздің келер ұрпақтарды тәрбиелеу мен оларға білім берудегі маңызды бағыттардың бірі – балалар мен жасөспірімдерге қатысты психологиялық және педагогикалық жұмыс жүргізу. Сонымен қатар, қазіргі кездегі қоғам алдына қойылған негізгі міндеттердің бірі – жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыру.

Болашақта адамгершілікке, әділдікке, баянды өмірге толы қоғам құру үшін оның негізі – балаларға барлық жағдай жасау керектігі тағы да паш етіледі.

Адам құқығы бала құқығынан басталады. Қазақстан Республикасының конституциясының 27-бабында: «Неке мен отбасы, ана мен әке және бала мемлекеттің қорғауында болады. Балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу – ата-ананың етене құқығы әрі міндеті...»деп айтылып кеткен [1]. Балаларға қатысты барлық іс-әрекеттерде, мейлі ол әлеуметтік қамсыздандыру мәселелерімен айналысатын мемлекеттік, не жекеменшік мекеме болсын, соттар, әкімшілік немесе заңнамалық органдар болсын, баланың асыл мүдделерінің қамтамасыз етілуін басты назарда ұстауы тиіс. Өкінішке қарай, бұл қағидалар барлық елде, барлық жерде бірдей тиісті деңгейінде орындалмайды.

Агрессия мен зорлық-зомбылық-бұл ең үлкен проблемалар қазіргі қоғам соқтығысуда. Әлеуметтік-экономикалық өмір сүру жағдайларын жақсартуға, жастарды тәрбиелеу тәжірибесін жақсартуға қарамастан, жан-жақты білім, сөз және ой бостандығы біз барған сайын артып келеміз біз қоғамдағы агрессивті мінез-құлықты байқаймыз. Бұқаралық ақпарат құралдары күн сайын балаларға қатысты зорлық-зомбылық, зорлық-зомбылық туралы ақпарат таратылады, кісі өлтіру. Агрессия мен дұшпандық туралы зерттеулер 1930 жылдары басталды және бұл жағымсыз эмоциялар қоғамның тыныштығы мен бақытына қалай әсер етеді, психологтар агрессияны зерттеуге үлкен қызығушылық танытты. Психологияда агрессия ретінде әкелуі мүмкін бірқатар әртүрлі мінез-құлықтарға жатады өзіне ғана емес, сонымен бірге айналасындағыларға физикалық және психологиялық зиян келтіру.

Ғалымдар агрессияны қолдануы ең көп қолданылатындардың бірі деп санайды күрделі мәселелерде адамда туындайтын мәселелердің танымал шешімдері мен жағдайлары. Бұл қиын жағдайлар адамдардың психикалық жағдайын тудырады олар күресуі керек шиеленіс. Агрессивті әрекеттер белгілі бір маңызды мақсатқа жетудің құралы бола алады. Олар сондай-ақ кез келген қанағаттануды ауыстырудың жолы болуы мүмкін бұғатталған қажеттіліктер, психикалық разряд. Сондай-ақ агрессивті әрекеттер өзін-өзі растауға және өзін-өзі жүзеге асыруға қатысты болды. Бүгінде агрессияның көптеген теориялары бар. Олардың ішіндегі ең танымалдары- К.Лоренц пен З. Фрейд. Теориялардың әрқайсысының өзіндік көзқарасы бар. Мен тоқтағым келеді

XX ғасырдың 60-жылдарында ұсынылған Басс-Дарки әдістемесі, қазіргі уақытта кеңінен танымал.

Басс-Дарки техникасы зерттеуге арналған агрессия мен дұшпандықтың негізгі белгілерінің көрінісі. Жеке тұлғамен өзара әрекеттесу кезінде болатын жағдайлар кіреді отбасы мүшелері, оқу кезінде немесе жұмыста. Тест негізгілерін зерттейді деструктивті тенденциялар, қарым-қатынастар, жағымсыз тәжірибелер, және сондай-ақ оқиғаларды бағалау. Бұл техниканың көмегімен сіз сандық түрде

жасай аласыз жеке адамда агрессивтіліктің әртүрлі көріністерін бағалау. А. Басс ұсынды реакциялардың екі түрін ажыратыңыз: сыртқы жағынан көрінетіндер белгілі бір адамдарға (ол бұл түрді "агрессивтілік" деп атады), сондай-ақ адамның жалпы сенімсіздігінен тұратын реакция айналасындағыларға.

Нәтижелермен мен талқылаулар. Жасөспірімдер ортасындағы агрессивті тенденциялардың артуы біздің қоғамның ең өткір әлеуметтік мәселелерінің бірін көрсетеді. Жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқына шағымдар жыл сайын көбірек пайда болады. Біз қоғамдағы жасөспірімдердің демонстрациялық және арандатушылық мінез-құлқы туралы көбірек естиміз. Олар ересектер әлемінің нормалары мен талаптарын байқамайды, басқа адамдардың негізгі құқықтарына қарсы әрекет жасайды. Жасөспірімдер импульсивті, ашуланшақ, ашуланшақ болады, қатты ашуланшақтық пен реніш сезімін сезінеді, адамдарға немесе жануарларға физикалық қатыгездік таныта алады, бөгде заттарды қасақана бүлдіреді, өтірік айтады, сабақтан кетеді немесе үйден қашып кетеді. Жасөспірімдердің мінез-құлқында ауызша агрессия ерекше орын алады, бұл тиімді сөйлеу қарым-қатынасының маңызды міндеттерін жүзеге асыруға кедергі болады: ақпараттың толық алмасуына жол бермейді, сұхбаттасушылардың бір-бірін түсінуіне кедергі келтіреді. Латын тілінен аударғанда "ауызша агрессия" термині "ұрысқан сөйлеу" дегенді білдіреді. Бұл термин соңғы онжылдықтардағы отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерде кеңінен қолданылады. Көптеген ғалымдар ауызша агрессияның анықтамасын тұжырымдауға тырысты, бірақ оның көріністерінің түрлері мен формаларын ескере отырып, "ауызша агрессияға" ғылыми негізделген анықтама беру қиын. Сондықтан "ауызша агрессия" ұғымы әлі күнге дейін бірыңғай анықтамаға ие емес. Жалпы алғанда, ауызша агрессияны ренжіту, жағымсыз эмоцияларды, сезімдерді немесе ниеттерді қорлайтын, дөрекі, белгілі бір сөйлеу жағдайында қолайсыз түрде ауызша білдіру ретінде анықтауға болады. Ауызша агрессия кез-келген логосферада кездесетін және қазіргі қоғамның ең өзекті және маңызды психологиялық-педагогикалық мәселелерінің бірін білдіретін әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде қарастырылады.

Баланың жеке басының дамуында отбасы үлкен рөл атқарады. Кәдімгі өмірде ата-аналар балаларын дұрыс тәрбиелеу және олармен қарым-қатынас жасау туралы ақпарат алуға мүмкіндігі аз. Сондықтан ата-аналарды мәселенің негізгі аспектілерімен таныстыру қажет. Сондықтан жасөспірімдер мінез-құлқындағы агрессивтіліктің көрініс беруінің де бірден-бір себебі жоғарыда келтірілген мысалдардан туындауы да ғажеп емес.

Агрессия мәселесін мазмұнды зерттеулердің жеткіліктігіне қарамастан, олардың өзіне және айналасындағыларға деген жағымды қатынасын қалыптастыру негізінде агрессиялықтың көріну дәрежесін төмендету, қоғам алдында тұрған білімдер жүйесінің негізгі міндеттерінің бірі. Зерттеудің өзектілігі жасөспірімдердегі агрессивтіліктің көріну себептерін ғана ашып қоймай, тұлғаның сол агрессиялыққа байланысты өз сана-сезімдерін, оның негізгі компоненттері мен өзіндік реттелуіне қатысты қайта өзгертумен туындайды. Жасөспірім шағында әрқашан қарым-қатынастағы кикілжіңдер, мазасыздану, тұлғалық даму мен мінез-құлықтағы ауытқулардың міндетті түрде кездесетіні ешкімге де құпия емес.

Жасөспірімдердің мінез-құлқындағы агрессия мәселесін зерттеген жұмыстарда (В.В. Ковалевтың, Л.И. Божовичтің, Г.С. Васильеваның, И.С. Конның, В.И. Зотовтың, М.М. Коченовтың, Л.Б. Филоновтың және т.б.) агрессиялықты талдауды мінез-құлық белсенділігінің ішкі субъективті жағы мен оның психологиялық мазмұны арқылы жасауды жүзеге асырды.

Жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлықтарының салдарынан оқытушы мен оқушы, құрбы-құрдастар арасындағы қарым-қатынас қиындайды. Үй ішімен және жасөспірім арасында өзара түсінбеушілік пайда болады.

Агрессивті мінез-құлық мәселесі қарастырылған ғылыми зерттеу еңбектерінің көптігіне қарамастан, әлі күнге дейін агрессивті мінез-құлық мәселесі теориялық және тәжірибелік жұмыстарды керек етеді. Жасөспірімдердің жағымсыз мінез-құлықтарын зерттеу және оларды түзету мәселесі кез-келген қоғамда бірінші дәрежелі сұрақ болып отыр. Осыған байланысты зерттеудің өзектілігі соңғы кезде ерекше қарқын алып отырған жасөспірімдердегі мінез-құлықтың бұзылуы, яғни агрессивтілік мәселесімен шарттанады.

Агрессия өзінің табиғатына байланысты басқа да мінез ауытқуларымен қатарласып жүреді. Әсіресе баланың агрессивті мінез көрсетуіне мазасыздану, астеникалық жағдай, стресс негіз болады. Сондықтан жасөспірімдерді агрессивті мінез көрсеткіштерін Л.Д. Малкованың «Астеникалық жағдайды бағалау шкаласы» әдістемесі, «Агрессияны бағалау» тесті, агрессияның түрін анықтауға арналған Басса-Дарки сауалнамасы, әдістерімен зерттедік.

Агрессияны зерттеуге қолданылатын әдістемелердің бірі – Басса-Дарки сауалнамасы. Бұл әдістеме көмегімен агрессияның көрініс беру формасын диагностикалау нәтижесін қарастырдым. Менің зерттеу жұмысымды жүргізуімде Өскемен қаласының С.Аманжолов студенттерінен сауалнама алынды. Бала зерттеу нәтижесінде мектеп оқушылары арасында вербальдық агрессия өте жоғары дамыған болып табылды. Ол әсіресе ұл балаларға тән, дегенмен агрессияның бұл түрі қыздар арасында да сирек емес екен. Екінші орында өкпелегіштік пен негативизм көрсеткіштері орыналды. Балаларда күдіктенушілігінің жоғары болуы заңды орынды нәрсе, ол үлкендік сезімнің орыналу және үлкендердің балалар көзқарасындағы қайшылықтардан туатын проблема.

Қорытынды: Бала агрессиясының алдын алушы ең қажет жандар ол – олардың ата-аналары. Сондықтанда, бала тәрбиелерде, өсірерде онымен әңгімелесу, қамқор болу, қажеттілігін қанағаттандырып отыру қажет. Елбасымыз «Бүгінгі жастарымыз қандай болса, Қазақстанның болашағы сондай болмақ» - деп айтпақшы, бүгінгі сәбиіміз қандай болса, ертеңгі жастарымыз сондай болмақ. Елімізде психологиялық «Дені сау», сыни тұрғидан ойлай алатын, көпшіл азамат тәрбиелеу үшін бала кезден психологиялық жағдайына ден қояйық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ерментаева А.Р. Студенттерді субъект-бағдарлы психологиялық дайындау: Психол. ... ғыл. ... докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Өскемен, 2008ж.
2. Феофанов О.А. Агрессия лжи. – М.: Политиздат, 1987. – 319с.

3. Генри Паренс. Агрессия наших детей. / Пер. с англ. – М.: Издательский Дом «ФОРУМ», 1997. – 160с.

4. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»): Пер. С нем. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 272с. (Библиотеке зарубежной психологии).

5. Румянцева Т.Г. Агрессия. Проблемы и поиски в западной философии и науке. Минск, «Университетское», 1991. -150с.

ӘОЖ 37

ҰЛТ БОЛАШАҒЫ – ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІНДЕ

Есимхан Роза

«Астана дарыны» дарынды балалар мен талантты жастарды анықтау және қолдау орталығының әдіскері, Астана қ., Қазақстан

Ұлттың негізі, кемел келешегі – ұрпақтар сабақтастығында жатыр. Бұл сабақтастық үзілген жерде ұлттың алтын арқауы да үзіледі. Ол ұлттың жойылуына әкелмей қоймайды. Қоғамдық-саяси өмірдегі атаулы өзгерістер қоғамның ұлттық және рухани дамуына да үлкен серпіліс әкелуде. Қоғам алдындағы басты міндет бәсекеге қабілетті, шығармашыл тұлғаны даярлау болып отыр.

Қазіргі кезде еліміздің білім беру ісінде өзгерістер болып жатқаны мәлім. Ал бүгінгі таңда мектептің, мұғалімнің ең қасиетті міндеті - рухани бай, жан-жақты дамыған, дарынды бойында ұлттық құндылықтар бар, сақталған жеке тұлғаны қалыптастыру. Рухани байлық ең алдымен әр халықтың ұлттық әдет - салты, мәдениеті, өнері және шыққан түп тамырында жататыны белгілі. Сол ұлттық құндылықтарды бүкіл адамзаттың өз ұрпағын тәрбиелеудегі білім берудегі озық ұстанымдармен байланыстыра отырып, әр баланың қабілетін, талантын ашып, өзіне - өзінің сенімін нығайтып, сан қилы өмірде аяғынан тік тұрып кететініндей түрткі жасауымыз қажет. Сол себепті барша ұстаздардың, ата-ананың, қоғамның міндеті әдет - ғұрпымызды, салт - дәстүрімізді жандандырып, ұлттық сана - сезімі жоғары тәрбиелі ұрпақты өсіру.

Қазақ халқының ағартушысы М.Жұмабаев «...Әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті», - деген. [1] Бұл үлкен міндетті орындауда ұстаздардың рөлі жоғары болу керек. Ол ең алдымен мұғалімнің даярлығына, оның іс - тәжірибесінің қалыптасып шындалуына байланысты. Ұстаз - баланың жеке тұлғасын қалыптастырушы, маңызды тәлім - тәрбие өнегесінің бастаушысы, жарқын үлгісі, бала қиялын самғатып, арманын көкке ұсындырушы басты тұлға. Бүгінгі жас өркеннің ертеңгі әлеуметтік - саяси қоғам мүшесі ретінде қалыптасуында тәлім - тәрбиенің маңызы зор екендігі белгілі. Ендеше қоғамдағы қол жеткен тәрбиелік жақсы дәстүр атаулыны пайдаланып, биік адамгершілік қасиеттерге баулу, тәрбиелеу - ұстаздың басты міндеті. Тәрбиеші жан-жақты жетілген білімді, әдістемелік шығармашылық шеберлік иесі, халықтық дәстүр, әдет-ғұрып пен салт - сана ерекшеліктерін әлеуметтік қарым-қатынастар түрлерін

кәсіби түрде меңгеруі тиіс. Әсіресе осы кәсіби білік дағдыларын шыңдауы оның ұстаздық тәжірибе жинақтауының ең басты алғы шарты болып табылады.

Келешекте біздің еліміз басқа тәуелсіз елдермен терезесі тең болып өмір сүруі үшін қазақ балаларын ешкімнен кем қылмай, мектеп қабырғасынан-ақ жан - жақты білімді, тәрбиелі етіп шығару үшін сынып жетекші ұлттық құндылықтарды басшылыққа ала отырып тәрбие жұмысын жүргізген абзал.

Қазіргі таңда мұғалім болу оңай жұмыс емес. Басқа ешбір мамандық адамға дәл мұғалімге қойылғандай талаптар қоймайды. Ерік - қайраты күшті, қазіргі заман талабында өмір сүре алатындай мінезге бай жас өспірімдерді қалыптастыру үшін мұғалімнің өзінің жеке басы сол талаптарға сай болу керек. Мұғалімнің жеке басында сөз бен істің арасында алшақтық болмау керек. Тәрбие кезеңдеріндегі оның өзіне тән заңдылықтарын сәтті жаңашыл тұрғыда шығармашылықпен пайдалану ұрпақ тәрбиесінің жемісті болуының ең үлкен кепілі болмақ.

Елдің ұлттық байлығының, Қазақстанның әрбір өңірінің әлеуметтік-экономикалық әлеуетінің маңызды құрамдас бөлігі бола отырып адами капитал тікелей ұдайы өндіріске ықпал етеді. Осы өндірісті қалыптастырушы-бүгінгі жас ұрпақ. Экономикалық табыс, түрлі деңгейдегі бюджеттердің толтырылуы, қоғамның құрылымындағы сапалық өзгерістер, өндіріс тиімділігінің артуы және ғылыми, техникалық, технологиялық, инновациялық жобалардағы жетістіктер, халық өмірінің сапасының деңгейі, осының барлығы адами капиталдың ұдайы өндірісіне байланысты.

Адами капитал сарқылмалы ресурс, басқа капитал түрлері тәрізді пайдаланудың ұзақ, алайда шектеулі уақыты бар. Ол сарқылғанға дейін ескіруі мүмкін. Бұл адами капитал иесінің өмір сүруіндегі уақыттық шектеулерге тәуелді. Алайда, Л.Вальрастың анықтамасы бойынша, адами капитал «мәңгілік, себебі оны әрбір ұрпақ өзі іспеттес өндіреді» [3]. Өкінішке орай, адами капиталдың негізгі элементі болып табылатын білім мен тәжірибе ұрпақтан-ұрпаққа толығымен мұрамен берілмейді. Білімді ұрпақ - ел ертеңі. Ел ертеңі бүгіннен басталатынын терең түсінген дана халқымыз ежелден «Бала - өмір жалғасы» деп біліп, бала тәрбиесіне ерекше көңіл бөлген. Егеменді еліміздің тірегі - білімді, тәрбиелі ұрпақ. Болашақта еліміздің мәртебесін көкке көтеріп, экономикасын дамытатын, бүкіл әлемге Қазақстанды паш ететін бүгінгі жас ұрпақ.

Адамды адам ететін қоршаған орта және тәлім-тәрбие десек, мектеп жасы балаларының тұлғалық ерекшеліктерінің қалыптасуына отбасы мен бірге мұғалімнің де рөлі ерекше.

Ұлттық құндылықтар арқылы тәрбиелеу дегеніміз-халықтың ғасырлар бойы жинақтап, іріктеп алған тәжірибесі мен ізгі қасиеттерін жас ұрпақтың бойына сіңіру баланың қоршаған ортадағы қарым - қатынасын, дүниетанымын, өнерге деген көзқарасын және соған сай мінез - құлқын қалыптастыру.

Бүгінгі жаһандану үрдісі жүріп жатқан жағдайда ұлттық мүдде, ұлттық тәрбие, ұлттық рухты сақтап қалу - үлкен міндет. Бұл орайда дайын материалдар, тұжырымдамалар, бағдарламалар өте көп, бірақ нәтиже шамалы. Оның себебі толық қанды, жүрек жарды жұмыс жоқтың қасы. Жас ұрпақты ұлттық құндылықтар арқылы тәрбиелеуде халқымыздың сан ғасырлық тәжірибесі бар екені даусыз.

Сондықтан сол мол тәжірибені пайдалану педагогика мен психологияны жете біліп қана қоймай, шығармашылықпен жаңашылдық көзқараспен еңбек етуге тырысып, ең бірінші жаны таза, рухани биік, адамгершілігі мол, халқына пайдасын тигізетін адам тәрбиелеу - сынып жетекшінің міндеті. Ғұлама Абайдың өсиеттерін жете түсініп, өз тәжірибесінде тиімді пайдалану.

Қазақтың философ ақыны Қадыр Мырза-Әли: «Барыңды күзет, арыңды күзет, өзіңді күзет», -деп барыңды бағалай біл деген. Ұлтымыздың ұлылары ұлт тәрбиесі туралы ойларымен саналыға сәуле түсіріп отырған. Әрине, менмен болудың да шегі мен шеті болады. Ұлтымыз оны да тереңнен болжай алған. «Ұлық болсаң, кішік бол», депті бабаларымыз. Осы қағидалы қасиетті бүгінгілер бұлжытпай орындаса қор болмасы хақ.

«Өзімнен басқа өр кім бар,

Бәрінде жеңдім дей көрме», – дейді Шәкәрім қажы.

Осы сөздің астарында өрліктің де, ездіктің де шегі болатынын әдемі айтқан. Кісілігінді жоғалтпа, кішілігіңмен ұлық бол деген басты философияны көз алдыңа келтіреді.

Ұлттық код дегеніміз – тек-тамырымызды білдіреді. Тегің жетесіз болса, тамырың шіріп жатса, қайыр қайсы. Осы тек-тамырды жаңа дәуірге бейімдегенде, заманға сай жаңаша ойлауға көшкенде соған орай, қызмет атқару кімге де болса парыз, әрі міндет. Осы істе өзгенің тозығын емес, озығын алып дәуірмен ұштастырған ұтады. Өткеніңе сергек қарау, ұлттық дәстүріңді бағалау– бұл да тәрбие құралы. Мұның бәрі алдымен мұғалімдерге жүктеледі.

Өйткені, ұстаз ұлттың бет-бейнесі, адамдықтың айнасы, абыройдың биігі. Содан да шығар, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының: «Мектептің жаны–мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектеп һәм сондай болмақшы... Жақсы мұғалім мектептің жанын кіргізеді», дейді де, кейбір мұғалімдердің оқыта білмейтініне кейістік танытып, «Өзі тыныш отырып, «Әй, оқындар!» деген мұғалімдерге жоламасқа керек. Олардан балалар еш білім үйренбейді. Оқырлық шағы зая кетеді», деп ақиқатты алға тартады.

Ұстаз қолында адам тағдыры, болашақ ел тағдыры тұрады. Сол себепті заман талабына сай шығармашылықпен жаңашылдықпен сан қилы тәрбие жұмыстарын жүргізу – ұстаздар қауымының басты міндеті екенін ұмытпауымыз керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. М.Жұмабаев «Педагогика», Алматы., 1992 жыл.
2. «Қазақстан» Ұлттық энциклопедиясы. 9-том. – Алматы, 2007 ж.
3. «АДАМ КАПИТАЛЫ – МЕМЛЕКЕТ ДАМУЫНЫҢ БАСТЫ ФАКТОРЫ» Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.
4. Керімбек Ғ.Е. халықаралық конференция материалы.
5. М.Жұмабаев «Педагогика», Алматы., 1992 жыл.

ЕРТЕ БАЛАЛЫҚ АУТИЗМНІҢ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫ ДИАГНОСТИКАСЫ

Әлібекова А.

Тенкебаева А.З., «Психология және коррекциялық педагогика»

кафедрасының сениор-лекторы

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан

Аутизм интеллектуалды жеткіліксіздік, саңырау, ерте балалық шизофрения, психопатия, сөйлеудің ауыр бұзылыстары, орталық жүйке жүйесінің резиденттік-органикалық зақымдануы, нейропатия, органикалық деменция сияқты Даму патологияларымен көптеген ортақ белгілерге ие. Ұқсас жағдайлардан аутизмнің дифференциалды диагностикасы дамудың бұзылу түрін анықтау және одан әрі білім беру және түзету бағытын анықтау мақсатында баланы терең психологиялық-медициналық-педагогикалық тексеру болып табылады. Дифференциалды диагнозды мектеп жасына дейінгі психиатр дәрігер белгілейді. Ерте балалық аутизмнің (ЕБА) дифференциалды диагностикасына бірнеше мамандар қатысады: психиатр, невропатолог, педагог-психолог, педагог-дефектолог, логопед.

ЕБА дифференциалды диагностикасы белгілі бір жұмыстарды ұсынады, өйткені бұзушылықтың бұл түрі басқа аурулармен көптеген ұқсастықтарға ие. Ерте балалық аутизмді нейропатиядан, ақыл - ойдың артта қалуынан, мидың зақымдануындағы психикалық дамудың бұзылуынан, естудің бұзылуы, балалардың церебральды сал ауруынан ажырату керек. Психиатрия дамуының қазіргі кезеңіндегі балалар аутизмі өзекті болып табылады мәселе тек санның өсуіне байланысты емес диагностика жағдайлары бүкіл әлемде, сонымен қатар этиологиялық факторлардың, патогенетикалық механизмдердің, дәрі-дәрмектердің күрделілігімен терапия және оңалту маңызды. Маңызды мәселелердің бірі, мамандардың алдында дифференциалды диагностика, атап айтқанда, процедуралық ауруды анықтау, уақтылы тағайындау мақсатында емдеу және әлеуметтік-еңбек мәселелерін шешу әрі қарай сараптама.

Нейропатиямен ауыратын балаларда физикалық, моторлық және психикалық тонус төмендейді. Олардың мінез – құлқы сезімталдығы жоғарылайды. Бұл белгілер аутист балалардың мінез-құлқына ұқсас. Нейропатиямен құрылымның өзгеруі байқалуы мүмкін: баладаашуланшақтық және апатия байқалады. Көрініс берілген-симптомдар ұйқының бұзылуы, ас қорыту, баланың бітелген бөлмеде немесе ыстықта болу процесінде көрінеді. Нейропатиясы бар балаларда сору, жұту механизмдері бұзылады, бұл рефлексиялық қозғыштықтың жоғарылауына байланысты. Нейропатиямен ауыратын балаларға кейбір моторлық стереотиптер тән, олар ЕБА-дағы оғаш қозғалыстардан сапалы түрде ерекшеленеді. Нейропатиямен ауыратын балалар ересектерден немесе олардың құрдастарынан қауіп немесе агрессия байқайды. Олардың қорқыныштары біршама асыра айтылғанымен, бәрі-белгілі бір сәтте адекватты және өзекті болып табылады. Көбінесе балалар қоршаған ортаның өзгеруіне теріс әсер етеді, бірақ бұл реакция.

Егер жағдай ыңғайлырақ болса, нейропатиямен ауыратын балалар оны оң қабылдайды. Нейропатиямен ауыратын балалар, ЕБА бар балалардан басқа, басқаларға еліктеуге дайын. Олардың сөйлеуі түсінікті, аграмматизм, эхолалия жоқ. Нейропатиясы бар балалар сүйіспеншілікке дайын. ЕБА мен нейропатияның дифференциалды диагностикасы айтарлықтай қиындықтарды тудырады. Нейропатиясы бар балалар, екінші және төртінші топтағы аутист балалар сияқты, психикалық, моторлық және физикалық тонусының төмендеуіне, тежелуге, шамадан тыс қорқынышқа, олардың мінез-құлқын бағалауға жоғары сезімталдыққа, контактілердегі селективтіліктің жоғарылауына ие. Нейропатия көңіл-күйдің жиі ауытқуымен сипатталады, бірақ ЕБА-дағы көңіл-күйдің өзгеруінен айырмашылығы, олар әрдайым метеосезімталдыққа, ұйқының, ас қорытудың бұзылуына, ыстықта, ылғалды бөлмеде болуға байланысты. Нейропатия кезінде ЕБА-ға тән жұтылу қиындықтары мен қатты тағамнан қорқу байқалуы мүмкін, бірақ бұл жағдайда олар рефлекторлық қозғыштықтың жоғарылауына байланысты. Нейропатиямен ауыратын балада моторлық стереотиптер болуы мүмкін, олар іс жүзінде жиі кездесетін болып табылады. Нейропатия жағдайында қоршаған ортаның өзгеруіне сезімталдық болуы мүмкін, бірақ қоршаған ортадағы өзгерістер объективті теріс болған жағдайда ғана. Егер декорацияның өзгеруі жағымды әсер қалдырса (мысалы, теңізге саяхат), нейропатиямен ауыратын бала оң жауап береді. Нейропатиямен ауыратын балалар қорқынышпен сипатталады, бірақ РДА-дағы қорқыныштан айырмашылығы, нейропатиямен ауыратын баланың қорқынышы әрдайым осы сәтте жеткілікті және өзекті, бірақ өте асыра айтылған. Нейропатиясы бар балалар ойында белсенді еліктейді. Олардың сөйлеуі ұрандатумен, инфинитивте етістіктерді қолданумен, кейінге қалдырылған эхолалиямен, түсініктеме берумен, түсініксіздікпен және аграмматизммен сипатталады.

ЕБА бар балаларды ақыл-есі кем балалардан ажырату керек. ЕБА - дағы ақыл – ойдың артта қалуы анаға, жалпы адамдарға, кейінірек-сөйлеудің, өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларының, ойынның болмауы деп қабылдануы мүмкін. Ақыл - есі кем балалардың көру қабілеті, тамақтану, жылу қажеттілігі бар екенін ескеру қажет емес. Бұл балаларда адинамия немесе қозғалыс тежелуі байқалады. Ақыл-ой кемістігі бар балаларда байланыс аз бұзылады, олар қараңғылықтан, иттен және т. б. қорқады. Кейде тіпті тек сыртқы белгілері бойынша ақыл - есі кем баланы ЕБА бар балалардан ажыратуға болады. Ақыл – ой кемістігі бар балаларда бастың органикалық дисплазиялары болады, ал ЕБА бар балаларда бет әлпеті мен жалпы астениялық келбеті бар. ЕБА-ны мидың органикалық зақымдануына негізделген психикалық бұзылулармен ажырату керек. Соңғы жағдайда психомоторлық қозғыштық, зейіннің, көңіл-күйдің тұрақсыздығы, кейде агрессивтілік байқалады. Бұл құбылыстар ЕБА бар балаларда да болуы мүмкін. Бірақ орталық жүйке жүйесі зақымданған балаларда аутизмнің өзі болмайды. Олар, керісінше, интрузивтілікке, обсессивтілікке тән. Қозғыштық құбылыстары көбінесе гиподинамиямен ауыстырылады. Мұндай балалардың есте сақтау қабілеті нашар, психикалық сарқылуы бар. Сөйлеуде орталық жүйке жүйесінің органикалық зақымдануы бар балаларда неологизмдер, интонация мәнерлілігі, эхолалия құбылыстары жоқ.

Егер ЕБА бар бала сөздерді айтпаса, сөйлеуді түсінбегендей ауызша нұсқауларды орындамаса, онда ЕБА - ны сөйлеу патологиясынан – алалиядан немесе дизартриядан ажырату мәселесі туындайды. Кейде ЕБА мен саңырауды ажырату қажет. Өмірдің алғашқы жылдарында ЕБА бар бала саңырау болып көрінуі мүмкін, өйткені ол шақырылған кезде жауап бермейді және дыбысқа назар аудармайды. ЕБА бар балаларға тән белгілер бар: маңызды жағдайда балалар тіпті ең тыныш сыбырларды ести алады, қатты қорқынышты дыбыстармен жылайды және қозады. Саңырау балалар оның сөйлеуін түсіну үшін әңгімелесушінің ернін іздейді, ал ЕБА бар балаларға бұл тән емес.

Дамудың алғашқы кезеңдерінде ЕБА бар балаларды церебральды сал ауруы бар балалардан ажырату керек. ЕБА-ның клиникалық көрінісінде қозғалыс бұзылыстары бар, ал церебральды сал ауруында әртүрлі аутистикалық көріністер бар. Осы екі жағдайда да қозғалыс бұзылыстары тонустың бұзылуында, жүру кезінде қолдар мен аяқтардың қозғалыстарының синхрондылығының дамымауында, сөйлеуге жақын мимикалық қозғалыстардың бұзылуында көрінеді. Церебральды сал ауруымен баланың сөйлеуі дизартриялық бұзылулармен сипатталады, өйткені артикуляциялық аппараттың өзі бұзылған, ал ЕБА-да балалар қарым-қатынастың болмауы нәтижесінде сөйлеудің нашарлауына еліктей алады. Церебральды сал ауруы бар балалар дыбыстық айтылымның бұзылуымен, олардың жұтылу және тыныс алу бұзылыстарымен үйлесуімен сипатталады. ЕБА бар балалар неологизмдерге, сөйлеудегі айырмашылықтарға бейім.

ЕБА және БЦП бар балаларда кеңістіктік бағдарлауда бұзушылықтар бар. ЕБА бар балалар назар аударудың жеткіліксіздігінен, басқалардан қорқудан зардап шегеді. Церебральды сал ауруы бар балаларда кеңістіктік гноздың бұзылуы және қозғалыс бұзылыстары бар: балаларға басын бұру қиын, көру өрісі шектеулі. Церебральды сал ауруы бар балаларда мотор функциялары шектеулі болғандықтан, оның техникалық жағы әдетте ойын кезінде зардап шегеді. ЕБА бар балаларда ойын деңгейі оның маңыздылығына толығымен байланысты. Екі топтың балалары неврозға ұқсас және невротикалық жағдайлармен сипатталады. Әдетте, церебральды сал ауруы бар балалар өздерінің физикалық кемістігінен қорқады, ал ЕБА - мен бірге жағдайдың кез-келген өзгеруінен қорқады. Осы алаңдаушылықтары бар балаларға кемшіліктер кешені тән. Бірақ церебральды сал ауруы бар балалар үшін бұл физикалық әлсіздікте, ал ЕБА бар балалар үшін - әдетте психикалық әлсіздікте көрінеді. Аутизмнің тікелей көріністері церебральды сал ауруында екінші белгі ретінде және объективті қиындықтардан өз әлеміне кетудің орнын толтыру ретінде байқалады. ЕБА бар балаларда сөйлеудің ерте қалыптасуы церебральды сал ауруы бар адамдарға тән емес. Қозғалтқыш сферасының қалыптасуы екеуінде де кешеуілдейді. Егер церебральды сал ауруы жеңіл болса, бұл екі ауруды ажырату қиын.

ЕБА және БЦП бар балаларда кеңістіктік бағдарлауда бұзушылықтар бар. ЕБА бар балалар назар аударудың жеткіліксіздігінен, басқалардан қорқудан зардап шегеді. Дифференциалды диагнозды мектеп жасына дейінгі психиатр дәрігер белгілейді. Церебральды сал ауруы бар балаларда мотор функциялары шектеулі болғандықтан, оның техникалық жағы әдетте ойын кезінде зардап шегеді. ЕБА бар балалар үшін - әдетте психикалық әлсіздікте көрінеді. Аутизмнің тікелей

көріністері церебральды сал ауруында екінші белгі ретінде және объективті қиындықтардан өз әлеміне кетудің орнын толтыру ретінде байқалады. ЕБА бар балаларда ойын деңгейі оның маңыздылығына толығымен байланысты.

Психологиялық-педагогикалық жұмысты жүргізу бойынша шарттар, талаптар және ұсыныстары бар: а) адамдармен өзара әрекеттесуден тұрақты қорқынышы бар балалармен мінез-құлықты қолданбалы талдауға негізделген жұмыс әдістері мен тәсілдерін, тактильді байланысқа төзбеушілікті, онымен бөлісуден дүрбелең қорқынышы бар анаға деген сүйіспеншілікті, сондай-ақ психикалық ауру шеңберіндегі эмоционалды саланың терең бұзылуын пайдалану ұсынылмайды; б) кеңістікті ұйымдастырған кезде минимализм сақталуы керек, бұл баланың назарын аударатын бөгде заттарды алып тастауды және балаға қажет және қызықты заттардың минималды санын, ынталандыруды қолдануды білдіреді. Сондай-ақ, баланы қорқытатын және ренжітетін заттарды алып тастау және ыңғайлы және қауіпсіз ортаны қамтамасыз ету үшін ынталандыруды қолдану қажет; в) баланы ересектерге қойылатын тапсырманы қабылдауға және орындауға итермелейтін көтермелеулерді немесе сыйақыларды, яғни бала ересек адамның өтінішін орындайтын заттарды немесе іс-әрекеттерді алдын ала анықтау керек. Жұмыстың алғашқы кезеңдерінде «ынталандырушы» ретінде мыналарды қолдануға болады: тағамдық ынталандыру (чиптер, кәмпиттер, банан, шырын және т.б.); ойыншықтар (шымдар, пианолдар, машиналар және т. б.); балаға жағымды жанасу және вестибулярлық сезімдер (айналдыру, ұру, шайқау және т. б.); г) жұмыстың бастапқы кезеңдерінде тікелей күшейту әдісі қолданылады. Оны пайдалану келесі ретпен жүзеге асырылады: - балаға қажетті зат (тәттілер немесе ойыншық) көрсетіледі, ол оған қол жетімді емес және ересек адамға өтініш жасауды талап етеді; - содан кейін оның мінез-құлқына қатысты талап қойылады (мысалы, «осында кел!»); - егер бала бұл талапты (нұсқаулықты) өз бетінше және дұрыс орындаса, онда ол дереу сыйақы алады - бұрын ұсынылған жағымды зат (мысалы, кәмпит немесе сүйікті пирамида); д) тапсырмаларды орныдау кезінде баланың қызығушылығына және қажеттігіне қарау керек. Сабақтар қызықты және көңілді болуы керек. Маман эмоционалды түрде жандануы керек, баланы тиісті сөздер мен ым-ишараларды («жақсы», «бесті әкел», шапалақтау), құшақтау, қуанышты күлімсіреу және т. б. қолдана отырып, үнемі қолдап, жігерлендіруі керек. е) әрбір дағдыны қалыптастыруға жеке қысқа бағдарлама жасалады, онда үлгі мерзімдерін, баланың мінез-құлқының сипаттамасын (тапсырманы қалай қабылдайды және орындайды), қандай көмек пен көтермелеу қажет екенін көрсете отырып, оны қалыптастыру жоспары немесе дәйектілігі тіркеледі; сондай-ақ оқыту нәтижелері (дағды меңгерілген немесе меңгерілмеген) белгіленеді.

Барлық осы іс-шараларды жүйелі жүргізу аутизмі бар балада мектеп туралы алғашқы идеяларды қалыптастыруға көмектеседі, белгілі бір дәрежеде оның шиеленісі мен алаңдаушылығын жеңілдетеді және мектепке бейімделудің алғашқы қадамын жасауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Горюнова А.В. Аутизм и расстройства аутистического спектра у детей (лекция, часть 1) // Вопросы психического здоровья детей и подростков. – 2016. –Т.

16. – № 1. – С. 86–96. [Goryunova AV. Autismand disorders of autistic spectrum (Lecture, Part 1). Voprosy psikhicheskogo zdorov'ya detey i podrostkov.2016;16(1):86-96. (In Russ.)].

2. Каган В.Е. Аутизм у детей. – Л.: Медицина. Ленинградское отделение, 1981. [Kagan VE. Autizm u detey. Leningrad: Meditsina. Leningradskoe otdelenie; 1981. (In Russ.)].

3. Лебединская К.С., Лукашова И.Д., Немировская С.В. Клиническая характеристика синдрома детского аутизма // Ранний детский аутизм / Под ред. Т.А. Власовой, В.В. Лебединского, К.С. Лебединской. – М.: НИИД АПН СССР, 1981. – С. 4–24. [Lebedinskaya KS, Lukashova ID, Nemirovskaya SV. Klinicheskaya kharakteristika sindroma detskogo autizma. In: Ranniy detskiy autizm. Ed by T.A. Vlasova, V.V. Lebedinskiy, K.S. Lebedinskaya. Moscow: NIID APN SSSR; 1981. P. 4-24. (In Russ.)].

4. Микиртумов Б.Е., Кошавцев А.Г., Гречаный С.В. Клиническая психиатрия раннего детского возраста (руководство для врачей). – СПб.: Питер, 2001. [Mikirtumov BE, Koshchavtsev AG, Grechanyu SV. Klinicheskaya psikhiatriya rannego detskogo vozrasta (rukovodstvo dlya vrachey). Saint Petersburg: Piter; 2001. (In Russ.)].

5. Шаповал, И. А. Методы изучения и диагностики отклоняющегося развития: Учебное пособие / И. А. Шаповал. — Москва: ТЦ Сфера, 2005.

ӘОЖ: 373.1.02: 372.8

МЕКТЕПТЕ САБАҚТЫ ЗЕРТТЕУ (LESSON STUDY) ТӘСІЛІН ЕНГІЗУ - МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТА ЖҰМЫС ЖАСАУ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ КЕПШІ

Жагыкпанова М.Д.

Шығыс Қазақстан облысы білім басқармасы Өскемен қаласы

бойынша «№45 орта бейіндік мектебі» КММ

Өскемен қ., Қазақстан

Сабақты зерттеу «Lesson Study» қоғамдастығы арқылы мұғалімдердің кәсіби

біліктілігін жүйелі дамытуды ұйымдастыру жұмысы 2019-2020 оқу жылынан қолға алынып келеді. Сабақты зерттеу мен іс-әрекетті зерттеуді бастамас бұрын мектеп әкімшілігі мен «Мұғалім тәжірибесіндегі зерттеу» курсы бітірген тренерлер жапондық ғалым Тошия Чичибудің «Lesson Study бойынша мұғалімдерге арналған нұсқаулығында» атап көрсеткен үш түрін басшылыққа алуды ұйғардық. Бірінші түрі Lesson Study-дың бірыңғай тақырыбына байланысты, екінші түрі оқу дағдыларын дамытуға

арналған, ал үшінші түрі бақылау дағдыларын дамытады. Ғалым Қазақстанда болып, көптеген бақылаулар мен мұғалімдермен кездесу нәтижесінде Қазақстандағы сабақты өткізу мен мектептегі басқару жөнінде көп ақпарат жинап, Lesson Study арқылы Қазақстан мектептерінде мектеп мұғалімдердің ынтымақтастықта жұмыс жасау мәдениетін қалай қалыптастыруға болатыны жайлы құнды ойларымен бөліскен.

Ғалым еңбектерімен таныса отырып алдымен Lesson Study-ға қызығушылық танытқан мұғалімдерден топтар құрылды. Сабақты зерттеу туралы теориялық мәселелерді шешу үшін ресурстарды таңдау және әдебиет оқу жұмыстары ұйымдастырылды.

Мұғалімдерді зерттеу жұмысына тарту мақсатында мектеп тренерлерінің көмегімен коучинг, тренинг, шеберлік сағаты, дөңгелек үстел, педагогикалық шеберхана т.б отырыстар өткізілді. Олардың тақырыбы келесідей болды: «Іс – әрекеттегі зерттеу тәжірибені жетілдірудің тиімді жолы», «Зерттеуші мұғалім құндылықтары», «Шеберлік шыңына бір қадам», «Lesson Study не береді?», «Сабақты зерттеу арқылы білім беруді қалыптастыру», «Сабақты зерттеу топтары мұғалімнің кәсіби біліктілігін арттыру құралы», «Сабақты зерттеу тәсілін іске асыру».

«Lesson Study» тренерлерінің жүйелі жұмысының нәтижесінде алғашқы жылы төрт зерттеу тобы құрылды. Бұл топтарда бастапқыда жиыны 14 мұғалімнен жинақталды. LS сабақты зерттеу тәсілін сапалы жүргізу мақсатында мектеп бойынша жалпы өзекті мәселеге негізделіп, ортақ зерттеу сұрағын таңдалынып алынды. Зерттеу тақырыбын таңдап алу үшін мынандай талап қойылды:

- ✓ тақырып маңыздылығын жоспарлау;
- ✓ тақырыптың өзектілігі;
- ✓ тақырыптың негізге алынуы;
- ✓ анықталған проблемаға жауап бере алуы.

Мұғалімдердің ынтымақтастықта жұмыс жасау мәдениетін қалыптастырудағы бірлескен жоспар біріншіден: мектеп әкімшілігі мен тренері, екіншіден: мектептің бірлестік жетекшілері, үшіншіден: 14 қатысушы мұғалімдер тараптарынан талқыланды. Мектептің дамуына өзгерістер енгізуді бірлесе қолға алу мәдениеті жоспардың икемді болуына әсерін тигізді. Жоспарлау барысында әр қоғамдастық мүшелерінің зерттеу деректері ескеріліп, ынтымақтастықта жұмыс жүргізілуі басшылыққа алынды. Жинақталған деректердің ерекшеліктерін бірлесе талдау үнемі назарда болды. Мұның өзі мектеп мәдениетін қалыптастыруға жол ашты. Құрылған топтар сабақты зерттеуді- оқыту тәжірибесін жетілдірудің құралы деп түсінді. Әр құрылған топ мүшелерінің кәсіби рефлексия жұмыстарымен өзара алмасуы мәдени ортаны қалыптастырудың маңызды бөлігі болып табылды. Сондықтан да алдымен мұғалімдердің топтардағы ынтымақтастық дағдыларын жетілдіру басшылыққа алынды. Мұғалімдердің бірлескен жұмыстарының нәтижесі бағаланып отырылды. Жеке жұмыс жасауға дағдыланған мұғалімдер үшін бастапқыда бұл күрделі процесс болды. Сонымен қатар, мұғалімдердің бақылау дағдыларын қалыптастыру; зерттеу сұрағын (тақырыбын) айқындау; бірлесіп жоспар құру, сабақты өткізу мен бақылау; сабақты талқылау; оқушы үнін тыңдау; оқытудың белсенді тәсілдерін қолдану ерекшеліктерінің оқытуды жақсартуды

көздегені туралы сапалы деректер жинақталды. Топ мүшелерінің ортақ мәмілеге келу дағдыларын қалыптастыру жұмыстарының ұйымдастырылуы - ынтымақтастықта жұмыс жасау мәдениетін қалыптастырудың кепілі болды.

Әр жыл сайын жыл соңында әр топ зерттеу нәтижелерімен мектептің әдістемелік кеңесінде рефлексивті есеп берді.

Жүргізілген іс-шаралар нәтижесінде екінші жылы зерттеушілер қатары көбейіп, 14 мұғалім қосылып, жаңа топтар құрылып өз жұмыстарын жалғастырды. Қоғамдастықтағы бейресмилік қарым-қатынас мектептен тыс жерде де тәжірибе алмасу мүмкіндігінде дамып отырды. Топтар арасында мұғалімдердің тәжірибеіндегі туындаған сұрақтар бірден талданып, олардың жұмысына қолдау көрсетілді. Шешімін тапқан мәселелер топ мүшелерінің жұмысын ынталандырды. Сондай-ақ, Сабақты зерттеу жұмысы барысында мұғалімдер пікірін ашық білдіру және тыңдау мәдениетін қалыптастыру көзделді. Оларда идеялар туындап, мектептің даму жұмыстары жаңа бағытта жоспарланды. Ата-ана, оқушы, мұғалімдер үні ескерілді. Ең бастысы, мектеп әкімшілігінің қоғамдастық жұмысын қолдауы маңызға ие болды. Бұл қажетті ресурстарға уақытында қолжеткізуге мүмкіндік берді.

Мұғалімдердің ынтымақтастықта жұмыс жасау мәдениетін қалыптастыру кеңістігін құруда тәжірибе алмасу алаңын ұйымдастыру өз нәтижесін берді. Оның дәлелі ретінде қоғамдастық мүшелерінің таратылған тәжірибелерін айтуға болады. Жоспар барысында қоғамдастық мүшелерінің өз тобында тұйықталып қалмауы ескерілді. Жұмысты басқалардың қабылдау деңгейі маңызды екендігін бірлескен зерттеу аймағындағы мұғалімдер түсіне алды.

Даму да, білім де ешбір адамға жеңіл берілмейді. Осы жолда әкімшілік мүшелері өздігімізден дамуымызды үздіксіз жетілдіріп, кәсіби құзыреттілігімізді шыңдауда өз білімімізбен тәжірибе алмасып, мектеп басшысы ретінде мектепке өзгеріс енгізу, мектепті дамыту мақсатында көп іздендік.

Назарбаев Зияткерлік мектептері дербес білім беру ұйымының Өскемен қаласындағы Педагогикалық шеберлік орталығында «Мұғалім тәжірибесіндегі зерттеу» курстарынан 5 педагог өттік.

Бүгінгі Вука әлеміндегі Z- ұрпақтарын сапалы саналы ұлт қатарына қосуда табысты басқару мен табысқа жету үшін терең кәсіби білімнен басқа бойымызда икемділік, көшбасшылық, шығармашылық импровизация дағдылары болу керектігін түсіндік. Біз өзімізді дамытумен қатар мұғалімдердің ынтымақтастықта жұмыс жасау мәдениетін қалыптастыруды басшылыққа ала отырып мектеп ұжымын соңымыздан ертуді мақсат еттік. Шығармашыл тұлғаның ерекше қасиетінің бірі-импровизация. Яғни, тосыннан пайда болатын педагогикалық мәселені шешуде, мектеп басшысының педагогикалық импровизациясы, кез-келген түйткілді мәселені шешудің маңыздылығын таныдық.

Заманауи басқаруда инновациялық қадам жасап, мектепке өзгеріс енгізудегі «Сабақты зерттеу» топтарының табысқа жетуге, кәсіби өсуіне, зерттеу арқылы бірігу, бірігу арқылы жетістікке жетулеріне ықпал жасалды. Бұл өз кезегінде ұжымның кәсіби өсіп, оқуға құштарлықтың артуына; оқушылардың сапалы білім алуына, жетістікке жетуіне; ұжымды ортақ іске біріктіруге мүмкіндікке бастады. Басты қадам «Lesson Study» - сабақты зерттеу тәсілі болды.

Сабақты зерттеу үдерісінде мұғалімдер сабақты бірлесе жоспарлап, оқыту мен оқуды талдай отырып, **мұғалімдердің ынтымақтастықта жұмыс жасау мәдениетін қалыптастыруға мүмкіндік** алды. Зерттеудің әр циклын өткізу кезінде ынтымақтастық мәдениеті қалыптасқан мұғалімдер оқыту тәжірибесіне бірлесе отырып жаңа әдістер енгізіп, жетілдірді. Топта бірлесіп жұмыс істейтін мұғалімдер зерттеу сабағын бірлесіп жоспарлап, сабақ барысында зерттелетін оқушыларды үнемі назарға ала отырып, оқыту әдістемесін тиімді пайдаланды. Бастысы нәтижелерін мұқият зерттей білді. Бақылаудағы оқушылардың дамуы мен оқуына басты назар аударып отырды. Бақылаудағы оқушылардың зерттеу сабағы жайлы ойларын білу үшін олармен сұхбаттасты. Зерттеу сабағын талқылауда ойларын ашық айта білді. LS сабақты зерттеу тәсілін сапалы жүргізу мақсатында мектеп бойынша.

Мектеп тәжірибесіндегі қоғамдастықта бірлескен зерттеу топтарының өзара дер уақытында кері байланыс беріп отыруы - сабақты зерттеу үдерісінің дұрыс бағытта іске асырылып, мектептің ұстаздары, ата – аналары және оқушыларынан алынған сауалнама бойынша анықталған проблеманы еңсеріп, сапаның жылжуына, сабақтың сапалы өтілуіне, мұғалімдердің кәсіби өсуіне серпін берді.

Осы ұтымды болып табылған жобаның ауқымында инновациялық басқаруда **мұғалімдердің ынтымақтастықта жұмыс жасау мәдениетін қалыптастырудың** қызметі дами түсті. Себебі, сабақты зерттеу тақырыбы жан-жақты бірлескен зерттеу тобында талқыланып, сүзгіден өткізілді. Бірлескен зерттеу тобындағы әр мұғалімнің пікірі тыңдалды. Қоғамдастықтар арасында ой мен ұсыныстарға назар аударылғанда ғана бұл үдеріс өз жемісін беретініне көз жеткіздік.

Мектеп өз жұмысын Сабақты зерттеу (Lesson Study) топтарына негіздеп, мұғалімдердің ынтымақтастықта жұмыс жасау мәдениетін мектептің даму бағдарламасына енгізді. Біздің жұмысымыз мынандай кезеңдер аумағында іске асты: «мәселені айқындау – мәселенің теориясы мен шешу жолдарын айқындау – бірлесе жоспарлау – өзара сабаққа қатысу – сабақты талдау – сабақ жоспарын жақсарту». Әріптестердің кәсіби әрекеттері «Бірлесу, ақылдасу, қолдау» ұғымдары аясында жүзеге асырылды. Мұндай жұмыс мұғалімдердің сабаққа дайындалу және сабақты бақылау мәдениетінің өзгеруіне, әлеуметтенуіне алып келді.

Мұғалімдердің іс-тәжірибесіне сүйене отырып, оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдерді қолдану негізінде білім алушыларда мынадай өзгерістер мен нәтижелер болғанына көзіміз жетті:

- Фокус-топтың барлық мүшелері оқушыларды бақылау және олардың оқыту тәжірибесін бірлесе талдау арқылы әлеуметтену қабілетінің жоғарылағанын мойындады;

- Төрт топтың зерттеуге қатысушылары өздерінің зерттеу сұрағы бойынша нәтижелерін көрді, бұл оларға келешекте де кәсіби қоғамдастықта бірлесе әрекеттенулеріне сенімдік берді. Омен қоса, сабақты зерттеумен айналысатын топтардың саны артты: Үш жыл бұрын мектепте Сабақты зерттеу тәсілін енгізген 4 топ болса, қазіргі таңда 12 топ Сабақты зерттеумен айналысуда;

- Топта 3 жыл жұмыс істегеннен кейін фокус-топ ретінде таңдалған мұғалімдер қалалық, облыс және республика деңгейіндегі ғылыми-тәжірибелік конференцияларда команда ретінде өз тәжірибелерімен бөлісе алды.

Қорыта келгенде, зерттеуге қатысқан мұғалімдердің іс-әрекетін талдау -

мұғалімдерді Сабақты зерттеу тәсіліне тарту олардың кәсіби қоғамдастық ретінде ынтымақтастықта жұмыс жасау мәдениетінің дамуына кепіл бола алады деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Әдебиеттер тізімі

1. Department for Children, Schools and Families. (2008). Improving practice and progression through lesson study: a handbook for head teachers, leading teachers and subject leaders [Lesson Study арқылы тәжірибені жетілдіру және алға жылжу: аға оқытушылар, көшбасшы мұғалімдер мен пән мұғалімдеріне арналған нұсқаулық]. London: DCSF. Dudley, P. (2008).

2. Lesson study in England: from school networks to national policy [Lesson study Англияда: мектептің желілік қоғамдастығынан мемлекеттік саясатқа дейін]. Presented at the World Association of Lesson Studies Annual Conference, Hong Kong Institute of Education. Dudley, P. (2011).

3. How Lesson Study orchestrates key features of teacher knowledge and teacher learning to create profound changes in professional practice [Кәсіби тәжірибеде түбегейлі өзгеріс жүргізу үшін Lesson Study мұғалімнің білімі мен дағдыларының негізгі мазмұнын қалай анықтайды].

4. Presented at the World Association of Lesson Studies Annual Conference, Tokyo. Trends in International Mathematics and Science Study. (1999). TIMSS 1999 assessment results [1999 жылғы математика мен жаратылыстану білімінің сапасын бағалау жөніндегі халықаралық зерттеудің бағалау нәтижелері]. Retrieved June 4, 2010, from <http://nces.ed.gov/timss/>

ӘОЖ 37

ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ

Жанузакова Ш.К.

Абай облысы білім басқармасының Бородулиха ауданы білім бөлімінің
«Жезкент кентінің мектеп-лицейі» КММ, Қазақстан

Рухани-адамгершілік тәрбие – үйлесімді тұлғаны қалыптастыруға, оған рухани-адамгершілік және негізгі ұлттық құндылықтарды жеткізу арқылы оның құндылық-мағыналық саласын дамытуға бағытталған ұстаздар мен оқушылардың өзара әрекетінің мақсатты процесі.

Рухани-адамгершілік тәрбие мәселесінің өзектілігі қазіргі әлемде адам оған жағымды және жағымсыз әсер етудің көптеген әртүрлі көздерімен (бұқаралық ақпарат құралдары мен коммуникациялар, ұйымдастырылмаған экологиялық оқиғалар) қоршалған өмір сүріп, дамитындығына байланысты.

“Тәрбиесіз адам адамгершілік жағынан надан, дүмше”

В.А. Сухомлинский

Бүгінгі таңда білім қоғамда үлкен маңызға ие, өйткені олар қазіргі ұрпақтың рухани-адамгершілік тұлғасын қалыптастыру мен дамытудың белгілі бір негізін

құрайтын «кепіл» қызметін атқарады. Өскелең ұрпақтың интеллектуалдық қабілеттері мен тәрбиесі оның бай рухани ішкі дүниесімен өзара әрекеттестікте және жоғары білімді болуы қажет болғандықтан, қазіргі жастардың рухани-адамгершілік тұлғасын қалыптастыру және қалыптастыру процесі тәрбиенің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Әдетте, бұл, ең алдымен, тұлғаның қалыптасуына, оның қайталанбас даралықты, өзіндік бейнесін алуына, руханиятының, адамгершілік санасының, шығармашылығының және елдің тарихи қалыптасқан менталитетінің қалыптасуына қатысты.

Қазіргі қоғамның әртүрлі проблемалары мен дағдарыстық құбылыстары білім берудің, ең алдымен, рухани-адамгершілік тәрбиенің өзектілігін көрсетуі мүмкін, оларға мыналар жатады:

- қоғамның криминализациясы
- нашақорлық, маскүнемдік
- адамгершілік құндылықтардың төмен деңгейі
- қаңғыбастық
- суицид және т. дағдарыс құбылыстары.

Қазіргі уақытта рухани-адамгершілік тәрбие сияқты білім берудің нақты шеңберін қазіргі қоғамның әртүрлі институттары жүзеге асырады: отбасы, балабақша, мектеп, достар, құрдастар тобы, колледж, жоғары оқу орны, еңбек ұжымы, армия, кәсіби қоғамдастық және бүкіл жалпы қоғам. Ата-аналар, камқоршылар, ұстаздар, достар, көшбасшылар, мәдениет қайраткерлері немесе харизматикалық қоғамдық-саяси белсенділер білім беретін немесе үлгі болатын тұлға ретінде әрекет ете алады. Осыған сүйене отырып, біз зерттеу мақсатын тұжырымдадық: қазіргі жастардың рухани-адамгершілік тәрбиесіне талдау жасау.

Жастар орасан зор интеллектуалдық әлеует иесі ретінде материалдық және рухани құндылықтарды тұтынушы ғана емес, сонымен бірге олардың өндірушісі болып табылады. Ол оларды қоғамдық өмірге енгізуді көздейді, өйткені оны жаңартып, елеулі өзгерістер енгізуге тек жас ұрпақ қана қабілетті. Қазіргі жас ұрпақтың өз елінің тарихын білу деңгейінің төмендігімен, өз халқының рухани-адамгершілік мәдениеті мен туған жерінің өткен тарихи өткенінен мысалдармен түсінігінің әлсіздігімен сипатталатынын атап өткен жөн. Өкінішке орай, қазіргі жастар да мінез-құлықтың екі жақты стандарты, «моральдық керендік», яғни адамгершіліктің жоқтығы немесе «адамгершіліктің бұзылуы», «мінез-құлықтың адамгершілігінен айыру» параллельді болуымен сипатталады. Сондай-ақ, еліміздің менталитетіне тән мәдени, рухани, шынайы ұлттық құндылықтардың құлдырауына байланысты жастардың бұқаралық, ең алдымен батыстық мәдениет параметрлеріне бағыттылығының өзгеруінің кең ауқымын атап өткен жөн.

Рухани тәрбие, әдетте, интеллектуалдық, адамгершілік, адамгершілік-эстетикалық, құқықтық тәрбиемен толықтырылатын діни тәрбиені қамтиды. Бұл тәрбиені ынталандыру ақыл-ой, эстетикалық, этикалық, дене тәрбиесі құралдарының көмегімен жүзеге асырылады, бірақ сонымен бірге бұл қолданылатын құралдардың ешқайсысымен де, кешенді түрде қабылданған барлық құралдармен де кепілдік берілмейді. Осы тұрғыдан алғанда адамгершілік тәрбиесі рухани тәрбие құралдарының бірі ретінде қызмет етеді, бірақ оны ешбір жағдайда сарқылмайды.

Рухани-адамгершілік тәрбие процесі тәрбие процесінің құрамдас бөлігі болып табылады. Тәрбиенің мақсаты мен міндеттері қоғамда қалыптасқан қатынастармен анықталады. Дегенмен, қазіргі қоғамда қандай әлеуметтік қатынастар құрылып жатқанын анықтау мүмкін бе? Қазіргі жас ұрпақтың өмір сүру жағдайлары күрделі және екі жақты. Күнделікті келеңсіз ақпарат ағыны жастардың нәзік психикасын басып жатыр. Бұқаралық ақпарат құралдарының олардың санасына бақылаусыз әсер етуі күтпеген салдарға әкеледі. Қазіргі жастарға экспансиондық, жігерлі мінез, рухани жетілмегендік тән. Осыған байланысты қазіргі жастардың рухани күйзеліс жағдайында екендігі туралы белгілі бір қорытынды жасауға болады [3]. Рухани тұлғаны тәрбиелеу отбасымен, оқу орындарымен және, әрине, мемлекетпен бірлескен әрекеттесу арқылы ғана жүзеге асады. Қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі – тәрбие процесінде ұрпақтардың тарихи сабақтастығы әрдайым ескерілмейді. Осыған байланысты жас ұрпақ өмірлік тәжірибесі бар аға буыннан үлгі алу мүмкіндігінен айырылған. Сондай-ақ, жастардың бұрынғы ұрпақтардың туындаған мәселелерді шешу үшін қандай шындықтарды пайдаланғанын білуі де жетіспейді [2].

Жас ұрпақ өз тағдырын өзі басқаруға құқылы. Бірақ оның бұл процеске бейсаналық түрде жақындауына жол беруге болмайды. Әрине, жастар рухани-адамгершілік даму жолына түсуі керек. Қоғамның міндеті, өз кезегінде, қоғамдағы басым, адамгершілік даму басымдықтарын қалыптастыруға қабілетті өскелең ұрпақты дұрыс бағытқа бағыттау. Рухани-адамгершілік әлем элементтерін дамытуға ықпал етуді бала кезінен бастаған жөн. Жастардың адамгершілік көзқарастары тұрақты бақылауда, сонымен бірге таңдау құқығын қамтамасыз етуде қалыптасуы қажет. Үлгілі іс-әрекет, мінез-құлық, түсіндіру арқылы әңгімелесу, мәдениеттің және айналадағы табиғаттың әсерін сиқырлы таяқша сияқты пайдалану арқылы, ең бастысы, ата-анаңыздың өз үлгісінің әсер ету күші арқылы әсер ете аласыз.

Мектеп жанындағы балаларға әр пән бойынша адамгершілікке тәрбиелеу үшін зор мүмкіндіктер бар. Еңбек сабағында өздері жасайтын бұйымдар балаларға тәрбиелік ықпал жасайды. Өздері істеген жұмысын көрсетуге ұялмайтындай болып істеуге ұмтылады. Ал бейнелеу пәнінде әлемді эстетикалық тұрғыдан ұғыну қажеттілігін тудырады. Баланың адамгершілік қасиеті ересектермен, құрбыларымен қарым-қатынаста қалыптасады. Ол турасында «Менің жолдасым», «Біз мектеп ауласында ойнаймыз» деген тақырыпта әңгіме құрап, суретін бейнелесе де жеткілікті. Мектепке барған баланың негізгі әрекеті оқу болғанымен, ойын бұрынғысынша олардың өмірінде кең орын алады.

Мектеп оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеу мақсатында түрлі іс-шаралар ұйымдастырылып отырады. Бұл шараның мақсаты:

-Жолдасына көмектесу.

-Бар затыңды жолдастарыңмен бөлісу.

-Дос жолдасың жамандық істесе оны тоқтату.

-Жолдастарыңмен тату болу, - деген сияқты басты тәрбие құндылығы іске асады.

Оқу үрдісіне рухани — адамгершілік тәрбиені қосу түрлері:

Балаға жастайынан адамгершілік қасиеттерді бойына дарытып, ойына сіңдіру керек. Бұл үшін төрт мүмкіндік бар:

- кез-келген пәнді оқытуда рухани—адамгершілік құндылықтарды қосып отыру;
- рухани-адамгершілік бағытында тәрбие сағаттарын өткізу;
- осы құндылықтарды сыныптан тыс сабақтарда дамыту;
- оқу бағдарламасына арнайы сабақтар енгізу.

Рухани құндылықтарды сыныптан тыс сабақтарда дамыту

Рухани-адамгершілік тәрбие бойынша жұмыс білім беру және тәрбиелеу процесі барысында да жүзеге асырылады. Оқушыларға рухани—адамгершілік құндылықтарды сыныптан тыс өткізілетін сабақтарда, әртүрлі тақырыптағы кештерде беруге болады. Мысалы, әртүрлі мектепішілік және сыныптағы шараларға сынып оқушыларының барлығын қатыстыру арқылы да тәрбие беруге болады. Мысалы сынып оқушылары төмендегі шараларға белсене қатысу арқылы рухани нәр ала алады:

- Денсаулық күні;
- «Алтын күз» мейрамы;
- «Ұстазым менің ұстазым» мерекелік шарасы;
- «Жемқорлыққа жол жоқ» дөңгелек үстел;

Адамгершілік, жақсылық, батырлық, ерлік, қарапайымдылық, кішіпейілділік, әділдік, адалдық, шыншылдық, ұяттылық, әдептілік, имандылық, инабаттылық барлығы бірімен-бірі тығыз байланыста екендігін өмірлік тәжірибелер анықтап отыр. Сондықтан оқудағы, еңбектегі жетістіктерді талдаудың негізгі құралы адамгершілік құндылықтарының жеке ойлау түсінігінің динамикасы оқушылар санасында тиянақты орын алып, жан-жақты қалыптасуына жағдай туады. Сонымен, құндылықтарды игеру механизмі адамның өзін-өзі айқындау құндылығы арқылы жүзеге асады. Өзін-өзі айқындаудың алғашқы кезінде оқушы игеретін құндылықтардың мәнін аша келе, адамгершілік құндылық бағдарына ие болады. Бұдан келіп, оқушы өз бойындағы және басқалардың адамгершілік құндылықтарын, адамгершілік құндылық бағдарлары негізінде іс-әрекеттері мен қарым-қатынасын ұйымдастыруын салыстырады, әрекеттер мен мінез-құлыққа талдау жасау барысында ол адамгершілік құндылықтарды анықтап, өзін-өзі айқындау жүзеге асады.

Қорыта келе, қазіргі жастарды тәрбиелеуде келесі ұсыныстарды ұстанған жөн:

- баланың жеке басының рухани дамуына бағдар жасау;
- баланың жас және жеке ерекшеліктерін ескеру;
- баланың жеке басын дамытуда ұсақ-түйек нәрселерді жіберіп алмау;
- жалпы адамзаттық нормалар мен моральдық құндылықтарды меңгеруге, мінез-құлықтың моральдық реттеуіштерінің ішкі жүйесін қалыптастыруға көмектесу;
- баланың жеке басының жағымсыз қасиеттерін кінәлауға емес, оның бойындағы жағымды жеке қасиеттер мен мінез-құлық қасиеттерін қолдауға қарым-қатынас орнату;
- баланың белгілі бір мәдениетке жататынын өзекті ету және осы мәдениеттің құндылықтары мен қасиеттерін меңгеруіне ықпал ету.

Баланың адамгершілік тәрбиесінің негізі, ең алдымен, оның өзіндік құндылық қасиеттерін, мәнін, дағдылары мен жеке қабілеттерін, әлеуметтік дағдылары мен мінез-құлық тәсілдерін қамтитын жеке тәжірибесі болуы керек.

Осылайша, жеке тұлғаның заманауи рухани-адамгершілік тәрбиесі жастардың қоғамда одан әрі табысты өмір сүруі үшін әлеуметтік құндылықтар мен дағдыларды қалыптастыруы керек. Оқуға түсу туралы куәлікті алатын жастар өздерінің және қоғамның игілігі үшін жеке жауапкершілікті алуға дайын болуы керек. Бұл үшін олар, біріншіден, олардың өзгермелі ортаға бейімделуін қамтамасыз ететін әлеуметтік нормаларды, дағдыларды және практикалық қабілеттерді меңгеруі керек, екіншіден, әлеуметтік мобильділік, әлеуметтік, саяси және экономикалық рөлдерді тез өзгерту мүмкіндігінсіз мүмкін емес.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Дивногорцева С.Ю. Православиелік педагогикалық мәдениеттің теориясы мен тәжірибесінде рухани-адамгершілік білім беру. М.: ПСТГУ баспасы, 2012 ж.

2. Покатило В.В., Шигабутдинова Л.Р., Волкова А.В. Жастарды адамгершілікке тәрбиелеу қажеттілігі туралы // Молодежный ғалым. - 2014. - № 4.

3. Табақаев, Ю.В. Қоғамдық сананың реформалық қышуы мен депрессиясы // Қазіргі Батыс Сібірдегі әлеуметтік процестер: мақалалар жинағы. ғылыми жұмыс істейді – Горно-Алтайск: РИО ГАГУ, 2011 ж.

ӘОЖ 616.896

ЕРТЕ БАЛАЛЫҚ АУТИЗМНІҢ ЖІКТЕЛУІ (RD)

Жиеншеева А.

Тенкебаева А.З., «Психология және коррекциялық педагогика»
кафедрасының сениор-лекторы

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

Балалық шақтағы аутизм - бұл дамудың жиі кездесетін бұзылуы 3 жасқа дейін балаларда байқалады. Балалардағы қарым-қатынасы бұзылған және шектелген, қайталанатын мінез-құлық болып саналады. Бұл қыздарға қарағанда ұлдарда жиі кездеседі. Әдетте бұл бұзылыс 3 жасқа дейін анықталады. Балалар әлеуметтік қарым-қатынасты сапалы түрде бұзады. Сонымен қатар, мектеп жасына дейінгі балалар айналасындағыларды адекватты түрде бағаламайды, басқа адамдардың эмоцияларына реакциялары болмайды. Олар әлеуметтік белгілерді жеткілікті түрде пайдаланбайды. Мұндай балалар әлеуметтілікті, эмоционалдылықты және қарым-қатынасты өздерінің мінез-құлқына өте аз біріктіреді. Бұзушылықтың бұл түрі әрқашан шектеулі, қайталанатын, стереотиптік мінез-құлықпен, қызығушылықпен және белсенділікпен сипатталады.

Бала күнделікті тәртіпті немесе оны қоршап тұрған заттарды өзгертуге қарсы тұруы мүмкін. Бұл диагностикалық белгілерден басқа, балаларда қорқыныш (фобия), ұйқының және тамақтанудың бұзылуы, ашулану және агрессивтілік

байқалады. Аутизм ақаудың баланың өсуіне қарай өзгертін көрінісінің ерекшелігімен сипатталады. Ал бұзылулар баланың өсіп келе жатқан жылдарында сақталады. Бұл синдром жас дамуының барлық кезеңдерінде байқалады. Аутизм психикалық дамудың әртүрлі деңгейлерімен сипатталады, бірақ әдетте ең айқын түрде ақыл-ой кемістігі көрінеді.

Атиптік аутизм психикалық дамуы тежелген балаларда жиі кездеседі. Сөйлеудегі рецептивті дамудың тежелуі немесе ауыр бұзылуы. Аутизмнің бұл түрі мектеп жасына дейінгі балаларда диагностикалық критерийлердің болмауымен ерекшеленеді, бұл үш жастан бес жасқа дейінгі балаларға қатысты. Бұл біріншіден үш жылдан кейін пайда болады. Әңгіме әлеуметтік салалардағы бұзушылықтар өзара әрекеттесу, қарым-қатынас, шектеулер, стереотиптер, қайталанатын мінез-құлық. Аутизмнің бұл түрі көбінесе ауыр психикалық дамуы тежелген балаларда диагноз қойылады. Олардың жұмыс істеу деңгейі төмен.

Ретт синдромы бұл ауру тұқым қуалайды, **бұл физикалық, моторлық және психологиялық дамудың өзгеруі**, өмірдің бірінші және төртінші жылының аралығында, қалыпты өсу кезеңінен кейін пайда болады. Ең тән белгілер - бас сүйегінің дамуының баяулауы және қолмен жұмыс жасау дағдыларын жоғалту, сондай-ақ қолдың стереотипті қимылдарының пайда болуы. Бұл бұзылыс тек қыздарда кездеседі; іс жүзінде ICD-10 да, DSM-IV де бұл тек әйелдерге әсер ететіндігін айтады, бірақ жақында ұл балаларда Ретт синдромының кейбір жағдайлары анықталды. Ретт синдромы бар қыздардың пренатальды және перинатальды дамуы өмірдің алғашқы 5-тен 6 айына дейін қалыпты. Алайда, кейбір жағдайларда кішкентай қыз 2 немесе 3 жасқа дейін қалыпты өсе алады. Осы кезеңнен кейін бас сүйегінің өсуі баяулайды және моториканың төмендеуі байқалады, әсіресе қолдың ұсақ қимылдары; демек, сілекеймен бұралу мен сулануды қоса, қайталанатын немесе стереотипті қол қимылдары дамиды.

Балалық шақтың басқа дезинтегративті бұзылыстары бұл өте сирек кездесетін синдром, кейбір жас балаларға әсер етеді. Ол лингвистикалық, әлеуметтік және моторлық дамудың кешігуінің кеш пайда болуымен сипатталады; кейбір жағдайларда регрессиялар қалыпты даму кезеңінен кейін бұл аймақтарда да пайда болуы мүмкін. Айырмашылығы - тілдік, әлеуметтік және моторлық қиындықтар бала өмірінің басында пайда болмайды; керісінше, олар 3 жылға дейін созылуы мүмкін қалыпты даму кезеңінен кейін пайда болады. Осы себепті, бүгінде бұл синдромды «регрессивті аутизм» деп те атайды. Кейде үйреншікті дағдылардың жоғалуы соншалықты ауыр, баланың өзі оған бірдеңе болып жатқанын түсінеді. Бұл бұзылыстың адам мен оның отбасы мүшелерінің өміріне әсері әдетте өте ауыр. Өкінішке орай, бала кезіндегі дезинтегративті бұзылулардың себептері бүгінгі күнге дейін белгісіз. Зерттеулер көрсеткендей, бұл генетикалық бейімділіктің (мысалы, аутоиммундық жүйенің нашарлығы) және белгілі бір экологиялық немесе пренатальды стресстің әсерінен пайда болуы мүмкін. Бұрын аутизмнің барлық түрлері ата-ананың бала кезінде дұрыс әрекет етпеуінен болады деп есептелді. Бала кезінен дезинтегративті бұзылулары бар балалардың және олардың отбасыларының өмірі өте күрделі. Өкінішке орай, мәселенің салдарын жеңілдету үшін барлық әдістер мен процедураларды қолданғанның өзінде, зардап шеккендердің 20% -дан азы қалыпты өмір сүре алады. Әдетте, олар күрделі сөйлемдерді (немесе кез келген

түрдегі сөйлеу тілін) айта алмайды. Олар сондай-ақ басқа адамдармен адекватты әлеуметтік қарым-қатынас құра алмайды немесе өз бетінше қорғай алмайды: бұл синдроммен ауыратындардың барлығына дерлік басқа адам үнемі назар аударуды қажет етеді.

Ақыл-ой кемістігі мен стереотиптік қозғалыстармен біріктірілген гиперактивті бұзылулар. Белгілері атымен сипатталады аурулар. Асқынған симптомдары бар айқын, терең және ауыр ақыл-ой кемістігі жатады.

Аспергер синдромы. Бұл синдром австриялық психиатр мен педиатр Ганс Аспергердің құрметіне аталған. Ол 1944 жылы өздерінің құрдастарынан физикалық ұқыпсыздықпен, шектелген эмпатиямен, таңбалы коммуникациямен ерекшеленетін балаларды сипаттаған. Аспергердің өзі «аутистикалық психопатия» терминін қолданған. Аспергер синдромы әлеуметтік арақатынастың және коммуникацияның бұзылыстарымен сипатталатын психологиялық жағдай, индивидтің дамуы мен оның қалыптасуына әсер ететін жалпы бұзылыстарға жатады. Басқа да аурулар секілді, бұл сырқат нәресте немесе ерте балалық шақ кезінен дамиды, орталық жүйке жүйесі мен биологиялық есеюмен тығыз байланыста болып, тұрақты ремиссия сатысымен сипатталады. Аутистикалық спектрдің басқа да төрт бұзылыстарының ішінде симптоматикасы жағынан Аспергер синдромына ең жақыны аутизм, бірақ оның симптомдары: коммуникацияның бұзылыстары мен ой дамуының жетіспеушілігі; Симптомдар әр адамда әр түрлі болады, бірақ АС-мен ауыратын балалар көбінесе тар тақырыпқа назар аударады. АС-мен ауыратын балалар, мысалы, пойыздар кестесі немесе динозаврлар сияқты нәрселерге деген қызығушылықты дамыта алады. Бұл қызығушылық құрдастарымен және ересектермен біржақты әңгіме болуы мүмкін. АС бар адам басқа адамның әңгіме тақырыбын өзгерту әрекеті туралы білмейді. Бұл АС-мен ауыратын балалардың әлеуметтік қарым-қатынаста қиындықтарға тап болуының бір себебі. АС ауруы бар адамдар мимика мен дене тілін оқи алмайды. АС-мен ауыратын көптеген адамдарға басқа адамдардың сезімдерін тану қиынға соғады. Бұл ауруға шалдыққан адамдар басқалармен сөйлескенде көзге тигізбеуді үйренеді.

Дамудың алғашқы бұзылыстары спецификацияланбаған толық әлеуметтік өзара әрекеттесудің немесе ауызша және вербалды емес қарым-қатынастың бұзылуы. Диагностика мінез-құлқы шектеулі жағдайларда жүргізіледі.

Бұл бұзылуда әрдайым балалардың қызығушылықтары мен іс-әрекеттеріне сәйкес келе бермейді. Көптеген жағдайларда спецификалық емес первазивті даму бұзылысы атипті аутизм деп аталды, өйткені ол аутизмнің бұзылу критерийлеріне сәйкес келмейді. Ол кейінірек ең аз дәрежеде анықталады немесе үшеуі де көрінуі мүмкін.

Сонымен, дамудың алғашқы бұзылыстарының негізгі клиникалық белгілері: аурудың ерте басталуы; анамен байланыс үзілген; аутист адамдарға тән мінез-құлық; стереотиптік мінез-құлық; өсудің біркелкі еместігі функционалдық қызметтің барлық салалары; сөйлеудің даму ерекшеліктері.

Клиникалық-психологиялық классификацияда (О.С.Никольская, К.С.Лебединская, 1985-1987) ерте балалық аутизмнің төрт тобын анықтайды. Бұл классификацияның негізгі көрсеткіштері: сыртқы ортамен өзара әрекеттесу

бұзылыстарының сипаты мен дәрежесіне және бастапқы бұзылулардың сипаты мен дәрежесіне байланысты жіктелген.

1-топ. Сыртқы дүниемен қатынастан толық бас тарту. Бұл топ балаларында жайсыздық пен белсенділіктің бұзылуы ерте жастан байқалады, бала кейіннен бұдан өзі үшін ең тиімді қорғаныс тәсілінің көмегімен өтеді (сыртқы дүниемен қатынастан толық бас тарту). Мұндай балалар өз есімін айтқанда бұрылмайды, басқалардың өтінішіне жауап бермейді, сонымен бірге өздері де ештеңе сұрамайды. Оларда, ереже бойынша мақсатты түрде бағытталған тәртіп қалыптаспайды, керісінше алаңдық бір объектіден екінші объектіге ауысуы, заттарға қол тигізу, оларды қолдарында ұстау, бір затқа өрмелеу, шеңбер бойымен жүгіру, объектілерді ұзақ уақыт енжар бақылау байқалады. Балаларда сөйлеу тілі болмайды, алайда олардың кейбіреулері кейде коммуникативті бағытталмаған жеке сөздердің емес етіпте сөз тіркестерін де айтулары мүмкін. Балалар қоршаған ортамен қатынас үшін сөйлеу тілін, мимикамен ишаратты пайдаланбайды, жақын адамдарына деген бауыр басушылықты білдірмейді. Қоршағандарға енжарлық білдіре отырып, олар тактильді қатынасқа қарсылық білдірмейді, ол өзін тамақтандыруға, киіндіруге және басқа да іс-әрекеттерге енжар қатысады. Бұл аутизмнің ең терең түрі.

2-топ. Бұл топтың балалары ортамен қатынаста белсенділеу, тез ренжімейді, қоршаған ортамен таңдап қатынасқа түсе алады, бірақ оларға қоршаған әлемді тануға деген ұмтылыс пен қызығушылыққа қарағанда оны қабылдамау тән болады. Балалар қорғаныс тәсілі ретінде жайсыздық пен қорқыныш тудыратындардың бәрінен белсенді түрде бас тартуды пайдаланады. Сондықтан қоршаған ортамен қатынас баланың бекіткен және бұлжытпай орындайтын тәртібі бойынша ғана жүреді. Мұндай балалар үшін қалыптасқан өмірлік стереотиптерді, белгілі бір әдеттерді қатал сақтау өте маңызды. Олар таны семестердің барлығын жаратпайды. Ұнату оларда өте тар және қатал қалыптасады, баланың тәртібін қалыптасқан әдеттің аясынан шығаруға ұмтылу, балада қарама-қарсылық реакциясын тудырады (айқайлау, жылау, агрессия). Бұл топ балаларда қолдарын сермеу, қол бастарын айналдыру, секіру, таяқшаларды және жіптерді сілкілеу сияқты қимыл-қозғалыс стереотиптері байқалады. Олар өзінің қажеттілігін білдіру үшін сөйлеу тілін пайдалана алады, бірақ олардың сөйлеу тілінің дамуы ерекше. Бұл топ балалары анасынан бір минут та ажырамайды себебі қатты қорқыныштарға беріліп кетеді.

3-топ. Балалар қатынасқа оның ішінде сөйлеу тілдік қатынасқа түсе және оны қолдай алады, бірақ оны орнату айрықша жан-жалдықпен ерекшеленеді. Олар қырсық, қыңыр болып, басқалардың пікірлерін есепке алмай, сөйлесіп тұрған адамның сөзіне және одан алған әсеріне мән бермей барлық жерде өздерінің айтқандарын істеткілері келеді. Олар үшін басқа адамдардың сезімін түсіну олардың басқалардың ісіне жауап беру, жол беріп, жаны ашу қиындық туғызады.

Бұл балалардың жоғарыдағы топтармен салыстырғандағы психикалық белсенділігінің жоғары болғандарына қарамастан, оларда басқа аутистер сияқты өте сезімтал, тез ренжігіш болып келеді. Олар жайсыздық пен қорқынышты жеңу үшін аутистік қызығушылықтары басым болып келетін психологиялық қорғаныш тәсілін пайдаланады. Балалар қандай да бір интеллектуалды түрдегі сабақтармен және қызығушылықтармен айлап айналысуы мүмкін.

Бұл топ балалары іс-әрекеттерін жоспарға сәйкес қатал дәйектілікпен орындауға тырысады; егер оны іс жүзіне асыру бұрмаланса, онда ол тәртіптің бұзылуына: қырсықтыққа, агрессияға, керісінше істеуге ұмтылуға әкеліп соқтырады.

4 топ. Бұл балалардағы аутизм қарым-қатынас пен өзара әрекеттестікті ұйымдастырудағы қиындық ретінде жеңіл түрде байқалады. Бұл балалар жоғары сезімталдығымен және тезренжігіштігімен, сын мен қолдамауды жаратпайтындығымен ерекшеленеді. Олар жақындарына бауыр басқан, олардан үнемі көңіл мен эмоциялық қолдауды талап етеді. Бұл топ балалары жасық, ұялшақ және қорқақ балалар сияқты әсер қалдырады. Оларда басқа адамдардың сезімдерін, тәртібін және олармен белсенді және икемді әрекеттес болу ұғымы, түсіну мүмкіндігі төмендеген; олар қарапайым әлеуметтік жағдайларда естері шығып кетуі мүмкін. Бұл топ балалары үшін тәртіп пен қызметтің стереотиптік формаларына ұмтылу тән. Әдеттегі стереотиптің сәлболса да өзгерген кезінде оларда бірден қорқыныш пен ыңғайсыздықтың жоғарлауы байқалады. Қимыл-қозғалыстың тежелулігі мен сенімсіздігі тән. Оларда жиі жағдайда психикалық және сөйлеу тіл дамуының тежелуі байқалады. Сөйлеу тілі байланысқан, бірақ кедей, көмескі.

Қорытындылай келе, аутизм мәселесі жылдан-жылға кеңінен қарастырылуда. Оның жаңа түрлері, формалары, деңгейлері, себептері, емделу терапиялары әлі ашылып, зерттелу барысында. Қуанышқа орай, жүз пайызды аутизм сирек кездеседі. Отбасы мүшелері бұл аурудың белгілерін байқаған сәтте тәулік бойы бар назарын балаға аударып, қажетті ұсыныстарды есепке алса, мысалы кейбіріне тоқтала кететін болсақ:

- Баламен эмоциялық байланыс орнатуы;
- Баланы қолға алып өз махаббатын көрсетуі;
- Баламен үнемі сөйлесіп, кітап оқып, суреттерді бірлесе қарауы;
- Бала әрдайым анасының даусын естіп отыруы;
- Балаға ауру асқынбай тұрып көмектесуі, онда бұл мәселелерді көп жағдайларда алдын-алып, болдырмаудың да жолдарын табуға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Баенская Е.Р. Помощь в воспитании детей с особым эмоциональным развитием: младший дошкольный возраст. Альманах института коррекционной педагогики РАО. – 2005, № 4.

2. Баенская Е.Р., Никольская О.С., Лилинг М.М. Аутичный ребенок. Пути помощи. М.: – Центр традиционного и современного образования «Теревинф». – 2007.

3. Браудо Т.Е., Фрумкина Р.М. Детский аутизм, или странность разума. // Человек, – 2008, № 1.

4. Москаленко А.А. Нарушение психического развития детей – ранний детский аутизм. // Дефектология. – 2008, № 2. 92с.

5. Никольская О.С. «Проблемы обучения аутичных детей» // Дефектология. – 2006, № 1. 19с.

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ БАСТАУЫ – ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ

Жунусова А.Е., Исабаева К.К.

Шығыс Қазақстан облысы білім басқармасы Өскемен қаласы
бойынша «Шоқан Уәлиханов атындағы №3 мектеп-лицейі» КММ
Өскемен қ., Қазақстан

Ұлттық құндылықтар – әрбір ұлттың болмысында ғасырлар бойы атадан балаға мирас болып келе жатқан адамгершілік қағидаттары. Ғасырдан ғасырға жеткен халықтың қазынасы– тілі, ділі, салт-дәстүрі, әдебиеті мен өнері ұлтымыздың рухани байлығы. Сол ұлттық құндылықтарымыздың арқасында біз өзіміздің ұлттық қалпымызды сақтап, әлемге танылып отырмыз [1].

Бастауыш сынып оқушыларына халық ауыз әдебиетін оқыта ұлттық құндылықтарды қалыптастыруда мақал-мәтелдерді, жұмбақтар мен жаңылпаштарды оқытудың маңызы зор. Оқулықтарды жұмбақ, мақал– мәтелдер, жаңылпаштардың көпшілігі тараулар соңында беріледі. Сонымен қатар бастауыш мектепке арналған жұмбақ, мақал – мәтелдер жинағы жоқ болғандықтан авторлар оқушылардың ұлттық құндылықтарын бұл материалдарың орасан зор маңызын еске алып, оқулықтарға бірсыпыра жұмбақ, мақал – мәтелдер, жаңылтпаштар енгізген. Бұл материалдар бір мезгілде бір кезеңде ғана оқылмайды.

Тәрбиелік мәні зор асыл мұра, әдебиетіміздің көне және бай салаларының бірі мақал- мәтелдер. Онда халық ойының ең тиімді, ең қысқа дәл тұжырымдалған жемісі жинақталды. Мақал-мәтел –халықтың жан дүниесінің, мінез-бітімінің, тыныс-тіршілігінің айнасы. Мақал мәтелдер ұзақ жылдар бойы халықтың іс-тәжірбиелерін түйіндеген даналықтың жемісі. Мақал мәтелдер кезеңде ата-бабадан қалған ұлағатты сөз, парасатты ой ретінде ұрпақтың еншілеген мол қазынасы.

М.Әлімбаев-«әр халықтың мақал-мәтелдері сол халықтың өзі жасап отырған логикалық формуласы, ережесі және кез келген уақиғаның, мәселенің тұсында еске келіп, тілге орала кетеді»,- деген.

Мұхамаджан Садық мақал-мәтелдерге төмендегідей анықтама береді. «Терең мазмұнды, қысқа көркем түрде түзілген ақылды сөздер».

Педагогика оқулығында мақал-мәтел жайлы былай делінген: «мақал-мәтел-халық ауызша ақындық шығармасының көп тараған ескертікіші.

Мұғалім қандайда болмасын бір мәтінмен жұмыс жасау барысында ол жұмбақтар мен мақал – мәтелдердің ішінен өтіп отырған материялының мазмұнша сай келетіндерін іріктеп пайдаланылады. Немесе олардың кейбіреулерін үйге оқуға немесе жаттауға тапсырады. Мысалы: «Елдің ері» әңімесін оқығаннан кейін, оқулықтағы мақал – мәтелдердің ішінен: «Ерлік білектен емес жүректен» «Батыр туса ел ырысы, жанбыр жауса, жер ырысы», «Болат қайнауда шынығады, батыр майданда шынығады».

Мақал – мәтелдер мен жұмбақ, бір шағынан балалардың өмірге көз қарасын кеңейтсе, екінші жағынан, сөздік қорын байытады [2].

К.Д.Ушинский бастауыш мектеп оқушыларына мақал – мәтел үйретудің пайдасын айта келіп, оның қысқа да дәл және халықтың тамаша байырғы тілмен қандай да болмасын табиғат немесе адам тұрмысының шындық құбылысын сипаттайтынын көрсетеді.

Мақал – мәтелдер мен жұмбақтар бойынша жұмыстар жүргізу үшін, кейде болса да, жеке сабақ арнаудың да пайдасы мол. Мұндай сабақ ұйымдастыруда белгілі бір тақырыпқа арнап, іріктеп, топтап алады.

Мақал–мәтелдер тәрбиелік мәні күшті, балаларды жақсылыққа баулып, жамандықтан аулақ болуға үйрететін өнегелі сөз.

Сондықтан әр мақалдың мағынасы талданып, соған қарай белгілі бір қорытынды жасайды. Жұмбақтар бойынша жұмыс, негізінен, оның шешуін табу бағытында жүргізіледі. Ол үшін заттарды, құбылыстарды жұмбақтап айтылған белгілеріне қарай, іздестіру жолымен табу әдісі ұсынылады. Мұндай жағдайда жұмбақталған нәрсенің жалпы қай салаға жататыны, қандай бағытта ізденілетіні айтылады.

Өз пәніне деген танымдық ынтаны дамыту - әр-бір мұғалімнің аса маңызды міндеттерінің бірі. Оқушыларда тұрақты халық ауыз әдебиетін оқыту мен соған тәрбиелеу әдістерін қолдана отырып, көптеген, әурешілігі көп, қиын жұмыс тудырудың нәтижесінде болады.

Оқу материалы – мұғалім – оқушы, Узнадзе, Л.С.Выготский сияқты бастауышта оқытудың басты міндетін баланың ішкі күштері мен мүмкіндіктерінің дамуы үшін жағдайлар жасау деп қарастырған. Білім беруде басты нәрсе оқылатын пән емес, осы үрдісте ширай түсетін тілдің дамуы болып табылады. П. Ф. Каптерев негізген «педагогикалық процесс» ұғымы балаларды оқыту, тәрбиелеу, жетілдіру, қалыптастыру, үйрету, дамыту процестерінің мәнін қамтиды.

П.Ф. Каптерев былай деп жазды: «Педагогикалық процесс өзіне тән негізгі екі белгіні түйістіреді, олар» ағзаның өзіндік дамуына жүйелі түрдегі көмек және адамның жан – жақты жетілуі.

Ата бабамыздың: «Ұлың өссе ұлықтымен ауыл бол, қызың өссе қылықтымен ауыл бол» - деуінде тәрбиелік үлкен мән – мағына бар. Ар – намыс, ұждан-бұлар барша халықта ғасырлар бойы қастерленіп келе жатқан қасиетті ұғымдар. Сондықтан халықта: «Жаным арымның садағасы», «Ер намыстың құлы», «Ер жігіттің екі сөйлегені - өлгені», «Ер жігіт елі үшін туады, елі үшін өледі» - деген мақал – мәтелдер қағида тұтылып, қастерленген.

Қазақтың ұрпағы, міне осы озық дәстүр, асыл мұраларды өз бойына сіңіре отырып, тәуелсіздік адамгершіліктің жаңа сыр сипатының, салт санасының иегері болмақ.

Өткен қоғамдарда жасалған халық мұрасын зерттеп, оның демократиялық жақсы үлгілерін бүгінгі күннің кәдесіне жарату – педагогика ғылымының қазіргі міндеттерінің бірі.

Алайда педагогикалық ой пікірдің, этикалық тәрбиенің ауыз әдебиетіндегі көрінісі және олардың жас жеткіншектерді тәрбиелеудегі әсері жайында белгілі ақын М. Әлімбаевтың халық мақал – мәтелдері туралы «Білім» қоғамы шығарған «Халық – қапысыз тәрбиеші» атты кітапшасынан басқа арнайы еңбек жоқ.

Оқырманға ұсынылып отырған бұл еңбекте қазақтың халық педагогикасын, оның ауыз әдебиетіндегі көріністері бойынша қарастыруға талап жасалған.

Сөйтіп, онда қазақ халқының өз ұрпақтарын адал да еңбек сүйгіш, өнегелі де өнерлі, парасатты азамат етіп тәрбиелеуде ауыз әдебиетінің асыл үлгілерін ғасырлар бойы қалай пайдаланып келгені, оның бүгінгі қазақ мектептерінде оқу тәрбие барысында қолданудың тиімді жолдары көзделген.

Мәлік Ғабдуллин: «Алғашқы кезде адам баласына дүниедегі заттардың, құбылыстардың барлығы, олардың сыры, неден жасалатындығы мәлім болмаған, жұмбақ болған.

Бірақ адам баласы сол жұмбақты шешуге тырысқан. Ол үшін айналадағы қоршап тұрған жаратылыстардың барлығын, бір затты екінші бір затпен салыстыра отырып, ұқсас белгілеріне қарап неден шыққанын, қандай зат екенін анықтаған жұмбақтардың алғашқы үлгілері осылай шыққан». – дейді.

Ана тілімізді оқыту әдістемесінің тарихи қалыптасу жолы сын тарау. Бұл сала терең зерделенген де жоқ. Осыған арайлас бір қыдыру салмақты дүниелер ғасырлар басында жарық көрген.

Ғасырымыздың басында ұлт зиялылары А.Байтұрсынұлы бастап, Мағжан, Міржақып, Жүсіпбек қостап, халқымыздың рухани дүниесін байытуды ұрпақ тәрбиесінен өрбіту қажеттігін айқын түсінгенді. Білім көзінің алғашқы сатысы бастауыш мектепке арнап оқу құралдарын даярлаған («Оқу құралы», «Әліп - би», «Табиғаттану», «Пішіндеме»). Әдістемелік нұсқаулар әзірлеген («Баяншы», «Нұсқаушы», «Бастауыш сыныпта ана тілі», т.б.).

Ана тілімізді оқыту, бала тілін дамыту әдістемесі бағытында мол да құнды ойлар айтқан жан – жақты дарынды халық ұлдарының бірі Мағжанға берілген 90% бағының өзі де – оның ақындығы туралы.

Мағжанның студент қауымын, болашақ шәкірт тілін ширатушыларды таң қалдырған әдістемелік еңбегі «Бастауыш класта ана тілі» оқулығы. Осы еңбегінде бастауыш мектепте ана тілін оқыту жолдарын сөз етіп, нақты әдістемелік нұсқаулар береді.

Сондай-ақ, М. Жұмабайұлы «Бастауыш сыныпта ана тілі» оқулығы арқылы бастауыш мектепте ана тілін оқыту, тіл дамыту әдістемесін жасауға ұмтылғанын аңғарамыз. М. Жұмабайұлы түсініп оқымай жаттап алушылыққа баланы «тоты құсқа» айналдырып жіберушілікке үзілді – кесілді қарсы. Адам баланы мектепке «тоты» бол деп бермейді, сөзінен ісі айырылмайтын іскер болсын деп береді. Сондықтан еңбек мектебінен үрку, қорқудың ешбір қисыны жоқ. Жас мектебімізді бастап түзу жолға саламыз десек, мектебімізді осы еңбек негізіне құруға міндеттейміз- деп жазады.

Баланы оқытуда, ұлттық құндылықтарды қалыптастыруда, оның жүрегіне ең алдымен нақты бейне, сурет орнату керек деп кеңес береді,. Алғашқы жылда шәкірттер мен жүгізілетін жұмыстардың бірі ретінде аздаған жаттаған өлең мысалдарын дұрыс ашық айтуды, оқи білуді ұсынған.

Қазіргі бастауыш сыныптарға арналған әдістемелік еңбектерде өлең, тақпақтарды оқығанда балалардың назарын ұйқаспен ырғаққа аудару керектігінің айтылуы, білетін өлең, ертегі жұмбақтарын жатқа айтуды қолдану алғашқы сабақтарда бала тілін дамыту мақсатымен жүргізілетін алуан түрлі жұмбақтардың

қатарына ауыз әдебиеті үлгілерінен жатқа айту, өлең жаттау, көркем шығарма оқу секілді жұмыстардың қосылуы М.Жұмабаев жоғарыда ұсынбасының әдістемелік жағынан дәлдігін аңғартады.

Хайуанаттар жайындағы ертегілерді, әңгімелерді сахнаға айналдыра білуі ауадай қажет. Себебі бала әңгіме айтып тұрған кезде шығарма кейіпкері кейпіне ене алуы ерекше. Ондай мақсат орындалса ол шығарманы ешқашан есінен шығармайды. Сөзсіз мұндай жағдайда шығарманы ешқашан есінен шығармайды.

Сөзсіз мұндай жағдайда шығарманы шағын бөліктерге бөле сахналау өте пайдалы. Балалар байланыстырып әңгіме айтуда ойын логикалы, жүйелі жеткізу үшін деформацияланған мәтіндер, диафильм, мультфильм, балалар ойыны мектептегі оқиға жөніндегі әңгіме айтқызу тиімділігін бөле жара көрсетеді.

М.Жұмабаев «Ауыз екі сөзді өркендету жоғарғы сыныптарда көп істелетін нәрсе. Баланың ауыз екі сөйлеу тілін дамытуға кіріскенде мұғалім олардың ынталы болуын күзетсін» -дейді.

Мақал-мәтелдері, жұмбақтарды, жаңылтаптарды оқыту үрдісінде, оны оқушылардың меңгеруінде, ес процесінде атқаратын қызметі зор. Осыған байланысты өтілген материалдың есте сақтаудың өзіндік ережелері бар. Мәселен, ауыз әдебиетіндегі оқу материалдың қай-қайсысы болмасын жақсы меңгеру үшін – оған қатты зейін қою жеткіліксіз, ол үшін алға айқын, әрі анық мақсат қою керек.

Оқушылардың ұлттық құндылықтарын қалыптастыру үшін шешендік сөздерді оқытуда олардың сол мақсаттағы ақыл – ой әрекетінің белсенділігі мен сапалылығына байланысты екенін мұғалім естен шығармауы қажет. Баланың ақыл – ойы қабілеттерін тәрбиелеу басты міндеттердің бірі [3].

Кез – келген тапсырманы меңгерту барысында оқушылардың психофизиологиялық қабылдау мүмкіндіктеріне қарай проблемалық жағдай туғызу мұғалімнің шеберлігіне байланысты. Әсіресе түсіндірілген мәтінде пысықтау үшін орындалатын жаттығуларды қызықты әрі түрліше падалануға болады. Мәселен, оқушыларға алғаш рет шешендік мақал мен шешендік нақылды меңгертуге екеуін бөліп алу дағдысына баулу өте тиімді. Бұл дағды қарапайым мысалдар төңірегінде әңгіме, сұрақ – жауап тәсілдері арқылы оқушының бойында ұлттық құндылықтарын қалыптастырамыз.

Осы тұста П.Ф. Лесгафтың айтқан пікірі еске түседі. Ол былай деген еді: «Адам неғұрлым идеялы жағынан білімді болса, ол соғұрлым өз ісінде табанды да нығым болмақ».

Қазіргі уақытта дидактика дамыта оқытуға айрықша көңіл бөліп отыр. Дамыта оқытудың негізгі принципі – бағдарламалық және проблемалық әдістермен оқыту болса, проблемалық тәсілдің көздейтін мақсаты оқушылардың сабақ бойы ой еңбегімен шұғылдануын қамтамасыз ету.

А.Құнанбаев тілдік ұғымдардың сырына терең үңілген. Сөз мағынасын шыңдап, тіл ұстартуға өрнек, өнегесін ерекше көрсете білген ғұлама ақын. Ол халық тілінің бай қазынасын молынан пайдаланып, өткір сөз бен шебер тілді шешендік сөздерді негізгі құрал етіп, қалың бұқараны өнербілімге шақырады.

Абай тілінің үлгі өнерлер халқымыздың ақыл – ой санасын, білімге құмтарылған танып білуге сара жол салды.

Данышпан Абай: «Адамның адамшылығы... жақсы ұстазынан болады» десе, халық мәселі. «Айтушы ақылды болса, тыңдаушы дана болды» дейді [4].

Бала тәрбиесі жалпы адамзат тарихында маңызды әрі жауапты іс. Үлкендердің бала тәрбиесіне көп көңіл бөліп, өз білгенін ұрпағына үйретуі оның адамдық парызының бірі болып саналады. Бүлдіршіндерімізге тек білім берумен ғана шектеліп қоймай, әлеуметтік өзгерістерге зерттеушілік көз-қарасымен қарған жөн. Алдында отырған ертенгі болашақта қандай азамат болып өседі деген ой әрбір ұстазды толғандырады.

Халқымыздың мақтанышына айналған қазақтың көне ауыз әдебиетіне арада талай ғасырлар өтседе, ұрпақтан ұпаққа тарау елзердесінде мықтап орныққан танымдық, мәнін, тәрбиелік мазмұнын әсте жоймаған заман ағымына қарай, жасарып айрықша көпшілік ілтипатына ие болып отырған шешендік сөздер тағлымдар бар. Қазақ табиғатына шешен ділмар халық тілі қылыштың жүзіндей өткір, ойы салиқалы терең ойды қиыннан қиыстырып жол таба білген. Осыған, орай бастауыш сыныптарда оқыту мамұндық сипатына қарай зор пайдасын тигізіп оқушылардың тілін дамытады. Олар сөз сарасын ашатындай. Мысалы: Мақал - жеміс, мәтел - гүл, нақыл - тілдің нәрі, мақал – сөздің әрі.

Мақал мәтел- халық қазынасы. Нағыз қазына ол сөздер, аңыз ертегілер. Ол сөздер аңыз ертегілер, ол сөздердің елшілік хаттардың және шешендік сөздердің жинақтары. Шын мәнінде, әр – түрлі жағдайлар ауыр істер жайында айтылған тәжірбиелер адамдардың сөздері білімді кеңейтуге қызымет етеді. Шешендікке мол қорек береді. Сол себепті, нақыл мен мақал – мәтелдерді, жұмбақтар мен жаңылтпаштарды жалпы алғанда халық ауыз әдебиетін бастауыш сыныпта оқушыларға оқытудың тиімділігі, олардың ұлттық құндылықтарын қалыптастыруда маңызы орасан зор.

Әдебиеттер тізім

1. Ш.Елеукенов, Замандас парасаты. Әдеби сын. Алматы: Санат, 1977 ж.
2. Ұлттық құндылықтар арқылы тәрбие жұмыстарын ұйымдастырудағы сынып жетекшінің орны. Бастауыш мектеп журналы/ республикалық ғылыми-әдістемелік және педагогикалық журнал/ №7, 2007.
3. Сынып жетекшінің анықтамалығы/ №1(01) 2009.
4. Әдеп және жантану/ хрестоматия/ Атамұра Алматы, 1996.

ӘОЖ 37

ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ ДОШКОЛЬНИКОВ В СОВРЕМЕННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Идришева М.С.

КГУ «Средняя школа №15» отдела образования по
городу Усть-Каменогорску управления образования ВКО,
Республика Казахстан, midrisheva@mail.ru

Привитие ребёнку нравственных и духовных ценностей — актуальная задача дошкольного образования. Потребность активного взаимодействия взрослого и ребёнка с целью сохранения нравственного здоровья диктуется реалиями

современной жизни. Ребёнок должен обрести моральные ориентиры в условиях технически и материально насыщенного окружения.

Дети во все времена проявляют одинаковое стремление к активному восприятию миру взрослых, их действиям в предметном окружении и взаимодействию с другими людьми. В XXI веке окружающая ребёнка среда перенасыщена цифровыми источниками информации и техническими приборами для общения. Дети чаще видят, как родители проводят время у экрана компьютера, телефона или планшета. Гаджеты легко захватывают и детское внимание, время культуры общения, традиций, моральных основ, и сформировать нравственные качества в будущем окажется сложной задачей.

Суть духовно-нравственного воспитания заключается в формировании у ребёнка понятий о нематериальных ценностях в жизни. Это осознание значимости семьи для каждого человека, уважение старшего поколения, желание совершать добрые поступки, бережное отношение к природе. Воспитать нравственность возможно только через личный пример взрослого и взаимодействие с ребёнком. Школу часто называют вторым домом малышей, и здесь (наравне с домашним воспитанием) происходит процесс духовного развития.

Мы можем наблюдать пристальное внимание к духовно-нравственному воспитанию и развитию подрастающего поколения со стороны государства. Сложно переоценить значение воспитания духовно-нравственной культуры личности, способной сохранить душевный комфорт, достоинство, устойчивость к негативным влияниям современной жизни. Говоря о развитии духовно-нравственной культуры дошкольников, необходимо прояснить, что сущностью духовности ребенка является его внутренняя мотивация, жизненные цели, смыслы и отношения к миру и самому себе, а понятие «нравственность» трактуется как набор правил поведения, в которых может проявиться духовность.

Духовно-нравственная культура современного человека являет себя как целостный, взаимосвязанный образ, ценностно-смысловая картина мира, выступающая основой определения правил созидательного, безопасного, социально-активного поведения в информационном обществе.

Роль воспитателя в нравственном развитии детей состоит в обогащении их представлений об истории и традициях страны, восприятия общечеловеческих ценностей в художественных произведениях. Детям не «читается мораль» — их привлекают к беседам на темы нравственности. Дошкольники — активные исследователи, и в размышлениях над случаями из жизни и литературы они способны сами нарисовать позитивную картину мира.

Вспомните слова Экзюпери, когда маленький Принц спрашивает у Цветка: «А где же люди?» И Цветок отвечает: «Их носит ветром, у них нет корней...».

Жить без корней! Не помнить преемственности поколений, не испытывать почтительного уважения к людям, которые жили до тебя, к тем местам, где ты родился! Возможно ли такое? Говорят, возможно, но это противоестественно.

Утрата прогрессивных народных традиций привела к духовному обнищанию общества, к разрыву связей времени и поколений. Многие люди не знают своего родного языка, утрачиваются национальные обычаи, ремёсла, самобытность народа.

В Концепции общеобразовательной школы Республики Казахстан написано: «Основная функция начальной ступени – воспитание детей на лучших традициях народной педагогики и с учётом особенностей национальной психологии, привитие им духовных ценностей своего народа».

Образовательные и воспитательные задачи школы, организация учебно-воспитательного процесса в ней на идеях народной педагогики, составление элективных учебных планов и программ с учётом прогрессивных педагогических идей, использование фольклора – как созвучны эти и другие педагогические идеи Ибрая Алтынсарина современной школе. В системе казахской психолого-педагогической мысли, кроме Алтынсарина, трудно найти человека, который бы столь много высказал ценных мыслей о роли народной педагогики в образовании детей.

Ибрая Алтынсарина мы знаем, как педагога – просветителя, учёного, поэта, публициста и детского писателя. Одним из основных приёмов работы с детьми он выделял устное народное творчество, отражающее жизнь и быт, горе и счастье, патриотизм, традиции народа, его воспитательные возможности.

Особое внимание Ибрая уделял песням, пословицам и поговоркам как источникам воспитания нравственно – эстетических идеалов у подрастающего поколения. Памятники народной педагогики хранятся народом в созданных им сказках, легендах, эпосах, поговорках и пословицах, преломляются через призму национальных обычаев и традиций народа и в конечной мере имеют цель целенаправленно воспитывать и обучать детей.

Одна из основных тем Хрестоматии Ибрая Алтынсарина – призыв к знанию.

Она открывается «Посвящением», в которой воспевается мудрость казахского народа, его дружба и трудолюбие. Таким образом, по Ибраю Алтынсарину, основу нравственности составляет образование и воспитание: «Только постоянная забота о детях поможет вырастить настоящих людей. Главными средствами нравственного воспитания является труд и

пример родителей», - утверждает Алтынсарин. В воспитании каких качеств видит он содержание нравственного воспитания? Это – патриотизм, коллективизм, честность.

В воспитании подрастающего поколения он предлагал для чтения простые, живые, занимательные народные сказки, басни, стихотворения. Алтынсарин увлекал ими детей. И сегодня дети с увлечением знакомятся с произведениями народного творца.

Также дошкольное воспитание не обходит стороной произведения М. Турежанова. На практике с дошкольниками подробно разобрали рассказ «Помощь». Наши малыши приняли активное участие в обсуждении этого рассказа. Ведь этот рассказ несет в себе не только духовно-нравственное направление, но и знакомит детей с образом жизни людей в сельской местности, трудом взрослых в летнее время. Воспитывает уважение к труду. Учит делиться собственным опытом заботливого отношения к своим близким и родным. Развивает речь, мышление, память.

В основе всех рассказов М. Турежанова лежит духовный смысл, а именно в таких произведениях, как «Соловьи» и «Маленький садовод».

Читая эти рассказы, подрастающее поколение имеет возможность не только развиваться духовно, но и иметь представление о труде.

Особое внимание казахские просветители уделяли нравственному, физическому, и трудовому воспитанию именно на базе народных традиций. Исследователями изучены многие проблемы и вопросы, связанные с историей народного образования в Казахстане.

Следует отметить, что в процессе воспитания подрастающего поколения в духе патриотизма и интернационализма педагоги недостаточно используют материалы по истории, культуре, просвещению Казахстана те материалы, которые помогают формировать нравственные чувства, вырабатывают ценностные ориентации личности. А ведь важно

показать молодежи, что принципы деятельности и актуальные проблемы современности имеют глубокие исторические корни в прогрессивных, гуманистических идеях прошлого.

Вернемся к казахскому мыслителю Ы. Алтынсарину. Ы. Алтынсарин утверждал, что профессия педагога - одна из самых замечательных, но в, то, же время – одна из самых трудных. Настоящий педагог - это учитель и воспитатель в одном лице.

Историко-педагогические труды Ы. Алтынсарина посвящены разработке вопросов, связанных с историей развития народного образования и школьного дела в Казахстане и развитие культуры казахского народа, в области народной педагогики.

Духовно-нравственное воспитание следует воспринимать как целостную систему средств и приёмов развития детей. Работа педагога по формированию в каждом ребёнке моральных качеств выходит за пределы школы. Воспитатель активно взаимодействует с родителями — восстанавливаются и укрепляются семейные ценности.

Обобщая все выше сказанное, подчеркнем: литература отражает мир символикой, а игра – это определенный путь к постижению знаков и символов, формированию духовно-нравственных жизненных ориентиров в диалоге с собой, другими людьми и миром. Ребенок познает мир чувствами и чувственное восприятие форм культуры в детстве проникает во внутреннюю жизнь ребенка, в его внутренний мир и оно «работает» на протяжении всей жизни человека, формируя познавательные и духовные способности, нравственные понятия и собственные, уникальные нормы поведения, основанные на ценностях и смыслах жизни. Все это создает определенную среду, в которой ребенок и создает себя. Игра,

сказка и диалог являются определенной культурной традицией, создающей в процессе воспитания ценностно-смысловой фон, который определяет приоритеты будущей жизнедеятельности. Родителям хочется видеть своего ребенка счастливым, улыбающимся, умеющим общаться с окружающими людьми. Но не всегда ребенку самому удается разобраться в сложном мире взаимоотношений со сверстниками и взрослыми. Задача взрослых – помочь ему в этом.

Таким образом, привитие ребёнку нравственных и духовных ценностей — актуальная задача дошкольного образования. Это направление работы педагогов активно развивается, включает всё новые методы развития личностных качеств детей. **Потребность активного взаимодействия взрослого и ребёнка с целью сохранения нравственного здоровья диктуется реалиями современной жизни.** Ребёнок должен обрести моральные ориентиры в условиях технически и материально насыщенного окружения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Омарова, К. Ибрай Алтынсарин о воспитании. [Текст] // «Костанайские новости». - 2001.-14 августа.- С.1.
2. Шаяхметов, А. «Родник, утоляющий жажду» [Текст] // «Ленинский путь». - 1991.-22 июня. – С.4.
3. Шалабаев, В. «Экспедиция по памятным местам» [Текст] // «Убаганская заря». - 1991. – 30 октября. – С.3.
4. Антология педагогической мысли Казахстана. [Текст] // Сост. Калиев С., Аюбай К. Алматы, 2012 – 129с.

5. Кузьменко, О. «Нет, весь я не умру» [Текст] // «Ленинский путь» - 1991. - 20 июня. – С. 1-2.
6. Каирбеков Г. «Пусть дух его осеняет нас» [Текст] // «Учитель Казахстана» - 1991. – 31 октября. – С.1.
7. «Духовная педагогика», Москва 2017г.
8. https://infourok.ru/magazin-materialov?utm_source=infourok&utm_medium=redirect&utm_campaign=bespl-mat-biblioteka-9-11-2022&sortType=popular
9. <https://uchitelya.com/pedagogika/189913-soobschenie-iz-opyta-raboty-duhovno-nravstvennoe-vospitaniev-sisteme-raboty-mbdou.html>

УДК 37.032

ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКИХ УМЕНИЙ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНТЕРАКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Камелхан Гулсин

Научный руководитель: Радченко Н.Н., к.п.н., асс.профессор
Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан
e-mail: kamelkhan_23@mail.ru; radchenkon76@inbox.ru

Проблема формирования и развития творческих способностей детей младшего школьного возраста составляет фундамент образовательного процесса и является такой педагогической проблемой, которая со временем не теряет своей актуальности, требует особого внимания и постоянного дальнейшего развития. Проблема творческих способностей рассматривалась еще с античных времен. Ей уделяли внимание Анаксимандр, Аристотель, Гераклит, Демокрит и другие. Выделялись способности врожденные и приобретенные, уделялось внимание одаренности и не одаренности. В Средневековье христианская философия воспринимала творческую личность как проводника божественного творческого замысла. В период Возрождения видное место занимал антропоцентризм, поэтому творчество виделось не только как божий замысел (Дж. Бокаччо, М. Монтень, Ф. Петрарка). В Новое время формирование и развитие творческих способностей связывали с продуктивной способностью воображения. В начале XX в. возникает психоаналитическая теория творчества, автором которой является З. Фрейд. Суть заключается в том, что творческие способности являются обязательно личностными врожденными характеристиками, являются частью эго. Источник творчества - подсознание. Э. Фромм рассматривает творческие способности как врожденные потенциальные способности, дремлющие в каждом человеке. А. Маслоу считает, что основой творчества есть потребность человека в самореализации. А. Лук придерживается теории, что творческие способности свойственны каждому человеку, но уровень их развития зависит от индивидуальных особенностей, среды, в которой находится человек и

воспитательных воздействий. Проблема развития творческих способностей продолжает развиваться и сейчас.

Сейчас многие ученые, педагоги-практики рассматривают проблему развития творческих способностей младших школьников в образовательном процессе. Неоценимый вклад в исследование психологических основ развития творческих способностей, творческого процесса, внесли видные ученые нашей Республики К.Б. Жарыкбаев, М.А. Кудайкулов, М.М. Муканов, Т.Т. Тажибаев и многие другие. Необходимо также выделить ряд диссертационных исследований, посвященных проблемам способностей и творчества, которые провели такие казахстанские ученые, как Б.Ш. Байжуманова (Психологические особенности развития творческих способностей у детей младшего школьного возраста); С.Н. Данилушкина (Развитие творческих способностей студентов художественных факультетов педагогических вузов на занятии по композиции); Л.Г. Дирксен (Преимственность в развитии творческих способностей детей разновозрастного уровня (изобразительное искусство)); Б.А. Жетписбаева (Формирование творческой личности старшеклассников в процессе вербально-познавательной деятельности); А.Т. Кенжебаева (Педагогические условия формирования творческих способностей студентов); Т.У. Оспанова (Развитие творческих способностей на уроках музыки); Т.П. Смолькина (Подготовка инженеров-педагогов к творческой профессиональной деятельности до уровня изобретательства); Р.Ш. Сыдыкова (Педагогические основы развития творческой активности будущих учителей музыки); Б.А. Тургунбаева (Развитие творческих способностей младших школьников в процессе обучения) и другие. Ученые утверждают о необходимости формирования и развития творческого потенциала ребенка. Творческие способности являются предпосылкой духовного роста, а их развитие это целенаправленный и систематический психолого-педагогический процесс. Проблема творческих способностей развивается в четырех направлениях. В первом направлении уровень интеллектуального развития определяет творческие способности. Стронниками концепции являются А. Дьяченко, В. Кудрявцев, М. Подьяков. Во втором направлении творчество отождествляют с креативностью (Е. Торренс, А. Матюшкин, Дж. Гилфорд). В третьем направлении особый акцент ставится на активную творческую деятельность (Я. Пономарев). В четвертом направлении интеллектуальный и личностный компоненты являются смежными, и интегрируются вместе в творческие способности (Д. Богоявленская, В. Шадриков). Все известные исследования указанной проблемы свидетельствуют о важности развития творческих способностей человека. Однако до сих пор нет единого решения относительно способов решения проблемы формирования творческих особенностей в образовательном процессе. В ГОСО РК провозглашено: «Основная задача начальной школы - обеспечить первоначальное становление личности ребенка, выявить и развить его способности» [1]. Одним из путей решения указанной проблемы является внедрение инновационных образовательных технологий в образовательный процесс, которые направлены на развитие творческих способностей учащихся и на всестороннее личностное развитие.

Творчество - это деятельность человека, которая создает новые материальные и духовные ценности, которые являются общественно значимыми. Понятию

«творчество» также можно дать и более широкое определение. Философы определяют творчество, как необходимое условие развития материи, создание ее новых форм, вместе с возникновением которых изменяются и сами формы творчества. Творчество - это процесс создания субъектно-нового, основанного на способности создавать оригинальные идеи и пользоваться нестандартными способами деятельности. Творчество рассматривается с трех аспектов:

- 1) продукт творчества (созданное);
- 2) процесс творчества (как создано);
- 3) процесс подготовки к творчеству (как развивать творчество).

Продукты творчества - это материальные продукты (здания, машины и т.п.), а также и новые мысли, идеи, взгляды, решения, которые не сразу находят материальное воплощение. С точки зрения психологии и педагогики особенно ценным является сам процесс творческой работы, изучение процесса подготовки к творчеству, выявление форм, методов и средств развития творчества. Творчество обязательно целенаправленное. Оно требует умственной активности, интеллектуальных способностей, волевых усилий, эмоциональных черт и четкой дисциплины [2]. Процесс творческой деятельности можно распределить на два этапа:

- поиск решения;
- применение решения.

Считается, что более актуальным предметом педагогического исследования является поиск решения. Выделяют следующие этапы творческой деятельности:

- 1) накопление необходимых для постановки задач знаний и навыков;
- 2) поиск вторичной информации, подготовка к выполнению задания;
- 3) отдых, уход от проблемы (период инкубации);
- 4) инсайт (возникновение гениальной идеи, рывок мышления);
- 5) проверка и воплощение задуманного [3].

Известно, что человеческая деятельность условно подразделяется на воспроизводственную (или репродуктивную) и творческую. Суть репродуктивной деятельности заключается в повторении уже знакомых действий, форм поведения. А творческая деятельность наоборот сопровождается созданием новых образов или действий. В основе последнего вида деятельности лежит так называемое дивергентное мышление. Широко известный американский психолог Гилфорд, занимавшийся проблемами человеческого интеллекта установил, что творческим людям свойственно дивергентное мышление. Это означает, что при возникновении определенной проблемы, люди с таким типом мышления не концентрируются на нахождении одного решения, а ищут решение проблемы во всех возможных направлениях, стараются найти как можно больше вариантов решения. Дивергентный образ мышления лежит в основе творческого мышления, которое обуславливается следующими особенностями:

- 1) быстрота – умение выражать максимальное количество идей (в данном случае важно не их качество, а количество);
- 2) изменчивость – умение выражать многогранность идей;
- 3) эксцентричность – порождение оригинальных нестандартных идей;
- 4) законченность – умение достигать конце-вого результата.

Ученые выделяют четыре уровня творчества по объему новизны результата. К первому уровню относят процесс творчества, результат которого является новым для человечества в целом (изобретения и открытия, произведения композиторов, художников, писателей, научные теории и т.д.). Это самый высокий уровень. К следующему уровню творчества относят продукт, являющийся оригинальным для большого круга людей, например, для конкретной страны. На третьем уровне новизна творческого продукта еще меньше, чем на предыдущих. Творчество этого уровня реализуется в пределах предприятия, небольшого среды, реже, в определенной отрасли. К последнему уровню относят творческий продукт, новизна которого является большей частью субъективной, то есть имеет опосредованное значение для создателя продукта. Этим четырем уровням творчества предшествует детское творчество. Сначала оно является спонтанным, а со временем становится осознанным. Ребенок в возрасте 6-10 лет впервые понимает отношение между ним и окружающим миром, начинает определять человеческие мотивы поведения, может дать оценку конфликтной ситуации. Указанный возраст является отправным в формировании личности. Не зря он называется младший школьный возраст, ведь если раньше ведущей деятельностью была игра, в начальной школе она меняется на деятельность. В дошкольном возрасте обучение проводилось через игру. Особенностью младшего школьного возраста является первое разделение игры от учебного труда и труда вообще [4].

Существуют факторы, влияющие на развитие творческой личности младшего школьника. К ним относят среду, в которой находится ребенок, условия, в которых воспитывается школьник и особенности его учебной деятельности [4]. Накопленный за последние годы опыт использования инновационных технологий в образовательном процессе, а именно в начальной школе, дает основания уверять, что внедрение инноваций влияет положительно на творческое развитие детей. Ведь пользуясь инновационными технологиями в организации обучения учащихся, учитель пользуется такими принципами: связь с жизнью, сочетание индивидуальной и коллективной форм работы, учебно-творческая деятельность, вера в силы и возможности ученика, информативность и тому подобное. Слово «инновация» заимствовано из итальянского и означает – новое, новшество. Инновации - это новые, оригинальные, нестандартные формы организации учебной деятельности. Для стимулирования творческой деятельности учащихся существует множество методов. Среди них:

- метод игры;
- метод интерактивного обучения;
- метод проектов;
- метод критического мышления;
- приемы создания «ситуации успеха» и тому подобное.

Игра - это первая возможность ребенка проявить себя, свои способности, самоутвердиться. Поэтому ее неоднократно используют в начальной школе. Обучение через игру развивает воображение, внимание, память, мышление, креативность, умение находить выход из критических ситуаций, стимулирует активную деятельность ученика. Игровые технологии объединяют детей по

группам интересов, учат работать в парах, группах, искать компромиссы, выявлять ошибки.

Игровые технологии подразделяются по виду деятельности (двигательные, умственные, трудовые, психологические, социальные); по характеру педагогического процесса (познавательные, воспитательные, развивающие; репродуктивные, творческие; учебные, тренировочные, контролирующие и т.п.); По виду игровой методики (предметные, сюжетные, ролевые, деловые, имитационные) и другие.

Интерактивное обучение - форма организации познавательной активности учащихся, создающая условия для формирования компетентностей, развития творческих навыков, воспитания личностных качеств. Дословно слово «интерактивная» означает взаимодействие. Итак, ученик и учитель являются равноправными субъектами обучения. Учащиеся взаимодействуют с учителем и с другими учениками. Интерактивные технологии способствуют развитию как предметных, так и общеучебных навыков; выработке жизненных ценностей; развития коммуникативных способностей.

Технология предусматривает моделирование жизненных ситуаций, использование ролевых игр, совместное решение проблем [6]. Правила организации учебного процесса с использованием технологий интерактивного обучения:

- 1) в выполнении задания участвуют все ученики;
- 2) поощрение активности;
- 3) учащиеся самостоятельно создают правила работы, последовательность действий и тому подобное.

Метод проектов - (от греч. - путь, способ исследования) - это способ организации начальной деятельности, помогающий детям усваивать знания через планирование и последовательное выполнение заданий и способствующий познавательной активности. В основу проектной технологии положена свобода творчества учащихся. Свобода творения вызывает познавательную активность, фантазирование, изобретательность, расширяет кругозор, вызывает положительные эмоции. Проекты в начальной школе обязательно должны быть творческого направления и общественно полезными. Главными признаками творческих проектов являются творческий характер и проблемная ситуация. Работая над творческим проектом, следует принимать во внимание индивидуальные особенности детей, уровень их подготовки, возрастные и физиологические особенности, дидактические особенности [7]. Проектное обучение в настоящее время широко используется в Дании, Германии, Нидерландах. Популярность приобретают «проектные недели», где дети нескольких классов (всей школы) работают в течение определенного времени над выполнением масштабного задания. Также они сами могут выбрать тему, методы выполнения работы, способ представления конечного результата. Критическое мышление считается едва ли не самым нужным навыком для человека. Оно помогает анализировать информацию, выделять самое важное, обосновывать свое мнение, сравнивать факты. Суть метода критического мышления заключается в высказывании собственных предположений согласно полученной информации. При использовании данной методики стоит объяснить детям, что нет верного или неправильного ответа, они высказывают свои

суждения. Метод критического мышления можно применять во время анализа произведения, картины, фильма, музыки и тому подобное. Методики критического мышления: «круг Венна», «рафт», предсказание, мозговой штурм. Процесс развития творческих способностей длительный во времени и требует значительных усилий не только от ребенка, но и от учителя. Важную роль занимает стимулирование творческой деятельности ребенка, что достигается постоянным созданием «ситуации успеха». Ее суть заключается в поддержке, уважении к ребенку, привлечении к творчеству. Существуют следующие приемы создания «ситуации успеха»:

- «линия горизонта» - учитель одобряет, словно подхватывает начальный успех школьника, предлагает повторить задание на более сложном уровне, словно отдаляя линию горизонта;

- «авансирование» учитель заранее индивидуально выполняет с учеником задание, которое удается ему сложно, а затем на уроке дает схожее задание, которое ученик выполняет самостоятельно, школьник при этом испытывает успех;

- «радость класса» – это внушение ребенку веры в себя, одноклассники хвалят, положительно отзываются о любом, даже незначительном достижении ученика; для того, чтобы творческие способности ребенка развивались, ему нужен стимул, двигатель, активизирующий творческий потенциал. Эту функцию в начальной школе выполняют инновационные технологии.

Творческие способности - это индивидуальные психологические особенности ребенка, позволяющие при соответствующих условиях удачно раскрыть творческий потенциал, формировать и развивать его, находить выход из критических нестандартных ситуаций и порываться к открытию нового. В учебно-воспитательном процессе для младшего школьника творчество прогнозирует явность знаний, умений и навыков, нужных для создания чего-то нового, оригинального и невиданного ранее. Большая роль отводится развитию детского воображения, а также потребности в раскрытии и расширении творческих задатков. Удачное развитие творческих способностей детей возможно только при создании некоторых условий. Одним из таких условий является использование инновационных технологий в учебном процессе, а именно, игровое обучение, проектное обучение, создание «ситуации успеха», интерактивное обучение, метод критического мышления. Применение инновационных технологий раскрывает у учащихся их творческий потенциал и поощряет к обучению. Таким образом, используя инновационные методы работы, учитель формирует творческую личность, которая будет иметь прочные знания и будет успешно применять их на практике. У каждого ученика есть творческие способности, поэтому для педагогов и родителей встает задача – определить их и помочь развить. Следовательно, особенно актуальным является теоретическое овладение и практическое внедрение инновационных методов обучения для развития творческих способностей учащихся.

Список использованных источников

1. Концепцию развития образования Республики Казахстан на 2022-2026 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 24 ноября 2022 года № 941.

2. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности: Питер; СПб.; 2009 – 434 с..
3. Яковлева Е.Л. Психология развития творческого потенциала. М., 1997. – 224 с.
4. Анохин П.К. О творческом процессе с точки зрения физиологии. Художественное творчество: вопросы комплексного изучения. М., 1983. - С. 259–262.
5. Барышева Т.А., Жигалов Ю.А. Психолого-педагогические основы развития креативности. СПб., 2006. – 268 с.
6. Золотухина А. Групповая работа как одна из форм деятельности учащихся на уроке / А. Золотухина // Математика. – Первое сентября, 2016. – №4. – С. 3–5.
7. Дичковская И.М. Инновационные педагогические технологии: учеб. пособие. Киев: Академиздат, 2004. - 352 с.
8. Государственный общеобязательный стандарт начального образования <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017669#z199>
9. Досяк И.М. Нестандартные уроки с использованием инновационных технологий. 1 – 4 классы. – Х.: Основа, 2007. – 160 с.
10. Развитие интеллектуально-творческого потенциала младших школьников через исследовательскую деятельность / Л.М. Иванова // Одаренный ребенок. – 2016. –№ 1 – С.19-23

ӘОЖ 376.091

АУТИЗМ СИНДРОМДЫ БАЛАЛАРМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қанатқызы З.

Тенкебаева А.З., «Психология және коррекциялық педагогика»

кафедрасының сениор-лекторы

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,

Өскемен қ., Қазақстан

Қазіргі кезде қоғамда көрініс беріп жатқан ауырудың бірі аутизм. Аутизм (гр. autos өзiм) – тұлғаның қоршаған ортадан оқшаулануы, өз-өзімен болуы және де іштей уайымға түскендегі адамдардың көңіл күйінің сипатын береді. Бұл ұғымды Э. Блэкер 1912 жылы адамдардың іс-әрекеттерге тәуелділігінің шамалы аффективтік саланың айрықша түрін белгілеуі барысындағы ішкі эмоциялық қажеттіліктерімен реттелетін сипатын айқындау барысында ендірген. Ғылыми айналысқа 1943 жылы ғалым Колвиннің зерттеулері бойынша, яғни аутизм дертін шизофрения дертінен түпкілікті ажыратқан соң ендірілген. Одан кейін аутизмнің генетикалық табиғаты зерттеле бастады және оның психиатриядағы орны айқындалды. 80% аутизм дертіне шалдыққандардың оқу мәселесі күрделенді, өйткені ақыл-ойының кемістігі байқалды. Сол кездегі аутизм диагнозы мүмкін дегендердің тек 17% құраған, ал қалғандары қимыл-қозғалыстарының салдарынан күйзеліске ұшыраған және т.б. ауыруларға шалдыққандар қатарында болған.

Аутизмге ұшыраған балалардың көру арқылы есте сақтау қабілеттері жоғары болады, сол себептен мұндай балаларға көбінесе негізінде демонстрация әдісі ауқымды оқыту әдітемесі ретінде қолданылуда. Сонымен қатар, мұндай балалар математика, музыка бойынша аса дарынды және де бірнеше тілдерді меңгерулері де әбден мүмкін. Бұл тұрғыда көптеген белгілі тұлғалардың жас кездерінде аутизм синдромына шалдыққаны белгілі, ауыруға шалдыққандарымен олардың өз армандарын жүзеге асыруларына кедергі бола алған жоқ. Аутизм дертіне шалдыққан балаларға тән қасиеттер әдеттегі жастан кейінірек байқалады. Яғни сол себепті, аутизм синдромы бар балалар арнайы интернаттарда емес, отбасы жағдайында тәрбиеленулері тиіс дейді, ғалым Е.А. Янушко. Статистикаға сүйенсек дүниежүзі бойынша аутизм ауыруымен ауыратын адамдар саны 65 миллионнан астам. Біздің елімізде де аутизм синдромына шалдыққан балалардың саны күрт өсуде. Сонымен аутизм синдромы – бала дамуындағы ерте жас кезеңіндегі ауытқушылықтың ауқымды түрі, бұл дерт әлеуметтік қоршаған ортамен қарым-қатынас орнатудың болмауын білдіреді. Қазіргі кезде бұл ауырудың пайда болуының нақты себептері толығымен айқындалмаған, дегенмен де көптеген ғалымдардың өздерінің зерттеулерінде аутизмнің туындау себебі ол – орталық жүйке жүйесінің бұзылуы деген тұжырымға тоқталады. Сондай-ақ, тұқымқуалаушылық фактордың да әсері бар және аутист балалардың миларында органикалық зақымдалу да жиі кездеседі екен. Яғни, себептері ретінде: тұқымқуалаушылық хромосомалық өзгерістерді, зат алмасу өзгерістерін, анасының жүктілік кезінде және туу кезіндегі алған жарاقاتтар, нейро инфекциялар т.б. жағымсыз әсерлер көрсетілген.

Негізінен алғанда аутизмге ұшыраған баланың еркелігі басым, тәртібі нашар сияқты сипатта болады, осыны дер кезінде анықтаған жағдайда оларды емдеуге болады. Сонымен қатар, аутизммен ауыратын балалар аса тұйық болып келеді, сондықтан олармен жылы қарым-қатынас орнатып сенімін ұялату керек. Олардың тұйық болуларының өзіндік себептері де жоқ емес, айталық: көру, есту кемістіктерінің болуы, сөйлеу процесінің дұрыс болмауы, баланың жиі оқшау қалуы және т.б. Мәселені зерттеуші ғалымдардың бірі Л. Каннер аутизмді нақты психикалық дамудың бұзылуынан деген тұжырым жасаған және келесідей: жалғыз қалуды ұнатулары; көзге тіке қарамау; мимика, жест, дауыс және дыбыс ырғақтарының болмауы; әрекеттерінің шарттары тұрақты болу салдарынан тырысуы; эмоцияның болмауы, ешкіммен араласпайтындықтары; біркелкі қимылдарды қайталаулары сынды көрсеткіштерін ажыратқан. Кейінгі жылдары аталмыш мәселемен көптеген ғалымдар айналысуда, айталық, Л.Г. Бородина аутизмге шалдыққан балаларды фармакотерапия арқылы емдеу тәжірибесін қарастырады. Ал М.Ю. Веденина болса, тәртіптік терапия негізінде аутист балалардың тұрмысқа бейімделуін зерделеген. Жалпы аутизмге шалдыққан балалар туралы Л.М. Шипицынаның еңбегін атап өтуге болады. Сонымен қатар, өзінің тұжырымдарымен Д.Е. Жуков еркін бөлісіп жүр. И. Йоханссон өзінің «Ерекше балалық шақ» еңбегінде аутист балаларды ерекше балалар деп қарастырып, әдістемелік ұсыныстар берген. И.Б. Карвасарская аутист балалармен жұмыс жасау тәжірибесімен бөліскен. Дүниежүзі бойынша аутизм өзіндік белгілеріне байланысты жіктеледі:

- F84.0. – бұл бала аутизмі (аутистік бұзылыстар, бала аутизмі, бала психозы, Каннер синдромы);
- F84.1. – бұл Атиптік аутизм (атиптік бала психозы, аутизм белгілері бар ақыл-ой дамуының кешеуілденуі енеді);
- F84.2. Ретта синдромы бұл негізінен қыз балаларда тұқымқуалаушылықпен берілетін психоневрологиялық дерт;
- F84.3. – ерте бала жастағы басқа да дезинтегративтік бұзылыстар (бала деменциясы, дезинтеграциялық психоз, Геллер синдромы, симбиотикалық психоз);
- F84.4. ақыл-ой дамуының кешеуілденуімен және стереотиптік қимылдармен үйлескен гипербелсенді бұзылыс;
- F84.5. аспергер синдромы (аутистік психоопатия, бала жастағы шизоидтік бұзылыстары);
- F84.8. дамудың басқа да бұзылыстары (Мамайчук бойынша).

1960-70 жылдарда ғана алғаш рет АҚШ пен Батыс Еуропа елдерінде аутизм синдромы бар балаларға арналған арнайы көмек көрсету орындары қалыптасып, кеңес беріле бастаған. 1920 жылы Еуропада Дания қаласында аутизмі бар балаларға арналған алғашқы мектеп ашылып, оқытыла басталған. Мұндай орындар аутизмге шалдыққан балаларды ерекшеліктеріне сай оқытып, тәрбиелеп, дамыту жұмыстарын жүргізген. Медицинаның дамуына байланысты қазіргі кезеңде ерте жастағы балалық аутизмді түзетудің әртүрлі жолдарын тауып, жолға қоюда. Аутизмге шалдыққан балалардың әлеуметтік тұрғыдан жетілдірілуі көп жағдайда, оның отбасының әлеуметтік, психологиялық-педагогикалық қолдауына тікелей байланысты. Яғни, баланың мәселелерін дер кезінде анықтап, оған дәрігерлер, психологтар, педагог-дефектологтар, әлеуметтік қызметкерлер т.б. тарапынан көрсетілетін көмектер және қолдауды ерте жастан қажет болған уақытта көрсету және ата-аналардың қолдауы, келісімі, әртүрлі жаттығуларды үйден қайталауы негізінде ғана нәтижеге қол жеткізеді.

Аутист балалар өздерінің мүмкіндіктеріне және мінез-құлықтарының ерекшеліктеріне сай, жалпы білім беру бағдарламаларымен бірге арнайы (коррекциялық) білім беру ұйымдарының бағдарламалары бойынша тәрбиеленеді, алайда медициналық көмектер, емдеу процедуралары қатар жүруі тиіс. Қазіргі кезде мұндай балаларды ауру немесе ауырады дегендердің қатарына жатқызбай, оның дамуы мен білім алуында белгілі бір жайлы жағдай мен тәсілді қажет ететін «өзгеше бала» деп санау қабылданған. Германия, АҚШ, Жапония, Швеция елдерінің психиатр мамандарының пікірінше 10000 баланың 4-тен 26-ға дейінгі жиілікте жас балалардың аутизм синдромына шалдығатыны анықталды. Осы және басқа да елдердің мамандарының ізденісімен бұл балаларды оқыту ТЕЕСН, Монтессори, Вальдорф, Т. Питерс және т.б. бағдарламаларына сай түзету педагогикалық әдістермен жүзеге асырылуда. Аутизм синдромына шалдыққан балалардың клиникалық сипаты олардың барлық нәрседен оқшау қалулары, қарым-қатынасқа түсе алмаулары, басқа адамдарды және заттарды байқамауы, еліктеу сезімдерінің болмауы, комфорт және дискомфортқа қатынастары және де бірқалыпты (тұйық) мінез-құлықтарымен ерекшеленеді. Өзіміз көріп отырғандай, мұндай балалар медициналық тұрғыдан ауыру болып есептелгенімен негізінен өзіндік ерекшеліктері бар балалар болып табылады. Сондықтан да олармен жұмыс

жасаудың өзі аса кәсібилікті және жауапкершілікті қажет етеді, олай болмаған жағдайда олар шын мәніндегі ауыру балаларға айналады. Демек, олармен жұмыс жасаудың өзіндік амал-тәсілдерінің ерекшеліктері бар.

Бұл мәселені қарастырып жүрген ғалымдардың пікірінше төмендегідей бірнеше әдістер қолданылуы керек (негізінен 27 әдісті ұсынған, біз соның біршамасына тоқталамыз):

Біріншіден, антецеденттік негіздегі бақылаудың болуы. Антецедент ұғымы – мінез-құлықтың қолданбалы талдамы (АВА), яғни ол өз кезегінде іс-әрекетті ынталандырып отырады.

Екіншіден, когнитивті-іс-әрекеттің араласуы (когнитивтік-іс-әрекеттік (поведенческая) психотерапия). Бұл әдіс бақылаудың ережеге сай жүруі, яғни әрекеттегі өзгерістерді көру.

Үшіншіден, дифференциалды ынталандыру, дұрыс емес іс-әрекетті түзеу, оны позитивті, қажетті әрекетке айналдыру. Ынталандыру: а) бала іс-әрекетті дұрыс жасағанда; б) бала мүлдем жат әрекеттен тыс жағымды әрекет жасағанда; в) тіпті бала ешқандай жаман, жақсы іс-әрекет жасамағанда да;

Төртіншіден, баланы дискреттік жағдайда оқыту әдісін қолдану. Бір жаттықтырушы/маман және бір оқушы/клиент арасындағы нақты бір дағдыны немесе қасиетті үйретуді қолдану.

Бесіншіден, физикалық салмақты ауқымды жасау арқылы мәселе тудыратын әрекеттерді азайту.

Көптеген зерттеулер барысында ақыл-ойында кемістігі бар балалар мен аутизм балаларды салыстырмалы талдағанда екі ауырудың бірдей ерекшелігін анықтаған. Сондықтан да Cornelia de Lange синдромы бойынша ақыл-ойының кемістігінің ауқымдануы аутизмге алып келеді деген қорытынды жасаған. Өкінішке орай қазірге дейін аутизм балалардың анатомиялық немесе физиологиялық тұрғыдан ауытқудың аутизм дертіне алып келетіндігі анықталмай келеді. Бұл тұрғыдан ми өзгерістерінің ерекшелігі, яғни ондағы ауытқушылық аутизмді анықтайды, яғни балалар өзін-өзі бақылай, басқара алмайды және сөйлеу барысында кедергілерге кездеседі. Сонымен қатар мидағы сәл өзгерістердің өзі осындай ауырудың сипатын береді, кейбір жағдайда мұны анықтау да мүмкін болмай қалады. Бұл өзгерістердің жасқа, жынысқа, қабілеттіліктеріне қалай ерекше күйде болатынын анықтау барысында мұның ерте жасында Пуркинье клеткасының өзгерісіне байланыстылығы айқындалған.

Аутизм синдромы бар балаларды оқыту және тәрбиелеуде жаңа технологияларды қолдану маңызды, өйткені оларда оқу материалын визуалды түрде елестете алу қабілеті қалыптасып, дамиды. Оларға ақпаратты жайдан, күрделіге қарай ұстанымына сай беру де маңызды және де ақпаратты көрнекі түрде демонстрациялау қандай іс-әрекет болсын оны әсерлі етіп көрсетеді. Өз кезегінде бұл арнайы оқытуға да ықпал етеді. Қазіргі кездегі заманауи құралдар, диагностикалық әдістер және технологияларды қолдану баланың, соның ішінде аутист баланың қызығушылығын оятады.

Технологиялар аутист балаға сол кездегі өзінің функциясын анықтап, сол кезде пайда болатын объективті қиындықтарды анықтап, оларды қолжетімді тәсілмен жеңуге көмектеседі. Сонымен қатар мұндай балалардың ерекшелігіне

қарай физикалық және сөйлеу терапияларын да қолданған тиімді. Баланың оқшау қалуы, оның мақсатсыз жоғалуын және қорқыныш сезімін жою үшін анимотерапия әдісінің де (арнайы үйретілген ит, жылқы және дельфиндер) ықпалы зор. Бұл терапияны қолдану барысында мысалы дельфиндерден бөлінетін жоғары жиілікті солардың әсерінен баладан бақыт гармондары бөлінеді және гармондар ми қызметіне әсер етіп, баланың көңіл-күйін жақсартады. Соңғы кезде аутизм дерті басқа тұқым қуалау арқылы берілетін психикалық ауырулармен байланыстырылады, айталық депрессия, қозғалысқа байланысты аурулармен. Демек, аутизмі бар балалармен жұмыс жүргізу барысында жоғарыда көрсетілген, тәжірибеде тексерілген түрлі технологияларды қолдану – баланың сауығуына жан-жақты мүмкіндік береді және ең алдымен баламен қарым-қатынас орнату жеңілдейді, қызығушылықтары артып өмірге құлшынысы артады. Түзету-оқыту процесінде әртүрлі технологияларды қолдану бала ағзасының компенсаторлы мүмкіндіктерін белсендендіреді, ауытқушылықтарды жеңуге, оның алдын алуға мүмкіндіктер туғызады. Осы компенсаторлы мүмкіндіктер негізінде өзіндік ерекшелігі бар балалардың қабылдаудың сақталған түрін жүзеге асыру және баланың психикалық функцияларын дамыту қолайлы жүзеге асады. Бұл мәселені бір топ шетелдік ғалымдар қарастырып осындай тұжырым жасаған. Аутизм диагнозы бар балалардың сөйлеуін, қарым-қатынасын, психикалық процестерін «Ойын технологиясы» арқылы да емдеуге болады, мұнда негізінен ойын элементтерін қолдану арқылы дұрыс дағдыларды қалыптастыру көзделеді. Бұл мәселені Л.Г. Нуриеваның аутист балалардың сөйлеу қабілетін дамытуға бағытталған еңбегінен оқи аламыз. Ауқымды оқыту әдістемесі бойынша аутизмі бар балалардың есте сақтау қабілеттері дамытылады. Ал, сенсорлы интеграциялау әдісі негізінде аутизмі бар балалардың қоршаған ортамен байланысы қалыптастырылады. Келесі, ақпараттық технологияны қолдану әдісінде «Дэльфа – 142,1» тренажеры қолданылады, мұнда аутизм синдромы бар баланың сөйлеу тілін жаттықтырады. Аутизм синдромына шалдыққан балаларды оқыту, сөйлету, яғни сөйлеу тілін қалыптастыру мақсатында және психикалық процестерді дамытуда заманауи әдістерді, технологияларды дұрыс қолдану процесінде сандық және сапалық өзгерістердің болатынын зерттеушілер атап өткен, мысалы: аутист балалардың психикалық функциялары дамытылған, қызығушылықтары артқан, қарым-қатынас жасаулары жетілдірілген. Демек, қоғамның және білім беру жүйесінің қазіргі кездегі жаңа инновациялық технологияларды қолдануы қомақты үлес қосуда.

Әдебиеттер тізімі

1. Азанбекова Г.Т., Асылова Р.О. Аутизмі бар балаларды оқытуда кешенді әдістерді қолдану Қарағанды университетінің хабаршысы, «Педагогика» сериясы. – 2016. – № 4(84). – бб. 56-62.
2. Аутизм / под ред. проф. Э.Г. Улумбекова. – М.: Гэотар-мед, 2002. – 14 с.
3. Бородина Л.Г. Опыт амбулаторной фармакотерапии детей, больных аутизмом // Аутизм и нарушения развития. – 2004. – №3. – 18 с.

4. Веденина М.Ю. Использование поведенческой терапии аутичных детей для формирования навыков бытовой адаптации // Сообщение I Дефектология. – 1997. – № 2. – С. 31-40.

5. Жуков Д.Е. Центральные личностные функции у родителей детей с синдромом РДА Биопсихосоциальная парадигма медицины и её влияние на развитие психоневрологической науки и практики: материалы научно-практической конференции молодых ученых. – СПб.: Изд. НИПНИ им. В.М. Бехтерева, 2004. – 244 с.

6. Жуков Д.Е. Особенности картины мира детей с аутизмом Психосоциальные проблемы психотерапии, коррекционной педагогики, спец. психологии: материалы III съезда РПА и научно-практической конференции Курск, 20-23 октября 2003 г. 2 Курск: Изд-во Курск. гос. ун-та, 2003. – 271 с.

7. Йоханссон И. Особое детство. – М.: Центр лечебной педагогики, 2001. – 58с.

8. Карвасарская И.Б. В стороне. Из опыта работы с аутичными детьми. – М., 2003. – 70 с.

9. Карвасарская И.Б. Психологическая помощь аутичной семье. Психосоциальные проблемы психотерапии, коррекционной педагогики, спец. психологии: материалы III съезда РПА и научно-практической конференции. Курск, 20-23 октября 2003 г. – Курск: Изд-во Курск. гос. ун-та, 2003. – 271 с.

ӘОЖ: 581.1 (075.8).

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ СЫНЫПТАН ТЫС ЖӘНЕ САБАҚТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖҮЙЕСІ

Касымканова Н.А., Елеусизова А.С.

Шығыс Қазақстан облысы білім басқармасы Өскемен қаласы

бойынша «№45 орта бейіндік мектебі» КММ

Өскемен қ., Қазақстан

Баланы тәрбиелеу үздіксіз процесс, ол оның бос уақытында да жүзеге асырылады. Адам өмірінде бос уақыттың рөлі өте ерекше. Ол демалу, тынығу үшін емес, рухани қажетін өтеуге, ойлау қабілетінің жетілуіне, жалпы жан - жақты болуына арналады. Әр адам бос уақытын өзінше бір нәрсеге арнайды. Бірақ, бос уақытты ұтымды етіп өткізу әлдеқайда тиімді. Бос уақытты пайдалана отырып, қоғам, ұжым, отбасы оқушылардың демалысын тиімді етіп ұйымдастырылуына күш жұмсауы қажет. Дұрыс тиімді ұйымдастырылған бос уақыт - олардың рухани өмірін, көзқарасын толықтырылуын қамтамасыз етеді. Оқушының бос уақытын тиімді ұйымдастыру, оған дұрыс бағыт беріп отыру-барша қауымның ортақ ісі. Оқушы жан-жақты болып өсу тек қана оның мектепте өткізген уақытымен шектелмейді. Бүгінгі таңда жаңа білімді адамды қалыптастыру барысында мектептің қызметі күннен-күнге ұлғая түсуде.

Сондай қызметтерінің бірі сабақтар мен сыныптан тыс жұмыстар. Оқушылармен сабақтан тыс жүргізілетін тәрбие жұмыстары сабақтан тыс немесе сыныптан тыс жұмыс деп аталады.

Сонымен, оқушылардың бос уақытын пайдалану үшін, ең алдымен олардың қандай пайдалы іспен шұғылдануды ұнататынын, қабілетін зерттеп біліп, сыныптан тыс ж ұмыс жоспарын жасағанда ескеру керек. Бұл ретте біз сөз еткен зерттеу шеңберін кеңейтіп, санқилы тәсілдер түрін жетілдіріп, нәтижелілігін арттыру үшін аянбай еңбек ете білу керек. Жеке тұлғаның қалыптасып дамуы үздіксіз сипатта болатыны бізге мәлім. Ол әртүрлі тәрбие әрекеттерінің жиынтығы ретінде балаға кең көлемде тәрбиелік ықпал ете алады.

Біріншіден, оқудан тыс әртарапты әрекет баланың сабақта мүмкін болмайтын жан - жақты дара қабілетін ашуға ықпал етеді.

Екіншіден, сыныптан тыс әр түрлі тәрбие жұмысының түрімен айналысу баланың жеке әлеуметтік тәжірибесін жандандырып, жетілдіреді, оның адамзат құндылықтарына негізделген білімдерін байытып, қажетті практикалық іскерлігі мен дағдысын қалыптастырады.

Үшіншіден, сыныптан тыс түрлі тәрбие жұмысы оқушыларда әрекеттің әртүріне қатысты қызығушылығының дамуына, оған белсенді қатысуға деген құлшынысын тәрбиелеуге нәтижелі ықпал етеді. Егерде балада еңбекке деген тұрақты қызығушылық және белгілі бір практикалық дағды қалыптасқан болса, онда ол өз бетінше тапсырманы нәтижелі орындауды қамтамасыз ете алады.

Төртіншіден, сыныптан тыс әртүрлі тәрбие жұмысының формасы тек қана баланың өзіндік дара қабілетін ашуға ықпал етпейді, сонымен бірге оқушылар ұжымында өмір сүруге үйретеді. Яғни, оқу, еңбек әрекеттерінде және қоғамдық пайдалы істерді атқаруда өзара ынтымақтастыққа, бір-біріне қамқор болуға, өзін басқа жолдастарының орнына қоя білуге тәрбиелейді.

Бесіншіден, сыныптан тыс тәрбие жұмысын ұйымдастыру мен өткізуде уақытқа қатысты қатаң шектеу болмайды. Сынып жетекшісі оның формалары мен әдістерін, құралдары мен мазмұнын және бағытын таңдауда ерікті болады.

Алтыншыдан, сыныптан тыс тәрбие жұмысы оқушылардың мүмкіндіктеріне сай қолдары бос уақытта (үзілісте, сабақтан кейін, мейрам немесе сенбі және жексенбі күндері, демалыстарында) ұйымдастырылады.

Сонымен қатар оған кең көлемде ата-аналар мен жұртшылық өкілдері қатыстырылады.

Сыныптан тыс жұмыс мазмұны бойынша әртүрлі болады. Оған кіретіндер: дене шынықтыру, еңбек, көркем-эстетикалық, қоғамдық пайдалы әрекет және т.б.

Сыныптан тыс жұмыстың формаға еңгізілген көптеген түрлері бар:

- ұжымдық (конференциялар, конкурстар),
- топтық (клубтарға, спорт ұйымдарына қатысу),
- оқушылармен жеке жұмыс (сыныптан тыс оқу, өнермен өзбетінше айналысу).

Сыныптан тыс тәрбие жұмысының формаларының әртүрлілігі мектеп өмірінің өзгермелі қоғамдық жағдайларымен, жаңа әдістермен толықтырылады. Оқушылармен тәрбие жұмыстарының әртүрлі формасын үш топқа бөлуге болады:

1. мектеп өмірімен басқару және өзін өзі басқару формалары (жиналыстар, сынып жетекшісінің сабақтары, жиналыстар);
2. тану формалары (экскурсиялар, журналдар, газеттер);
3. көңілді формалары (кештер, «капустниктер»).

Сыныптан тыс жұмыстың мазмұны және формалары оқушының қызығушылықтары және сұраныстарымен анықталады. Сыныпта тәрбие жұмысының кең таралған түрі болып сынып сағаты табылады. Атақты педагог *В.А.Сухомлинский* «Сынып жетекшісі оқушылармен тек қана өткен кезеңге ғана емес, сонымен қатар алдын ала болжанған тақырыптар бойынша әңгіме денсаулық, жанұя, өнер ету керек» - деп айтты.

Сыныптан және мектептен тыс жұмыстарда оқушыларға тәрбие беру мәселелерін әртүрлі бағыттарда қалыптастырып, дамытуды ғалым – педагог-психологтар өз үлестерін қосты. Атап айтсақ, сыныптан тыс жұмыстардың қалыптасу даму тарихындағы ерекшеліктер (Н.К. Беспятова, А.Т. Малый, Л.П. Матковская, М.Б. Коваль, Б.И. Каюмов, Ф.А. Фрадкин, В.А. Капранова);

- сыныптан тыс жұмыстар қызметін басқаруды жетілдіру (Грекова О.)

- сыныптан тыс жұмыстар арқылы оқушылардың қоғамдық саяси белсенділігін дамыту (И.Н. Цымбалюк, Л.Ю. Садыкова, Н.А. Антыгина, В.Н. Лыков, В.Н. Дармодехина, Н.Д. Зверьева, М. Куранов, Н.И. Меняева);

- сыныптан тыс жұмыстардағы еңбек тәрбиесі (Ю.Г. Памория, А.И. Ковалева, Л.И. Каучукова, Н.А. Запорожец, М.А Углицкая);

- сыныптан тыс жұмыстардағы адамгершілік тәрбиесі (Л.А. Оралова, Қ.Т.Әтемова, И.К. Тен, Н.И. Минибаева, Ж. Сәдірмекова):

Мектептегі оқу-тәрбие процесінің жақсы жолға қойылуы, жоспарлы жүргізілуі де балалардың мінез ерекшеліктеріне әсер етеді. Шәкіртке ғылымның негізін үйретумен бірге біз олардың дүние танымын, ақыл-ой әрекетін, шығармашылық ізденуін, қабілеті мен дарындылығын дамытамыз. Оқу-тәрбие барысында ғылымның дидактикалық өңдеуден өткен зерттеу әдістерін пайдалану – оқыту мен білім берудің, тәрбиелеудің әдістерін ұштастыра түсуге, олардың тиімділігін арттыруға көмектеседі.

Жеке тұлғаның өзін-өзі тәрбиелеуі үшін, оқушыларды өздерін қолға алуға үйрету керек. Өзін-өзі тәрбиелеуге кірісе отырып, оқушы ең алдымен өзін-өзі қолға алудың жалпы мақсатын ұғынуы тиіс.

Осыған байланысты жеке тұлғаның өзін-өзі тәрбиелеу әдістеріне:

- өзін-өзі сендіру;
- өзін-өзі иландыру;
- өзін-өзі бақылау;
- өзін-өзі талдауды жатқызамыз.

Баланың мінез-құлық мәдениетін тәрбиелеуде ұжымның әрекеті үлкен роль атқарады. Ұжымшылдық – адамгершіліктің ең ерекше белгісі, ол адамның шындыққа қатынасының барлық жүйесін, оның бар мінез-құлқын анықтап береді.

Ұжымдық шығармашылық форма – оған қатысушы жақтардың өзара бірлесіп іздену жұмыстары негізінде, яғни:

- әрбір қатысушының қызығушылығын және қажеттілігі ескерілуі тиіс;

- жеке тұрғыдағы мақсат топтық және ұжымдық мақсатқа қарама-қайшы келмеуі тиіс;

- ұжымдық шығармашылық іс жалпы ортақ істе әркімнің өзінің орнын таба білуі туғызуы тиіс.

Мектеп оқушыларын тәрбиелеуде инновациялық технологияны қолдануда талап етіледі:

- тәрбиенің мақсаты мен мазмұнының дәлдігі;
- дұрыс бағыттары;
- әдістері мен тәсілдерін қолдануды.

Мінез-құлық мәдениетін қалыптастыруда инновациялық педагогикалық технологиясын сыныптан тыс ұйымдастырылған ұжымдық шығармашылық жұмыс өзінің ұйымдастыру формасы жағынан бірден-бір қолайлы әлеуметтік құбылыс.

Қазақстандағы мектептен тыс мекемелердің 1917-1990 жылдардағы қалыптасуы мен дамуы зерттеуші Е.О.Омардың еңбегінде қарастырылған.

Автордың мектептен тыс-мекемелердің қоғамдық тәрбие жүйесіндегі ролі мен тәрбиелік әлеуетін айқындауы, әр кезеңдегі даму ерекшеліктеріне берген сипаттамалары, тарихи даму барысындағы тәрбие жұмыстарының мазмұны, формасы мен әдістері, даму болашағына жасаған болжам, пікірлері біздің зерттеу жұмысымыз үшін қ ұнды болып есептеледі.

Қазіргі таңда оқушыларға сапалы білім мен сапалы тәрбие беру өте маңызды мәселе болып отыр. Мектептерде жүргізіліп жатқан тәрбиеге қойылатын талаптар күннен - күнге өсіп отыр. Оқушыларға тәрбие берудің формалары мен түрлері сан - салалы болып отыр.

Тәрбиені ұйымдастыру формалары – тәрбие процесінен кең түсінік беретін өте кең мағынадағы көрініс. Тәрбие процесіне қатысатын оқушылар мен оқытушылар арасындағы тығыз байланысты көрсетететін көрініс.

1-Кесте Бастауыш сынып оқушыларының сыныптан тыс тәрбие жұмыстарын ұйымдастырудың инновациялық технологиясы

Технологиялық процестің буындары	Технологиялық процесс буындарының мінездемелері
Тұжырымдамалық негізі	Бастауыш мектеп оқушыларының мінез-қ ұлық мәдениетін тәрбиелеу бойынша сыныптан тыс жұмыстардың бірізділігі, жүйелілігі, әртүрлі және мазмұнды әрекеттер арқылы балалардың адамгершілік қатынастарға кірістіруге бағытталғандығы оларды бұл құнды тұлғалық сапада тәрбиелеуде нәтижелі етеді.
Мақсаты	Бастауыш сынып оқушыларын адамгершілік құндылықтар, әсемділік пен көріксіздік туралы түсініктер, дұрыс ойлаушылық және орындылық талаптары, халық салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары көрініс табатын, көпшілік мақұлдаған тіршілік әрекеті мөлшерлері мен ережелері туралы түсініктерді қалыптастыру және күнделікті өмірде, іс-әрекетте оларды орындауға әдеттендіру

Міндеттері	<ul style="list-style-type: none"> - моралдық-адамгершілік білімдермен түсініктердің тереңдігіне, пысықтығына қол жеткізу; - адамгершілік мінез-қ ұлық мотивтерін қалыптастыру; - адамгершілік мінез-құлық үлгілеріне қатынастарды (сезімдерді, бағалауларды) дамыту; - моралдық-адамгершілік нормалары мен ережелерін пайдалану, күнделікті өмірде және іс-әрекетте орындауға дағдыландыру; - баланы өзін- өзі тәрбиелеуге, өзіндік мінезін бақылауға, дұрыс бағалауға баулу.
Мазмұнының ерекшеліктері	<p>Бастауыш сынып оқушыларының мінез-құлық мәдениетін тәрбиелеудің мазм ұнына сай олармен ұйымдастырылатын сыныптан тыс тәрбиелік ж ұмыстар өзара байланыста болған бірнеше бағытта іске асырылады. Оқушылар жоғары адамгершілік қатынастарға негізделетін әр түрлі, мазм ұнды, мәдениетті мінез-құлық үлгілерін сезінуге мүмкіндік беретін әрекет түрлеріне кірістіріледі. Тәрбиелік іс-шаралар, ұжымдық шығармашылық істер оқушыда моралдық білімдер, қатынастар және әрекеттерді қамтитын біртұтас жүйесін қалыптастыруға бағдарланады.</p>

Математикалық тәрбие мен білімнің өзіне тән әдістері бар. Білімді бекіту, іскерлікті қалыптастыру үшін қолданылатын әдістер:

- Жаттықтыру. Әр түрлі іс-әрекеттерін істей білуге машықтандыру, жұмыс орнын тиімді ұйымдастыру, уақыт және өндіру нормаларын анықтау, материалдарды, электр қуатын, суды, газды үнемді пайдалану, т.б.

- Тәжірибелік жұмыстар және эксперимент. Бұл әдістерді оқушылардың өндірістік бригадасында, оқу өндірістік кооперативте, үйелмендік мердігерлікте немесе үйелмендік шығармашылық қожалықтарында, мектептерде шағын мал, құс фермаларында қолдануға болады.

- Математикадан есептер шығару - еңбек ақыны, уақыт және өндіру нормаларын есептей білу, рентабельдік, пайда, өзіндік құн және басқа да ұғымдар жайлы есептер шығаруға оқушыларды үйрету, жаттықтыру.

- Сандық материалдарды талдау әдісі - саяхат кездерінде жиналған мәліметтердің негізінде кестелер, диаграммалар жасау, қандай болса да шаруалардың тиімділігін анықтау.

Интерактивті әдістерге – дебаттар, іскерлік ойындар, шағын топтардағы ж ұмыстар, миға шабуыл әдісі жатады.

«Миға шабуыл» әдісі – оқушылармен жұмыс жасау барысында өте жиі қолданылатын әдіс. Себебі бұл процестің алдына қойған мақсаты – бұл процеске қатысушы оқушының ең кемінде өтіп жатқан процесте шешім қабылдау үшін ішкі логикасымен таныс бола білуі қажет. Алайда бұл әдісті дәл осы қасиет қана өте керекті етіп көрсете алады.

Сыныптан жұмыстарды ұйымдастыруда оқушылардың мақсатқа жету барысында жауапкершіліктерін жетілдіру, күшіне деген сенімін арттырып, үлкен жетістіктеріне жетуге тәрбиелеу.

Әдебиеттер тізімі

1. Қажиева Г. «Балалар мен жасөспірімдердің жазғы сауықтыру жұмыстарын ұйымдастыру» әдістемелік құралы - Алматы: - 2010.
2. Молдабекова Н.С. Тәрбие теориясы. Оқу әдістемелік құрал. - Шымкент, 2010. - 87б.
3. Әдістемелік нұсқау хатта жалпы орта білім беру ұйымдарында Елбасының «Тәуелсіздік толғауы» еңбегін оқыту аясында тәрбие және идеологиялық жұмысын әдістемелік қолдау жолдары әзірленген. Әдістемелік нұсқау хат мектеп басшыларына және мұғалімдерге арналған. Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015.
4. Махаева А.А. «Болашақ бастауыш сынып мамандарының сыныптан тыс тәрбие жұмысын ұйымдастыруға даярлығын қалыптастыру». Ustaz tilegi. Ғылыми әдістемелік орталық. – 2020.
5. Рысмағамбетова Ж.Б. «Мектептен тыс тәрбие жұмысында қойылатын негізгі талаптар». Ерекше білім беруге қажеттілігі бар балалардың жеке тұлғасын әлеуметтендіру: теориядан тәжірибеге: облысты қғылыми- практикалық конференция материалдары. – Ақтөбе, 2019. - 387б.

ӘОЖ 376

СӨЙЛЕУ ТІЛІ БҰЗЫЛЫС БАР БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ-ЖАЗУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУЫ, ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨМЕК КӨРСЕТУ

Кәден Н.К., магистрант 2-курс «Арнайы педагогика» ББ

Ғылыми жетекші: Галиева А.Н., ф.ғ.к оқытушы-дәріскер

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан

E-mail: kadenovanazerke2@gmail.com; nurai_gali@mail.ru

Кіріспе. Сөйлеу адамның ең маңызды жоғары психикалық функцияларының бірі екені белгілі. Сөйлеу функциясы балаларға қарым-қатынаста кең мүмкіндіктерге жол ашады, бір-бірін түсінуге көмектеседі және кез келген қызмет түріне біріктіреді, сонымен қатар, балаға қоршаған әлемді түсінуге көмектеседі. Ал сөйлеудің тежелуі есте сақтау қабілетінің дамуына да кері әсер етеді. Сөйлеу қабілеті бұзылған балалардың қалыпты сөйлейтін құрдастарымен салыстырғанда есте сақтау деңгейі төмен, қабылдауы, қиялдау, ойлау дағдысы яғни шығармашылық қабілеті нашар дамиды. Объектілерді сипаттау және сюжетті суреттерді қайталау қателері жиі кездеседі. Олар естіген мәтінді қайта айтуда қиындықтарға тап болады. Сөйлеу бұзылыстары мен психикалық дамудың басқа аспектілері арасындағы байланыс ойлаудың кейбір спецификалық ерекшеліктерін анықтайды. Өз жасына сәйкес ақыл-ой операцияларын меңгеру үшін толық

алғышарттары бар балалар ойлаудың көрнекі-бейнелі сферасында артта қалады, арнайы дайындықсыз талдауды, синтезді және салыстыруды меңгеру қиынға соғады. Олардың көпшілігі ойлаудың қатаңдығымен сипатталады.

Сондықтан жеті жасқа дейін сөйлеуді дамытудағы барлық қиындықтарды жою өте маңызды болып табылады. Егер балалар мектепке дейінгі кезеңде өтелмеген әртүрлі сөйлеу бұзылыстарымен мектепке барса, онда бұл көбінесе оқу және жазу процестерін меңгеруде қиындықтарға әкеледі.

Өзектілігі. Соңғы жылдары мектеп бағдарламасында ана тілі мен әдебиетін меңгеруде қиындыққа ұшырайтын мектеп оқушыларының саны айтарлықтай көбеюде. Ата-аналар бұл қиындықтардың пайда болуы себебі балаларының зейінсіздігі, мазасыздығы, оқуға деген мотивациясының төмендігі деп санайды, бұл себептерді жоққа шығару дұрыс емес бірақ, бұл қиындықтардың астарында одан да күрделі мәселелер бар. Мысалы: физиологиялық, психологиялық, неврологиялық және сөйлеу қиындықтар. Дефектологтар жазу және оқу дағдыларын меңгерудегі қиындықтарды дисграфия және дислексия деп атайды. Көбінесе бұл екі диагноз қатар қойылады.

Талдау. Оқу мен жазу дағдыларын меңгеруде қиындықтарға тап болатын сөйлеу қабілеті бұзылған балалардың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктетін атап өтсем. Сөйлеуі бұзылған бірінші сынып оқушыларында барлық танымдық іс-әрекеттің (қабылдау, есте сақтау, ойлау, сөйлеу), әсіресе еріктілік пен зейін деңгейінде дамымауы байқалады. Сөйлеу қабілеті бұзылған балалардың назары тұрақсыздықпен, қосу, ауыстыру және тарату қиындықтарымен сипатталады. Балалардың бұл санатында зейіннің тарылуы, материалдың тез ұмытылуы, әсіресе ауызша (сөйлеу), оқиғалардың реттілігін, мәтіннің сюжеттік желісін еске түсіру процесінде белсенді бағыттың төмендеуі байқалады. Олардың көпшілігі ақыл-ой операцияларының дамымауымен, абстракциялау, жалпылау қабілетінің төмендеуімен сипатталады. Сөйлеу бұзылысы бар балаларға ауызша емес, көрнекі түрде берілген тапсырмаларды орындау оңайырақ. Сөйлеу қабілеті бұзылған балалар тез шаршайды, іс-әрекет өнімділігі төмендейді. Олар ұзақ уақыт бойы тапсырманы орындауға қосылмайды. Бұл балалардың қиындықтары эмоционалды-ерікті салада да байқалады. Оларға тұрақсыздық, бақылаудың төмендеуі, мотивацияның төмендеуі, оқшаулану, негативизм, өзіне деген сенімсіздік, ашуланшақтық, агрессивтілік, сезімталдық, басқалармен қарым-қатынас жасау, құрдастарымен байланыс орнату қиындықтары тән.

Бастауыш сыныпта жазу мен оқу қиындықтарын анықтап, алдын алу керек. себебі: Біріншіден, жазу және оқу – бұл мектептегі негізгі дағдылар, оларды жақсы меңгермейінше оқушылар оқу процесіне дайын болмайды. Барлық қосымша білім осы дағдылар негізінде құрылады, егер бұл дағдылар жеткіліксіз дамыған немесе нашар қалыптасса, ана тілі мен әдебиеті, математика мен жаратылыстану, тарих, шет тілін және басқа пәндерді оқыту мүмкін емес. Екіншіден, жазу және оқу – барлық жоғары психикалық функцияларды – зейінді, қабылдауды, есте сақтауды, ойлауды әрекеттің біртұтас құрылымына біріктіретін ең күрделі интегративті дағдылар. Үшіншіден, жазу мен оқу бір ғана процестің – жазудың құрамдас бөліктері болып табылады. Жазбаша сөйлеуге жетелемесе, қажеттілік тудырмаса, жазу дағдыларын қамтамасыз етпесе, жазу әдістері мен оқу әдістерін оқытудың

дербес құндылығы болмайтынын атап өткен жөн. Баланы жазуға және оқуға үйретудің мәдени-тарихи мәні дәл осында. Мұғалім оқыту әдістерінің жеткіліксіздігінің салдары қандай болатынын біліп қана қоймай, осы дағдылардың қалыптасу механизмдерін түсініп, оқу процесінде туындайтын мәселелердің себептерін терең түсінуі керек. Төртіншіден, жазу, оқу және жазу дағдыларының қалыптаспауы өте маңызды әлеуметтік қиындық болып табылады, өйткені бұл бастапқы және функционалды сауатсыздыққа әкеледі.

Бастауыш сыныпта сөйлеу тілі бұзылысының бірнеше түрі кездеседі. Бұл сөйлеу тілінің фонетикалық дамымауы (дыбыстың айтылуының бұзылуы), фонематикалық дамымауы, фонетикалық-фонематикалық дамымауы немесе сөйлеудің жалпы дамымауы болуы мүмкін.

Сөйлеу тілінің фонетикалық дамымауы – дислалия, ринолалия, дизартрия және т.б. сияқты нозологиялық формаларды қамтитын топ.

Фонетикалық-фонематикалық сөйлеу бұзылысы – сөйлеудің дыбыстық жағының алыптаспауының нәтижесі лексикалық-грамматикалық қатардың дамуының дамымаушылығының салдарын күшейтетін жүйелі бұзылыс. Яғни, мұндай балалар тек сауат ашу, жазу мен оқу процесінде ғана емес, сондай-ақ толығымен бастауыш оқыту бағдарламасын меңгеру қиынға соғады.

Сөйлеудің жалпы дамымауы – сөйлеу жүйесінің барлық компоненттерінің қалыптасуы бұзылған әртүрлі күрделі сөйлеу бұзылыстары, яғни сөйлеудің дыбыстық жағы (фонетика) және сөйлеудің семантикалық жағы (лексика, грамматика).

Логопедиялық көмек көрсету әрқашан нақты жоспар бойынша құрылады және бірінші сынып оқушысының ата-аналарымен бірге жүзеге асырылады. Оның негізгі бағыттары:

- фонематикалық талдау мен синтезді дамыту;
- буын, сөз, сөйлем, мәтін деңгейінде тілдік талдау мен синтезді дамыту;
- фонемалардың есту – айтылу дифференциациясын нақтылау және бекіту;
- кеңістіктік-уақыттық түсініктерді дамыту және нақтылау;
- зейінін, есте сақтауын, ойлауын дамыту;
- үйлесімді экспрессивті сөйлеуді қалыптастыру және дамыту, сөздік қорын байыту;
- сөйлеу, жазу және оқу әрекетіне қатысатын анализаторларды (есту, көру және кинестетикалық) дамыту.

Бастауыш сынып мұғаліміне кеңестер:

Мұғалімдер мен ата-аналарға жазбаша тілдің бұзылуының не екені әрқашан түсінікті бола бермейді. Сөйлеу өз көріністеріне қарай екі үлкен топқа бөлінеді: ауызша сөйлеу және жазбаша сөйлеу. Жазбаша тіл бұзылыстары да екі түрге бөлінеді: оқу бұзылыстары және жазу бұзылыстары. Оқу бұзылыстарын әдетте жазу бұзылыстары деп те атайды, өйткені олар біреу жазған мәтінге қатысты.

Бастауыш сынып мұғалімінің қызметі – баланы дер кезінде логопедке жіберу.

Дислексия мен дисграфияның алдын алу. Кіші мектеп оқушыларының жазбаша тілінің бұзылуының алдын алу өте тиімді. Бұл бұзушылықтардың алғышарттары бар екендігі олардың бұрыннан бар екенін, бірақ әлі де жасырын

екенін көрсетеді. Сондықтан бала мектепте дұрыс жазу үшін оны мектепке барар алдында үйреткен дұрыс:

- ана тіліндегі барлық дыбыстарды ажыратып, дұрыс айту;
- дыбысты талдау және синтездеу дағдыларын меңгеру;
- жазылуы ұқсас әріптерді ажырату;
- сөздерге морфологиялық талдау жасау;
- жүйелі, мағыналы сөздік қоры болуы;
- тілдің грамматикалық нормаларын меңгеру.

Ата-аналарға кеңестер:

Сөйлеуді түзету ұзақ мерзімді жүйелі жаттығуларды қажет етеді. Түзетудің сәттілігі көбінесе баланың отбасына байланысты болуы мүмкін. Отбасы мүшелерінің ешқайсысы баланың көзінше оның кемшілігі туралы айтпауы керек немесе оның кемшілігін басқа адамдарға көрсетпеуі керек. Сөйлеу патологиясы бар баласы бар ата-аналар оны қалыпты сөйлеуі бар құрдастарымен қарым-қатынас жасаудан алшақтатпауы керек.

Көбінесе сөйлеу қабілеті бұзылған немесе сөйлеу дағдыларының дамуы тежелген балалар жазу мен оқуды меңгеруде қиындықтарға тап болады. Мұндай балаларға мектеп ішінде ғана емес, үйде де жұмыс істеуге ерекше жағдай жасалуы керек, өйткені жаттығу режимін бұзу түзету тиімсіздігіне әкеледі.

Егер сіздің балаңызға мәтінді үйде оқу немесе көп жазу тапсырылса, онда мәтінді бөліктерге бөліп, тапсырманы бірнеше қадаммен орындаңыз. Балаңызды үй тапсырмасын бірнеше рет қайта жазуға мәжбүрлеменіз, бұл баланың денсаулығына зиян келтіріп қана қоймайды, сонымен қатар оның бойында сенімсіздік тудырады, сонымен қатар қателер санын көбейтеді.

Балаңызды әрбір жетістігі үшін мадақтаңыз.

Қорытынды. Қорытындылай келе, бірінші сынып оқушыларының ата-аналарына өтініш білдіргім келеді: балаңызға өте мұқият болыңыз! Оқу және жазу дағдыларын дамытудағы алғашқы қиындықтарда логопедпен байланысуды ұмытпаңыз. Әсіресе, егер ол мектепке дейінгі кезеңде сөйлеу қабілеті бұзылса, себебі сөйлеу тілі бұзылысы бар бала мектептегі оқу бағдарламасын меңгеруде белгілі қиындықтарға тап болады. Алғашқы жылдары осы қиындықтардың алдын алу үшін логопед, ата-ана, мектеп мұғалімі міндетті түрде бірге жұмыс жүргізіп, қызмет көрсетілуі керек. Бұл процес бала өмірінде үлкен орын алады.

Жазу мен оқуды үйренуде қиындықтары бар балаларға педагогикалық көмек көрсету мына кезеңдер бойынша іске асады.

1. Себептерін анықтау
2. Білім мен оқу іс-әрекетіндегі олқылықтарды анықтау.
3. Бөлектеу арқылы жұмыс жүйесін жасау:
4. Бірлескен жұмыста мұғалімнің, психологтың, логопедтің, ата-аналардың "әсер ету салаларын" анықтау.

Баланың толық сөйлеуі оның дамуының негізгі шарттарының бірі болып табылады. Сөйлеу бұзылыстарын түзету кезінде ата-аналар мұғалімдерге (логопед, бастауыш сынып мұғалімі, психолог) көмектесуі керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Қ.С. Тебенова; А.Р. Рымханова «Арнайы психология» Алматы 2011ж. 264б.
2. Малдыбаева А.О., Орынбаева Э.Ә. «Дефектология негіздері» Шымкент 2007 ж.
3. Өмірбекова Қ., Серікбаев Қ. «Логопедия» А., 1996 ж. 648 б.
4. Безруких М.М. Дети с трудностями обучения письму и чтению/ Развитие личности ребенка. Екатеринбург, У-Фактория, 2006 – 260л.
5. Королев А.Н. Нарушения чтения и письма у детей. – СПб., 1997 – 286л.

ӘОЖ 376

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ОҚИТЫН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ-ЖАЗУ ҚИЫНДЫҚТАРЫНЫҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН СИПАТТАМАСЫ

Кәден Н.К., магистрант 2-курс «Арнайы педагогика» ББ

Ғылыми жетекші: Галиева А.Н., ф.ғ.к., оқытушы-дәріскер,
«Арнайы педагогика» ББ

I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан
E-mail: kadenovanazerke2@gmail.com; nurai_gali@mail.ru

Кіріспе. Бірінші сыныпқа баратын балалардың 90%-дан астамында мектепке дейінгі тәрбиенің теріс әсері байқалмайды, керісінше бала-бақшаға барған балалардың оқуға деген ынтасы өте жоғары, әрі олар мектепке барып оқуға құштар болып тұрады. Алғашқы айларда олардың әрқайсысы жақсы оқуға тырысады. Көптеген қателіктер жасап, сәтсіздікке ұшыраса да сағаттап оқуға дайын, бірақ желтоқсанға қарай бірінші сынып оқушыларының 60% -дан астамы оқуға деген қызығушылығын жоғалтады.

Балада бірнеше ай ішінде не өзгеруі мүмкін? Мектепке дейінгі кезеңде балалардың негізгі әрекеті-ойын болса, мектепте-оқу болып табылады. 5 – 6 жасар баланың зейіні тұрақсыз болады әрі бір іспен ұзақ уақыт шуғылдана алмайды. Ал оқу жылың ортасында оқушылардың тапсырмалары қиындай түседі, сонымен қатар ұзақ уақытты қажет етеді. Сол себептен балалардың оқуға деген қызығушылығы төмендейді. Мектеп мұғалімі мен ата-аналар бұндай қиындықтарға дайын болуы керек, қиындық пайда болған сәтте балаларға көмектесе білуі керек, ең бастысы баладағы қиындықтарға дәл жауап беруі керек. Өкінішке орай, мұғалімдер де, ата-аналар да жазу мен оқудағы қиындықтардың себебін көбінесе «үлгермеушілік», дайындықтың жеткіліксіздігі немесе жалқаулық деп санайды. Әрине, бұл факторларды да теріске шығаруға болмайды, бірақ оқу процесіндегі әдістеменің сәйкес келмеуі мен талаптардың сәйкес келмеуі кері әсерін көбірек тигізеді. Кез келген көмектің сәтті болуы ересектердің (мұғалімдердің де, ата-аналардың да) баланың қиындықтарына қалай қарайтынына, себебін түсінуіне және балаға қалай көмектесу керектігін білуіне байланысты болып табылады.

Зерттеу өзектілігі. Көптеген сарапшылар, оқу дағдыларын қалыптастырудың бастапқы кезеңдерінде жазу мен оқудағы қиындықтардың себебі сөйлеу дамуының әртүрлі бұзылыстары болуы мүмкін деп санайды. Жазу мен оқуда

қиындықтары бар балалардың сөйлеу дамуын зерттей отырып, олар негізінен сөйлеудің сенсомоторлық жағының дамуы, тілдік талдау дағдылары, сөйлеудің грамматикалық құрылымы, сөзжасам процестерін қамтитын сөйлеу дамуының деңгейі, логикалық-грамматикалық қарым-қатынастарды түсінуі және жүйелі сөйлеу дағдылары төмендейтінін анықтаған. Бұл компоненттердің бұзылуы немесе дамымауы жазу және оқу дағдыларын қалыптастыруда бұзушылықтарға әкелуі мүмкін екендігі дәлелденді.

Талдау. Бастауыш сыныпта оқитын оқушыларға мектептегі оқыту әдістері мен технологиялардың жасына және функционалдық мүмкіндіктеріне сәйкес келмеуі, оқу-тәрбие процесінің ауырлауы, тиімсіз ұйымдастырылуы оқу-жазу бұзылысын туғызады. Ал мектептегі мұғалімнің оқушылардағы қиындықтардың себептері мен механизмдерін, балаларға тиімді көмек көрсету әдістері мен нұсқаларын білмеуі оқушыдағы бұзылысты одан ары тереңдетеді. Жазу мен оқуды үйренудегі қиындықтардың себептері әдетте, сыртқы (экзогендік деп аталатын) және ішкі (эндогендік) себептер болып бөлінеді. Оқушыға тиімді, пайдалы көмек көрсетуді ұйымдастыру үшін оқу-жазуды үйренудегі қиындықтардың себептерін біліп, оларды анықтап, ажырата алу қажетпіз. Осы тұста балалардың оқуы мен жазуына қиындық туғызатын факторларға сыртқы (экзогенді) факторларға тоқталатын болсақ: экологиялық; әлеуметтік, экономикалық; әлеуметтік-мәдени жатады.

Бала өмірінің қоршаған орта жағдайлары жазу мен оқуда тікелей қиындықтар туғызбайды, бірақ олар баланың денсаулығына, өсуіне әрі дамуына әсер етеді. Бұл өз кезегінде балалардың оқу мен жазуды сәтті меңгеруіне әсерін тигізеді. Мысалы баланың дамуындағы зейіннің тұрақсыз болуы көбінесе сөйлеудің бұзылуына немесе қалыптаспауына, сонымен қатар, қозғалыстарды ұйымдастыру, әрекеттерді бір-біріне үйлестіру қабілетінің дамымауына әкеліп соғады. Алайда мұндай балаларда қосымша эндогендік факторлар кездеспесе, олар оқу процесіндегі қолайлы жағдайларды пайдалана отырып, оқу процесін тез қуып жете алуы мүмкін.

Мектептегі қиындықтардың пайда болуының эндогендік факторларына баланың функционалдық дамуы, оның психофизиологиялық ерекшеліктері, белгілі бір жүйелердің дамуының бұзылуы жатады. Бұндай ерекшелігі бар балаларда оқу – жазу қиындықтары жиі кездеседі. Осы кезеңдерде оқыту процесіндегі педагогтың, логопедтің, психологтың және ата-аналардың кешенді жүйелі жұмысының болуы өте тиімді.

Сөйлеуді дамыту проблемалары және фонематикалық қабылдаудың жетіспеушілігі көбінесе оқу және жазу дағдыларын қалыптастырудың бастапқы кезеңдерінде маңызды рөл атқаратын жұмыс жадының бұзылуымен және зейінді ұйымдастыру, ақпаратты қабылдау, сақтау және қалпына келтіру мәселелерімен шатастырылады. Қиындықтар сонымен қатар қысқа мерзімді жадының бұзылуымен немесе жұмыс жадының шамадан тыс жүктелуімен байланысты болуы мүмкін, бұл оқу үдерісінің ұлғаюы және ұтымсыз ұйымдастырылуы жағдайында табиғи нәрсе. Жазу және оқу дағдыларын қалыптастыруда қиындықтары бар балаларда психикалық дамудың қалыпты болмауы, жоғары психикалық функциялардың (зейін, есте сақтау, ойлау) жеткіліксіз қалыптасуы, жеке интеллектуалдық функциялардың дамуындағы дисгармония болуы мүмкін.

Жазу мен оқуда оқу қиындықтарына әкелетін аралас (күрделі) факторлар: бастапқы сауатсыздық, жиі ауыратын балалар, баяу балалар, гиперактивті балалар, солақай балалар, әлеуметтік аз қамтылған отбасы балалары жатады. Осы тұста түзету көмегін ұйымдастыру да оқуда қиындықтары бар балаларға көмек көрсетудің негізгі принциптерін атап өтсем: бірінші принцип – мектептегі әртүрлі бұзылысы бар кез келген бала тиісті және уақтылы ұйымдастырылған түзету көмек жүйесімен толыққанды қамтылуы керек әрі бастауыш білім ала алады. Екінші принцип – күрделі қиындықтарды түзету көп қырлы міндет, сондықтан оны табысты шешу үшін сыртқы және ішкі факторларды да ескеру қажет. Үшінші принцип – мектептегі қиындықтары бар балаларға жеке көмек көмектесу. Бұл жазу мен оқуды үйренудегі қиындықтар емес, оларды тудыратын себептердің алдын алатын көмек. Мәселен, балада жазу бұзылысы болған жағдайда, «көбірек жаз» принципі бойынша әрекет етпей, бірден себептерді анықтау керек. Бұл себептердің ауқымы өте кең: қаламды дұрыс ұстау тәсілінен бастап функционалдық дамудың бұзылуына дейін. Себептер анықталғаннан кейін көмек көрсету әдістері мен оны ұйымдастыру жұмыстары жүргізіледі. Төртінші принцип – бала дамуындағы бұзылыстарды қамтитын оқуда қиындықтары бар балаларға жүйелі көмек көрсету. Бесінші принцип – оқуда қиындықтары бар балаларға жан-жақты көмек көрсетуді ұйымдастыру. Бұл педагог, психолог, логопед және ата-ана арасындағы жүйелі жұмыс және жүйелі өзара іс-қимыл жүйесін көздейді. Осы принциптерге сәйкес көмек көрсету жүйесі төмендегідей

- туындайтын проблемаларды бақылау және талдау, мектептегі қиындықтардың себептерін анықтау;
- мамандармен кеңесу;
- көмек көрсетудің мақсаттары мен нақты міндеттерін нақты анықтау;
- кешенді күтім жұмысын ұйымдастырудың жеке жоспарын құру (нәтижесі мен денсаулық жағдайының жеке ерекшеліктерін ескере отырып);
- жеке оқу жоспарын құру (мектепте қиындықтары бар балалар үшін);
- оқыту кезінде қалыптасқан функцияларға сүйену және қалыптаспаған функцияларды дамыту жұмыстары
  - оқу материалын кезең-кезеңмен игеру;
  - алдыңғысын толық меңгергеннен кейін ғана оқытудың жаңа кезеңіне көшу;
  - өтілген материалды жүйелі түрде қайталау;
  - жылына кемінде екі рет баланың еңбек нәтижелері мен функционалдық жағдайын тәуелсіз бағалау.

Қорытынды. Бастауыш мектеп-баланың өміріндегі ерекше кезең. Бұл оқушының оқу қабілетінің негіздерін және өз қызметін ұйымдастыра білу қабілетін қалыптастырумен байланысты. Бастауыш сыныпта оқушысының өз бетінше жаңа білім алуға мүмкіндік беретін және болашақта оқудың келесі кезеңдерінде өзін-өзі оқыту мен өзін-өзі тәрбиелеуге негіз болатын оқу дағдылары қалыптаса. Ал жазу мен оқудың бұзылуы баланың тек екі пәнді — ана тілі мен әдеби оқуды игеруіне кедергі келтіретін сияқты көрінуі мүмкін. Бірақ іс жүзінде бұл бұзылыс айтарлықтай көп кедергілерді тудырады. Жетілмеген оқу және қате жазу баланың басқа пәндерді оқудағы жетістігін төмендетуі мүмкін. Егер оқушы тапсырманың шарттарын түсінбесе, онда ол оны дұрыс шығармауы мүмкін. Сөйлеу және жазу

қабілеті бұзылған балаларға кейбір сөйлеу материалдарын есте сақтау және қайталау қиын және ана тілі мен шет тілін есту арқылы ажырату қиын болады.

Сонымен, бастауыш мектепте жазуға және оқуға үйретудегі қиындықтардың пайда болуын әртүрлі себептермен байланыстыруға болады: өмір сүру жағдайларымен және білім беруді ұйымдастырумен, жеке және жас ерекшеліктерімен және баланың денсаулық жағдайымен. Көбінесе экзогендік және эндогендік себептердің әсері бірлескен, күрделі. Балаға тиімді көмек көрсету шараларын таңдау үшін оларды ажырата білу маңызды. Мұндай балалар кез келген сыныпта болатыны сөзсіз және мұғалім бұл балалардың жазу мен оқуды үйрену кезінде қандай қиындықтарға жиі кездесетінін білуі керек. Өкінішке орай, осы уақытқа дейін психологияда да, физиологияда да, педагогикада да осы күрделі құрылымдағы буындардың қайсысының оқытуда шешуші маңызы бар екендігі туралы деректер жоқ, бірақ соған қарамастан олардың кез келгенінің жоғалуы дағдының қалыптасуын қиындататыны анық. Ең бастысы-ерік-жігер және балаға осы қиындықты жеңуге көмектесуге деген ұмтылыс.

Әдебиеттер тізімі

1. Қ. Қ.Өмірбекова, Тулебиева Г. Н. «Логопедия негіздері». Алматы, Абай атындағы ҚазҰПУ, 2009. - 62 б.
2. Өмірбекова Қ.Қ., Оразаева Г.С., Төлебиева Г.Н., Ибатова Г.Б. «Логопедия». - Алматы: Дәуір, 2011. — 648 б.
3. Выготский, Л. С. Психология развития ребенка / Л. С. Выготский. – Москва: Эксмо, 2012, 512 с.
4. Безруких М.М. «Обучение письму». Екатеринбург: 2009. 608 с.
5. Е.И. Казакова «Психолого-педагогическое, медико-социальное сопровождение развития ребёнка» Санкт- Петербург, 2015. 208с.

УДК 316

О РОЛИ СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Ким Г.И., Зулпукарова А.Е.

Научный руководитель: Джунусбаева А.М., канд.истор.наук, и.о. доцента
Алматинский технологический университет, г. Алматы, Казахстан
e-mail: egorkim53@gmail.com

Семья является краеугольным камнем общества. Семья является уникальным социальным институтом, посредником между индивидуумом и государством, транслятором фундаментальных ценностей от поколения к поколению. В ней заключен мощный потенциал воздействия на процессы общественного развития, воспроизводства рабочей силы, становления гражданских отношений.

Семейные ценности связаны с общественной стабильностью и кооперацией. Семьи, основанные на ценностях взаимопомощи и доверия, способствуют формированию более устойчивых и гармоничных обществ. Семейные ценности играют фундаментальную роль в формировании общества и определяют его

структуру и стабильность. В современном обществе, охваченном быстрыми социокультурными и экономическими изменениями, семейные ценности подвержены влиянию множества факторов. Это исследование предпринимает попытку понять суть этих изменений и их последствия для семей и общества в целом.

Семейные ценности подвергаются значительным изменениям в современном обществе. Одним из ключевых факторов, влияющих на эти изменения, является культурная динамика. Современное мировое общество сталкивается с миграцией и мультикультурностью, что приводит к пересмотру традиционных семейных ценностей. Различные этнические группы могут приносить с собой свои уникальные семейные традиции, что способствует разнообразию семейных моделей. Такие изменения могут вызвать как положительные, так и отрицательные реакции в обществе.

Культурные изменения играют решающую роль в формировании семейных ценностей. Миграция и глобализация способствуют пересмотру традиционных семейных моделей. Например, семьи, переезжающие из одной страны в другую, могут сталкиваться с различными культурными практиками и ценностями. Это может привести к смешению и адаптации культурных элементов, формируя новые семейные ценности, которые могут быть уникальными для конкретных семей. Это также может вызывать диалог и обмен между различными культурами, что способствует пониманию и толерантности.

Еще одним важным аспектом изменений в семейных ценностях являются гендерные стереотипы. Гендерные роли и ожидания традиционно играли значительную роль в семейных отношениях. Однако современное общество сталкивается с вызовом пересмотреть и переопределить эти роли. Женщины и мужчины становятся более равноправными в принятии решений и управлении семейными делами. Эти изменения гендерных ролей влияют на баланс власти и ответственности внутри семьи. Одновременно они могут способствовать укреплению семейных отношений и созданию более равноправных и счастливых семей. Исходя из этих реалий, в число приоритетных конструктивных направлений семейной политики по укреплению ценности семьи в последние годы включается деятельность, уравнивающее сочетание новых принципов семейных отношений с этическими основаниями [1, с. 54].

Важным фактором, влияющим на изменения семейных ценностей, являются социально-экономические процессы. Урбанизация, рабочая миграция и изменение экономических условий могут оказывать влияние на семейные отношения. Например, многие семьи вынуждены разделяться из-за работы, что может влиять на стабильность семейной жизни. В этой связи одной из нетрадиционных форм брака стало появление так называемого «гостевого брака», предполагающее раздельное проживание супругов в силу деловой занятости.

Социальные и экономические факторы также могут повлиять на решение пар о наличии и количестве детей. Следствием этого стало появление большого количества семей с одним или двумя детьми, сокращение многодетных семей. В условиях экономической неопределенности некоторые семьи могут принимать решения, ориентированные на финансовую выгоду, в ущерб традиционным

семейным ценностям. Влияние семейных ценностей на общество и индивидов нельзя недооценивать. Они формируют основу для моральных убеждений, отношений и динамики в обществе.

Семейные ценности играют ключевую роль в формировании детей. Семья является первой школой, где дети учатся основным ценностям, включая уважение, ответственность и солидарность. Недостаток семейных ценностей может отрицательно сказаться на детском развитии и благополучии. Самым благоприятным временем формирования семейных ценностей является юность. Именно в этот период личность наиболее открыта влияниям, а взгляды и впечатления, получаемые в юности, глубокие и сознательные.

Процесс социального становления молодежи, выбора ею жизненного пути и стратегий развития осуществляется через обучение и воспитание, усвоение и преобразование опыта старших поколений. Молодость представляет собой период активного формирования устойчивой системы ценностей, становления самосознания и социального статуса личности. Ценностные ориентации, социальные нормы и установки определяют тип сознания, характер деятельности, специфику проблем, потребностей, интересов и ожиданий молодежи, формы поведения [2, с. 67].

Семьи, которые придерживаются семейных ценностей, могут быть более успешными и экономически продуктивными. Уровень доверия и поддержки внутри семьи может способствовать инновациям и трудовой деятельности, что благоприятно сказывается на экономике общества.

Поддержка семей имеет критическое значение для их стабильности и благополучия. В связи с этим государство и общество должны предоставлять поддержку семьям. В настоящее время необходимо глубоко продуманная государственная семейная политика, особенно в отношении молодых семей. Это может включать в себя субсидии, программы совместной деятельности, социальную помощь для семей в кризисе и многое другое.

Поддержка семей может помочь им преодолеть трудности и сохранить семейные ценности. Она также способствует укреплению социальной связи и солидарности в обществе. Кроме того, содействие гендерному равенству в семье может способствовать более здоровым и равноправным семейным отношениям. Гендерные неравенства зачастую приводят к конфликтам и недовольству в семье. Образование и кампании, направленные на борьбу с гендерными стереотипами, могут помочь изменить представления о ролях мужчин и женщин в семье. Поддерживая гендерное равенство, семьи могут создавать более счастливую и здоровую среду для своих членов.

Образование играет важную роль в формировании семейных ценностей. Программы по семейному образованию в учебных заведениях могут помочь молодым поколениям осознать ценность семьи. Знание семейных ценностей может помочь молодым людям принимать более осознанные решения о своей семейной жизни и воспитании детей. Особенно образование способствует развитию навыков решения конфликтов и улучшению коммуникации в семье. Но не смотря на большое количество исследований, посвященных различным проблемам семьи, семейная психология до сих пор остается *terra incognita* или «фигурой под вуалью»

вследствие интимности происходящих в ней процессов и малой доступности их для непосредственного наблюдения [3, с. 14].

Таким образом семейные ценности остаются важным элементом современного общества. Изучение изменений в семейных ценностях и их влияния на индивидов, семьи и общество помогает лучше понять динамику современного мира. Культурные изменения, гендерное равенство и социально-экономические факторы формируют семейные ценности. Образование и поддержка семей способствуют сохранению здоровых семейных ценностей. Развитие сознательности и уважения гендерного равенства также имеет важное значение. Укрепление семейных ценностей является задачей как государства, так и общества в целом. Семья остается ключевым институтом общества и имеет важное значение для сохранения культурного многообразия и традиций в современном Казахстане.

Список литературы

1. Семья и семейное воспитание: кросс-культурный анализ на материале России и США. - Москва: РГСУ 2009-56 стр.
2. О.В. Кучмаева, Т.К. Ростовская Семья в системе социальных институтах общества. - Москва: Юрайт 2019, - 299 стр.
3. О.Б. Мартынюк Психология семьи. - Москва: Юрайт 2021, - 379 стр.

ӘОЖ: 37.032.2

ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ САБАҒЫ – БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ЖЕКЕ ТҰЛҒАҒА БАҒЫТТАЛҒАН БІЛІМ БЕРУДІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ФОРМАЛАРЫНЫҢ БІР ТҮРІ РЕТІНДЕ

Кобыкбаева Б.А., Курманова Т.А.

Шығыс Қазақстан облысы білім басқармасы Өскемен қаласы бойынша
«Шоқан Уәлиханов атындағы №3 мектеп-лицейі» КММ,
Өскемен қ., Қазақстан

Әдебиеттік оқу сабақтары туралы айтпас бұрын, оқу процесінің не екенін есте ұстауымыз керек.

«Оқыту» ұғымы құбылысты анықтайтынын және «оқу», «оқу процесі», «ұғымдары уақыт пен кеңістіктегі оқытудың дамуымен байланысты және оның актілерінің реттілігін (жүйесін) білдіретінін білеміз.

И.П.Подласый оқу процесінің келесі анықтамасын береді: «Оқу процесі - бұл мұғалім мен оқушы арасындағы мақсатты, дәйекті, өзгертін өзара іс-қимыл, оның барысында оқыту, тәрбиелеу және жалпы даму міндеттері шешіледі»[1, 55].

Тұлғаның жан-жақты, үйлесімді дамуы оның білімінің, тәрбиесінің және жалпы дамуының бірлігін білдіреді. Жан-жақты дамудың барлық компоненттері тар мағынада түсініледі, яғни сәйкесінше білімді, дағдыларды қалыптастыру, жеке қасиеттерді тәрбиелеу және тұлғаның психикалық саласын дамыту.

Оқу процесі үш функцияны орындауға арналған - оқу, білім беру және дамыту.

Әдебиеттік оқу сабағының сипаттамаларына жүгінейік. Бүгінгі таңда бастауыш мектеп педагогикасы бастауыш сынып оқушыларының оқырман ретіндегі мүмкіндіктері туралы стереотиптерді жеңіп, оларды әдебиеттік тәрбиелеу міндетін қояды. Бастауыш сыныптардағы көптеген заманауи оқу бағдарламалары әдеби білімді қалыптасқан білімнің ажырамас бөлігі ретінде қамтиды. Бастауыш әдеби білім, көптеген бағдарламаларда анықталғандай, оқушыны оқырман ретінде қалыптастыруға және оны әдебиетке өнердің ерекше түрі ретінде таныстыруға негіз болады. Сондықтан әдебиеттік оқу сабағы оқушыны көркем әдебиет әлеміне енгізуге және оған ауызша өнердің бейнесін түсінуге, балалардың ауызша шығармашылыққа және көркем шығармаларды оқуға деген қызығушылығын оятуға көмектеседі.

«Әдебиеттік оқу» сабағында оқыту келесі білім беру және дамыту міндеттерін қояды:

1. Оқырманның түсіну мәдениетін қалыптастыру, яғни басқа оқырмандардың «бөтен» көркемдік мағыналары мен ұстанымдарына жауапкершілікпен қарау.
2. Көркем әдебиеттің «тілін» оның барлық алуан түрлілігімен меңгеру.
3. Оқушылардың сөйлеу, шығармашылық ойлау және қиялын жандандыру арқылы, сондай-ақ зерттеу рефлексиясы процесінде коммуникативтік және эстетикалық қабілеттерін дамыту.

Әдебиеттік оқу-оқушыға білім беру жүйесіндегі негізгі пәндердің бірі. Қазақ тілі пәнімен қатар ол функционалды сауаттылықты қалыптастырады, баланың жалпы дамуы мен тәрбиесіне ықпал етеді. Әдебиеттік оқу пәнін оқудағы жетістік бастауыш мектептің басқа пәндерін оқытудың тиімділігін қамтамасыз етеді [2, 20].

Бастауыш мектепте әдебиеттік оқуды сабағын оқытудың басым мақсаты-оқушының оқу күзiреттiлiгiн қалыптастыру, өзiн шығармашылық белсендiлiкке қабiлеттi сауатты оқырман ретiнде тану. Оқу күзiреттiлiгi оқу техникасын меңгерумен, оқылған және тыңдалған шығарманы түсiну тәсiлдерiмен, кiтаптарды бiлумен және оларды өз бетiнше таңдай бiлуiмен, әлемдi тану және өзiн-өзi анықтау құралы ретiнде кiтапқа деген рухани қажеттiлiктi қалыптастырумен анықталады.

Әдебиеттік оқу пәні келесі мәселелерді шешуге ерекше әсер етеді:

1. Мәтінді оқу мен түсінудің жалпы мәдени дағдыларын игеру; оқу мен кiтапқа деген қызығушылықты тәрбиелеу.

Бұл мәселені шешу, ең алдымен, мағыналы оқу дағдысын қалыптастыруды (оқу процесіне деген қызығушылық және әр түрлі әдебиеттердің шығармаларын оқуға деген қажеттілік) қамтиды, бұл көбінесе жас оқушыны басқа пәндерге оқытудың сәттілігін анықтайды, яғни тақырыпты игеру нәтижесінде әдебиеттік оқудың мазмұны, оқушылар жалпы білім беру қабілетіне ие болады. мәтіндерді саналы түрде оқу.

2-4 сыныптарға арналған «Әдебиеттік оқу» пәні бастауыш жалпы білім беру мектебіндегі үздіксіз әдебиет пәнінің бірінші кезеңі болғандықтан, бұл кезеңде дауыстап және өздігінен оқи білу қабілетін қалыптастырумен қатар, 6-10 жастағы балаларға қол жетімді деңгейде әдебиетті оқуға дайындық жүргізіледі.

2. Сөйлеу, жазу және коммуникативтік мәдениетті меңгеру.

Бұл тапсырманы орындау әр түрлі мәтіндермен жұмыс істеу, кiтапты шарлау, оны әлем туралы бiлiмдi кеңейту үшiн пайдалану қабiлетiмен байланысты. Оқыту

нәтижесінде бастауыш сынып оқушылары диалогқа қатысады, Монологтар құрады (шығармалар мен жеке тәжірибе негізінде), әртүрлі нысандар мен процестерді салыстырады және сипаттайды, оқулықтың анықтамалық аппаратын өз бетінше пайдаланады, сөздерден, анықтамалықтар мен энциклопедиялардан ақпарат табады.

Көркем әдебиетте көрініс тапқан шындыққа эстетикалық қатынасты тәрбиелеу.

Бұл мәселені шешу өнер туындысын өнердің ерекше түрі ретінде түсінуге; оның көркемдік құндылығын анықтау және өрнек құралдарын талдау (қол жетімді деңгейде) қабілетін қалыптастыруға ықпал етеді. Сөз өнерін басқа өнер түрлерімен (кескіндеме, театр, кино, музыка) салыстыру қабілеті дамиды; көркемдік құралдар қолданатын әртүрлі жанрлардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын табу.

Бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік санасы мен эстетикалық талғамын қалыптастыру; шығармалардың рухани мәнін түсіну.

Көркем әдебиеттің ерекшеліктерін, оның моральдық мәнін, кішкентай оқырман тұлғасының қалыптасуына әсерін ескере отырып, бұл мәселені шешу ерекше мәнге ие. Өнер туындысымен жұмыс жасау барысында кіші оқушы сыртқы әлеммен өзара әрекеттесудің негізгі моральдық-этикалық құндылықтарын игереді, кейіпкерлер мен оқиғалардың жағымды және жағымсыз әрекеттерін талдау дағдысын игереді. Шығармалардың барлық сюжеттік желілерінің эмоционалды бояуының маңыздылығын түсіну өмірдегі жеке мінез-құлық үшін қажетті жағдай ретінде жеткілікті эмоционалды жағдайды қалыптастыруға ықпал етеді.

Бағытталған сабақтың міндеттерінің бірі-оқушылардың жаңа материалды саналы түрде қабылдау қабілетін дамыту. Егер оқушы белсенді қатысушы, білім беру процесінің субъектісі болса, бұл мүмкін болады.

Әдебиеттік оқу сабақтарында мәтінді талдау және онымен жұмыс істеу кезінде оқушы мәтіннің «ішіне» кіріп, әдеби кейіпкерлер өмірге келіп, сөйлей алатындай жағдай жасау керек, содан кейін олар баланың жаны мен ақылымен қабылданады.

Бір жағынан, әдебиеттік оқу балалардың оқу тәжірибесін байытады, олардың эстетикалық талғамының қалыптасуына әсер етеді, ал екінші жағынан, ол «мектептен тыс» оқудан сапалы түрде ерекшеленеді, өйткені ол оқу мен әдеби шығармалармен жұмыс істеудің жан-жақты мәселелерін шешеді, сонымен қатар оқу іс-әрекетінің негізін құрайды. Осылайша, курстың негізгі мақсаты-оқу процесінде бастауыш сынып оқушыларының әдеби дамуы. «Әдебиеттік оқу» пәнінің негізгі ерекшеліктерін қарастырдық:

Біріншіден баланың жеке басын, оның ақыл-ойы мен жалпы мәдениетін дамыту, сондай-ақ жалпы білім беру және арнайы оқу іс-әрекетін қалыптастыру сияқты маңызды жалпы педагогикалық міндеттер сараланған оқыту негізінде әр оқушының жеке мүмкіндіктерін барынша ескере отырып шешіледі.

Екіншіден оқу мен әдебиетті оқыту бірлікте жүреді. Бірыңғай әдебиеттік оқу пәні балаларға әдеби шығарманы сөз өнері ретінде қабылдауға үйретуге, сонымен бірге оқу дағдыларын жетілдіруге және сөйлеу қабілетін байытуға мүмкіндік береді.

«Әдебиеттік оқу» пәні келесі педагогикалық принциптерді қамтиды:

- эстетикалық принцип (бастауыш сынып оқушылары үшін әдебиеттің үздік үлгілерін іріктеу, бастауыш мектеп үшін дәстүрлі таза дидактикалық мәтіндерден бас тарту бастауыш сынып оқушыларының эстетикалық талғамын қалыптастыруға ықпал ететіндей шығармалар ұсыну);

- эмоционалдылық принципі (әдеби шығармамен жұмыс ең алдымен оқушылардың эмоционалды саласын байытуға, олардың эмоционалды жауаптылығын дамытуға бағытталған);

- сабақтастық принципі (әдебиеттік оқу, орыс тілі, қоршаған әлем, музыка, бейнелеу өнері сабақтары арасында) [3, 42].

Әдебиеттік оқу сабақтарында оқытудың маңызды нәтижесі барлық оқушылардың және әрқайсысының әдеби дамуындағы ілгерілеу болуы керек. Оқушылар белгілі бір білім, білік мен дағдыларды игеруі керек. Жалпыға бірдей білім беру іс - әрекеттері-бұл жаңа білім мен дағдыларды, соның ішінде осы процесті ұйымдастыруды өз бетінше алу қабілетін қамтамасыз ететін оқушының іс-әрекеттерінің жиынтығы (сонымен қатар байланысты оқу дағдылары).

Мамандар әмбебап білім беру іс-әрекеттерінің негізгі түрлерінің төрт блогын ажыратады: жеке, реттеуші (өзін-өзі реттеу қызметін қоса алғанда), танымдық және коммуникативті. Әдіскерлер әдебиеттік оқу сабағына келесі сипаттамаларды береді.

В. Г. Горецкий әдебиеттік оқу сабағы, ана тіліндегі кез-келген сабақ сияқты, ең алдымен тіл мәдениетінің жоғары деңгейін көрсетіп, балаға сапалы сөйлеу ортасын қамтамасыз етуі керек деп санайды.

Сонымен қатар В.Г.Горецкий қазіргі әдебиеттік оқу сабағының міндеттерін анықтайды:

- Оқу дағдыларын жетілдіру: оқудың дұрыстығы, шапшаңдығы, хабардарлығы және мәнерлілігі бойынша мақсатты жұмыс

- Мәтінмен жұмыс істеу үшін оқу дағдыларын қалыптастыру; "ойлы оқуды" жандандыру, яғни оқу алдында, оқу кезінде және оқудан кейін жұмыс туралы ойлау қабілеті.

- Әдеби пропедевтиканы өткізу және бастапқы әдеби білімді қалыптастыру.

Балалардың адамгершілік және эстетикалық тәрбиесін қамтамасыз ету.

Балаларда білімнің әртүрлі салаларындағы ғылыми жетістіктерге қайшы келмейтін қазіргі заманғы дүниетаным мен дүниетанымды қалыптастыру

Сөйлеуді дамыту және оқу тәуелсіздігін қалыптастыру, балалардың бейнелі және логикалық ойлауы, қайта құру және шығармашылық қиялын қалыптастыру

Әдебиеттік оқу сабақтары көптеген жолдармен әртүрлі болуы мүмкін:

- оқу тапсырмасына сәйкес;

- оқушылардың іс-әрекетіне сәйкес;

- оқу материалының түріне байланысты.

Оқушыларға бағытталған сабақтың маңызды ерекшелігі-сабақта мұғалім мен оқушылардың өзара әрекеттесуі. Әрекеттерді салыстыру мұғалімдер дәстүрлі және жеке тұлғаға бағытталған сабақты ұйымдастыруда (С. В. Зайцевтің пікірінше) айтарлықтай айырмашылықтарды көре алады:

Кесте - С. В. Зайцевтің пікірінше мұғалімдер дәстүрлі және жеке тұлғаға бағытталған сабақты ұйымдастырудағы айырмашылықтары

Дәстүрлі сабақтағы мұғалім:	Тұлғаға бағытталған сабақтағы мұғалім
Барлық оқушыларға қалыптасқан білім, білік, дағдыларды үйретеді	Әр баланың жеке тәжірибесін тиімді жинақтауға ықпал етеді.
Оқу тапсырмаларын, балалардың жұмыс нысанын анықтайды және оларға тапсырмалардың дұрыс орындалуының үлгісін көрсетеді.	Балаларға әртүрлі білім беру міндеттері мен жұмыс түрлерін таңдауды ұсынады, балаларды осы мәселелерді шешудің жолдарын өз бетінше табуға шақырады.
Ол балаларды өзі ұсынатын оқу материалына қызықтыруға тырысады.	Ол балалардың нақты мүдделерін анықтауға және олармен оқу материалын таңдау мен ұйымдастыруды үйлестіруге тырысады.
Артта қалған немесе неғұрлым дайындалған балалармен жеке сабақтар өткізеді.	Әр оқушымен жеке жұмыс жасайды
Оқушылардың іс-әрекетін жоспарлап, бағыт береді.	Оқушыларға іс-әрекетін жеке жоспарлауға көмектеседі
Оқушылардың жіберген қатесін өзі жөндейді және бағалайды.	Оқушыларды өз жұмысының нәтижелерін өз бетінше бағалауға және жіберілген қателерді түзетуге шақырады.
Сабақтағы мінез-құлық ережелерін анықтайды және балалардың олардың сақталуын бақылайды.	оқушылардың мінез-құлық ережелерін өз бетінше әзірлеуге және олардың сақталуын бақылауға үйретеді.
Оқушылар арасындағы туындаған қақтығыстарды шешеді: құқықты қолдайды және кінәлілерді жазалайды	Оқушыларды олардың арасында туындайтын жанжалды жағдайларды талқылауға және оларды шешудің жолдарын өз бетінше іздеуге шақырады

Дәстүрлі оқытуда мұғалім сабақтың көп бөлігін өзі жасайды. Бұл оқушыларға фронтальды жұмыс кезінде жауап беруге аз ғана мүмкіндік береді. Әдетте сабақтағы қарым-қатынас оқушыларды бағдарламаның талаптарына сәйкес мұғалім ұсынған нәрсені жасауға шақыруға (мәжбүрлеуге) дейін азаяды. Оқушы мазмұны, түрі және формасы бойынша өзіне көп қызығушылық танытатын тапсырманы таңдауы үшін мұғалім, ғалымдардың пікірінше, сабақта фронтальды әдістерге тек ақпараттық (анықтамалық, мазмұнды-Нұсқаулық), ал жеке әдістерге - негізгі (тәуелсіз, топтық жұмыстың барлық түрлері) ретінде қарауы керек).

Жеке тұлғаға бағытталған сабақтың ерекшеліктерін талдауды аяқтай отырып, олардың жиынтығы мен өзара байланысы осы сабақтың тұтас бейнесін қалыптастыратынын атап өткен жөн. Бұл сурет мұғалімге оқушылардың жеке және шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған сабақтарды дайындау және өткізу бойынша іс-шараларды саналы және мақсатты түрде құруға көмектеседі.

Осылайша, оқушыларға бағытталған сабақтың тиімділігі критерийлері:

- мұғалімнің сабақтың дайындығына байланысты сабақ өткізуге арналған оқу жоспары бар;

- проблемалық шығармашылық тапсырмаларды қолдану;

- оқушыға материалдың түрін, түрін және формасын таңдауға мүмкіндік беретін білімді қолдану;

- барлық оқушылардың жұмысына оң эмоционалды көзқарас қалыптастыру;

- сабақтың соңында балалармен «Біз не білдік» туралы ғана емес, бізге не ұнады (ұнамады) және неге;

- оқушыларды тапсырмаларды орындаудың әртүрлі тәсілдерін таңдауға және тәуелсіз пайдалануға ынталандыру;

- сабақта сауалнама жүргізу кезінде бағалау тек оқушының дұрыс жауабын ғана емес, сонымен бірге оқушының қалай ойлағанын, Неге Және Не үшін қателік жібергенін талдау;

- сабақтың соңында оқушыға қойылған баға бірқатар параметрлер бойынша дәлелденуі керек: дұрыстық, Тәуелсіздік, өзіндік ерекшелік;

- үй тапсырмасын орындау кезінде тапсырманың тақырыбы мен көлемі ғана емес, сонымен қатар үй тапсырмасын орындау кезінде оқу жұмысын қалай ұтымды ұйымдастыруға болатындығы егжей-тегжейлі түсіндіріледі.

Сонымен, оқушының жеке басын ашу, ең алдымен, оның негізгі жетекші қызметінде - оқытуда, ал сабақ оны ұйымдастырудың негізгі формасы болып табылады. Жеке тұлғаға бағытталған сабақтың мақсаты-оқушының жеке басын ашуға жағдай жасау. Оқушыларға бағытталған сабақта мұғалімнің оқушылармен ынтымақтастығы мұғалімнің қолдауы мен сеніміне негізделген. Оқу процесін құру кезінде гуманистік педагогика мен психология идеялары сабақта негіз бола алады, яғни. әр баланың мүмкіндіктері ескеріледі, әр оқушының бірегейлігі мен бірегейлігі танылады.

Әдебиеттер тізімі

1.Подласый, И.П. Педагогика [текст]: Учебник / И.П. Подласый. - М.

2.Маскин, В.В. Алгоритм образовательного учреждения инновационного типа [текст]: Учебник / В.В. Маскин.- М.: АРКИ, 2008. – 80 с.

3.Пекарских, Н.И. Урок литературного чтения[текст]: / Н.И. Пекарских // Начальная школа. – 2009. № 2. – С. 65-67.

4.Петренко, А.А. Управление развитием образовательного учреждения инновационного типа [текст]: Учебник / А.А. Петренко. - М.: АРКИ, 2006. – 80 с.

5.Питюков, В.Ю. Основы педагогической технологии [текст]: Учебник / В.Ю. Питюков. - М.: Просвещение, 2007. – 135 с.

6.Поважнюк, Л.А. Урок литературного чтения [текст]: / Л.А. Поважнюк // Начальная школа. – 2007. № 2. - С. 34-35.

ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Крыкбаева А.С.

Ғылыми жетекші: Келгембаева Б.Б., ф.ғ.к., қазақ, орыс филологиясы және журналистика кафедрасының қауымдастырылған профессоры
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: ainur.samiykyzy@mail.ru

Қазақ әдебиетін оқытудағы өзекті мәселелердің бірі – драмалық шығармаларды оқыту. Драма – аса күрделі жанр. Сондықтан қазақ әдебиетін оқытуда оның әдістемесін қалыптастыру қажеттілігі туындайды. Бұған тағы бір себеп мектеп қабырғасында оқытылатын драмалық шығармалардың аздығы және оны оқытудағы теориялық негіздеменің жоқтығына да байланысты. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінде драмалық шығармаларды оқыту жолдарын жекелей қарастырған әдістемелік еңбектер санаулы. С.Дүкенбаев «Мектепте драмалық шығармаларды оқыту» [1] атты оқу-әдістемелік құралында драмалық шығармаларды оқыту жолдарын қарастырса, Р.Бораш «Драмалық шығармаларды оқыту» [2] тақырыбында кандидаттық диссертация қорғаған болатын. Әдіскер-ұстаз Қ.Бітібаева «Әдебиетті оқытудың әдістемесі мен технологиясы» [3] атты әдістемелік еңбегінде драмалық шығармаларды оқытудың жолдары мен әдістемесін ұсынады. Автор Мұхтар Әуезовтің «Еңлік-Кебек» драмасының мысалында жанрды оқытудың жалпы мәселелерін қозғайды. Жаңартылған білім мазмұны аясындағы қазақ әдебиеті бағдарламасындағы өзгерістер, жаңа дәуірдегі драмалық шығармалардың енуі оны оқыту әдістемесін зерттеуді қажет етеді.

Жалпы білім беретін орта мектептің жаратылыстану бағытында оқытылатын қазақ әдебиеті пәнінің жаңартылған мазмұндағы оқу бағдарламасын енгена драмалық шығармаларды кесте арқылы ұсынып отырмыз [4] (Қараңыз: 1-кесте).

Кесте-1. Жалпы білім беретін орта мектептерде оқу бағдарламасы негізінде оқытылатын драмалық шығармалар тізімі

Оқытылатын шығарма	Оқу мақсаты
8-сынып Д. Исабековтің «Әпке» драмасы	8.1.1.1 әдеби шығарманың жанрына байланысты сюжеттік желілерін, эпилог, прологтарды анықтау; 8.1.2.1 әдеби шығарманың идеясы мен пафосын ұлттық мүдде тұрғысынан ашу; 8.1.3.1 көркем шығармадағы кейіпкерлерді сомдауда тура және жанама мінездеулерді жіктеу; 8.1.4.1 көркем шығармалардан алған үзінділерді өз көзқарасын дәлелдеу үшін орынды қолдану Анализ және интерпретация 8.2.2.1 автор бейнесі мен кейіпкерлер қарым-қатынасының тілдік көрінісін талдау; Бағалау және салыстыру

	<p>8.3.2.1 шығармадағы материалдық және рухани құндылықтарды заманауи тұрғыда салыстырып, жаңашылдығына баға беру;</p> <p>8.3.3.1 шығарманың көркемдік идеялық құндылығын гуманистік тұрғыдан талдап, әдеби эссе жазу;</p> <p>8.3.4.1 шығарма бойынша жазылған әдеби сын-пікірлерге сүйене отырып, өзіндік сыни пікір жазу</p>
<p>10-сынып Ш.Мұртазаның драмалық шығармалары «Бесеудің хаты»</p>	<p>10.3.1.1 шығарманың тарихи және көркемдік құндылығын анықтап, бағалау;</p> <p>10.1.2.1 әдеби шығарманың жанрлық табиғатын тану;</p> <p>10.1.1.1 әдеби шығармаға сюжеттік-композициялық талдау жасау арқылы идеялық мазмұнын түсіну;</p> <p>10.3.4.1 ғылыми еңбектерді негізге ала отырып, шығармаға әдеби сын жазу</p> <p>10.1.2.1 әдеби шығарманың жанрлық табиғатын тану;</p> <p>10.3.1.1 шығарманың тарихи және көркемдік құндылығын анықтап, бағалау;</p>
<p>11-сынып Сұлтанәлі Балғабаев «Тойдан кайтқан қазақтар»</p>	<p>11.2.1.1 - әдеби шығарманың жанрына қарай композициялық ерекшеліктерін айқындау;</p> <p>11.1.2.1 - әдеби шығарманың жанрлық ерекшелігін өзге жанрлармен салыстыра отырып талдау;</p> <p>11.3.3.1 - шығарманы көркемдік-эстетикалық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу;</p> <p>11.2.4.1 - әдеби туындыдағы көтерілген мәселелерге өзіндік көзқарас тұрғысынан шығармашылық жұмыс (әңгіме, өлең) жазу;</p> <p>11.3.1.1 - шығарманы әлем әдебиеті үлгілерімен салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығын бағалау;</p> <p>11.2.5.1 - әлем және қазақ әдебиетіндегі ортақ құндылықтардың үндестігін талдау;</p> <p>11.1.3.1 - көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау арқылы өмір шындығын көрсету;</p> <p>11.3.2.1 - көркем шығармадағы заман көрінісі мен қазіргі заман көрінісін салыстырып бағалау;</p> <p>11.2.1.1 - әдеби шығарманың жанрына қарай композициялық ерекшеліктерін айқындау;</p>

Бағдарламамен танысқанда бірден көзге шалынатыны – оқу мақсаттарының ұсынылып отырған туындының жанрлық табиғатына, көркем шығарманың идеялық-көркемдік айшықтарын танытуға сәйкес келмейтіндігі. Мәселен, 8-сыныптағы Дулат Исабековтің «Әпке» драмасын оқудағы мақсаттарына назар аударайық. Бағдарламада олар: «8.1.1.1 әдеби шығарманың жанрына байланысты сюжеттік желілерін, эпилонг, прологтарды анықтау; 8.1.3.1 көркем шығармадағы кейіпкерлерді сомдауда тура және жанама мінездеулерді жіктеу» т.б. деп берілген. Бұл оқу мақсаттары драма жанрының табиғатына сәйкеспейтіндіктен оған жету

мүмкін емес. Эпилог пен пролог эпикалық текке тән, роман, повестердің композициялық құрылымынан көрсетуге болады. Келесі «көркем шығармадағы кейіпкерлерді сомдауда тура және жанама мінездеулерді жіктеу» деген оқу мақсаты жанрдың ерекшеліктеріне сай келмейді. Өйткені, тура және жанама мінездеу авторлық баяндауға құрылатын эпикалық жанрларға тән. Бұл – бағдарламаға енген көркем туынды жанры мен оқу мақсаттары арасындағы сәйкессіздік мәселесі. Сондықтан ұстаздар қауымы драманың табиғатын таныту мен осы жанрдағы көркем туындыларды оқытуда көп ізденуі керек.

Драмалық шығармаларды оқыту күрделі болғандықтан алдын-ала даярлық жұмыстары жүргізілу қажет. Бастауыш және орта буын сыныптарда оқытылатын шағын ертегі, мысал, әңгімелерге инсценировка жасау, рөлге бөліп оқу, рөлдік ойындар жүргізу - драмалық шығармаларды танып-білудің алғашқы бастамасы болып есептеледі. Оқушылардың театрдан, сахнадан көрген түрлі қойылымдары олардың драма табиғатын тани түсуіне көмектеседі. Осыған орай, оқушыларды драмалық шығармаларды оқуға 5-сыныптан бастап дайындаймыз. Бұл бағыттағы жұмыстар төмендегі № 2 кестеде ұсынылған.

Кесте 2. Драмалық шығармаларды оқытуға дайындық жұмыстары

Рөлге бөліп оқу.	Қазақ әдебиетінде рөлдік оқу әдісі кең тараған. Зерттеушілер драманы бірден рөлмен оқудың онша тиімділік көрсете бермейтінін айтады. Өйткені рөлге бөліп оқығанда оқушылар назарын оқу техникасына көбірек аударады да, пьесаның «үні» көмескі қалады. Сондықтан, 5-сыныптан бастап мысал-өлеңдерді, Б.Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» тағы басқа шығармалардағы кейіпкерлер сөзін рөлге бөліп оқу арқылы даярлық жұмысын жасау тиімді
Оқушының жекелеген көріністі оқуы	Оқушылар жеке көріністі оқуға даярланған, ондағы мінез-құлықты, оқиғаны, тартысты түсінуге күш салады. Сондықтан бұл оқушы білімін анықтауға қызмет етеді. Сондай-ақ көріністегі оқиғаның жалпы оқиғамен байланысын, композициялық мәнін бағалау үшін де пайдалы. Рөлмен оқу мәтіннің қысқаша мазмұны анықталып, ондағы кейіпкерлердің іс-әрекеті, ішкі дүниесі т.б. жағдайлар анықталғаннан кейін жүргізілсе, өз жемісін береді. Бұл мұғалімнің оқушыларды күні бұрын даярлауының нәтижесінде жүзеге асады.
Драма үйірмесі	Балалардың театрдан, клубтан көрген түрлі спектакль, қойылымдары олардың драма табиғатын тани түсуіне көмектеседі. Оқушылардың драмалық туындыларды оқып үйренуін күшейтуде мектептегі драма үйірмесінің де тигізер әсері үлкен.
Инсценировка, киносценарий құрастыру	Инсценировка, киносценарий құрастыру көркем мәтінді терең, әрі шығармашылық жолмен түсінуге игі ықпалын тигізеді. Сонымен қатар кино, сахна өнеріне деген қызығушылығын да арттырады.

Кинофильмдерден үзінді көрсету	Көркем туындылардың сюжетіне жазылған кинолардан үзінді көрсету, оның құрылымдық элементтерін талдату, оқиға желісін саралату аса маңызды. Сондай-ақ, көркем мәтінді ыждаһатпен, оймен оқуға, көркем мәтінді көз алдына келтіріп, бейнелі түрде қабылдауына әсерін тигізеді. Киносценарий құрастыру үшін бір оқиға, бір көріністі ғана тандап алуға болады. Шағын шығармаларды тұтастай алуға да болады.
--------------------------------	--

Әдіскер-ұстаз Қ.Бітібаева драмалалық шығармаларды оқытуда төмендегідей жолдарын ұсынады:

1. Әдеби-теориялық ұғым. Драма, комедия, трагедия, пьеса, акт, көрініс, перде, сурет, ремарка, монолог, диалог, тартыс туралы түсінік беру.

2. Драмалық шығармаларды талдау әдістері:

Талдауды драмалық шығармаларды күйтабақтан талдау немесе содан көрініс көрсетуден бастаудың маңызы зор. Сондай-ақ оқушылар қызығушылығын арттыру мақсатында драманың жазылу тарихы, оны ойнаған әртістер туралы әңгімелеу, туынды туралы әдебиетшілер, сыншылар пікірі жазылған көрнекіліктерді пайдалану;

Мәнерлеп оқу, түсіндірмелі оқу, рөлге бөліп оқуға ерекше назар аударылады. Мәтінді осылай оқи отырып, сұрақ-жауап, проблемалық жағдаят тудыру, оны шешу т.б.әдіс-тәсілдер арқылы талдау» [3]

Бүгінгі таңда жаңартылған білім беру жүйесіндегі жаңа әдіс-тәсілдер, технологиялар негізінде драмалық шығармаларды толыққанды меңгертудің мүмкіндіктері көп. Қазақ әдебиеті пәнінен 8-сыныпта Д.Исабековтың «Әпке» драмасы оқылады. Шығарманы оқытуда әдіс-тәсілдер оқу мақсатына сай қолданылады. Мысалы, драманы оқытуда Т/Ж1.Көркем шығарманың мазмұны мен пішіні, Т/Ж1.Әдеби шығарманың жанрына байланысты сюжеттік желілерін, эпилог, прологтарды анықтау оқу мақсаты бойынша «Мазмұндар реті» әдісі қолданылады. Шығарма мазмұны бойынша ауысқан оқиғалардың орнын табу қажет. Бұл әдіс шығарманың мазмұнының жүйелі баяндау мен талдауда тиімді болып келеді.

1. Қамажайдың қонақжайлылығы.
2. Бақыт деген...
3. Жанұя жиналысы
4. Махаббаттан бас тарту немесе
5. Қамажайдың Тимурдың көңілін жібітуі
6. Жанұядағы жаңа қуаныш
7. Омардың диссертация қорғауы
8. Бауырлардың қайта табысуы

«Қос жазба» әдісі 8.2.2.1 Автор бейнесі мен кейіпкерлер қарым-қатынасының тілдік көрінісін талдау оқу мақсаты негізінде кейіпкерлерге мінездеме беруде қолданылады.

Тапсырма. Төмендегі кейіпкерлерге мінездеме беріңіз, мәтіннен үзінді алу арқылы дәлелдеңіз:

Кейіпкер	Мінездеме	РЕПЛИКА/МОНОЛОГ/ДИАЛОГ
Қамажай	жанашыр, қамқор	Не боп кетті, құдай-ау?! Өң мен түстей. Теміржан, қарындасыңның балалығын кешір. Япырым-ай, әуре боп жасаған тамақты да іше алмадыңдар ғой.
Темірбек		
Нәзила		

Бұл әдіс оқушының автор және кейіпкер туралы көзқарасын танытып қана қоймай, сыни баға беруге дағдыландырады.

Оқу мақсатына сай автор мен кейіпкердің қарым-қатынасын талдауда «Аяқталмаған сөйлемдер» әдісі де тиімді.

Үлгі:

Автордың өз кейіпкерлеріне қарым-қатынасын айтатын болсам ...

Оның жанашырлығы мынадан көрінеді: ...

Автор мен кейіпкер ...

«Сын тұрғысынан ойлауды дамыту сұрақтары» (Б.Блум бойынша) әдісін 8.Т/Ж2. Әдеби шығарманың идеясы мен пафосын ұлттық мүдде тұрғысынан ашу оқу мақсатын жүзеге асыруда өте тиімді.

– Білу: Шығармада қандай мәселе көтерілген?

– Түсіну: Неліктен шығарма «Әпке» деп аталған?

– Талдау: Драмадағы орын алған адами қасиеттерді салыстырыңдар

– Жинақтау: Сіз Қамажайдың орнында болсаңыз не істер едіңіз?

– Қолдану: Драмадағы оқиғаны аяқтаудың нұсқасын ұсыныңыздар.

– Бағалау: Шығармадағы материалдық және рухани құндылықтар туралы тұжырым жазыңыз.

Драманы оқытуда шығармашылық жұмыстарды ұйымдастыру маңызды.

8.А/И4. Шығармадан алған үзінділерді қайта өңдеп, креативті жазу бойынша көптеген тапсырмалар орындатуға болады. «Креативті жазу» әдісі арқылы

«Әпке» драмасынан әр топқа үзінділер таратылады. Үзіндінің мағынасын, қай тартысқа (конфликтіге) қатысты екенін талдайды. Автор қолданған сөз оралымдарының мағынасын ашады.

1-топ. Ер жігіттің міндеттері қандай болмақ?

2-топ. Қыз балаға ақыл-кеңестерім...

3-топ. Аға мен жеңгеге айтарым...

4-топ. Аман болшы, Әпкетай!

Осы үзіндінің дамыту арқылы немесе басқа арнаға бұру арқылы қайта өңдеп жазады. Әр топқа берілген жанр түрі әртүрлі болуы мүмкін. Мысалы: үзіндіні әңгімеге айналдырып жазу, үзіндіні жалғастырып драма жазу, үзіндіні өлең түрінде жеткізу.

Драмалық шығармаларды оқыту күрделі үдеріс болғанымен, оқушының тұлғалық дамуы үшін өте маңызды. Оқушы мәнерлеп оқуға, рөлдік оқуға, кейіпкер

рөліне ену, әртістік қабілет сияқты қабілеттерін шыңдап қана қоймай, рөлдегі кейіпкер сөзін оқу арқылы шығарманы терең түсінеді. Сахна мәдениетін, көпшілік алдында сөйлеу мәнерін де қалыптастырады. Драмалық шығарма ұтымды оқытылғанда оқушыда тұлғалық даму қалыптасады. Сонымен қатар, оқушының сыни ойлауын дамып, шығармашылық қабілеті шыңдалары анық.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Дүкенбаев С.Х. Драмалық шығармаларды оқыту. - Алматы, 1987.
2. Р.Б.Бораш Драмалық шығармаларды оқытудың кейбір мәселелері // Қазақ тілі мен әдебиеті. - 2006, № 3.
3. Қ.Бітібаева. Әдебиетті тереңдетіп оқыту. – Алматы, 2003.
4. Негізгі білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлігілік оқу бағдарламасы (оқыту қазақ тілінде). – Астана, 2017.

ӘОЖ 37.01:616.896

АУТИЗМІ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ДИАГНОСТИКАЛЫҚ ЖҰМЫСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазбекқызы Нұрай

Тенкебаева А.З., «Психология және коррекциялық педагогика»
кафедрасының сениор-лекторы

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

Әрбір ата-ана баласы өмірге келгеннен кейін оның денсаулығының дұрыс болғанын қалайды. Ата-анасы баланың жасаған әрбір қимылына, оның жүзінің жадырағанын, басқан әрбір қадамын, алғашқы шығарған дыбысына, айтқан сөзіне қуанады. Әр бала қоршаған ортаның қамқорлығын қажет етеді. Бірақ кейбір балалар қоршаған ортадан алыстап, өз әлемінде өмір сүреді. Олар әр жаңа нәрсеге қызықпайды, оны танып-білуге қызығушылығы болмайды. Осындай балалар қарым-қатынас жасауда, әлеуметтік ортаға бейімделуде, ата-анасымен сөйлесуде қиындықтарға кездеседі. Осындай белгілер арқылы балада аутизмнің немесе оның кейбір белгілерін анықтауға болады.

Елімізде аутизм туралы ақпарат аз, ал онымен күресіп жүргендер көп. Әлем бойынша 67 миллион адам аталған дертпен арпалысса, қазақстандықтардың үлес салмағы мыңнан асып жығылады. Елімізде аутизмді бар балалардың саны күрт өсуде. 2003 жылы 77 бала тіркелген болса, 3 жылдан кейін бала саны 255-ке жеткен, 2010 жылға қарай 326 бала тіркелген. Ал қазіргі таңда балалар аутизмді мың жарымға жуық балада байқалған .

Аутизм ми жұмысының бұзылуынан туады. Мамандар аутизмнің 300-ге жуық себебін атап отыр. Бірақ нақты тұжырым, дәйекті дәлел жоқ. Ең алғаш аутизм туралы Э. Блейлер, Лео Каннер, О.С. Никольская, Г. Аспергер, А. Ретта, К.С. Лебединская сынды ғалымдар қарастырған. Қазіргі кезеңде аутизмді зерттеу өрісі

кеңейіп отыр. Аутизм - бала дамуындағы ауытқушылықтың ауыр түрі, ол әлеуметтік ортамен қарым-қатынастың жоқтығын білдіреді. Симптом ретінде аутизм көптеген психикалық ауруларда кездеседі, бірақ кейбір жағдайларда ерте жастан байқалып, бала дамуына кері әсерін тигізеді. Бұл жағдайды ерте балалық аутизм (ЕБА) синдромы дейді. Ол болса психикалық даму зақымдалуының бір нұсқасы ретінде қарастырылады. Сонымен қатар бала бойында аутизмнің кейбір клиникалық көріністері байқалса, оны аутистикалық тұлғалық қасиеттер деп атайды. Нақты симптом ретінде 2-3 жасқа қарай қалыптасуы мүмкін.

Қазіргі уақытта аутизмнің нақты себептері анық зерттелмеген. Көп ғалымдардың деректері бойынша, аутизмі бар балалардың себебі орталық жүйке жүйесінің бұзылуы салдарынан болады. Тұқымқуалаушылық фактордың әсері мол екенін көптеген зерттеушілер мойындайды. Сонымен бірге мидың органикалық зақымдалуы да аутист балаларда жиі кездеседі. Тұқым қуалаушылық хромосомалық өзгерістер, зат алмасу өзгерістері, анасы жүкті және туу кезінде алған жарақаттар, нейроинфекциялар, тағы басқа жағдайлар барлығы да жағымсыз әсер ету мүмкіндігі бар.

ПМПК жағдайында АУТИСТИК СПЕКТРДІҢ АУЫТҚУЛАРЫ (АСА) бар балалардың эмоциялық сферасының ерекшеліктерін тексеру маңызды орын алады және оны мамандардың пәнаралық тобы жүзеге асырады, мысалы, дәрігерлер: психиатрлар, невропатологтар, офтальмологтар; педагогтар: психологтар, логопедтер, дефектологтар. Зияттың дамуының диагностикасы стандартталған бейімделген, соның ішінде вербалды және бейвербалды әдістер бойынша жүргізіледі. Эмоциялық-коммуникативтік дамуды және мінез-құлық ерекшеліктерін диагностикалау кезінде негізінен бақылау және әңгімелесу әдістері қолданылады.

ПМПК мамандарының пәнаралық тобымен АСА бар балаларды тексерудің бағыттары мен мазмұнын толығырақ қарастырайық. Педагог-психологтың тексеруі. ПМПК-ның педагог-психологы эмоциялық-еркі және мінез-құлқы бұзылған балаларды тексеру кезіндегі жетекші маман болып табылады, олардың қатарына АСА бар балалар жатады. Бұл категориядағы балалардың басты ерекшеліктері байланыс пен әлеуметтік өзара қарым-қатынастың күрделі бұзылуынан, мінез-құлқы мен іс-әрекеттерінің стереотиптік формаларынан, психикалық дамудың асинхрондылығынан тұрады.

Психологиялық-педагогикалық жұмыс баланың ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін бағалау, дұрыс стратегияны, әртүрлі тәсілді, онымен жұмыс істеу әдістерін таңдау мақсатында диагностикалық және танымдық кезеңнен басталады.

Диагностикалық-консультациялық кезеңнің міндеттері: баланың даму ерекшеліктері, күшті жақтары мен проблемалары туралы ата-ана пікірін және көзқарасын анықтау; отбасының қажеттіліктерін нақтылау; баланың даму тарихын нақтылау үшін медициналық және әлеуметтікпсихологиялық анамнез мәліметтерін жинау; баланың ересектермен байланыс, қарым-қатынас және өзара әрекеттесу деңгейі мен мүмкіндіктерін анықтау, қол жетімді қарым-қатынас құралдарын бағалау (сөзсіз және сөзбен); стереотиптік әрекеттердің, қызметтің және мінез-құлықтың ерекшеліктері мен сипатын анықтау; олардың функцияларын нақтылау: сергітетін (аутостимуляторлық), қорғайтын, бақылайтын, өтемдік; сенсорлық,

моторлық, ақыл-ой және сөйлеу дамуының деңгейі мен ерекшеліктерін, сондай-ақ оның жасына тән әрекеттерді (пәндік, ойын) анықтау; проблемалық мінез-құлықтың себептері мен сипатын анықтау: айқын алаңдаушылық, қорқыныш, теріс қылық, озбырлық және өзіне-өзі озбырлық; аутизмнің ауырлық дәрежесін және аутизмді қорғау тәсілдерін анықтау.

Аутизмді бар балаларды тексеру кезінде педагог-психолог баланы бақылау және ата-анаға сұрақ қою әдісін қолданады (оның ішінде М-СНАТ – 12 сұрақтан тұратын нұсқасы). Диагностика барысында баланың басқа ересектермен және өз ата-анасымен қарым-қатынас орнату ерекшеліктері маңызды орын алады. Баланың көзбен қарым-қатынас орнатуының ерекшеліктері, тапсырмаларға және ата-аналардың шығып кетуіне эмоционалды назар аудару ерекшеліктері бақыланады. АСА бар бала адамдармен қарым-қатынасқа түсе алмайды, көзге қарамайды. Ата-ананың тексеру бөлмесінен шығып кетуі кезінде баланың мінез-құлқының негізгі ерекшеліктері: анаға шамадан тыс бауыр басу; ата-анасының шығып кетуі мен қайтып кіруіне назар аудармауы. «Тепе-теңдік феномені» белгілерінің болуы байқалады: дәмдік таңдаулары, әдеттегі нәрселерге бейімділік, жаңа жағдайлардан қорқу, пазлдарды жинаумен әуестену және т. б.

Сапалы және уақтылы диагностикалық жұмыс аутизмнің көріністерін түзету мүмкіндіктерін анықтайды. Оны ұйымдастыруға қойылатын негізгі талаптар:

– ертерек бастау (баланың мекемеде болған бірінші күнінен бастап жүзеге асырылуы тиіс);

– кешенді (әртүрлі профильдегі мамандар мен ата-аналарды жұмысқа тарту, әртүрлі әдістерді қолдану);

– динамикалық (қорытынды диагнозды тез қоюға емес, баланың онтогенетикалық даму ерекшеліктерін, бейімделу және түзету жұмыстарының дәрежесін ескере отырып, оны жүйелі түрде нақтылауға бағытталған) болуы шарт.

Аутизмнің пайда болу себептерін түсіндіретін нақты дәлелденген ақпараттар өте аз. Бұрынырақ балаларға қызылшаға және шошқаборлыққа (свинка) қарсы егілетін екпе салдарынан пайда болады деген болжам болған. Бірақ уақыт өтісімен, көптеген зерттеулер нәтижесінде бұл болжам жоққа шығарылды. Ал, психоаналитиктердің ойынша, баланың алғашқы даму кезеңіндегі «ата-ананың эмоциялық салқындығы» да себеп болады.

Себептердің 1-тобы тұқым қуалаушылықпен байланысты. Кейбір мамандардың айтуынша, аутизм тұқым қуалайды және ол гендік деңгейде беріліп отырады. Кей жағдайларда бұл тұжырымның растығын дәлелдейтін мысалдар да бар, себебі аутистік белгілер бір отбасының мүшелерінен байқалып жатады. Алайда ғалымдар аутизмге жауап беретін генді әлі күнге таба алған жоқ.

Себептердің 2-тобына хромосомалық (генетикалық) мутация, зат алмасудың туа бітті аурулары жатады. Кейбір генетикалық синдромдар мен зат алмасу ауруларының клиникалық симптомдарының қатарына аутистикалық белгілер де кіреді. Мұндай аурулардың қатарында сынғыш (фрагильді) Х-хромосома, Ретт, Мебиус синдромдары, сонымен қатар фенилкетонурия, мукополисахаридоз және басқалары бар.

Себептердің 3-тобы орталық жүйке жүйесінің түрлі себептермен зақымдалуымен байланысты.

Оған мыналар түрткі болуы мүмкін:

Жүктілік және туу кезінде түрлі патогендік факторлардың әсер етуі: нейроинфекция, вирустық инфекция, жарақат, асфиксия және т.б. Мұндай жағдайда аутизмді аурудың салдарынан болған жүйке жүйесінің резидуалды-органикалық күйі деп қарастырады;

Биохимиялық, нейробиохимиялық және метаболикалық ауытқулар. Арнайы зерттеулер (жұлын сұйықтығы, қан, несеп сараптамалары) көрсеткеніндей, аутистикалық симптомдар физиологиялық тұрғыдан белсенді заттар (серотонин, катехоламин және дофамин) алмасуының бұзылуынан болады. Биохимиялық өзгерістер мен аутистикалық белгілердің арасындағы байланыстың бар екенін дәлелдейтін зерттеулер бар.

Аутизмнің алғашқы белгілеріне тоқталатын болсақ, белгілер баланың үш жасына дейін анық байқалады. Әдетте, ер балаларда жиі кездеседі. Ата-анасы баланың құрдастарымен салыстырғанда кеш дамып, әлі сөйлемегенін байқайды. Алғашында бала естімейтін сияқты болып көрінеді, бірақ тексеру барысында нәтижесі олай еместігін көрсетеді. Мұндайда баланың жалпы дамуы тежеледі. Мінезі тұйықтала түседі. Атын атап шақырса, елең етпеуі де мүмкін. Өзге балалармен де ойнамайды. Танып-білуге ұмтылмайды. Тіпті жаңа ойыншық та оны қызықтыра алмайды. Яғни, мұндай балада қалау, сағыну, аяныш, өкініш, қамқорлық сияқты сезімдердің ешқайсысы болмайды. Оған бәрібір. Өз әлемінде, өзімен өзі өмір сүреді. Тәулік бойы ұйықтамай жүре беруі мүмкін. Ештеңені қажет етпейді.

Кейде бала сөйлеуді бастайды, бірақ біраз уақыт өтісімен, сөйлеу қабілетін қайта жоғалтады, күнделікті қылықтары қайталанатын, күнде бір ойыншықпен және жалғыз ойнайды. Тіпті ойыншықтың тек бір бөлігімен ғана (мәселен, тек қолымен немесе басымен) ойнауы мүмкін. Күнделікті қайталанатын тәртіптің өзгеруін бала өте қиын қабылдайды. Ата-аналарының айтуынша, бала көзге тіке қарамайды. Көбісінің зияткерлік қабілеттері де төмен.

Аутист-балаларды оқытуда кешенді түзете-оқытуда жаңа технологияларды қолданудың артықшылығы оқу материалын визуалды түрде елестете алу қабілеті болып табылады. Қоғамның және білім беру жүйесінің қазіргі кездегі дамуы түрлі іс-әрекеттердің интенсификациялық үрдісінің өсуіне байланысты болып келеді. Осыған орай, болашақ білім беру жүйесі мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған білім берудің көп бөлігі жаңа технологияларға негізделетінін, қозғалмалы ойын және ақпараттық технологиялардан тұрады.

Тәжірибе көрсеткендей, кешенді түзете-оқыту әдістері мақсатты түрде аутист балаларды түзете оқыту және тәрбиелеуде пайдалану балалардың жан-жақты дамуына, түзету мен толықтыру жақтарына психологиялық-педагогикалық жағдай жасайды. Сонымен қатар әр баланың тұлғалық ерекшеліктерін ескереді.

Түзете-оқыту үрдісінде кешенді түзете-оқыту әдістерін қолдану бала ағзасының компенсаторлы мүмкіндіктерін белсендіріп, ауытқушылықтарды жеңуге, алдын алуға мүмкіндік туғызады. Осы толықтырудың негізінде мүмкіндігі шектеулі балалардың қабылдаудың сақталған түрін жүзеге асыру және баланың психикалық функцияларын дамыту қолайлы жүзеге асады.

Ақпаратты көрнекі түрде көрсету қандай іс-әрекет болсын оның әсерлілігін жоғарылатады. Арнайы білім беруде бұл әсердің маңызы зор. Заманауи құралдарды, диагностикалық әдістерді және технологияларды қолдану баланың тек сол кездегі ғана функциясын анықтамай, сол кезде пайда болатын объективті қиындықтарды анықтап, оларды қолжетімді тәсілмен жеңуге көмектеседі.

Аутизмі бар балалардың қарым-қатынасқа түсуін, әлеуметтік ортаға бейімделуін, сөйлеу тілін қалыптастыруда кешенді түзете-оқыту әдістерін қолдану бойынша жұмыстар жүргізуге болады. Арнайы мекемедегі педагог-логопед ғылыми-зерттеу жұмыстары мен тәжірибесін топтастыру үшін арнайы тақырыппен жұмыс жасайды. Логопед ғылыми ізденіс тақырыптары, негізінен, аутизмі бар балалардың сөйлеу тілін қалыптастыру төңірегінде топтастырылады. Сонымен бірге педагог-логопед, біздің тәжірибелік-педагогикалық жұмысымызда көрсетілгеніндей, арнайы мекемелердегі жұмыстардың болашақтағы жоспарына сәйкес аутизм диагнозы бар балалармен жүргізілетін түзету жұмыстарында қатыстырылады.

Ойын технологиясын қолдану. Аутизмі бар баламен қарым-қатынас орнату. Тренажерда базалық сөздік енгізіледі. Ол жалпы көлемі бойынша 4,5 мың сөзден тұратын 63 сөздіктен тұрады. Ол жалпы және тақырыптық сөздер («Киім», «Тамақтар», Мектеп» т.с.с.), сонымен қатар сөздіктер фонетикалық принцип бойынша құрылған). Баланың жеке мүмкіншіліктерін ескере отырып, деңгейлік тапсырмалар беріліп, логопедиялық жұмыспен қатар, баланың қабылдауын, зейінін, еске сақтауын дамытуға мүмкіндік берілді.

Сонымен, аутизмі бар балаларға түзету-педагогикалық көмек көрсету, оларды қоғамдық ортаға бейімдеу, өзінің қатарлас құрбыларымен қарым-қатынасқа жиі түсуін бақылау, отбасымен, арнайы мамандармен қарым-қатынасын, әлеуметтік педагог, психолог, логопед тарапынан қолдау табуы қажет. Балаларға түзету-педагогикалық көмек көрсету шараларын жүргізуде кешенді түзете-оқытудың, заманауи әдістердің маңызы зор. Аутизм диагнозы бар балалардың қоғамда өздерін ұстай алуын, достарымен қарым-қатынасқа түсуге әзірлігін арттырудың маңызды тәсілі арнайы таңдап алынған түзету-педагогикалық көмек көрсетуді қолдану болып табылады.

Барлық диагностикалық сабақтар аяқталғаннан кейін осы кезеңнің ісшараларын іске асыру барысында алынған деректердің нәтижелерін талдау және жалпылау жүргізіледі: анамнез жинау, ата-аналармен әңгімелесу және сауалнама жүргізу, баланы бақылау және эксперименттік тексеру. Нәтижелер психологиялық сипаттамада аутистік бұзылымның айқындылық дәрежесі, эмоциялық-коммуникативтік, әлеуметтік, ақыл-ой және сөйлеу дамуының деңгейі туралы сапалы және ішінара сандық талдау және қорытындылар түрінде жинақталады.

Қорыта айтқанда, аутизмі бар балалармен жүргізілген жұмыс нәтижесі бойынша зерттеу болжамдарының дұрыс екені дәлелденіп, аутизм диагнозы бар балаларды оқытуда кешенді түзете оқытудың, заманауи әдістерді пайдаланудың тиімділігі көрсетілді. Яғни, аутизмі бар балалармен жұмыс жүргізу барысында кешенді түрде әдістерді қолдану баланың сауығуына барынша мүмкіндік береді. Ең алдымен, баламен қарым-қатынас орнату оңайға түседі, қызығушылығы оянады.

Әдебиеттер тізімі

1. Щипицина Л.М. Детский аутизм. Хрестоматия: учеб. пособие для студ. высш. и средн. пед. психолог. и мед. учеб. заведений. СПб.: Дидактика Плюс, 2001.
2. Мамайчук И.И. Помощь психолога детям с аутизмом. СПб.: Речь, 2007.
3. Юханнсон И. Особое детство / Пер. со швед. О. Б. Рожанской. М.: Центр лечебной педагогики, 2001.
4. Аршатская О.С. Психологическая помощь ребенку раннего возраста при формирующемся детском аутизме //Дефектология. 2005. № 2. С. 46-56.
5. Питерс Т. Аутизм: от теоретического понимания к педагогическому воздействию. СПб.: Ин-т специальной педагогики и психологии, 1999.

ӘОЖ 37

ЕСТЕ САҚТАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМЫТУ АРҚЫЛЫ КІТАП ОҚУҒА ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТЫ АРТТЫРУ

Қалдыбек А.Р., физика және математика пәнінің мұғалімі
Абай облысы білім басқармасының Курчатов қаласы білім бөлімінің
«№2 жалпы білім беретін орта мектебі» КММ, Қазақстан
e-mail: 7777aigerima@mail.ru

*«Адамдар оқуды тоқтатқанда
ойлауды да тоқтатады»*

Д. Дидро

Бұл мәлімдемеге ешкім қарсы келмес. Оқу дағдылары оқудың негізі болып табылады. Кітапты ежіктеп оқитын оқушы оқу пәндерін меңгеруде әрқашан сыныптан тыс қалып, ол үлгермеушілер қатарына өтуге үміткер болады. Осыдан психологиялық проблемалар да туындайды, себебі оқу тек үйретпейді, сонымен қатар тәрбие де береді.

Ендеше балаларымыз неге аз оқиды? Бұл сұраққа нақты жауап беру мүмкін емес, бірақ сенімді түрде балалардың оқымауының бірнеше себебін атап өтуге болады:

1. Кітап оқуға деген қызығушылықтың қалыптаспауы. Бүгінгі таңда бұл өткір мәселе, себебі оқушылардың оқуға деген көзқарасы дұрыс қалыптаспағандықтан, олар оның әлеуметтік маңызын түсінбейді және оқуда жетістікке жетуге талпынбайды.

2. Гаджеттердің қолжетімділігі. Филология, биология ғылымдарының докторы, когнитивті зерттеулер лабораториясының жетекшісі Т.В.Черниговскаяның айтуы бойынша, адам миы энергияны аз қажет ететін іс-қималдарды таңдайды. Кітап оқу, есеп шығару т.б.с.с. іс-әрекеттерге көп энергия шығындалады, яғни ми оны орындаудан бас тартады. Теледидар, инстаграмм, тик – ток көру барысында баланың миы шаршамайды, оны көру барысында миды ешқандай даму жүрмейді, энергия шығыны жүрмейді. Нәтижесінде миға мұндай жұмыс жасаған ұнайды.

3. Балалардың оқуының негізгі проблемалары - үлгі мен ынтаның болмауы. Ата-аналардың өзі сирек кітап оқиды, бос уақытын теледидар көрумен, телефонмен, компьютермен өткізуді жөн көреді, бірақ қандай да бір себептермен олар мұны баласынан талап етеді. Ал бала, өз кезегінде, оқудың не үшін қажет екенін түсінбейді - оған ешкім мұны түсіндірмеді. Яғни, ата-ананың өзі баласын кітап оқуға қызықтыра алмаған.

4. Оқушы өзі кітапты қиындықсыз, жеңіл оқығанда өз еркімен қол созады. Буынға бөліп оқитын оқушы кітапты толық қабылдай алмайды. Яғни, оқу барысында оқушы оқыған сөздерін еске сақтап, оны келесі сөзбен байланыстыру қажет. Ал еске сақтау қабілетінің төмендігі, қайталап оқуға мәжбүр етеді.

Еске сақтау қабілеті жоғары, оқу шапшаңдығы жақсы оқушы кітап оқу барысында еш қиындыққа жолықпайды, нәтижесінде қызығушылығы да артады. Осы еске сақтау қабілеттерін жаттықтыруды жүйелі түрде жүргізу қажет. Мысалы, күнделікті сабақ барысында, жоспарлы түрде, әр сабақтың 5 минутында оқушыларға осы бағыттағы арнайы тапсырмаларды беру. Осы ретте келесі әдісті қарастыруға болады. Таныспас бұрын келесі сөздерді бір минут бойы оқып, есіңізде сақтауға тырысыңыз: су, өрмекші, қасқыр, үйшік, фильм, бүркіт, теңіз, дала, раушан, майшам. Неше сөз есіңізде қалды?

«Рим бөлмесі» әдісі немесе Цицерон әдісі, әр нәрсенің өз орны бар деп те атайды

Мысалы: Орындыққа ыңғайлы отырыңыз. Сіз отырған бөлменің есігіне қараңыз, мұқият қараңыз, есікте мысық тұрғанын елестетіңіз (сіздің ойыңызға қандай ассоциация келді). Қиялдағы жануарды мұқият қараңыз. Енді мысықты қозғалысқа келтіріңіз.

Әдіс негізі: Техниканың мәні - кеңістіктегі белгілі нүктелерде ақпараттың жеке бөліктерін орналастыру. Белгілі бір орынмен байланысты көрнекі бейнені жасау кезінде зейіннің күшті шоғырлануы есте сақтау процессіне жақсы көмектеседі.

Біз ақпаратты орналастыратын кеңістіктегі нүктелерді таңдаймыз. Бұл нүктелер пәтеріміздің бөлек бөліктері, бөлмелері, үстеліміздегі заттар, киім - кешек заттары, таныс тұлғалар болуы мүмкін. Кеңістіктегі нүктелер - бұл өз бетінше бейне болып табылатын нысандар: есік, қабырғадағы сурет, гүл, құмыра, сүйікті блузка. Біз ақпарат блоктарын еске сақтағымыз келгенше көп таңдаймыз.

Есте сақтаудың негізгі принциптері:

Көріңіз (көп адамдарда визуалды жады дамыған, сурет жақсы есте қалады және ұзақ уақыт бойы сақталады);

Көлемінің өзгеруі (үлкен көлемдегі суреттер біздің жадымызда жақсы сақталады. Мысалы, құмырсканың бейнесін есте сақтау керек болса, құмырсканың өлшемін үлкейтпей сізге айқын визуалды кескін жасау қиын болар еді);

Қозғалысқа келтіру (динамикалық сурет жадыда статикалық суретке қарағанда ұзағырақ сақталады);

Қалған сезім мүшелерін қосыңыз (бірнеше сезім мүшелерінің қатысуымен жасалған бейнелеу неғұрлым сәтті және толық);

Бірінші ассоциацияны есте сақтаңыз (бірінші ассоциация ең күшті);

Келесі сөздер тізбегін жаттап алу үшін “Рим бөлмесі” әдісін қолданыңыз.

Қағаз, өзен, кітап, белгі, сан, жылқы, шортан, түйін, піл, ара.

Сұлы, жел, борсық, саңырауқұлақ, қаз, экран, жылан, жұмыс, ұшқыш, мектеп.

Күнделікті қолдануда жақсы нәтиже беретін тағы бір жаттығу ол Шульте кестесі. Мысалы, психолог Тони Бузан есте сақтау және оқу жылдамдығын жақсартуға арналған кітаптарында осы кестені ұсынады. Мәскеу мемлекеттік университетінің экономика факультетінің оқытушысы Евгений Буянов мұндай кестелер нейро - лингвистикалық бағдарламалау курстарында адамды жоғары өнімділікке жеткізу үшін да қолданылады деп жазады.

Еске сақтау қабілетін жақсартуға арналған жаттығулар “21 ғасырдың індеті” Альцгеймер ауруымен де күресу құралы болып табылады. Қазірдің өзінде де бұл ауру 70 жастан асқан адамдардың 10% осы диагноз қойылған. Бұл сандар жыл санап өсумен қатар, ауруға шалдыққан адамдардың жасы да жасара түсуде.

Әрине, бұл жаттығуларды бір реттік орындау нәтиже бермейді. Осы тектес жаттығуларды күнделікті орындап, еске сақтау қабілетін жаттықтыру қажет. Бұл ауқымды жұмыс, жүйелілікті қажет етеді. Миды ақпаратты қабылдауға, сақтауға жаттықтыру керек. Еске сақтау қабілетін дамыту арқылы оқушылардың оқуға деген қызығушылықтарын арттыруға болады.

Бұл тақырып менің өзіме жақын, жоғарыда айтылғанның барлығынан мен өзім өттім. Күнделікті арнайы жаттығулар орындау арқылы еске сақтау қабілетімді арттырып, сол арқылы кітап оқуға деген қызығушылығым артты. Жылына бір кітап оқудан, аптасына бір кітап деңгейіне жеттім. Сондықтан, бұл ұсыныс тек мектеп жасындағы балаларға ғана емес, ересектерге де көмегін тигізетініне сенімдімін.

Әдебиеттер тізімі

1. “Эйнштейн гуляет по Луне: наука и искусство запоминания” Джошуа Фоер/ Альпина Паблицер, 2018ж.
2. “Питание для мозга. Эффективная пошаговая методика для усиления эффективности работы мозга и укрепления памяти” /Нил Барнард, 2013ж.
3. “Память не изменяет. Задачи и головоломки для развития интеллекта и памяти” Анхельс Наварро/ Миф, 2015ж.

ӘОЖ 616.896:016

АУТИЗМ ДИАГНОСТИКАСЫНЫҢ НЕГІЗГІ КРИТЕРИЙЛЕРІ (библиографиялық шолу)

Қалиқан Аружан

Тенкебаева А.З., «Психология және коррекциялық педагогика»
кафедрасының сениор-лекторы

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

Адамға аутизм диагнозы қойыла ма, жоқ па, көбінесе дәрігер қолданатын диагностикалық критерийлерге байланысты. Нейропсихиатриялық синдромдарды анықтау үшін таңдау американдық психиатрлар қауымдастығы (ААР) дайындаған және тексерген DSM-ге (қолмен диагностика және статистика) жиі тоқтайды.

Қазіргі уақытта дәрігерлердің көпшілігі өздерінің диагностикасын DSM-III-R-ге негіздейді, бұл үшінші қайта қаралған басылым (Revised-қайта қаралған). Қазіргі уақытта DSM-IV қол жетімді болды. Барлық қолданыстағы негізгі диагностикалық жүйелер (DSM-III-R, DSM-IV және АХК-10) аутизм диагнозын қою үшін 3 негізгі бұзылулар болуы керек: әлеуметтік өзара әрекеттесудің болмауы, өзара қарым-қатынастың болмауы (ауызша және вербалды емес) және мінез-құлықтың шектеулі спектрінде көрінетін қиялдың дамымауы. Симптомдардың осы 3 тобы бірге пайда болған кезде оларды жиі «Триада» деп атайды. Симптомдардың бұл үштігін тек негізгі дамудың артта қалуы ретінде қарастыруға болмайды. Мұндай артта қалу өте жиі кездесетініне қарамастан. Аутизмнің диагностикалық критерийлеріне қатысты кейбір мәліметтерді қарастырайық. Олар артық болуы мүмкін, бірақ іс жүзінде бұл аутизмді медициналық тұрғыдан анықтауға тырысудың қажетті қадамы.

Аутизм - DSM-IV диагностикалық критерийлері:

1. Төмендегілердің кем дегенде 2 көрсеткішімен ұсынылған әлеуметтік өзара әрекеттестіктегі сапалық бұзушылық:

а) әлеуметтік өзара әрекеттесуді реттеу мақсатында көзге қарау, бет әлпеті, позалар және дене қимылдары сияқты әртүрлі вербалды емес мінез-құлық түрлерін қолданудағы елеулі бұзушылық;

б) даму деңгейіне сәйкес келетін құрдастарымен қарым-қатынасты дамыта алмау;

в) басқа адамдармен қызығушылықтар, қуаныштар немесе жетістіктер алмасуды өздігінен (еріксіз) іздеудің болмауы (қызығушылық тудыратын объектілерге көрсететін қимылдардың болмауы);

г) әлеуметтік немесе эмоционалды өзара қарым-қатынастың болмауы.

2. Келесі көрсеткіштердің кем дегенде 1 ұсынылған коммуникацияның сапалы бұзылуы:

а) сөйлеу тілінің артта қалуы немесе толық дамымауы (ішінара немесе мимика сияқты баламалы байланыс үлгілері артта қалуы);

б) сөйлеуі бар адамдарда басқалармен сөйлесуді бастау немесе қолдау қабілетінің айтарлықтай бұзылуы бар;

в) тілді стереотиптік және қайталанатын қолдану немесе идиосинкртикалық сөйлеу;

г) даму деңгейіне сәйкес келетін әр түрлі, ойындардың ойна алмауы.

3. Шектелген, қайталанатын және стереотиптік мінез-құлық, мүдделер мен қызмет түрлері, кем дегенде келесі көрсеткіштердің бірімен ұсынылған:

а) қарқындылығы немесе бағыты бойынша бұзылған мүдделердің бір немесе бірнеше стереотиптік және шектеулі түрлері бойынша белсенді қызмет;

б) нақты жұмыс істемейтін тәртіптер мен рәсімдерді икемсіз сақтау;

в) стереотиптік және қайталанатын механикалық әрекеттер (саусақтарыңызды, қолдарыңызды сермеу немесе бұру немесе дене қимылдарының кешені сияқты);

г) заттардың бөліктерімен тұрақты әрекеттер.

4. 3 жасқа дейін басталған келесі салалардың кем дегенде бірінде артта қалу немесе бұзылған жұмыс:

1) әлеуметтік өзара іс-қимыл;

2) әлеуметтік коммуникация мақсатында пайдаланған кезде сөйлеу;

3) символдық немесе шығармашылық ойын.

АХК-10 (аурулардың халықаралық классификациясы) құрамына кіретін дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының аутизм критерийлері бар.

Балалық аутизм. АХК-10 диагностикалық критерийлері.

1.Төмендегі бесеуінің кем дегенде екеуімен ұсынылған әлеуметтік өзара әрекеттестіктегі сапалық бұзушылықтар:

1) әлеуметтік өзара әрекеттесуді реттеу үшін көздің көзқарасын, бет әлпетін, позаларын және дене қимылдарын жеткілікті түрде қолдана алмау;

2) мүдделермен, эмоциялармен немесе жалпы қызметпен өзара алмасуды пайдалана отырып, құрдастарымен қарым-қатынасты дамыта алмау;

3) стресс кезінде тыныштандыру немесе жанашырлық үшін басқа адамдардың қолдауын сирек іздейді немесе пайдаланады және (немесе) күйзеліс немесе қайғы белгілері бар басқа адамдарға жанашырлық танытады;

4) басқа адамдармен қуаныш, қызығушылық немесе жетістіктер алмасуды өздігінен іздеудің болмауы;

5) басқа адамдардың эмоцияларына бұзылған реакцияда көрінетін әлеуметтік-эмоционалды өзара қарым-қатынастың болмауы немесе әлеуметтік контекстке сәйкес мінез-құлық модуляциясының болмауы; немесе Әлеуметтік және коммуникативтік мінез-құлықтың әлсіз интеграциясы.

2.Коммуникациядағы сапалық бұзушылықтар төмендегілердің кем дегенде біреуімен ұсынылған:

1) қарым-қатынастың балама моделі ретінде ым-ишара немесе мимиканы қолдану арқылы өтемақы төлеуге тырыспайтын сөйлеу тілінің артта қалуы немесе толық дамымауы;

2) әртүрлі стихиялық қиялдағы әлеуметтік имитациялық ойынның болмауы;

3) әңгімені бастауға немесе қолдауға салыстырмалы түрде қабілетсіздік.

3. Келесі төртеудің кем дегенде біреуі ұсынған шектеулі, қайталанатын немесе стереотиптік мінез-құлық, мүдделер немесе әрекеттерге бағытталады:

1) мүдделердің стереотиптік және шектеулі түрлері бойынша белсенді қызмет;

2) нақты функционалды емес тәртіп пен рәсімдерді міндетті түрде қолдау;

3) стереотиптік және қайталанатын механикалық қозғалыстар;

4) объектілердің бөліктері немесе ойын материалының функционалды емес элементтері бар әрекеттер.

Диагноз қою кезінде өмірдің алғашқы 3 жылында дамудың бұзылу белгілері болуы керек. Осы саладағы диагностикалық консенсусқа қол жеткізу әрекеттерін көрсете отырып, соңғы екі диагностикалық критерий арасындағы айырмашылықтар аз екенін байқауға болады. Аутизмде жиі кездесетін, бірақ диагноз қою үшін негізгі болып саналмайтын белгілі бір белгілер бар. Алайда олар назар аударуға тұрарлық; бұл гиперактивтілік (әсіресе ерте балалық немесе жасөспірімдік шақта), есту гипер және гипосезімталдығы және дыбысқа әртүрлі реакциялар (өмірдің алғашқы 2 жылында айқын көрінеді, бірақ мезгіл-мезгіл немесе үнемі ересектерде болады), жанасуға жоғары сезімталдық, әдеттен тыс тамақтану әдеттері, соның ішінде тамақ

ішпеу, өзін-өзі жағу зақымдану, ауырсыну сезімталдығының төмендеуі, агрессивті көріністер және көңіл-күйдің өзгеруі. Бұл белгілер аутизммен ауыратын адамдардың кем дегенде 1/3 бөлігінде кездеседі. Қазір Каннер аутизмінің «классикалық» түрлерінен басқа, негізгі синдромға ұқсас, бірақ критерийлердің толық жиынтығы жоқ сипаттамалары бар «спектрлік бұзылулар» (мысалы, Аспергер синдромы) бар екендігі айқын болып саналады. Аутизмге ұқсас және аутизмге ұқсас аурулардың бүкіл тобы кейде «аутизм спектрінің бұзылуы», «аутизм континуумы» немесе «дамудың терең бұзылуы» (PDD). «Балалар психоздары» мен «балалар шизофрениясы» аутизм мен аутизм спектрінің бұзылуының салалары ретінде түсіндіретін кездер болды. Балалық шизофрения қазір өте сирек кездесетін және аутизмнен ерекшеленетін жеке ауру ретінде қарастырылады.

Сзаттари (1989):

Жалғыздық, кем дегенде келесі 4-тен 2-де көрінеді:

- жақын достар жоқ;
- басқа адамдардан бөлек;
- достар табуға қызығушылық жоқ;
- жападан жалғыз отырады.

Келесі 4-еудің кем дегенде 1-еуі көрінетін бұзылған әлеуметтік өзара әрекеттесу:

- басқаларға тек өз қажеттіліктерімен жүгінеді;
- әлеуметтік қарым-қатынасба енжар;
- құрдастарымен біржақты қарым-қатынас жасайды;
- басқалардың сезімдерін білудегі қиындықтар байқалады.

Келесі 7-нің кем дегенде 1-еуі көрінетін бұзылған вербалды емес қарым-қатынас анықталады:

- шектеулі мимика;
- басқалардың бет әлпеті бойынша эмоцияларды оқи алмайды;
- ақпаратты көзбен жеткізе алмайды;
- басқаларға қарамайды;
- өзін-өзі көрсету үшін қолды пайдаланбайды;
- қимылдар үлкен және ебедейсіз;
- басқаларға тым жақын келеді.

Нашар сөйлеу, келесі 5-дің кем дегенде 2-еуі көрінеді:

- интонациядағы бұзушылықтар;
- тым көп сөйлейді;
- тым аз сөйлейді;
- әңгімеге қосыла алмау;
- сөздердің идиосинкретикалық қолданылуы;

Г. Гильберг (1989- 1991)

Әлеуметтік өзара әрекеттесудегі ауыр бұзушылық, келесі 4-тің кем дегенде 2-і көрінеді:

- құрдастарымен қалыпты түрде қарым-қатынас жасай алмау;
- құрдастарымен қарым-қатынас жасауға деген ұмтылыстың болмауы;
- тұспалдарды түсінбеушілік;
- әлеуметтік және эмоционалды түрде қолайсыз мінез-құлықтың болуы.

Барлығы келесі 3-тің кем дегенде біреуі көрсететін ерекше тар қызығушылықты сипаттайды:

- басқа қызметті алып тастау;
- ережелерді қатаң қайталау;
- логикалыққа қарағанда дамыған механикалық есте сақтау

Келесі 2-нің кем дегенде 1 көрінетін тәртіп пен мүдделерді қолдау сипаты анықталады:

- өмірдің әртүрлі салаларында мотивтер мен мүдделерді өзіне жүктеу;
- мотивтер мен мүдделерді басқаларға жүктеу байқалады.

Аутизмі бар балалардың психологиялық-педагогикалық гетерогенділігі аутизмнің немесе аутизм спектрінің бұзылуының бір диагнозы бар бір жастағы балаларда психикалық дамудың жалпы деңгейі немесе оның жеке жақтары (коммуникативті, интеллектуалдық, сөйлеу, эмоционалды, әлеуметтік) айтарлықтай өзгеруі мүмкін екендігінде көрінеді.

Біркелкі дамымау келесі жеке айырмашылықтарда да көрінеді:

- даму қарқыны: кейбір балалар жас дамуының бір сатысынан келесі сатысына ауысып, айқын прогресспен дамиды, соның ішінде психологиялық-педагогикалық араласусыз өздігінен; басқалары айтарлықтай психологиялық-педагогикалық көмек көрсетілгеніне қарамастан, дамудың ерте кезеңдерінде ең төменгі оң қарқынымен ұзақ уақыт қалады;

- көрсетілетін психологиялық-педагогикалық көмекке сезімталдықта, сондай-ақ дамудың әртүрлі аспектілері мен білім беру салалары бойынша материалды игеру және оқу қарқынында: бала біраз уақыт психологтың және педагогтың әсерін қабылдамай, дағдылар мен білімді игере алмайды немесе оларды өте баяу игере алмайды, одан кейін секіріс жүреді; табысты кезеңдер «тоқырау» кезеңдерімен ауысады.

Айта кету керек, аутистік бұзылулардың ауырлығын және белгілі бір топтар немесе деңгейлер шеңберіндегі баланың даму болжамын анықтау өте шартты, өйткені ең ауыр қиындықтарды бастан кешірген бала даму процесінде, оның болжамын әрдайым болжау мүмкін емес. Аутизмі бар балалардың даму қарқыны, тіпті балалардың бір тобында да, олардың жеке ерекшеліктері мен мүмкіндіктеріне, оқу жағдайларына байланысты айтарлықтай өзгеруі мүмкін. Кейбір балалар бір деңгейден немесе топтан екінші деңгейге ауыса алады немесе айтарлықтай өзгеріссіз бір деңгейде қалады. Алайда уақтылы көмек көрсету нәтижесінде балалардың көпшілігі бірінші топтан екінші топқа ауысып, одан әрі мектепке түсу үшін жеткілікті әлеуметтік қызмет етудің белгілі бір деңгейіне жетіп, айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізе алады.

Аутизмді медициналық тексеруден өткізу мүмкін болмағандықтан, тестілеу сұхбат, бақылау және бағалауды қамтиды. Скрининг мыналарды қамтуы мүмкін: IQ тесттері зияткерлік мәселелерді тексереді. Балаңыз ауызша сөйлеу тілін түсіну және пайдалану мүмкіндігін жасына сәйкес және мазмұнды түрде тексеретін сөйлеу бағалары қойылады. Жұмыс терапиясын бағалау (жасына сәйкес моторлық дағдыларды, визуалды және кеңістіктік хабардарлығын, сенсорлық жауаптарды және басқа да нейрофизикалық мәселелерді тексеруге арналған сынақтар) жасалады. Есту қабілеті сынақтары (аутистикалық симптомдарды есту естуден

туындамайды) жүргізіледі. Ата-аналар үшін ата-аналар үшін баланың даму кезеңдерін, мінез-құлқын, сезімталдықты, қиындықтарды және күшті факторларды толтыруға арналған ADI-R сияқты аутизмге тән сауалнамалар өткізуге болады. Балалардың мінез-құлық нормаларына негізделген тексерулерін зерттейтін Autism Diagnostic Observation Scale (ADOS) және Toddlers (CHAT) балаларындағы аутизмнің бақылау тізімі сияқты басқа да әдістемелерді қолдану тиімділігі байқалады. IQ және сөйлеу тесттері әдетте дамып келе жатқан балалар үшін арналған. Бірақ аутизмге тестілеуден өткен балаларда мінез-құлық пен сөйлеу қиындықтары жиі кездеседі. Бұл қиындықтар тестілеу үдерісінде пайда болуы мүмкін және нәтижелерді түсіндіруге кедергілерін де тигізеді.

Аутизмді тиімді емдеу мәселесінің маңыздылығы ASD созылмалы ағымымен және терапияға төзімділікпен анықталады. Бұл диагнозы бар науқастардың төрттен бір бөлігі ғана өз бетінше өмір сүре алады. ASD географиялық, экономикалық және мәдени шекараларды білмейді, қолданыс тұрғысынан әртүрлі ауруларды қамтиды. Соңғы 20 жылда әлемдегі балалардағы аутизмді емдеуге ғылыми қызығушылық балалар психиатриясының тар проблемасынан клиникалық және биологиялық зерттеулердің орталық бағыттарының біріне ауысты. Ақпараттық кеңістіктегі аутизм мәселесін қамтығанына қарамастан, көптеген невропатологтар әлі күнге дейін аутизм спектрінің айқын бұзылулары бар балаларға белгілі бір диагноз қоймауды жөн көреді. Балалардағы аутизмді анықтау ата-аналарға өз күштерімен жасалуы керек, бұл көбінесе балалардың көпшілігіне тән емес мінез-құлық түрлерін жатқызуға әкеледі. Ата-аналар дені сау балада аутисті көруге дайын болған кезде жағдай туындайды, бұл ата-ананың да, баланың да психикалық жағдайын нашарлатады және әртүрлі депривацияға әкеледі. Бұл тақырыпта 1959 жылы әйгілі психолог Бруно Беттлхайм «Джо-механикалық бала» атты эссе жазды, онда аутист бала сипатталған, оның ерекше және тұйық мінез-құлқымен ақылды және дарынды бала жасырылған. Жақында жүргізілген зерттеулер аутизмнің биофизикалық себебін көрсетті.

Қорытындылай келе біз аутизм спектрінің диагнозын эмпатия деңгейі мағыналыдан әлдеқайда төмен болған жағдайда ғана қарастырамыз. Мұндай тым төмен деңгейлерде аутизм диагнозы қойылуы мүмкін, ал эмпатия деңгейі жоғары болған жағдайларда аутизмнің орнына Аспергер синдромы диагнозы қойылуы әбден мүмкін. Аутизмі бар балалармен психологиялық-педагогикалық жұмыстың жалпы алгоритмі оның барлық кезеңдерінің реттілігін, сондай-ақ әртүрлі стратегияларды, әдістер мен тәсілдерді қолдану жүйелі, бірізді іске асуы осы шараның тиімділігін арттырады анық.

Әдебиеттер тізімі

1. Аутизм / под. ред. проф. Э. Г. Улумбекова. М.: Гэотар-мед, 2002.
2. Аутичный ребенок: көмек жолдары . М.: Теревинф, 1997. 342 б.
3. Бычкова Е. Барлығы аутизм жайлы // Няня, 2001. № 12.
4. Международная научно-практическая конференция «Аутизм. Выбор маршрута» /М. 2014, 29б.
5. Уиндер С. И др. На «ты» с аутизмом / Уиндер С. И др М.: Теревинф 2013, 510 б.

7.Башина В. М. Аутизм кіші жаста . М.: Медицина, 1999.

8.Баенская Е. Р. Особенности раннего аффективного развития аутичного ребенка в возрасте от 0 до 1,5 лет // Дефектология, 1995. № 5. С. 76-83.

ӘОЖ: 37.01(574)

ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТИҢ ӘРТҮРЛІ САНАТТАҒЫ БАЛАЛАРМЕН ЖҰМЫСЫ

Қасенова Д.Қ., Кенжебекова Ф.С.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,

Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: Fariza_phd04@mail.ru; dianakasenova@icloud.com

Әлеуметтік-педагогикалық қызмет – жеке тұлғаның әлеуметтену процесін жеңілдетуге, оның қоғамдық өмірге бейімделуіне, өзін-өзі жүзеге асыруы мен өзін-өзі дамытуына жағдай жасауға бағытталған кәсіби қызмет. Бұл қызметті әлеуметтік қызметтің әртүрлі салаларында және әлеуметтік мәселелерді шешуде кәсіби маман ретінде әрекет ететін әлеуметтік педагогтар жүзеге асырады. Олар әртүрлі мекемелердегі балаларға көмек көрсетеді: әлеуметтік көмек пен қолдауды қажет ететін балалар бар білім беру және басқа да мекемелер. Мұндай әрекеттер әрқашан нақты балаға және оның проблемаларына бағытталған. Бұл жеке тұлғаның әлеуметтік дамуындағы алға қойылған мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізілетін процесс. Әлеуметтік-педагогикалық жұмыс оны жүзеге асыру үшін белгілі бір уақытты қажет етеді.

Әлеуметтік педагогтың мақсаты: Оқушылардың дамуын, тәрбиесін, білім алуын әлеуметтік тұрғыдан қорғау. Оқушының ұтымды әлеуметтенуіне әсер ететін баланың кіші ортасын ұйымдастыруға ықпал жасау. Әлеуметтік педагог жұмысының негізгі бағыттары мыналар болып табылады:

Кесте 1 - Әлеуметтік педагог жұмысының негізгі бағыттары

Тәрбиелік бағыт	Ол барлық әлеуметтік институттардың балаларын тәрбиелеу мен оқытуда көмек көрсетуді және білім берудің мақсаттары мен міндеттеріне жету үшін қоғамның әлеуметтік әлеуеті мен ресурстарын пайдалануды көздейді.
Диагностикалық фокус.	Баланың әлеуметтік қызметіндегі проблемаларды анықтауға бағытталған. Баланың жеке көрсеткіштері бағаланып, оның өмір сүру және білім алу жағдайлары зерттеледі.
Ұйымдастырушылық бағыт.	Балалар мен жасөспірімдердің қатысуымен түрлі қоғамдық шаралар өткізілуде. Мұндай шараларды мұғалімдер, волонтерлар және әлеуметтік қызметкерлер ұйымдастырады. Бұл өскелең ұрпақтың көптеген әлеуметтік мәселелерін шешуге көмектеседі.

1 кестенің жалғасы

Болжамдық фокус.	Ол білім беру және білім беру мекемелерінің жекелеген бағыттарының немесе бөлімшелерінің әлеуметтік-педагогикалық дамуын, сондай-ақ жеке баланың тұлғалық дамуын, оның әлеуметтік бейімделуін жоспарлау мен болжауды қамтиды.
Қарым-қатынасқа бағдарлану.	Бұл жағдайда әлеуметтік педагогтың қызметі волонтерлерді әлеуметтік жұмысқа тартуға, балалармен және олардың отбасыларымен жұмыс істеуге арналған әртүрлі әлеуметтік институттардың өзара әрекеттесуін орнатуға бағытталған.
Қорғаныс бағдары.	Әлеуметтік педагогтар өз қамқорлығындағыларды құқықтары мен бостандықтары бұзылған, заңсыз ықпал ету және т.б. жағдайда қорғау мақсатында құқықтық нормалар мен заңнамалық базаны басшылыққа алады.
Әлеуметтік-компенсаторлық бағыт.	Ол әртүрлі әлеуметтік санаттағы балалардың әлеуметтік дамуы үшін тең мүмкіндіктер жасау үшін қажетті әдістер мен әдістерді қолдануды көздейді.
Медиация фокусы.	Ол ата-ана, білім беру мекемелері және баланың жақын ортасы арасындағы әлеуметтік өзара әрекеттестік жүйесін құруды қамтиды.

Әлеуметтік педагогтың кәсіби қызметінің ең маңызды және сонымен бірге ең күрделі бағыттарының бірі балалармен әлеуметтік-педагогикалық жұмыс болып табылады, ол әрқашан тәуелсіз категория ретінде жіктеледі, бірақ ол басқаша аталады: қиын, қиын. Педагогикалық тұрғыдан қараусыз қалған, проблемалық, бейімделмеген, мінез-құлқы девиантты, тәуекел тобындағы балаларды тәрбиелеу. Оларды тәрбиелеу қиын болғандықтан, оларға арнайы тәрбиелік шаралар қолданылуы керек (көбінесе полицияның қатысуымен). Бұл балалардың әлеуметтік және психологиялық-педагогикалық бейімсіздігінің ең типтік көріністері агрессивті мінез-құлқы, мұғалімдермен және құрдастарымен жанжалдар, алкогольдік және есірткі тұтыну, қылмыс жасау (төбелес, ұрлық, алаяқтық және т.б.), мектепке бармау, қаңғыбастық, өз-өзіне қол жұмсау әрекеттері болып табылады, және т.б.) Сондықтан мұндай балаларға түзету қажет, немесе кеңірек айтқанда, әлеуметтену процесі. Яғни, бұл тәсіл арқылы оларды қоғамға бейімдеу, мінез-құлқының әлеуметтік нормадан шықпауын және басқалармен қалыпты қарым-қатынас орнатуға кедергі жасамауын қадағалау басты мақсат болып табылады [1].

Осы санаттағы балалар атауларының ішіндегі ең көп таралған және сонымен бірге ең анық емес атауларының бірі - «тәуекел тобындағы балалар» ұғымы. «Тәуекел» сөзі бір нәрсенің болуы немесе болмауы мүмкін, әдетте теріс, қалаусыз болуының мүмкіндігін, жоғары ықтималдығын білдіреді. Сондықтан, олар қауіп тобына жататын балалар туралы айтқанда, олардың жұмыс істеуі немесе жұмыс істемеуі мүмкін кейбір жағымсыз факторлардың әсерінен болатынын білдіреді. Бұл жағдайда біз шын мәнінде екі аспекті туралы айтып отырмыз. Бірінші аспект – мінез-құлқы басқаларға және жалпы қоғамға қауіп төндіруі мүмкін осы санаттағы

балалардың қоғамға қауіптілігі, өйткені ол жалпы қабылданған әлеуметтік нормалар мен ережелерге қайшы келеді. Екінші аспект - дәл осы деңгейде мәселе ең тән болып көрінеді - балалардың өздері қоғамда үнемі ұшырайтын қауіп: өмірден, денсаулықтан және толық даму үшін қалыпты жағдайлардан айырылу қаупі.

Балалар мұндай «көп көріксіз» әлеуметтік көріністі туылғандықтан емес, олардың бақылауынан тыс әртүрлі қауіп факторларының әсерінен алады. Осы факторлардың ішінде келесі негізгі топтарды бөліп көрсетуге болады:

Медициналық-биологиялық: (денсаулық жағдайы, тұқым қуалайтын және туа біткен қасиеттері, психикалық және дене дамуының бұзылыстары, жатыршылық даму жарақаттары) [2].

Әлеуметтік-экономикалық (отбасының материалдық проблемалары, отбасындағы қолайсыз психологиялық климат, ата-аналардың азғын өмір салты; қоғамда өмір сүре алмау).

Психологиялық (өзін-өзі қабылдамау, невротикалық реакциялар, эмоционалдық тұрақсыздық, қарым-қатынастағы қиындықтар, құрдастарымен және ересектермен өзара әрекеттесу).

Педагогикалық (жалпы білім беру мекемесінің бағдарламаларының мазмұны мен балаларды олардың психофизиологиялық ерекшеліктеріне, балалардың психикалық дамуы мен оқу қарқынына үйрету шарттарының сәйкес келмеуі, оқуға деген қызығушылықтың болмауы, жағымды тәжірибелерге тұйықтық, балаларды оқытудың имиджімен сәйкес келмеуі мектеп оқушысы).

Балалардың әртүрлі жағдайда қалуына байланысты немесе баланың әлеуметтік жағдайына байланысты сол балалармен әлеуметтік педагог жұмыс атқарады. Дәл осы факторлардың әсерінен балалар тәуекелге ұшырайды. Әдетте бұл балалардың келесі санаттарын қамтиды:

- клиникопатологиялық сипаттамалары нақты анықталмаған дамуында ақауы бар балалар;

- әртүрлі заңсыз жағдайларға байланысты ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар.

- дисфункционалды, әлеуметтік отбасынан шыққан балалар.

- әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-психологиялық көмек пен қолдауды қажет ететін отбасы балалары

- диагностикалық қызмет: «қиын оқушылар», кәмелет жасына толмағандарды тәрбиелеу, оқыту, асырау сияқты өз міндеттерін орындамаған, сондай-ақ баланың дене адамгершілік жағынан дұрыс дамуына кері әсер ететін, оларға қатыгездікпен қарайтын «проблемалы» ата-аналармен жұмыс жүйесін қалыптастыру, сонымен қатар өз құзырлығы шеңбері бойынша көмекті қажет ететін балаларға әлеуметтік қорғау көрсету, «ерекше назардағы» оқушылармен жеке жұмыс іс-шараларын жетілдіру[3].

Тәуекел тобындағы балалармен әлеуметтік-педагогикалық жұмыс екі негізгі компоненттен тұрады: балалар ортасындағы осы санаттағы балаларды анықтау және олармен жұмысты ұйымдастыру; балалармен тікелей жеке немесе топтық жұмыс. Тәуекел тобындағы балаларды анықтауға, олардың проблемаларын диагностикалауға, жеке және топтық жұмыс бағдарламаларын жасауға және оларды

жүзеге асыруға жағдай жасауға бағытталған әлеуметтік-педагогикалық технологиялар. Тәуекел тобындағы балалар мен жасөспірімдердің деректер банкінің қалыптастыру жұмыстары да атқарылуда. Ол кәмілетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу бөлімінің инспекторымен, ішкі істер органдарының учаскелік инспекторымен, білім, әлеуметтік қорғау, денсаулық сақтау бөлімінің қорғаншылық және қамқоршылық органдарының өкілдерімен және кәмілетке толмағандар істері жөніндегі комиссиямен бірлесіп жүзеге асырылады. істер.

Деректер банкінің құру кезінде келесі элементтер көрсетіледі: тіркеуге қандай негіздер бар; жасөспіріммен қандай құрылымдар жұмыс істейді; мәселені шешу үшін қандай жұмыстар жүргізілуде; бұл мәселені шешу үшін тағы не істеуге болады. Әлеуметтік педагогтың қызмет аясына жататын балалар мен жасөспірімдердің тұлғалық және әлеуметтік даму мәселелерінің диагностикасы жүргізіледі. Ол үшін әлеуметтік педагог баламен, сынып жетекшісімен, мұғалімдермен жұмыс жасайды. Ата-аналар баланың қандай жағдайға тап болғанын анықтау үшін.

Әлеуметтік педагог баланың жеке ерекшеліктерін зерттеп, оның қызығушылықтары мен қажеттіліктерін анықтайды. Балада қандай қиындықтар мен проблемалар, конфликттік жағдайлар, мінез-құлық ауытқулары, немесе балаға не керектігін анықтайды. Одан кейін әлеуметтік педагог олардың себептерін анықтайды, шиеленіс жағдайларының шығу тегін қадағалайды, бала өмірінің микроортасының жағдайлары мен ерекшеліктерін зерттейді [4]. Әлеуметтік педагог өз қызметінде психологиялық-педагогикалық диагностиканы қолданады, ал педагогикалық диагностиканың ең маңызды құралы педагогикалық бақылау болып табылады. Баламен, топпен, қоғаммен әлеуметтік-педагогикалық іс-шаралардың бағдарламаларын әзірлеу және бекіту. Барлық әзірленген бағдарламалар келесі сипаттамаларға сәйкес келуі керек. Әлеуметтік педагог мектепте, жұмыс кестесінде белгіленген күндер мен сағаттарда оқушыларға, ата-аналарға, мұғалімдерге және өтініші бойынша басқа да тұлғаларға консультациялар жүргізеді.

Әлеуметтік педагогтың бөлім аралық байланысы. Білім беру ұйымының әлеуметтік-психологиялық қызметінің құрамында жұмыс істей отырып, әлеуметтік педагог өз жұмысын психологпен және қызметтің басқа мамандарымен, сондай-ақ кәмілетке толмағандар істері жөніндегі комиссияның жауапты хатшысымен, сондай-ақ қызметтің басқа да мамандарымен тығыз байланыста жоспарлайды және жүзеге асырады.

Әлеуметтік педагог байланыстарды ұйымдастыруға көмек қажет болған жағдайда немесе профилактикалық жүйенің өкілдері өздеріне жүктелген функцияларды тиісінше орындамаған жағдайда кәмілетке толмағандар істері жөніндегі комиссияға жүгінуге құқылы және міндетті. Ұйымдастыру технологиясы аясында әлеуметтік педагог қызметінің функционалдық бағыттарын жүзеге асыру әлеуметтік қауіпті жағдайға тап болған балалармен жеке немесе топтық жұмыстың белгілі бір әлеуметтік-педагогикалық технологияларын қолданудың негізін жасайды. Жеке және топтық жұмыстың әлеуметтік-педагогикалық технологиялар. Біріншіден, бұл баланың ерекше мәселелерін анықтауға мүмкіндік береді, ал соңғысының күйінің динамизмі мен өзгермелілігі технологияда негізге алынады

және барлық жерде бастапқы диагноз кезінде де, кезінде де, кезінде де ескеріледі. маман мен бала арасындағы әлеуметтік-педагогикалық қарым-қатынастың аяқталуы;

Екіншіден, бұл кезеңдердің кез келгенінің тапсырмаларын тәжірибеде орындамау оны орындау немесе қайталау қажеттілігіне әкелетіндей келесі және алдыңғы кезеңдермен мағыналы түрде байланысты;

Үшіншіден, оны баланың жағдайын тұрақтандыру құралы ретінде қарастыруға болады. Қазіргі кездегі осындай мәселелердің бірі кәмелетке толмағандардың ішімдік пен есірткіні пайдалануы. Мектепте әлеуметтік педагог мыналарды қамтамасыз ете алады: балалардың денсаулығына қауіпті (алкоголь, есірткі, токсикалық) тәуелділіктің алдын алу; осы тәуелділіктермен проблемалары бар балаларға жеке құпия көмек пен қолдау көрсету[4]. Және қорытындылай келе, әлеуметтік технология – бұл әлеуметтік маңызды мақсаттарға жету үшін адам әрекетін жүзеге асырудың белгілі бір тәсілі деп қорытынды жасауға болады.

Қорытындылай айтатын болсақ әлеуметтік педагогтың жұмысы баланың әлеуметтік жағдайын анықтаудан басталады. Құжаттарды, әңгімелер мен тестілеуді зерделеу арқылы әлеуметтік педагог баламен танысады және оның шешуі қажет мәселелерді анықтайды. Әлеуметтік педагог баланың физикалық және психикалық денсаулығының жай-күйі, балалар үйіне келгенге дейінгі өмір сүру жағдайы, баланың ата-анасы туралы ақпарат жинайды, оның үлгерімін қадағалайды, тәрбиеленушіге білім беруге көмек көрсетеді және т.б. баланың әлеуметтік ауруы анықталса, соғұрлым әлеуметтік педагогтың оқушыға көрсете алатын көмек түрлерін анықтау оңайырақ болады. Сол кезде әлеуметтік педагог өз жұмысын толыққанды орындай алады.

Әдебиеттер тізімі

1. Галагузова М.А. Әлеуметтік педагогика. - М., 2003 ж.
2. Галагузова М.А., Л.В. Мардахәев. Әлеуметтік педагог жұмысының әдістері мен технологиясы. - М.2002 Әлеуметтік педагогтың отбасымен жұмысының технологиялары.
3. Шакурова М.В. Әлеуметтік педагог жұмысының әдістемесі мен технологиясы. – М., 2002 ж.
4. Әтемова Қ.Т. Әлеуметтік педагогика. – Алматы: 2012, - 272 бет.

ӘОЖ 37

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Қасымбекова Д., Сейпутанова А.К.

С. Аманжолова атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан

Қазақстан Республикасының Білім беру туралы заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті — ұлттық және жалпы адамзаттық қазыналар, ғылым мен практиканың жетістіктері негізінен жеке адамды қалыптастыру және дамыту үшін қажетті жағдайлар жасалуы керек»[1], - деп атап көрсеткен. Демек, осы бағыттағы

жұмыстарды, яғни білім мен тәрбие берудегі әдіс-тәсілдерді жетілдіру, оны бір жүйеге келтіру, оқу үдерісін жаңа технологияға негіздеп құру, смарт мақсатқа құрылған инновациялы оқыту процесін ұйымдастыру сол арқылы жан-жақты жетілген қоғамның жаңа адамын қалыптастыру – уақыт күттірмейтін өзекті мәселе.

Жоғарыда айтылғандарды шешуде ұсынылып отырған оқулық қазақ әдебиетін оқыту саласындағы ізденістер, әдебиетті оқытуды педагогика, дидактика, психология, әдебиеттану жетістіктеріне сүйене жүргізу, сол арқылы білімгерлердің кең дүниетанымын қалыптастыру бағытындағы жұмыстарға зор үлес қосады деген сенімдеміз.

Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі саласы бойынша 60-жылдарда жарық көрген Ә.Қоңыратбаев, А.Көшімбаев сынды әдіскер ғалымдар жазған «Әдебиетті оқыту методикасы» оқулықтарын, 1997 жылы жазылған әдіскер Қ.О.Бітібаеваның «Әдебиетті оқыту әдістемесі» мен 2009 жылы жазылған әдіскер-ғалым Т.Қ.Жұмажанованың «Әдебиетті оқыту әдістемесі»[2] оқулығын атауға болады. Аталмыш оқулықтар оқу мақсатында уақыт үдерісінен шыққандығы даусыз. Бүгінде оқу пәні ретінде әдебиетті оқытудың әдістемелік жүйесі жаңа әдіс-тәсілдермен толыға түсуде. Білім беру жүйесіндегі жаңа ізденістер мен оқытудың технологиялары әдебиетті оқытуға тың серпіліс әкеліп отыр. Ендеше, әдебиетті оқытудың жүйесін қалыптасқан дәстүр арнасында кеңейте қолдану, жаңа пайымдаулар мен психопедагогикалық интеграцияда жаңа технологияларға негіздеу қажеттігі айқындала түседі.

«Әдебиет методикасы» – педагогикалық ғылымдардың саласына жататын ғылыми пән. Мұның қамтитын объектісі, қарастыратын мәселелері мектепте әдебиетті оқыту сабақтары кезінде мұғалім мен оқушылардың өзара қарым-қатынасы болып табылады, ол педагогика ғылымының, оның теориясының жалпы қағида, ережелеріне сүйенеді. Бірақ әдебиет методикасы педагогика сияқты мектеп, оқу-тәрбие мәселелерін тұтас алып қарастырмай, тек көркем әдебиетті оқып үйрену негізінде оқушыларға берілетін білім мен тәрбие мәселелерін өз шеңберінде ғана алып баяндайды [3, 5б.], - деп көрнекті әдіскер ғалым А.Көшімбаев әдебиетті оқыту әдістемесі ғылымының жалпы педагогика ғылымымен өзара байланысты болатынын айтады. Әдістеменің қолданбалы ғылым екендігін және ол жалпы дидактиканы негізге ала отырып, сан алуан түрлене алатынын көрнекті педагог Ж.Аймауытұлы да айқындап айтқан. Ол жалпы дидактика барлық пәндерге тиісті оқытудың жалпы заңдары мен жолдарын, оқыту жайындағы мәселелер жөнінде, ал жеке әдістеме дидактиканың жалпы ережелерін тек пәндерді оқытқанда қандай әдіс-тәсілдерді қолдану керек екенін, өзара қалай жанастыру қажет екені туралы баяндайтынын айтады.

Қазақ әдебиеті әдістемесі тарихында 1960 жылдары Ә.Қоңыратбаевтың «Әдебиетті оқыту әдістемесінің очерктері» (1962), «Әдебиетті оқыту методикасы» (1966), Е.Дайрабаевтың «Мектепте шығарма жаздыру методикасының кейбір мәселелері» (1963), А. Көшімбаевтың «Сегіз жылдық мектепте әдебиетті оқыту әдістемесі» (1969), Ә.Дайырованың «Орта мектепте Ілияс Жансүгіров творчествосын оқыту» (1969)[4, 58б] сияқты шоқтығы биік ғылыми әдістемелер дүниеге келіп мұндай іргелі зерттеулермен қатар әдебиетті оқыту әдістемесінің басқа да жеке салалары бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді.

1966 жылы көрнекті әдіскер ғалым Ә.Қоңыратбаевтың қазақ мектептерінің ІХ-Х сынып мұғалімдері үшін көмекші құрал ретінде шыққан «Әдебиетті оқыту методикасы» [5, 65б] атты кітабы қазақ әдебиеті әдістеме ғылымының елеулі, әдебиетті оқыту әдістемелерінің ішіндегі ең елеулі ғылыми кітабы болды. Әуелбек Қоңыратбаевтың бұл еңбегі қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі ғылымының қалыптасуына іргелі үлес қосқан, тәжірибелік маңызы зор еңбек болды.

1969 жылы Ә.Дайырова, Т.Әбдрахмановпен бірге жазған ІV сыныптың жаңа «Әдебиеттік оқу құралы» [6, 45б], басқа да сыныптардың оқулықтары қайта қаралып, жаңа авторлық құрамда жазылып шықты. Осы жылы қазақ тілі мен әдебиет секторы жеке бөлім болып құрылды. Бөлім меңгерушісі міндетін 1974 жылға дейін Т.Ақшолақов, 1975 жылдан 1997 жылға дейін Ә.Дайырова атқарды.

Қазақ әдебиеті пәні бойынша басқа оқу пәндері сияқты 1967 жылда сол кезең талабына сәйкес жаңартылған бағдарламаларға көшу басталды. 1967-68 оқу жылы ауыз әдебиеті мен ХVІІІ ғасыр, ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы әдебиет үлгілеріне негізделген VІІІ сынып бағдарламасы мен оқулық; 1968-69 оқу жылы ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап ХХ ғасыр бас кезіндегі әдебиетке негізделген ІХ сынып бағдарламасы; 1969-70 оқу жылы совет әдебиеті деп әзірленген кеңес әдебиетін негіз еткен Х сыныптың жаңа бағдарламасы енгізілді, ал ІV-VІІ сыныптардағы әдебиеттік оқу курсының жаңа бағдарламаға көшуі 1972-73 оқу жылы аяқталды.

Белгілі әдіскер ғалым Т.Ақшолақовтың 1975 жылы жарық көрген «Көркем шығарманың эстетикалық табиғатын таныту» атты монографиялық зерттеу еңбегі бұл орайда аса айтулы табыс болды. [7, 28б] Сөйтіп, ең алғаш рет қазақ әдебиеті әдістемесінде әдебиетті эстетикалық заңдылықтар көзімен қабылдап түйсіндірудің ғылыми негіздерін қалыптастыруға қадам жасалды. 1970 жылдары қазақ мектебіндегі сабақ үрдісін проблемалық оқыту арқылы жүзеге асыру туралы бағыт кең етек алғаны белгілі. Осы ретте озат мұғалімдер тәжірибесіндегі проблемалық оқытуды көрсететін әдістемелік еңбектер 1960-70 жылдарда жарық көре бастады.

1993 жылы Т.Ақшолақовтың «Шығарманың көркем айшықтарын таныту» атты еңбегінде әдебиетті оқытуда өнімді әдіс қолданудың түр мен мазмұнды тығыз бірлікте алып шығарманың көркемдік бітімін танытудың өнімді жолдарын ғылыми негіздейді.

1991 жылы Ә.Дайырова, Ж.Нұрмахановтардың «Орта мектепте лириканы оқыту» атты еңбегінде лириканы оқытудың дидактикалық ұстанымдарын, сабақты ұйымдастырудың, жеке шығармаларды оқып үйренудің педагогикалық, әдістемелік мәселелерін тұтас қамтып ғылыми негіздемесін жасайды.

Орта мектептегі қазақ әдебиетін оқыту бойынша Ә.Дайырова 1992 жылы «Рауан» баспасында басылған (V сынып оқушылары үшін) «Әдебиет әлемінде» еңбегі Құрастырғандар: «Рауан» 1992ж. баспасынан жарық көрген Ә.Қанафин, Т.Ақшолақов, С.Қалиев, Ә.Дайыровалардың «Қазақ әдебиеті» (X-XI сыныптарға қосымша хрестоматия.» атты оқулығы, С. Тілешованың «VІ сыныптардағы әдебиет сабақтары үшін дидактикалық материалдар» («Рауан», 1992); Р. Құтхожинаның «Абай жолы» романы бойынша дидактикалық материал» («Рауан», 1992) сияқты оқу құралдары, Қ.О.Бітібаеваның «Сабақ тиімділігін арттыру» («Рауан», 1991) сынды әдістемелік еңбектері сабақтың сапасын, ондағы

оқушылардың қызығушылығын арттырып қана қоймай, ұстаздың да дұрыс бағыт беруі жолындағы тың ізденістер болып табылады.

Қазақ әдебиетін мектепте оқыту әдістемесінің ғылым ретінде дамып, қалыптасуын ғылыми-теориялық әдістемелік зерттеулер құрса, оның орнығуында жеке ұстаздар тәжірибесі айтарлықтай маңызды деуге болады. Әдістемелік зерттеулердің ғылыми нәтижелерін, ұсыныстарын әр түрлі басшылыққа алынатын әдістемелік нұсқауларды жүзеге асырушы ұстаздар болғандықтан да, олардың өз тәжірибелері туралы ой-тұжырымдары, мақалалары, әдістемелік еңбектері әдістеме ғылымына үлес болып қосылып отырады. Бұл орайда соңғы жиырма жыл аумағындағы әдебиетші әдіскер мұғалімдердің ішінен әдістеме даму деңгейін көрсете алатын жеке тәжірибе мектептерін атап көрсетуге болады.

Қорытындылай келе, қай кезеңдегі оқыту әдістемеліктерді алмайық, бәріне ортақ бір өзектілік ол – әдістеменің мектептегі оқытудың даму барысынан тікелей туындайтын дидактикалық-әдістемелік мәселелерді шешуге ұмтылысы. Демек, әдістеме тарихын анықтаушы негізгі фактор да мектеп жүйесінің дамуы болып табылмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы.
- 2.Қазақ әдебиетін оқыту тұжырымдамасы. А., 1997.
- 3.Қазақ әдебиеті пәні бойынша қазақ мектептеріне арналған бағдарлама. V-IX, X-XI сыныптар. А., Рауан, 1999.
- 4.Қазақ Совет Энциклопедиясы: бас ред. М.К. Каратаев. - Алматы: 1975. - Т.7. - 648 бет.
- 5.Қоңыратбаев Ә. Әдебиетті оқыту методикасының очерктері. / Ә.Қоңыратбаев. - Алматы : ҚМОПБ, 1962. - 210 бет.
- 6.Қирабаев С. Мектеп және қазақ әдебиеті / С. Қирабаев. - Алматы : Мектеп, 1979. - 90 бет.
- 7.Әрінова Б. А. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің ғылым ретінде қалыптасуы мен дамуы (1930-90ж.): педагогика ғылым. канд. дис. автореф. / Б. А. Әрінова. - Алматы, 2003. - 27 бет.

УДК 17.02

ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Маметанова С.Т.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
г. Уральск, Казахстан, mamentanovasamal@gmail.com

Одна из важнейших задач образования – способствовать формированию целостной картины мира у студентов. Формирование должно быть основано на системе, опирающейся на все аспекты человеческого восприятия мира: чувственного, рационального, нравственного и т.д. Отсутствие духовно-нравственной составляющей при наличии сформированной системы

«инструментальных» умений и «жизненных» компетенций может привести человека лишь к состоянию «квалифицированного потребителя». [1] Перемены, происходящие в современном мире, обусловленные глобализацией и глобальными проблемами, ускорением всех социальных процессов, усложнением всех решаемых обществом задач, определяют приоритет решения проблемы духовно-нравственного развития и воспитания как условия сохранения личности и всего общества.

На современном этапе совершенствования системы образования одна из ведущих идей заключается в интеграции духовно-нравственного воспитания во все виды деятельности обучающихся, в том числе и учебную. Сегодня духовно-нравственное воспитание нуждается в теоретическом осмыслении его методологических основ, разработке целостного подхода к ним. Духовно-нравственное развитие студента является важнейшим аспектом социализации личности в условиях стремительного развития общества, фактором постепенного и осознанного включения в различные сферы социальной деятельности и общественной жизни.

Совершенно очевидно, что для того, чтобы стать полноправными участниками общемирового культурного процесса, современным студентам необходимо усвоить те духовно-нравственные ценности, которые были накоплены человечеством в течение веков. «Отдельная личность и целый народ, вступая в общечеловеческое культурное пространство, должны владеть различными средствами межнационального общения» [2]. С этой точки зрения огромную роль играет знание иностранных языков.

Среди множества учебных дисциплин предмет — иностранный язык занимает особое место. Его своеобразие заключается в том, что в ходе его изучения учащиеся формируют умения и навыки пользоваться чужим языком как средством общения, средством получения новой и полезной информации. Коммуникативная направленность предмета, его обращенность к изучению быта, обычаев, традиций и, прежде всего, языка другого народа способствуют воспитанию гражданственности, патриотизма, высоких нравственных качеств личности.

На сегодняшний день английский язык - это не просто интересная дисциплина, а важное средство для диалога культур. Постепенно английский язык становится инструментом международного общения и общечеловеческого единения. В ходе изучения иностранного языка обсуждаются темы, которые позволяют соотнести свои взгляды с нормами общественной морали. К таким темам относятся экологические проблемы, проблемы семьи, национальная культура, праздники, обычаи и традиции, средства массовой информации, толерантность, выдающиеся люди и т.д.

Работа в парах или в группах является одним из главных методов, который направлен на духовно-нравственное воспитание учащихся на уроке иностранного языка. В ходе такой работы происходит обсуждение проблемы со всех сторон, взаимодействие с одноклассниками, складываются определенные точки зрения. Участники группы выбирают лучшее решение проблемы, обосновывают свой выбор, приводят аргументы.

Эффективным приемом также является ролевая игра. В отличие от групповой работы в ролевой игре: каждый студент несет индивидуальную ответственность за принятое решение, возможность анализировать уместность, необходимость и эффективность той или иной модели поведения, нравственная направленность оказывает влияние на предполагаемый вариант поведения.

Иностранный язык занимает особое место в формировании личности, духовного мира человека, его нравственности. Нравственность – это «компонент духовности, содержанием которого выступают этические ценности, составляющие основу сознания. Нравственность – это способность человека действовать, думать и чувствовать в соответствии со своим духовным началом, это способы и приемы передачи во вне своего внутреннего духовного мира. Духовность и нравственность существуют в неразрывном единстве» [3].

Современное общество испытывает потребность во введении духовно-нравственных компонентов в образование, в каждодневный учебный процесс. Одним из способов духовно-нравственного воспитания на уроках иностранного языка является чтение духовной и художественной литературы, поэзии. Воспитательный потенциал поэзии, музыкальных произведений, художественной литературы, практики их перевода и специального дискуссионного обсуждения достаточно велик, т.к. позволяет формировать у студентов личностно-значимое отношение к нравственным и духовным явлениям, обеспечивающим личностное постижение духовно-нравственных ценностей, идеалов.

Одно из наиболее эффективных направлений в реализации духовно-нравственного воспитания является использование информационно-коммуникативных технологий на уроке иностранного языка. На сегодняшний день практически все учащиеся знакомы с информационными технологиями, активно пользуются компьютером, как в университете, так и дома. Через интерес к ИКТ можно изменить формы и методы духовно-нравственного воспитания учащихся, а также повысить мотивацию изучения иностранного языка. С помощью интернета можно совершить виртуальные экскурсии по знаменитым городам, музеям Англии, просматривать фильмы на иностранном языке. В это время возникает атмосфера совместной познавательной деятельности. Учащиеся не только пассивно воспринимают представленную им информацию, но и с удовольствием включаются в процесс сбора, обработки и систематизации электронного материала. Успешно выполняют проекты и создают презентации на различные темы, как «Моя родословная», «Университет моей мечты», «Помощь животным» и т.д. Такая работа способствует воспитанию чувства товарищества, развивает умение работать в группах, а также воспитывает учащихся толерантности, проявлению уважения как друг другу, так и к представителям других культур.

Использование интерактивной доски в учебном процессе дает возможность учащимся быть «соучастниками» занятия. Студенты не только выполняют различные упражнения на доске, но и создают задания самостоятельно, контролируют качество выполнения. Подобные занятия способствуют проявлению инициативы и творческого самовыражения преподавателя и учащихся, делает процесс обучения и воспитания одновременно увлекательным, интересным и эффективным.

Изучение иностранного языка повышает духовно-нравственную культуру, развивает логическое мышление, оказывает большое влияние на память, расширяет кругозор и повышает общую культуру. Изучение иностранного языка способствует нравственно-эстетическому развитию, оказывает воздействие на духовное становление личности.

Сам процесс нравственного воспитания – это целенаправленный, насыщенный и организованно оформленный педагогический процесс, способствующий становлению нравственных взглядов, убеждений, ценностных ориентаций, формированию способности руководствоваться в ситуациях нравственного выбора мотивами долга, совести, справедливости, уважения и любви [4]. Актуальность вопроса нравственного воспитания вытекает из гуманистической парадигмы современной педагогики, нацеленной на формирование личности, способной выжить в сложных социально-экономических условиях и найти свою нишу в рыночных отношениях, не потеряв человеческого достоинства. Для этого необходимо решить проблему преодоления противоречий между одобряемой прогрессивным общественным сознанием системой национальных и общечеловеческих ценностей и реальными нравами микросреды, в которой протекает формирование первоначального жизненного опыта студента. Необходимо не только приобщить обучающихся к системе гуманистических ценностей, выработать у них нравственно-эстетические идеалы, приучить к правильной оценке своих действий, обучить правильному выбору в сложных жизненных ситуациях, но и поднять нравственно-психологическую культуру родителей. На важность формирования нравственного опыта указывали еще Аристотель, А.С. Макаренко и В.А. Сухомлинский. Индивидуальный нравственный опыт рассматривается как мотивационно-потребностная и операционная готовность личности к самоорганизации своего поведения на основе выработанных общественным сознанием нравственных принципов и ценностей. Они выступают мотивационным ядром для нравственной деятельности, в процессе которой человек, реализуя различные виды долга, вырабатывает в себе определенные жизненные установки, личностные качества, характеризующие ее как личность. К условиям эффективности формирования нравственного поведения студентов следует отнести: - направленность преподавателя на формирование нравственных мотивов и установок у обучающихся; - опору на теорию личностно-ориентированного обучения и передовой опыт нравственного воспитания; - многообразие методического обеспечения в формировании нравственного опыта студентов в учебном процессе: подбор наглядного материала, жизненных ситуаций с нравственным содержанием, проведение практикумов по этической культуре, творческое использование воспитательного потенциала своего предмета (иностранного языка); - своевременное разрешение противоречий между нравственными ценностями общественного сознания и негативными действиями микросреды через организацию индивидуальной, групповой и коллективной форм работы [3].

Целостность формирования опыта нравственного поведения студентов определяет: просвещение, которое организуется на занятиях; интерактивная деятельность на занятиях; взаимоотношения; коллективные и групповые задания;

включение обучающего во все виды деятельности; рефлексия и др. Нельзя забывать и то, что для закрепления первых позитивных результатов обязательно нужно дать обучающему свободу выбора, отметить положительные моменты в его поведении и отношении, поощрить словом и с пониманием относиться ко всем переживаниям учащего по поводу его нравственного выбора и самоопределения [2]. Исходя из всего вышеизложенного, можно представить структуру опыта нравственного поведения студента следующим образом: - знания: историко-культурные ценности, этические, эстетические и духовные ценности; - умения: принимать решения в ситуациях морального выбора, разрешать конфликтные ситуации, анализировать нравственные поступки и ситуации, прогнозировать результаты поведения; - навыки и привычки: культура поведения в быту, забота о других, поведение в обществе, позитивное взаимодействие; - качества личности: самостоятельность мышления в сфере морали, рефлексивность, ценностная направленность мышления, эмпатия, импрессия, чувство возвышенного и должного. Для реализации нравственной направленности обучения преподаватель может использовать такие приемы: - представление ситуации с нравственным содержанием; - личный пример преподавателя; - целостное интуитивное ее восприятие; - чувственная индивидуальная ее оценка; - логический анализ индивидуальных суждений-оценок, соотнесение своей оценки с другими; - самоанализ; - адекватная похвала; - практическое закрепление норм в поведенческом акте. Проанализировав разную педагогическую литературу, можно сказать, что нравственное воспитание – это специфический процесс, обусловленный своими особыми целями, мотивами, приемами и отношениями, которые меняются в зависимости от возраста студента.

Таким образом, изучение иностранного языка повышает духовно-нравственную культуру, развивает логическое мышление, оказывает большое влияние на память, расширяет кругозор и повышает общую культуру. В ходе освоения языка совершенствуются профессиональные теоретические знания, а также учебно-организационные, учебно-интеллектуальные, учебно-информационные, учебно-коммуникативные умения. Изучение иностранного языка способствует нравственно-эстетическому развитию, оказывает воздействие на духовное становление личности. В современном обществе владение иностранным языком повышает рейтинг специалиста в любой отрасли, делает его конкурентно способным, создает условия для комфортного выполнения профессиональных обязанностей.

Литература

1. Агапов В.С. Концепция духовно-нравственного воспитания учащейся молодежи. - М., 2001. - С. 31-35.
2. Титова, С.А. Духовно-нравственное воспитание / С.А. Титова. – Минск: Красико-Принт, 2006. – 128 с.
3. Духовность человека: педагогика развития: учеб. пособие / под ред. Н.В. Михалковича. – Минск: Тесей, 2006. – 400 с.
4. 7. Рувинский, Л.И. Нравственное воспитание личности / Л.И. Рувинский. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 184 с.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ МОРАЛЬНО-ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ВНЕКЛАССНОЙ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ

Матаева А.Б.

Научный руководитель: Радченко Н.Н., к.п.н., асс. профессор
Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан
e-mail: Muldir1112@mail.ru; radchenkon76@inbox.ru

Процессы демократизации и гуманизации современного казахстанского общества в последние десятилетия в значительной степени детерминировали качественные изменения системы образования, воспитания, развития и социализации подрастающего поколения, и как результат, заметной положительной динамики приобрели процессы формирования личности на всех уровнях получения ею образования, способного к осуществлению самостоятельной индивидуальной, так и коллективной общественно значимой деятельности. Поэтому современная стратегия развития заведения начальной школы предполагает рост внимания к личности ученика, максимального раскрытия его дарований, развития творческих черт и духовности, формирования морально-ценностных ориентаций, удовлетворения интересов и образовательных потребностей.

Образовательно-воспитательный процесс и его составляющая внеклассная воспитательная работа в начальном образовании должно организовываться с обязательным учетом специфики досуговой сферы младшего школьника, что, по нашему предположению, позволит эффективно формировать не только его знаниевую компоненту, но и решать актуальные задачи формирования морально-ценностных ориентаций растущей личности. Содержание внеклассной воспитательной работы в учреждениях начального образования должно быть педагогически ориентированным, деятельностью-практическим, направленным на выработку в ученике начальной школы морально целесообразного поведения, поступков и деятельности.

Философское значение теоретико-методологических основ патриотического воспитания учащихся начальных классов отражено в трудах Ғ. Есім, С.Е. Нурмуратова, А. Айталы, Т.К. Габитова, Б.С. Ерасова и др., в исторических работах Л. Ахметовой, Ж. Касымбаева, М. Козыбаева, Қ. Мыңжанұлы, О. Смагулова, Т. Турлыгулова, Т. Журтбаева, М. Шоқай, в филологических трудах М. Ауезова, М. Жолдасбекова, К. Жумадилова, Н. Келимбетова, М. Мағауин, К. Мукаматканова, С. Муканова, К. Салғарина, А. Сейдімбек и др.

Особенности личностного становления учащихся начальной школы отражены в работах А.К. Ареновой, Ж.С. Сардаровой, Н.С. Жумашевой, А.Б. Медешовой, С.М. Торениязовой и др. ученых. Занимались проблемой патриотического воспитания учащихся будущими учителями А.С. Карпыкбаева, исследованием по проблемам патриотического воспитания школьников через внеклассные спортивные мероприятия З.Ж. Айджанова, А.Н. Иманбетов.

Цель статьи-определить педагогические условия реализации процесса формирования морально-ценностных ориентаций младших школьников в процессе внеклассной воспитательной работы.

Учитывая специфику организации и осуществления внеклассной воспитательной работы, направленной на формирование морально-ценностных ориентаций младших школьников, особую актуальность приобретает определение сущности методики формирования исследуемого феномена и обоснования теоретических основ, что положено в ее основу и сущности тех педагогических условий, которые обеспечивают ее эффективное внедрение в практику. Следовательно, решение этой задачи нами осуществлялось на основе выделения и конструирования личностно-ориентированного, именно на личные образовательные запросы и потребности отдельного ученика, содержания, соответствующих форм, методов и средств образовательной работы как дидактических категорий, обеспечивающих его эффективную реализацию во внеклассной воспитательной работе.

Важным этапом в процессе обоснования и разработки методики формирования морально-ценностных ориентаций младших школьников в учреждениях начального образования был учет специфики конструирования образовательно-воспитательного содержания программ кружков, секций, клубов, как основных организационно-педагогических форм внеклассной воспитательной работы. Характерным признаком таких программ является интегрирование образовательно-воспитательного содержания и его обязательная дифференциация к возрасту и индивидуальным возможностям учащихся начальных классов. Следующим является учет объема и времени, запланированного на реализацию образовательно-воспитательного содержания, возможностей учреждения начального образования и, соответственно, географических границ осуществления младшими школьниками морально-ориентированной, учебно-познавательной и исследовательской деятельности и конкретной общественно полезной, массовой или природоохранной работы и т.д. В рамках внеклассной воспитательной работы [6]. Именно на основании указанного выше, нами было спроектировано три основных аспекта внутреннего построения разработанной методики формирования морально-ценностных ориентаций младших школьников в процессе внеклассной воспитательной работы, где первым был обязательный учет в отборе и конструировании образовательно-воспитательного содержания системного учебно-познавательного, развивающего, адаптационно-социального, социализирующего и воспитательного его значения; второй аспект-заключался в отборе и экспериментальной апробации в учреждениях начального образования, участвовавших в нашем эксперименте, наиболее эффективных форм, методов и средств формирования изучаемого феномена; третий аспект-предусматривал создание благоприятных условий для реализации полученных морально-ориентированных знаний, умений и навыков в выстраивании собственных поступков, поведения и соответствующей учебно-познавательной и исследовательской деятельности или массовой, общественно полезной и природоохранной работы младших школьников как в рамках внеклассных занятий

кружков секций или клубов, так и непосредственно в их повседневной жизнедеятельности за пределами учреждения начального образования.

Особенностями методики формирования морально-ценностных ориентаций младших школьников в процессе внеклассной воспитательной работы есть выделение и характеристика как традиционных, так инновационных форм, методов и средств, способствующих наиболее эффективному формированию изучаемого феномена. Требованиями, касаемо определения наиболее эффективных форм являются:

- социальная обусловленность и обязательное практическое направление формирования морально-ценностных ориентаций младших школьников;
- широкий спектр направлений и способов их общения с учителем и сверстниками;
- учет соотношения и взаимосвязи как индивидуального, так и коллективного педагогического влияния на личность младшего школьника;
- условия развития индивидуальной и коллективной морально-ориентированной активности собственной деятельности в различных формах внеклассной воспитательной работы;
- учет специфики внеклассной воспитательной работы (времени на выполнение заданий, возможных направлений и пределов ее осуществления).

Соответственно специфики организации и осуществления внеклассной воспитательной работы нами выделены и охарактеризованы наиболее эффективные формы создания изучаемого феномена.

Формы организации и осуществления внеклассной воспитательной работы учащихся младшего школьного возраста по формированию у них морально-ценностных ориентаций: активные (практичные), дидактические интерактивные игры, ролевые игры, условное учебно-познавательное путешествие по родном краю, сюжетное занятие-игра, игры-перевоплощения, интерактивный мини-театр, аукцион добрых дел, игры упражнения.

Актуальным в контексте проблемы нашего исследования, наряду с определением и характеристикой эффективных форм формирования морально-ценностных ориентаций младших школьников в процессе внеклассной воспитательной работы, есть определение комплекса методов, обеспечивающих реализацию социального запроса и потребности в развитии детской личности, учитывая "... всевозрастающие культурно-образовательные и информационно-развивающие интересы и досугово-развлекательные запросы детей и их родителей» [4].

Следовательно, учет указанного выше дает основания утверждать о необходимости применения целостного подхода к рассмотрению сущности методов, а, следовательно, и разработка авторской методики формирования исследуемого феномена.

Следующим приоритетным положением в определении комплекса методов формирования изучаемого феномена было учета возрастных, интеллектуальных и психологических особенностей и специфики формирования морально-ценностных ориентаций учащихся учреждений начального образования, сущности интегрированного лично-ориентированного и дифференцированного

образовательно-воспитательного содержания, обязательного практического его направление, которое должно обеспечить эффективное формирование критического мышления младшего школьника и системы оценочных суждений относительно его собственных поступков, поведения и деятельности и соответствия их результатов моральным нормам и правилам принятым в обществе [3].

В свою очередь, сложившиеся морально-ценностные ориентации рассматриваются нами значительно шире, чем мотивы к обучению или собственному развитию, поскольку включают в свою структуру осознание нравственных, духовных, этических, гуманных, как индивидуальных, так и социально значимых потребностей и мотивов, конкретные самостоятельные или в коллективе кружка конкретные морально-ориентированные действия, которые в совокупности являются ведущими в жизнедеятельности личности младшего школьника.

Коммуникативно-познавательные методы: словесные и наглядные методы-рассказ – беседа, собеседование, мультимедийные и письменные источники информации, интеллектуальные и компьютерные игры, демонстрация, «Ледокол», «мозговой штурм» (проводятся при непосредственном участии учителя или группы учителей).

Мотивационно-воспитательные методы: методы мотивации ответственности личности, анализа и самоанализа, самооценки, разъяснения, убеждения, внушения, рефлексии, «челнок», «положительные черты», «мысли-подарки».

Методы воспитания:

а) методы всестороннего воздействия на личность, беседы, уговоры, личный пример, убеждение, идентификация, эмпатия, воспитание в сотрудничестве «Клубочек» «Волшебные очки», «Перевоплощение», воспитательный час «В гостях у сказки».

б) методы формирования опыта морально целесообразного поведения, педагогическое требование, общественное мнение, привлечение, упражнение, проектирование воспитательных морально ориентированных ситуаций, личного примера, приучение, рефлексия, забота и тому подобное.

в) стимулирование морально-целесообразного поведения, создание морально ориентированных воспитательных ситуаций, «Цветочек», «Говорящие картинки», «Зеркало» или «Обмен ролями», стимулирование (интереса, поступков и деятельности), «Разговор о доброте» поощрения и наказания, соревнования, лабилизации.

Активные (практические) методы: методы анализа морально ориентированных ассоциаций и представлений, наблюдения, воспроизводства поступков и поведения, проектирование морально ориентированных собственных поступков и действий, психолого-педагогический тренинг.

Методы ритуализации морально ориентированных действий.

Методы наблюдений, исследовательский, поисковый, моделирование, индивидуальное и коллективное морально ориентированное сотрудничество.

Предложена классификация методов формирования морально-ценностных ориентаций младших школьников в процессе внеклассной воспитательной работы не является устойчивой, а потому определена на основе результатов анализа

теоретических основ исследуемой проблемы и образовательно-воспитательной практики учреждений начального образования.

Следующей важной составляющей разработанной нами методики было выделение наиболее эффективных средств, которые должны были обеспечить положительную динамику этих процессов, «...развитие духовно-нравственных и интеллектуальных ценностей, обогащение и конкретизация процессуальной части содержания благодаря дидактико-методической разработке новых способов учебного взаимодействия учителя и учащихся» [2]. В определении эффективных средств формирования изучаемого феномена было учтено классическое понимание средства обучения и воспитание растущей личности присуще современной дидактике, рассматривающей последний как материальный или идеальный объект, который обеспечивает эффективность образовательных процессов во взаимодействии учителя и ученика по эффективному усвоению им системных научных знаний, выработки умений и навыков познавательной и практической деятельности, формирование духовно-нравственного опыта.

Таким образом, раскрыв и охарактеризовав составляющие (содержание, формы, методы и средства) методики формирования морально-ценностных ориентаций младших школьников в процессе внеклассной воспитательной работы и учитывая обоснованные теоретические основы исследования и результаты анализа воспитательной деятельности современных учреждений начального образования, нами определены сущностные характеристики уровней ее внедрение, а именно: первый уровень-начальный, в пределах которого нами предусматривалось, что организация на этом уровне кружковых, клубных или секционных занятий, проведение массовых мероприятий и общественно полезной социально значимой работы младших школьников по формированию их морально-ценностных ориентаций имеет пропедевтическое, то есть обще ознакомительное направление образовательно-воспитательного содержания; второй уровень-основной, реализация на этом уровне разработанной методики формирования морально-ценностных ориентаций младших школьников в процессе внеклассной воспитательной работы предполагалось, что к участию в кружковой работе будут привлечены ученики 2-3 классов, которые в течение прошлого учебного года уже участвовали в работе кружков, клубов или секций на первом уровне реализации методики; третий уровень реализации рассматривался нами как-творчески-деятельностный. Нами предполагалось, что для участия в кружковой, клубной или секционной работе на этом уровне будет привлечены ученики 3 и преимущественно 4 классов, которые в течение прошлых лет принимал активное участие в работе кружков, клубов или секций на первом (пропедевтическом) и втором (основном) уровне реализации методики. Подавляющее большинство учеников младшего школьного возраста (64%), засвидетельствовали появление психологических механизмов высшего уровня саморегуляции собственной активной жизнедеятельности, которые по мнению И. Бега, обеспечивают эффективные условия взаимодействия с объектами и субъектами окружающего мира, а, следовательно способствуют самостоятельному построению траектории будущего жизненного пути [1].

Тем самым, внедрение в воспитательную практику учреждений начального образования методики формирования морально-ценностных ориентаций младших школьников обеспечило достаточно заметное сокращение их количества до 14%, которые в своей деятельности полностью зависели от полного ее руководства со стороны учителя. Соответственно, уменьшилось количество младших школьников до 31%, которые в процессе решения проблемных морально-ориентированных ситуаций или собственных поступках и поведении были частично зависимы от частичного руководства их поисковой и исследовательской деятельности или конкретной социально значимой, общественно полезной, массовой или благотворительной работы со стороны учителя.

В то же время выросло количество младших школьников до 22 %, которые были отнесены нами к группы учащихся, решавших поставленные перед ними морально-ориентированные задачи или решали проблемные морально-ориентированные ситуации при частичной самостоятельности, и соответственно при условии полного консультирования со стороны учителя [5]. В пределах этого уровня, подтверждением эффективности разработанной методики формирования морально-ценностных ориентаций младших школьников в процессе внеклассной воспитательной работы, было достаточно заметный рост количества учеников младшего школьного возраста, которые проявляли полную самостоятельность в решении поставленных перед ними морально-ориентированных задач, построении направлений и сущности собственных поступков и деятельности в соответствии к сложившимся личностным морально-ценностным ориентациям, выявляли инициативу по организации социально значимой, общественно полезной работы, проведении массовых или благотворительных мероприятий.

Учитывая последнее и результаты анализа воспитательной практики учреждений начальной образования, можно констатировать, что разработана нами методика (содержание, формы, методы, средства) формирования морально-ценностных ориентаций младших школьников в процессе внеклассной воспитательной работы позволяет эффективно реализовать идею сотрудничества всех участников образовательно-воспитательного процесса, способствует выработке умений и навыков конструктивного взаимодействия и создает зону психологического комфорта во время кружкового или клубного занятия. Результаты анализа теоретических основ исследуемой проблемы и изучения воспитательной практики учреждений начального образования, позволили сделать вывод, что на эффективность реализации методики формирования морально-ценностных ориентаций младших школьников в процессе внеклассной воспитательной работы имеют непосредственное влияние педагогические условия, что обеспечивают ее внедрение. Учитывая результаты констатирующего этапа исследования и апробации разработанных или усовершенствованных форм, методов и средств формирования изучаемого феномена, нами предпринята попытка гипотетически определить сущность и количество таких педагогических условий [5].

Так, сущность первого педагогического условия заключается в определении цели и конкретных целей формирования морально-ценностных ориентаций младших школьников в процессе внеклассной воспитательной работы на каждом из ранее определенных и охарактеризованных уровней реализации разработанной методики, с опорой на личностно-ориентированный, деятельностно-направленный

и социально-значимый характер морально-ориентированного воспитательного содержания.

Сущность второго педагогического условия заключалась в насыщении процесса внеклассной воспитательной работы по формированию морально-ценностных ориентаций младших школьников эмоционально-ценностными переживаниями во время решения морально-ориентированных проблемных ситуаций.

Третьим педагогическим условием было выработка и развитие деятельностно-практических умений и навыков морально ориентированных поступков, поведения и деятельности. Применение этого педагогического условия обеспечивало эффективность внедрения в практику авторской методики формирования морально-ценностных ориентаций младших школьников на завершающем этапе нашей экспериментальной работы.

Таким образом, применение охарактеризованных выше педагогических условий, как показали результаты исследования, обеспечило эффективность внедрения в практику авторской методики формирования морально-ценностных ориентаций младших школьников в процессе внеклассной воспитательной работы.

Список использованной литературы

1. Бех И. Д. Личностно ориентированное воспитание : научно-методическое пособие / И. Д. Бех. – К.: ИЗМН, 1998. – 204 с.
2. Бойко А.М. Методы воспитания: энциклопедия образования. Киев: Юринком Интер, 2008. - 1040 с.
3. Осипчук А.П. Педагогические условия формирования нравственного поведения у младших школьников. Обновление содержания, форм и методов обучения и воспитания в учебных заведениях. 2017. № 17(60).- С. 272-275.
4. Лекторський В.А. Идеалы и реальность гуманизма / В. Лекторський // Вопросы философии. – 1994. – № 6. – С. 28–32.
5. Пустовит Г.П. Внешкольное образование и воспитание: учебник. Киев: педагогическая мысль, 2013. - 272 с.

ӘОЖ 376.37

АУТИЗМІ БАР БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Маулетова А.

Тенкебаева А.З., «Психология және коррекциялық педагогика»
кафедрасының сениор-лекторы

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

Аутизм спектрін түзету зерттеу мәселесі тәжірибелі педагоготар мен дәрігерлердің және осы бұзылысты зерттеушілердің назарын аударуда. Аутистикалық бұзылулардың медициналық, педагогикалық және әлеуметтік салада маңыздылығының артуы оның нақты диагнозымен, ерекше белгілерімен және

таралу жиілігінің өсуімен байланысты.

Қазіргі уақытта аурулар мен денсаулыққа байланысты мәселелердің халықаралық статистикалық жіктемесінің (ағылш. International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems) 10-шы қайта қарауында (АХЖ-10, ICD-10) аутистік спектрлер бұзылуларын F84 «психологиялық (ақыл-ой) дамудың жалпы бұзылулары» (F84.0-F84.8) категориясына жатқызады және бұл топтағы жандарға жас шектеулері қойылмаған. Егер педагогикалық-психологиялық-медициналық көмек көрсетілмесе 18 жасқа дейінгі диагнозында аутизмі бар бала кәмелет жасқа толғаннан кейін де осы диагнозда қала береді. Ол категориялар мыналар: F84.0 – Балалық шақ аутизмі; F84.1 – Атипті аутизм; F84.4 – Психикалық дамуы тежелген және стереотиптік қозғалыстармен үйлескен гиперактивті бұзылыс; F84.5 – Аспергер синдромы.

Көптеген зерттеушілер (L. Kanner; N. Asperger; L. Wing; M. Rutter; В.М. Башина; В.Е. Каган; И.Д. Лукашова; С.В. Немировская; К.С. Лебединская; О.С.Никольская), аутизмі бар балалардың басты ерекшелігі – қоршаған әлеммен қарым-қатынастың бұзылуы, бұл белгілер бала өмірінің екінші немесе үшінші жылында айқын басымдылықпен көріне бастайды [3, 5 б.]. Алайда, ерте жас кезеңде аутизмі бар балалар қалыпты дамып келе жатқан балалардан ерекшеленеді. Ең айқын айырмашылықтардың бірі болып аутизмі бар балалардың нәресте кезіндегі өзана­сымен тығыз эмоционалды қарым-қатынас жасай алмауы, жақы­нтуыстық байланысы бар тұлғалармен араласыр кету баяу процессінде болуы. Бұл ретте аутизмі бар балаларда сенсорлық стимулдарға, дыбыстарға, жарыққа, иістерге, жанасуларға жоғары сезімталдық байқалады.

Зерттеушілер аутизмі балалардың мінез-құлқыларында қарама-қайшылықтардың бар екенін жұмыстарында көрсетеді. Олар өз әлемінде болып жалпы оқшауланумен, сыртқы әсерлерге өзіндік реакциялардың болмауымен және қоршаған ортаны қабылдауға немқұрайлық танытуы, тіпті қоршаған ортамен байланыста болған кезде де процесс баяу жүрумен сипатталады. Және де аутист балалар пассивтілікпен, қоршаған ортаға қызығушылықтың болмауымен, суперпрастиямен ерекшеленеді. Күнделікті өмірдегі кез-келген өзгеріс, мысалы, үйдің жиһазы өзгеруі, жаңа тамақтардың, жаңа қуыршақтың пайда болуы, көбінесе олардың наразылығын немесе қатты ашуын тудырады, бұл жылау мен қаттышыңғыру ретінде көрінеді. Осыған ұқсас реакциялар тамақтандыру, көшеде серуендеу, киімдерін жуу және күнделікті режимдегі күн тәртібі немесе уақыты өзгерген кезде пайда болады.

В.М. Башина ерте балалық аутизмді зерттеу мәселесінің қалыптасуын үлкен төрт негізгі кезеңге бөліңп қарастырған:

I кезең XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың басындағы до­но­зо­ло­гия­лық кезеңге жатады, ол жалғыздыққа және «өз әлеміне» кетуге тырысатын балалар туралы жекеленген ғалымдардың жазбаларымен сипатталады.

II кезең XX ғасырдың 20-40 жылдарына сәйкес келетін Канн кезеңіне дейінгі кезең (доканнер кезеңі) деп аталады. Осы кезеңде Г.Е. Сухарева балалардағы шизофренияны анықтау мүмкіндігі туралы мәселені талқылады

III кезең 1943-1970 жылдары орын алды және ерте балалық аутизм синдромын алғаш рет американдық балалар психиатры Каннер (1943) сипаттаған.

Сонымен бірге, Каннердің жасалған еңбектерін білместен, австриялық психиатр Аспергер балалардағы аутистикалық психопатияны сипаттады (1944). 1975 жылы М.Ш. Вроно мен В.М. Башина аутизмді шизофренияның қозуынан кейін балада пайда болатын аутистикалық жағдай ретінде қарастырды.

IV кезең немесе каннерден кейінгі кезең, яғни Каннердің ерте балалық аутизмге деген көзқарастарын терең зерттеп, едәуір өзгешелікпен сипатталады және бұл кезең XX ғасырдың 80-90 жылдарына сәйкес келеді. Қазіргі уақытта аутизмнің екі түрі туралы түсінік бар: Каннердің классикалық аутизмі және аутизмнің нұсқасы, яғни, оғанаутистік спектрдің белгілі бір дәрежеде көрінуімен сипатталады [4, 154-165 б.].

Медициналық зерттеулерде ең өзекті мәселелердің бірі аутизм спектрінің бұзылуы мәселесі болып табылады және осы саладағы зерттеушілер. Психология саласының зерттеушілері бала аутизмінің табиғатын түсінудегі баланың аффективті және танымдық дамуы бұзылуының логикасын түсіну арқылы ғана қол жеткізуге болады деп көрсеткен.

Арнайы білім беру саласындағы зерттеулерде аутизм мен оған жақын ұғымдар, яғни, аутистикалық ойлауды, аутистикалық ым-ишара зерттеуге арналған жеке жұмыстар бар (Викторов И.Т.1980; Воловик В.М., 1980; Красильников Г.Т.,1995; Смулевич А.Б.,1999). Аутизмнің осы жағын зерттей отырып, түзету жолын негіздеген.

Ғалымдар ерте балалық аутизмнің түрлерін сипаттаған. 1967 жылы С.С.Мнухин, А.Е. Зеленецкая, Д.Н. Исаев алғаш рет органикалық аутизмнің сипаттамасын берсе, 1947, 1970 және 1982 жылдары Г.Н.Пивоварова мен В. М. Башина, В. Е. Каган каннердің ерте балалық аутизмін зерттеу теориясына өз үлестерін қосты. Ерте балалық аутизмді шизофрениядан кейінгі баланың жағдайы деп 1975 жылы М.Ш. Вроно, В. М. Башина қарастырған.

Соңғы онжылдықта балалық шақтағы атипті аутизм мәселесін зерттеуге басымдық берілсе, басқа зерттеушілер аутизмді әртүрлі нозологиялық сипаттағы аурулар шеңберіндегі синдром ретінде талдады.

Аутизмді зерттеуде этиопатогенетиканы тәсіл ретінде қарастырған К.С. Лебединская болды Ол осы арқылы ерте балалық аутизмнің пайда болу этиологиясын анықтаған:

- орталық жүйке жүйесінің әртүрлі ауруларынан пайда болған аутизм; - психогендік аутизм;
- шизофрениялық этиологиядан пайда болған аутизм;
- метаболикалық ауруларда;
- хромосомалық патологиядан.

Аутизмі бар балалар қабылдау мен сезімді, ойлау мен қиялды, есте сақтауды, сөйлеуді, эмоционалды саланы дамытуда өзіндік ерекшеліктерге ие, сонымен қатар олар гиперсензитивтіліктің салдарынан қорқынышқа ие.

Бұлбалаларда сенсорлық қабылдауға қалыптандырылған реакция байқалады. Бұл реакциялар баланың бойындағы сенсорлық қабылдаудың жоғары болуымен байланысты. Сезімталдықтың жоғарылауына байланысты аутизмі бар балалар сыртқы әсерді елемуге бейім, егер олар әлеуметтік және физикалық әсердентуындаса. Балалар адамға емес, әртүрлі заттарды қатты қызығады.

Және де аутизмі бар балаларда кеңістікті бағдарлаудың бұзылуымен, нақты бейнеленген объективті әлемнің тұтас бейнесін дұрыс қабылдамаумен сипатталады. Олар үшін дыбыстар, заттың пішіні мен құрылымы, оның түсі маңызды, бірақ объектінің өзі емес. Олар иістерге сезімтал және айналадағы заттарды иіскеп, дәмін көріп зерттейді.

Ерте балалық аутизмі бар балалар үшін өз денесінен келетін тактильді және бұлшықет сезімдері олар үшін өте маңызды болып келеді. Балаларға бүкіл денесімен шайқалу, бірқалыпты секіру және қағазды немесе матаны жыртудан, су құюдан немесе құм себуден ләззат пен жан тыныштығын алады. Алаулап жанқан болмаса әлсіз от көргенді де ұнатады. Өз бойындағы ауырсыну сезімталдығы төмендеген кезде, олар өздеріне әртүрлі зақым келтіруге арқылы сол сезімді оятқысы келеді.

Сондай-ақ, аутизмі бар балалардың есте сақтау қабілетінің өзіндік ерекшелігі бар: оларда жақсы механикалық жады бар, бұл эмоционалды тәжірибені ұзақ уақыт естесактауға мүмкіндік туғызады. Осы эмоциялардың санада қалуынан қоршаған әлемді қабылдауда стереотипті күйде болуына жағдай жасайды. Балалар бірдей дыбыстарды, сөздерді бірнеше ретқайталап тұра алады немесе бір сұрақты қайта-қайта сұрай береді. Өлеңді оқып отырған ересек адамның бір сөзді немесе жолды жіберіп алмауын қатаң қадағалай отырып, өлеңді оңай есте сақтайды. Өлең ырғағына бала тербелуі мүмкін болмаса әуенге сай мәтінің құрастыруы да әбден мүмкін.

Ерте балалық аутизмі бар балалардағы ойлану қабілетібір жағдайдан екінші жағдайға ауысу қиындықтарында көрінеді. Балаға айналадығы құбылыстардың уақыт өте келе өзгеруін түсіну, себеп-салдар жағдайларды анықтау қиын.

Интеллектуалды бұзылыстың болуы аутизмі бар балалар үшін міндетті емес. Бұл саладағы бұзылыс негізгі ерекшелік болып табылмайды. Балалар белгілі бір салаларда дарындылық қабілетін көрсетеалады. Алайда ойлаудың аутизмбағыты сақталады.

Эмоционалды - ерік саласының дамуындағы ерекшеліктері аутизм спектрінде жетекші болып табылады және туғаннан кейін көп ұзамай көрініс бере бастайды. Аутизмі бар балалардың эмоцияларының жантануы, яғни активизациясы бұзылған. Бұл бұзылыс адамның бетіне, әсіресе көзіне қарамауымен, эмоциялық жауап ретінде болатын жымию, күлкінің болмауымен, сөйлеу және қозғалыс әрекеттерінің болмауымен көрінеді.

Аутизмі бар балалар қалыпты балалардан өздеріне жақын ересектермен эмоционалды байланыстың әлсіздігімен ерекшеленеді. Олар ата-аналарын басқа ересектерден ажыратсада да, аутизмі бар балалар өз ата-аналарына деген үлкен сүйіспеншілікті сезінбейді және білдірмейді.

Аутист баланың қиындықтары басқалармен, тіпті ең жақын адамдармен эмоционалды байланыс орнату және дамыту мүмкіндігінің бұзылуында көрінеді. Бұл психикалық дамудың бұзылыстарына және сөйлеу ерекшелігіне байланысты.

Аутизмі бар балалардың сөйлеу ерекшеліктері көптеген зерттеушілердің жазбаларында сипатталған. L. Kanner бұл балаларға қойылған сұрақтардың сөздерін ғана емес, интонациясын да сақтай отырып, кері қайталап айтып беретін «кешіктірілген эхололияны» анықтады. L. Bender аутизмі бар балалардың өзіндік

«іштей» сөйлеу сапасын және дауыстың механикалық модуляциясын, оның биіктігі мен тоналдылығының ерекшеліктерін сипаттады. В. Hermelin және N. O. Connor аутизмі бар балалардың сөйлеу ерекшеліктерін зерттей отырып, «эхолалия» дамудың кешігуі бар балаларға қарағанда жақсы екенін, ал семантикалық мазмұны бар мәтін олардың естерінде сақталмайтынын анықтады. Және де аутизмі бар балаларда сөйлеудің грамматикалық құрылымының қалыптасу деңгейінің төмен екеніне назар аударды.

T. Sharifou және G. Ginsberg, аутизмі бар балалардың сөйлеу ерекшеліктерін талдай отырып, онда эхолалиялардың басым екендігі, сондай-ақ «жаргон», «толық емес» және «жетілген сөйлеудің» бір мезгілде үйлесуін анықтады. В. М. Башинаның пікірінше бұл бұзылыс балалардағы сөйлеу және басқа да қызмет салаларының біркелкі жетілмегендігімен, әр функционалды жүйеде қарапайым және күрделі құрылымдар арасындағы иерархиялық қатынастардың бұзылуымен, қалыпты дамудағыдай керек емес дағдыны ұмыту құбылыстарының болмауымен сипатталады. Осы себепті, әр қызмет саласында (сөйлеу, мотор және т.б.) қарапайым және күрделі функциялардың хаотикалық «қабаттасуы» байқалады, бұл аутизмі бар балаларды қалыпты дамудан ерекшелендіреді. Дәл осы құбылыстарда жеке дамудың бұзылуы, оның диссоциациясы көрінеді.

О.С. Никольская, Е. Р. Баенская және М.М. Либринг аутист балалардың психикалық дамуы мен сөйлей алу ерекшеліктерін зерттеп, бұл балаларда қоршаған ортамен белсенді қарым-қатынас жасау мүмкіндігінің бұзылуымен, әлеммен байланыста аффективті дискомфорт шегінің төмендеуімен байланысты деп санайды. Олардың пікірінше, мақсатты коммуникативті сөйлеудің дамуы бұзылған жағдайда, балалар жеке сөйлеу формаларын, жекеленген дыбыстарды, буындар мен сөздерді бөлек-бөлек айтады. Бала көбінесе басқа адамға жүгініп, көмек сұрамайды, тіпті анасына қоңырау шалып, бір нәрсе сұрай алмайды, өз қажеттіліктерін білдіре алмайды, бірақ, керісінше, ол үшін қызықты сөздерді шашыраңқы түрде қайталай алады.

Т.И. Морозова аутист баланың не айтылғанын түсінбей қайталай беретін эхолалия сияқты сөйлеу дамуының мұндай патологиясын, аутизмі бар баланың орталық жүйке жүйесінің нейродинамика мен имитация процестерінің органикалық зақымдануына байланысты деп есептейді. Және бұл бұзылысты аффективті, дизонтогенетикалық проблемаларымен және кататонияның көріністерімен байланыстырады.

Val Cumine, Julia Learch, Gill Stevenson өздерінің «Autism in the Early Years» кітабында аутист бала көбінесе сөздерді қолдануды тоқтататынын айтады. Авторлар Элвис атты баланың дамуын мысалға келтіреді, оның сөйлеуінде 18 ай жасында шамамен 20 сөз болған, ал екі жасында ол үнсіз сөйлемей қалды. Бұл мысал аутизмі бар баланың дамуын сипаттауға тән.

Аутистік спектрі бар баланың дамуының деңгейін анықтауда сөйлеу алу қабілеті маңызды роль атқарады. Баланың сөйлеудегі сөздік қоры және рецептивті мен экспрессивті сөйлей алу дағдысы аутизмі бар тұлғаларды салыстыруға және даму көрсеткішін білуге көмектеседі. Аутизмі бар балалардың сөйлеу қабілетінде әртүрлі ерекшеліктер бар. Олардың басым көпшілігінде сөйлеу бұзылысының әртүрлі деңгейінде көрінеді. Және сөйлеудің толық сақталған, ешбір бұзылыссыз

күйі өте аз кездеседі. Аутизмі бар балалардың, шамамен, 25-30%-ы адамдармен сөйлесу үшін жеке сөздер мен тұрақты тіркестерді қолдана отырып, минималды вербальды түрде қолданады. Коррекциялық жұмыстарды ерте бастағанның өзінде, аутизмі бар балалардың экспрессивті сөйлеуінде айтарлықтай бұзылыстар байқалады.

Әртүрлі елдердің арнайы педагогика саласында жүрген білімді де білікті мамандар аутизмді педагогикалық-психологиялық-медициналық тұрғыдан зерттеулер жасап, бұл аутизмдегі толыққанды сөйлесудағдысын қалыптастыру педагогикалық сипаттағы мәселе деп қорытынды жасауға мүмкіндік берген. Осыған байланысты, соңғы онжылдықтарда шетелдік зерттеушілер мектеп жасына дейінгі аутизмі бар балалардың сөйлеу тілінің дағдыларын қалыптастыру тәсілдерін анықтауда. Осы санаттағы балаларда, яғни аутизмі бар балалардың сөйлесудағдыларын зерттеу, түзету әдістері белсенді дамытуға көзқарас берілген.

К.С. Лебединская, О.С. Никольская аутизмі бар балалардағы сөйлеу бұзылыстарының жіктелуін құрастырған.

Сөйлеудің бұзылуы ауырлық дәрежесі байланысты өзгереді.

Бірінші деңгейде дауыс шағыруы ыңылдау 2-6 айда, былдырлау 5-7 айда пайда болады. Ал, алғашқы сөздер 8-12 айда айтады, яғни қалыпты дамуы бар балаларға қарағанда ертерек. Алайда ата-аналар, әдетте, баланың алғашқы сөздері оның қажеттіліктеріне мүлдем байланысты емес екенін байқайды. Сөз ішінде өтініш жасау, адаммен араласу деген қатынас сөздердің жоқ екенін сезіледі. Бала «ана» сөзімен кез-келген адамды және кез-келген нәрсені атай алады. Аутизмі бар баланың алғашқы сөздері әдетте буын құрылымында күрделі, шамадан тыс интонациямен жасалады, барлық дыбыстар нақты айтылады.

Сөздер пайда болғаннан кейін көп ұзамай балаларда алғашқы сөз тіркестер құрастырады. Фразалық сөйлеудің қалыптасуы өте тез жүрсе де, бірақ мұндай сөйлеу, әдетте, мағыналық жағынан нақты сипатта болмайды.

2-2,5 жаста аутист баланың сөйлеуі жас нормасынан артта қалуы байқалады. Бұған, әдетте, кез-келген соматикалық ауру, психологиялық жарақат немесе басқа жағымсыз әсерлер әсер етеді. Кейбір жағдайларда мұндай регрессияның маңызды себептерісіз-ақ болады. Кейбір балалар сөйлеуді толығымен жоғалтады, яғни, қарым-қатынасқа түскенде тек дыбыстайды болмаса мінгірлейді. Кейде аффекті кезде (адам көңіл-күйінің кенеттен өзгеріп, әсерленуі (долдану, үрейлену, т.б.) баланың бұрын естіген сөздерді эхолалия ретінде қайталауы байқалады және сөйлегенде қарапайым тіркестер өте сирек кездеседі. Сөйлеудің нашарлауы бала моторикасының дұрыс дамымауына септігін тигізеді.

Дауысын шығарып сөйлеуі жоғалғанына қарамастан, баланың ішкі сөйлеуі сақталады және дами алады. Ұзақ және мұқият бақылаудан кейін ғана аутист баланың бұндай сөйлеуінің ерекшелігін көруге болады. Бір қарағанда, бала оған бағытталған сөйлеуді мүлдем түсінбеуі мүмкін. Алайда көп нәрсе жағдайға байланысты сөздерді ұғынады. Сондықтан балаға оның еріксіз аффективті назарында сөйлеу тікелей сөйлеуден гөрі жақсы түсінеді. Сонымен қатар, мұндай балалар көбінесе моториканың дамымауы, істеген істің мақсаты болмауы және назар аударудың төмендігі салдарынан ересек адамның өтінішін немесе нұсқауларын орындай алмайды. Алайда, аутист баланың мінез-құлығы мен әрекетіне

ересектердің оған қарап сөйлеуіне өзіндік реакциясы баяу болса да, айтылған сөздібелгілі бір дәрежеде ескеретіні байқалады.

Екінші деңгей. Бұл жағдайда сөйлеудің қалыптасуында кешеуілдеу байқалады. Ыңылдау 3-5 айда, былдырлау 5-11 айда пайда болады, кейде тіпті оның болмауы да байқалады. Алғашқы сөздер 1 жастан бастап немесе 1 жас 2 айдан 3 жасқа дейін шыға бастайды. Бұл сөздерд сөйлесуге бағытталған сипаты жоқ, тек жеке сөздердің стереотиптік жиынтығын білдіреді.

Сөйлеуді дамытудың осы нұсқасына тән ерекшеліктер – дыбысты айтудың тұрақты бұзылуы, сөздердегі дыбыстардың өзгеруі, сөйлеудің баяу қарқыны, сирек жағдайларда ғана жедел қарқын байқалады. Ерте балалық аутизмі бар баланың психикалық тонусының төмендеуіне байланысты сөйлеу әрекетіде дамымайды. Сондықтан оның сөздік қоры механикалық есте сақтау есебінен баяу жинақталады және баланың стереотиптерге бейімділігіне байланысты сөздер санасында сақталады. Мұндай балада фразалық сөйлеудің дамуы өте қиын, кенеттен айтқан сөз тіркестер грамматикалық қателікке толы, яғни сөйлеуде көмекші сөздер қолданылмайды, сөздер жіктік және сандық бойынша өзгермейді, сөйлеудегі етістіктер негізінен белгісіз түрде кездеседі, сын есімдер іс жүзінде жоқ. Аутизмі бар балаларда жеке есімдіктерді қолдану ерекшеліктері байқалады. Мысалы, «мен» жеке есімдігін бала сөйлеуде пайдаланбайды, бала өзі туралы екінші немесе үшінші тұлғада айтады. Жасы ұлғайған сайын аутист балалар көптеген сөйлеу мәнерін және сүйікті өлеңдерінен, әндерінен, ертегілерінен үзінділер естерінде сақтайды. Бұл сөздерді қоршаған орта мен жағдайға қарамастан байланыссыз қолданады. Ұзақ түзетуден кейін ғана аутист балалар сөйлеу мәнерін өз орнында азды-көпті дұрыс қолдана бастайды.

Сөйлеуді дамытудың үшінші деңгейінде бұл балаларда сөйлеу бұзылыстарының басқа сипаты байқалады. Сөйлеудің дамуының негізгі кезеңдері сау балаларға қарағанда бұл деңгейдегі аутист балаларда ертерек пайда болады: алғашқы сөздер 6 айдан 12 айға дейін, алғашқы тіркестер 12 айдан 16 айға дейін пайда болады. Ата-аналар, әдетте, баланың сөздік қоры тез өсетініне, фразалар бірден грамматикалық тұрғыдан күрделене түсетініне, тәуелсіз толыққанды ойлау қабілетіне таң қалады.

Нәтижесінде, бұл деңгейдегі аутизмі бар балалардың таң қаларлық ерекшелігі байқалады: үлкен лексикалық қоры бола тұра, баламен тілдесу мүмкін емес. Бұл мұндай балалардың сөйлеуі стереотипті болғандықтан.

Бала өз қызығушылығына сайкелетін эмоционалды бай сөйлемдерді есте сақтап, соларға қызығады. Қызығатын маңызды тақырыптарды монолог түрінде сөйлесе, диалог жасағанда, сұхбаттасушымен белсенді сөйлеу қарым-қатынасына қабілетсіз. Бала еріксіз сөйлегенде дұрыс, күрделі грамматикалық құрылымдар қолданылады. Есінде қалған тұрақты тіркестерді әрдайым жағдайға сәйкес қолданады.

Балаларда сөздердің дыбыс құрылымы назар аударуы байқалады. Бала үлкен қызығушылықпен сөздегі жеке дыбыстар мен буындарды ауыстырады және пайда болған сөздің мағынасына қызығушылық танытпайды. Сөзжұмбаққа деген сүйіспеншілік байқалады.

Сөйлеуді дамытудың осы дәрежесіндегі аутизмі бар балалар оған қаратылып сөйленген сөздерді жақсы түсінеді, бірақ оған бұйырып сөйлегенді әрдайым белсенді түрде орындай бермейді, кейде оларды орындаудан мүлдем бас тартады. Бұл бұйрық сөйлемнің мазмұнына, баланың жеке қызығушылықтары байланысты орындайды. Бұл балалардың сөйлеуінің сыртқы белгілеріне: дауыстың қаттылығы, сөздің соңғы екпінін арттыруы, жылдам қарқынды сөйлеуі, сөздерді толық аяқтамай тоқтап қалуы, дыбыстарды өткізіп жіберуі және ауыстыруы, оларды анық емес, бұлыңғыр айтуы. Кейде сөйлеуі ашулы болады. Балалар ересектердің эмоционалды жоғары интонациялық сөйлеуіне қабилдәйды. Бұлшық ет тонусы жоғары болуы әсерінен дыбысты айту, темп және қалыпты сөйлеуіне ықпал етеді.

Төртінші дәреже. Бұл балаларда ерте сөйлей алу дамуы қалыпты жас нормасына сәйкес келеді. 2-2,5 жасында сөйлеу белсенділігі күрт төмендейді, сөйлеу регрессиясы байқалады, алайда бұл толық аутизмге әкелмейді. Аутизмі бар баланың сөйлеу тілінің дамуы 5-6 жасқа дейін ғана дамиды. Бұл белсенді сөздіктің күрт азаюына әкеледі. Сөйлеуі ақыл-есі кем адамдардың сөйлеуіне ұқсас болады. Осы кезеңде фразалық сөйлеу іс жүзінде жоғалады. Бала қойылған сұраққа тек эхолалия ретінде ересек адам айтқан сөзді қайталайды.

Бала өте аз сөйлеседе, оның жас нормасына сәйкес келетін немесе одан асып түсетін пассивті сөздік бар екенін білуге болады. Ерте балалық аутизмі бар балаларда дыбыстың айтылуында бұзушылықтар жиі кездеседі. Эмоционалды жағдайда бала барлық дыбыстар мен күрделі дыбыстық тіркестерді дұрыс және нақты айта алады. Бұл балалардың сөз құрылымы қалыпты келеді. Яғни, оларда ешқашан буындарды немесе олардың орнын ауыстыру байқалмайды. Сөйлеудің қарқыны өзгеруі мүмкін, көбіне қарқынды емес баяу темпте жиі кездеседі, ал кейде тіпті тұтығуда мүмкін.

Оған қарап сөйлегенді түсінуі жоғары деңгейде болады. Мұндай балалар сөйлеу мазмұнына, оның семантикалық жағына көбірек қызығушылық танытады. Бұл қызығушылық пайда болуы, мысалы, өлеңдерге деген құштарлықта емес, сол өлеңдердегі эмоционалды ырғақты жүйеде айтылуына байланысты. Дамып келе жатқан фразалық сөйлеуі аграмматизмдерді болып келеді. Бұл ішінара аутизмі бар балалардың басқа балаларға қарағанда сөз тіркестерін қолдануға, тәуелсіз сөйлеуге деген ұмтылыспен қуантады. Біршама кешігіп өзі туралы сөйлегенде, яғни «мен» есімдігін бірінші жақта айта бастайды.

Қазіргі зерттеушілер (Чуприов А.П., 2013) аутизмі бар балаларға тән сөйлеу бұзылыстарының келесі радикалдарын анықтады (яғни, дамудың кідірісі немесе сөйлеу бұзылыстарының салдарын емес):

- сөйлеу тілінің дамуы ешқандай компенсациясыз бұзылуы, тоқтауы немесе регрессиясы;
- басқалардың оған сөйлеуіне реакцияның болмауы (өз атына да);
- стереотиптік сөйлеу, яғни, эхолалия, басқа адамдардың сөздері мен сөз тіркестерін, өлеңшумақтарын бейсаналық түрде қайталауы;
- екінші немесе үшінші жақта өзің атауы;
- сөйлегенде сөздері аграмматизмді болуы – «мен» жеке меншігі мен «иә» деген оң сөзді пайдаланбауы;

- қалыптысөздерді оған сәйкес жағдайда қолданбауы (сөздерді идиосинкразиялық қолдану), сондай-ақ неологизмдерді қолдануы;
- диалогты бастау және қолдау мүмкін еместігі;
- просодиканың бұзылуы (сөйлеу әуезі, екпін, тембр (әуен), ритм, сөз тоны жағынан бұзылуы);
- сөйлемнің мағынасын түсінудегі және ұғымдарды қолданудағы қиындықтар;
- вербальды емес коммуникацияның бұзылуы (жестикауляция, мимикалық экспрессия);
- белсенді сөздікқорындабалаға жақын адамдарды білдіретін сөздердің болмауы, мысалы, «ана», «әке».

Сонымен, барлық зерттеушілер аутизммен ауыратын балалардың сөйлеу ерекшеліктерін атап өтген. Оларға: мутизм, эхололия, сөздер мен сөз тіркестері дұрыс қолданбау, есімдіктерді дұрыс пайдаланбау, әсіресе, сөйлегенде «мен» есімдігінің болмауы. Сөйлегенде сөйлемдердің лексика, семантика, просодика жағынан қате құрастырылуы. Сөйлеудің грамматикалық құрылымы, дыбыстық айтылым, сөздердің стихиясында бұзылыстардың болуы. Және де ескеретін нәрсе, жоғарыда аталған барлық белгілер міндетті түрде бір аутист баланың бойында байқала бермейді.

Балалық аутизмі бар баланы қоғамдық өмірге кіріктіруде кедергі келтіретін негізгі бұзушылықтардың бірі осы сөйлесу дағдыларының жетіспеушілігі. Сөйлесу дағдысы аутист баланың жеке тұлғалығының қалыптасуына, таным қабілетінің артуына, қоғамға еніп, әлеуметтенуі талпыныс күші болатын құралы. Осы себепті сөйлеу тілін қалыптастыру аутизмді түзетуде маңызды орынға ие.

Әртүрлі елдердің арнайы педагогика саласында жүрген білімді де білікті мамандар аутизмді педагогикалық-психологиялық-медициналық тұрғыдан егжей-тегжейлі зерттеулер жасап, бұл аутизмдегі толыққанды сөйлесудағдысын қалыптастыру педагогикалық сипаттағы мәселе деп қорытынды жасауға мүмкіндік берген. Осыған байланысты, соңғы онжылдықтарда шетелдік зерттеушілер мектеп жасына дейінгі аутизмі бар балалардың сөйлеу тілінің дағдыларын қалыптастыру тәсілдерін анықтауда. Осы санаттағы балаларда, яғни аутизмі бар балалардың сөйлесу дағдыларын зерттеу, түзету әдістері белсенді дамытуға көзқарас берілген.

Әдебиеттер тізімі

1. Иванов, Е.С. Детский аутизм: диагностика и коррекция / Е.С. Иванов, Л.Н. Демьянчук, Р.В. Демьянчук. – СПб.: «Дидактика плюс», 2014. – 80 с.
2. Лайшева, О.А. Ранний детский аутизм: пути реабилитации [Электрон-ный ресурс] / О.А. Лайшева, В.Е. Житловский, А.В. Корочкин, М.В. Лобачева. – М.: Спорт, 2017. – 109 с. – Режим доступа: URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=471234>
3. Левченко, И.Ю. Психологическая помощь семье, воспитывающей ре-бенка с отклонениями в развитии: метод. пособие / И.Ю. Левченко, В.В. Ткаче-ва. – М.: Просвещение, 2008. – 239 с.

4. Лешин, В.В. Структура нарушений родительско-детских отношений в семье с соматически больным ребенком / В.В. Лешин // Коррекционная педагогика. – 2010. – № 1 (37). – С. 32-37.

5. Мамайчук, И.И. Помощь психолога детям с аутизмом / И.И. Мамайчук. – СПб.: Речь, 2007. – 288 с.

6. Рудик, О.С. Коррекционная работа с аутичным ребенком / О.С. Рудик. – М.: Владос, 2015. – 189 с.

УДК 373.2

ЗНАКОМСТВО С КАЗАХСКИМ НАЦИОНАЛЬНЫМ ОРНАМЕНТАЛЬНЫМ ИСКУССТВОМ НА ОСНОВЕ РАБОТЫ С ПРИРОДНЫМ МАТЕРИАЛОМ

Михайлова Т.Н.

КГКП Детский сад-ясли «Балбөбек» №3 отдела образования по
городу Усть-Каменогорску УО ВКО,

г. Усть-Каменогорск, Казахстан, asiya.2007@mail.ru

Национально-региональный компонент, реализующийся в программе, является важным составляющим содержания современного образования. В числе основных его задач: приобщение подрастающего поколения к национальной культуре, духовным и нравственно-этическим ценностям своего народа, формирование интереса к родному языку и истории, воспитание культуры межнациональных отношений.

Казахстан – это наша Родина, и наши воспитанники должны знать искусство своего края.

Включение ребенка в различные виды художественной деятельности, основанные на материале народного творчества, одно из главных условий полноценного эстетического воспитания ребенка и развития его художественно-творческих способностей.

Прекрасные образцы казахского орнамента нашли яркое выражение в различных произведениях многовекового творчества народа: в тонких узорах ювелирных изделий, красочных вышивках и узорных тканях, головных уборах, разноцветной мозаике кожаной обуви, украшениях жилища и т. д. В мотивах и узорах различных бытовых изделий, как и в орнаменте жилища, отражается богатство художественного мышления народа, тонкое чувство ритма, пропорции, понимание формы, силуэта, цвета, материала.

Характерным признаком казахского орнамента является его контурное решение. В своей основе казахский орнамент состоит из цветочно-растительных, геометрических и зооморфных мотивов. Поэтому большим потенциалом в формировании художественно – творческих способностей, на наш взгляд являются занятия с использованием природного материала.

Работа с природным материалом подразумевает использование только природных материалов: цветов, листьев, корней, ягод, семян, для создания

натюрмортов, пейзажей, орнаментов, композиций. Задача занятий с природным материалом в детском саду заключается в том, чтобы научить детей внимательно всматриваться в природные формы, подмечать их своеобразие и находить в этом определенный смысл, восхищаться их целесообразностью, гармоничностью, упорядоченностью устройства и красотой. Природа дает нам неповторимое многообразие красок и совершенство готовых форм. Занятия с природным материалом способствует воспитанию у детей любви к родной природе, бережного к ней отношения. Работа с природным материалом включает в себе большие возможности сближения ребенка с родной природой, воспитания бережного, заботливого отношения к ней и формирования первых трудовых навыков. В процессе работы с природным материалом формируется основа эстетического отношения к природе. Посмотрите на малышей: как они любознательны и как нестандартно, эмоционально воспринимают окружающий мир! Составление композиции - творческий процесс. Важно научиться ассоциативно воспринимать засушенный материал, видеть в нем образы. [5]

У детей, работающих с растительным материалом, может возникнуть множество ассоциаций, способных дать неожиданное, свежее направление всему творческому процессу. Никудышных и бесцветных растений нет. Каждое из них, даже самое незаметное, имеет свои неповторимые особенности. Эстетическое отношение к природе появляется тогда, когда любишь ее красотой. Работа над картиной из листьев дает возможность осуществить органическое единство «человек - природа». Встречи с природой способствуют воспитанию в детях эстетического отношения к окружающему миру, учат их внимательно вглядываться в различные явления, сохранять целостность восприятия при создании флористических композиций. В процессе образовательной деятельности был разработан план работы по ознакомлению дошкольников с казахским орнаментом, план разработан с учетом постепенного усложнения композиции и ввода новых деталей. В ходе дальнейшей работы вырабатываю у детей умение строить узор не только при помощи традиционных материалов, но и из растительных элементов, в определенном ритме: на полосе, круге, квадрате, располагать элементы узора в определенной последовательности: в середине, по углам. Учимся украшать различные силуэты – тюбетейки, халаты, сапожки, платки, полотенце, салфетки и т. д.

Не всё детям удаётся на занятиях, поэтому в свободное от занятий время использую в своей работе дидактические игры:

«Третий лишний», цель игры: закрепить знания детей элементов казахского орнамента, по силуэту узнавать, называть, описывать внешний вид и характерные признаки, по которым его определили.

«Составь узор», цель: научить детей действиям анализа и синтеза, умению выделять части и составлять целое, закрепить знания элементов казахского орнамента и умения использовать образец для составления раппорта, развивать творчество и воображение.

«Дорисуй элемент», цель: закрепить знания детей принципа построения симметричных элементов и композиций, учить основным приемам рисования симметричных узоров, развивать глазомер и мелкую моторику руки.

«Выложи орнамент», цель: закрепить знания детей об элементах национального костюма (*тюбетейка, чапан, сапоги и другие*). Учить, с помощью цветных шаблонов составлять, собственные композиции на формах, воспитывать чувство ритма, цвета, композиции, развивать творческое воображение. Так же помимо традиционных материалов используем для игры природные материалы.

На начальном этапе обучения дети практически не проявляли самостоятельности, выполняли работы, только по образцу педагога, не могли «разглядеть» красоту того или иного природного элемента. Далее, в соответствии с планом был разработан комплекс занятий с использованием природного материала. Занятия строились в занимательной, игровой форме. Детям предоставлялась возможность проявить свое творчество и фантазию. Разработанные и проведенные занятия позволили развить у детей интерес к работе с природным материалом, научили их проявлять при этом выдумку, инициативу, придумывать оригинальные способы решения той или иной проблемы, провоцируя состояние вдохновения и творческого порыва.

Результативность работы можно проследить на рисунке 1.

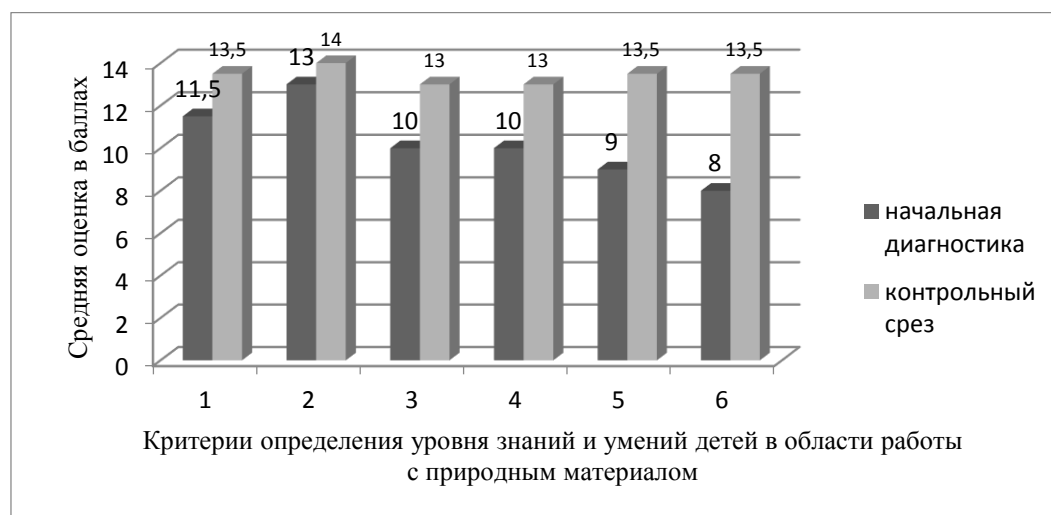

Рисунок 1 - Гистограмма «Сравнительная оценка уровня художественно-творческих знаний и умений детей»

Мы считаем, что результативность художественно – творческих занятий с использованием природного материала была достаточно высока. Изучая народно-прикладное творчество, дети многое узнают об орнаменте и его символическом значении. В частности, знакомство с растительным орнаментом служит одним из средств постижения окружающей природы. Ведь природа была для народных умельцев и мастерской, и кладовой, и помощницей.

Помимо чуткого и внимательного отношения к природе, работа с природным материалом развивает в детях способность фантазировать и желание творить, наполняя их маленькие сердечки истинной любовью к прекрасному, кроме того, данный вид деятельности развивает эстетическое отношение к окружающему миру, воспитывает любовь к природе, а так же приобщает к истокам национальной культуры и краеведения.

Данная работа также доказала педагогическую необходимость применения занятий с природным материалом в детском саду, вследствие наличия огромного развивающего фактора для развития творческой компетентности дошкольников и приобщении детей к национальной культуре и природе родного края.

Список использованной литературы

1. Государственный общеобязательный стандарт дошкольного воспитания и обучения. от 3 августа 2022 года № 348
2. Типовая учебная программа дошкольного воспитания и обучения от 24 сентября 2020 года № 412.
3. Дубровская Е. А., Казакова Т. Г., Юрина Н. Н. «Эстетическое воспитание и развитие детей дошкольного возраста». Москва «Академия» 2002. – 256 с.
4. Гульянц Э.К., Базик И.Я. «Что можно сделать из природного материала» Москва «Просвещение» . -- 2-е изд., дораб. - М.: Просвещение, 1991. -175 с.
5. Белецкая Л. «Прессованная флористика. Картины из цветов и листьев» Москва «Эксмо». 2006. -64 с.
6. Компетентностный подход в образовании
http://otherreferats.allbest.ru/pedagogics/00003703_0.htm

ӘОЖ 37.01:78](574)

ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ МУЗЫКАСЫ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ

Мұқияткәрім Думан

Ғылыми жетекшісі: Дюсупова М.Ш., сениор-лектор
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан, dyusupova65@bk.ru

Қазақ халық музыкасы арқылы бастауыш сынып оқушыларына патриоттық тәрбие берудің бүгінгі жағдайы проблемасының шешімі бастауыш сынып мұғалімдерінің тәрбие жұмыстарының тәжірибесімен танысуды талап етеді, өйткені онсыз балалармен тәрбие жұмыстарын әрі қарай дамытудың негізгі бағыттарын анықтау мүмкін емес. Сыныптан тыс уақыттардағы практикалық іс-әрекеттерді зерттеу процесінде (анкета жүргізу, жекелей әңгімелесу, бақылау, эксперттік бағалау) біз сыныптан тыс тәрбие жұмыстарының тәжірибесі алған әдебиеттермен танысуды жалғастырдық.

Бізді бастауыш сынып оқушыларының сабақтан тыс уақыттағы патриоттық тәрбиесінің әртүрлі бағыттары қызықтырды: қазақ халық музыкасы сыныптан тыс уақыттақай жерде, қандай жағдайда пайдаланылды. Сондықтанбіз осы зерттеудің басында бір топ маңызды мәселелерді анықтап алдық.

1.Сыныптан тыс уақыттарда тәрбие беру мақсатында қазақ халық музыкасын пайдалануды ұйымдастыру формалары қандай?

- а)қосымша сабақтар;
- ә)клубтық сабақтар;

- б) үйірме сабақтары;
- в) ішінара өткізілетін іс-шаралар;
- г) сынып сағаттары;

2. Тәрбие беру мақсатында пайдаланылатын қазақ халық музыкасы құралдарының мазмұны мен жүйелілігі қандай?

- а) қазақ халық музыкасының тәрбие беру мүмкіндіктері арнайы жоспар бойынша жүйелі түрде пайдаланылады;
- ә) жүйелі түрде пайдаланылмайды, ішінара;
- б) пайдаланылмайды;

3. Бастауыш сынып оқушыларының патриоттық тәрбиесінің құралы ретінде музыканы нақтылы пайдалану қалай көрсетіледі, оның міндеттері қандай?

- а) қазақ халық музыкасымен бастауыш сынып оқушыларын таныстыруда патриоттық тәрбие міндетінің басым болуы;
- ә) бастауыш сынып оқушыларының патриоттық тәрбиесінің міндеттері басқа да міндеттердің қатарында тұрады;
- б) патриоттық тәрбиенің міндеттері тек жобаланады;

Осы мәселелерді шешу үшін мынаны анықтап алу қажет: музыка өнері арқылы оқушыларға патриоттық тәрбие беру тәжірибесінен талдау үшін қандай мәліметтерді таңдаған жөн, осы мәліметтерге жіктеме жүргізу қажет. Бұл тұрғыда А.А. Огородниковтың, П.Л. Шаповалованың және т.б. теориялық еңбектері үлкен көмек көрсетті [1;2,].

Қазақ халық музыкасын тәрбие беру мақсатында пайдалануды ұйымдастыру формаларын қарастыра отырып, біз бүгінгі күнде сыныптағы тәрбие жұмыстарында нақты біркелкілік жоқ деген қортындыға келдік. Бұл туралы сыныптан тыс тәрбие жұмыстары тәжірибелерін қорытындыланған жинақтарда, мақалаларда көрсетіледі. В.И. Кочуровский мен В.П. Огородниковалардың жіктелмесін негізге ала отырып, біз бірінші сұрақ бойынша таратылған анкеталарға талдау жасадық.

Бастауыш сынып оқушыларының сыныптан тыс уақытта патриоттық тәрбиесіндегі тәжірибесіне толығырақ тоқталу үшін, анкеталармен барлығы 30 мұғалімді қамтыдық. Анкетаның нәтижесі мынаны көрсетті: сұралған мұғалімдердің жалпы педагогикалық стажы әртүрлі, 1 жылдан 30-ға дейінгі мектептегі жұмыс аралығын қамтиды. Бастауыш сынып мұғалімдерінің еңбек стажы анағұрлым төмен: 1ж-дан 10ж-ға дейін, және де 1ж-дан 5ж-ға дейінгі аралықты құрайды. Көптеген мұғалімдер оқушыларды музыкамен таныстыруда (біз оны төменде қарастырамыз) белгілі бір тәрбиелік мақсаттарды көздемеуде тәжірибесінің аздығынан болуы мүмкін.

Енді жоғарыда атап өткен жұмыс формаларына тоқталайық. Қосымша сабақ топтағы музыкалық жұмыстарды ұйымдастырудың оқыту формасы. Анкеталардың шамалы санында, кейбір мектептерде музыка сабағынан қосымша сабақтан тыс уақытта қосымша сабақтар өткізілетіні жайлы айтылады. Олар тәрбие жұмыстарының бір бөлігі ретінде саналады. Мұндай қосымша сабақтар көбінесе үлгерімі төмен оқушылармен жүргізіледі.

Бұл жұмыс формасының жағымды жағы сол, оқу сағаттары мұғалімнің жетекшілігімен жүргізілетіндігі. Дегенмен күннің 2-ші жартысына музыкадан қосымша сабақ беру қолайсыз деп есептеуге болады. Өйткені біріншіден ,

оқушылардың күн тәртібі, еңбек гигиенасы және демалысы бұзылады, балалар ағзасының жұмысқа қабілеті таңертеңгілік уақыттарда аса жоғары болатынын физиологтар дәлелдеген.[2, 17-б]. Демек, тура осы уақытта оқу әрекеттерінің барлық түрін топтастыра өткізген ұтымды болады.

Екішіден, сыныптан тыс уақытта өткізілетін қосымша сабақтар оқушылардың шамаларына лайықталып берілуі керек және оны меңгерту де оқушыларға ыңғайлы жағдайлар жасалу қажет.

Үшіншіден, оқушылар күннің екінші жартысында өздерін бос сезінеді, сондықтан осы уақытта оқу формасын ұйымдастыруды пайдалану тәртіпке қойылатын талаптардың дұрыс орындалмауына алып келуі мүмкін.

Төртіншіден, сыныптан тыс уақытта қосымша сабақ арқылы өткізу мұғалім тарапынан оқушыларға педагогикалық әсер етудің бірлігін қамтамасыз етпейді, олардың жеке-дара қабілеттерін, терең зерттеуге мүмкіндік бермейді. Тәрбие процесіне сабақты енгізу, оқушыларға тәрбиелік ықпал етуде кедергісін келтіреді, олардың әрекеттерін жүргізуде қиындықтар туғызады.

Клубтық сабақтар – мектеп оқушыларының сабақтан тыс іс-әрекеттерін ұйымдастырудың бірден-бір кең тараған түрі. Анкеталарда деректер, тәрбиешілермен жүргізілген әңгімелер, жұмыс тәжірибесі бойынша жарияланған мақалалар, жұмыстың бұл формасы қалалық мектептерде (тікелей жақын орналасқан әртүрлі мектептен тыс балалар мекемелері: музыка мектебі, бейнелеу студиясы, мәдениет үйі, мұражайлар, спорт мектебі, стадиондар және т.б.) жиі пайдаланылатынын көрсетеді. Осы мектептердің негізінде әртүрлі тәрбиелік іс-шаралар өткізіледі. Клубтық сабақтар кішігірім шағын мектептерде, тікелей мектептің ішінде ұйымдастырылады (кинофильмдер көрсету, әңгімелер, лекторийлар, балалар филармониясы және т.с.с.).

Бұл форманың тиімді жағы тәрбие жұмысын жоспарлау мүмкіндігі болып табылады. Алайда, мектептен тыс балалар мекемелерінің ерекшеліктеріне қарай, ұзақ уақытқа жоспарлау мүмкін емес, бұл клубтық сабақтарды үзіліссіз жүргізуде кедергісін келтіреді. Мысалы: балалар музыка мектебінде әр жарты жылдың аяғында, академиялық концерттер мен бақылау іс-шараларын өткізуге байланысты лекторийге бару мүмкін емес. Мәдениет үйлерінде көркем өнерпаздар концерттері кезінде оқушылармен әңгіме, лекция өткізуге рұқсат берілмейді.

Осы ұйымдастыру формасының тағы бір жағымды жағын айта кеткен жөн: клубтық сабақтарды арнайы білімді мамандар жүргізеді. Алайда осыған байланысты сынып жетекшілері сабақта танымдық материалдың көп пайдаланылатыны, шамадан тыс сағат саны (1-1.5 сағ.), бөлінетіні туралы, ал бұл болса басқа сабақтарды уақтылы өткізуде кедергісін келтіретіні туралы жиі айтады. Сабақтар айына 1-2 рет жүйелі түрде өткізіледі деп айтуға болады.

Клубтық сабақтардың бірден-бір ерекшеліктері мектеп оқушыларының қандай сабақтарға баратындығын өздері таңдап алатындығында. Мұндай жағдайларда оқушылар өздерінің қызығушылықтарына қарай бөлініп, сынып жетекшілерінің назарынан тыс қалады.

Жоғарыда айтылғандарды тірек ете отырып, клубтық сағаттардың мүмкіндігінше жүйелі өткізілетіндігін, олардың нақты уақыт мөлшерін ұстанбайтындығын, сынып жетекші басшылығының шамалы екендігін айта кету керек.

Балалардың бос уақытын ұйымдастыратын бұл формада оқу-тәрбие

процесінің тұтастығы бұзылады. Өйткені сабақтар өзінің мазмұны жағынан тек оның жеке бөлімдерін қамтиды. Сонымен бірге мектеп оқушылары сабақтарды қызығушылықтары бойынша жиі ауыстырғандықтан сынып жетекшілеріне баланың нені меңгергенін бақылап отыру қиындық тудырады.

Клубтық сабақтар біржақты сипат алғанымен тәрбиенің белгілі бір жүйесін түсіндіреді, себебі бұл сабақтарда балалардың белгілі бір іс- әрекеттеріне ғана ерекше көңіл аударылады.

Балалардың бос уақытын ұйымдастырудың осы формасы көрсетілген кемшілік жақтарына қарамастан, көптеген мұғалімдер мен үйірме жетекшілері оны қолайлы деп санайды. Өйткені сынып жетекшінің тарапынан аса көп күш жұмсалмайды, оқушылар пайдалы іспен қамтамасыздандырылады.

Мектеп оқушыларының сабақтан тыс әрекеттерін ұйымдастыру тәжірибесі соңғы уақытта ұйымдастырудың үйірме жұмысы формаларының кең өріс алғанын көрсетеді. Ал бұл болса оқушылардың қызығушылығын қанағаттандырып, әр алуан қабілеттерін дамытуда септігін тигізеді.

Үйірмелерді ұйымдастыруда негізінен мектеп мұғалімдері мен шақырылған мамандар қатыстырылады. Үйірме жұмыстары көбінесе пәндер бойынша ұйымдастырылады. Үйірменің негізгі міндеті – мектеп оқушыларының белгілі бір білім саласынан ой-өрісін кеңейту. Оқушылар үйірмелерге қызығушылықтарына қарай бөлінеді.

Бұл ұйымдастыру формасының жетістіктеріне мыналарды жатқызуға болады: әртүрлі үйірмелерге баруға балалардың үлкен қызығушылық танытуы, сабақ жоспарының долуы, сабақтың жүйелі түрде өткізілуі. Дегенмен, кемшілік жақтарында атап өтпеуге болмайды. Бала белгілі бір үйірмеге барып, біржақты дамиды. Үйірмелердің жетекшілері, кейде тәрбие беру жағын ұмытып, мектеп оқушыларының танымдық қызығушылығын дамытуға баса назар аударады. Оқушылар үйірмелік сабақтарға бөлініп, сынып жетекшілерінің бақылауынан тыс қалады. Осыған қарай, сыныптан тыс уақытта жоспарды және жүйелі түрдегі тәрбие жұмыстарын ұйымдастырушы ретінде сынып жетекшісінің басшылық және бағыттаушылық рөлі бұзылады, ал бұл болса сынып жетекшісіне тәрбие жұмысын жоспарлауда қиыншылық туындатады.

Сонымен, оқушылардың сыныптан тыс іс-әрекеттерін ұйымдастырудың үйірмелік формалары, оқушыларға кейбірде біржақтылықты әсер етеді, тек кейбір тұлғалық қасиеттерін дамытуға ғана ықпал етеді, мектеп оқушыларының жан-жақты дамуының тұтас жүйесін құруға мүмкіндік туғызбайды.

Музыканы тәрбие құралы ретінде пайдаланылатын тағы бір ұйымдастырудың формасына, яғни – іс-шараларға тоқталуға болады. Біздің елеміздің өміріндегі атаулы күндер оқиғаларына арналған іс-шаралардың тәрбиелік мәні орасан зор. Олар мектеп оқушылары тұлғасының адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруда, балалардың жан-жақты қабілетін дамытуда, оқушылардың ой-өрісін кеңейтуде мүмкіндік туғызады. Бірақ, осындай іс-шараларды дайындауда тек жекелеген оқушылар енжарлық танытып, тек бақылаушы болып қала береді. Іс-шаралар оқушылар қабілеттерінің біржақты дамуына әсер етеді. (тек мәнерлі оқуға, тек ән айтуға, тек сахналық көріністерге қатысуға және т.с.с.). Оқушылардың мүмкіндіктерін осылай біржақты пайдалану өз кезегінде белсенді болған оқушылар белсенділігінің төмендеуіне әкеледі, олардың іс-шараларға қатысуға деген қызығушылықтары төмендейді. Кезекті іс-шаралардың дайындығына қатыспайтын

оқушылар, кейбір кезде ұзақ уақыт бойына сынып жетекшісінің тарапынан бақылаудан тысқары қалады.

Топтық сабақтарға келетін болсақ, бұл педагогикалық практикада балалардың демалысын ұйымдастырудың аса бір танымал болған формасы екендігін зерттеу нәтижелері көрсетеді. Дәл осы жағдайларда, көптеген оқу-тәрбие міндеттерін тиімді шешу мүмкіндіктері пайда болады.

Балалардың ұйымдастырылған іс-әрекеттері түрлері мен формаларын қарастыра отырып, А.А. Огородников: «Қосымша сабақтар – бір жағынан сабақ, үйірме сабағы, екінші жағынан – іс-шаралар арасындағы ортаңғы байланыс деуге болады. Балалардың іс-әрекеттерін ұйымдастырудың бұл формасында» сабаққа қойылатын қатал да міндетті талаптар болмайды; үйірмеге қатысушылардың таңдауымен жеке дара қызығушылығын қанағаттандыру көзделген, үйірме сабақтарының біржақты бағыттылығы; іс-шаралардың тартақырыптың шектеулігі. Сонымен қатар, жалпы дамытатын сабақтар өзінің жиынтығы жағынан, өзінің бірізділігі және жүйелілігі жағынан сабақтар мен үйірме сабақтарына өте жақын, ал ұжымдық қызығушылықты қанағаттандыруда шараларға жақын», - дейді [1,31-б.].

Бұл арада ұйымдастыру жағынан кездесетін қиындықтарды да атап өткен жөн, өйткені бүгінгі күнде бір жастағы топтан басқа, әр жастағы топтар да кездеседі. Әртүрлі жастағы топтар тәрбие жұмысын ұйымдастыруды қиындатады және сынып жетекшілеріне іс-әрекет барысында бір-екі мәселені ғана шешуге мүмкіндік береді: баланы тәрбие объектісінен тыс қалдырмау, бір сыныпта екі жыл отырғызбау. Егер топ бәр жастағы оқушылардан құралса, әрине, балалар ұжымын құру үшін сынып жетекшісінің мектеп оқушыларына тәрбиелік ықпал ету әдістері мен формаларын таңдау анағұрлым жеңілдетіледі.

Топтық сабақтардың ерекше белгісі болып, олардың дұрыс өткізілуін қадағалап отыру, оқушыларға жоспарлы, жүйелі мақсаттылықпен тәрбиелік әсер етуді жоспарлау және ұйымдастыру мүмкіндігі болып табылады. Ұйымдастырудың бұл формасы сынып жетекшісінің сыныптан тыс тәрбие жұмыстарын ұйымдастырушы ретінде рөлін көтереді, себебі, топтағы оқушылардың бәрі оны үздіксіз бақылауында болады. Сынып жетекшісі мектеп оқушыларына өзінің педагогикалық әсер ету дәрежесін реттеуге мүмкіндік алады. Ол топта жетекші адамның бірі болып саналады және оны маман-мұғалімдердің ауыстыруы өте сирек кездеседі. Сынып жетекшілерінің атқаратын міндеттерінің көлемі осындай ұйымдастыру формасында анағұрлым кеңейеді.

Сыныптан тыс уақыттардағы тәрбие жұмыстарының жоспарын зерттеу аптаның бір күні топтық сабақтың, немесе іс-шаралардың белгілі бір түріне арналатындығы көрсетіледі. Мысалы, сынып сағаты, серуенге шығу және саяси хабар күні; өнермен (бейнелеу және музыка) кездесу; ұжымдық ұйымдар күні, кездесулер өткізу және т.б. Сөйтіп топтағы оқушылар сыныптан тыс уақытта өткізілетін жұмыс түрлері әр алуан болады, ал оқушыларға сынып жетекшілерінің педагогикалық ықпалы мақсатты да мазмұнды болады түседі. Әрине, сыныптан тыс уақыттағы тәрбие жұмысын ұйымдастырудың осындай формасы сынып жетекшісінен үлкен білімдарлықты талап етеді, яғни әрбір сабаққа ұқыпты, тиянақты даярлықты, тәрбие жұмысын жүйемен жоспарлауды, өзінің іс-әрекеттерінің педагогикалық нәтижесіне жауапкершілікпен қарауды талап етеді.

Мектептегі сыныптан тыс тәрбие жұмысын ұйымдастыру тәжірибесін қорыта келе, педагогикалық практикада, мектеп оқушыларын қазақ халық музыкасымен

таныстыруда және оны тәрбие беру мақсатында пайдалануда мына формаларды қолайлы деп қабылдуға болады:

1. Оқу.
2. Клубтық сабақтар.
3. Үйірме сабақтары.
4. Сынып сағаттары барысында.
5. Өтілетін іс-шаралар.
6. Музыкалық топтық сабақтар.

Сыныптан тыс уақыттарда музыка-тәрбиелік жұмыстарды ұйымдастырудың жалпы формаларымен танысумен бірге, біз өзіміздің алдымызға оның жүйелілігі мен мазмұндылығын қарастыруды мақсат етіп қойдық, бұл бізге бүгінгі күнде сыныптан тыс уақыттардағы осы аспектідегі тәрбие жұмыстарының міндеттерін айқындауға мүмкіндік берді, сонан соң осы оқу – тәрбиенің күн тәртібі жағдайында бастауыш сынып оқушыларына патриоттық тәрбие берудің тиімді педагогикалық шарттары мен жолдарын белгілеуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Құлманова, Б.Сүлейменова. Музыка оқыту әдістемесі. 2-ші сынып, Алматы «Атамұра», 2017.
2. Құлманова, Б.Сүлейменова. Музыка оқыту әдістемесі. 1-ші сынып, Алматы «Атамұра», 2016.
3. Құлманова, Б.Сүлейменова. Музыка оқыту әдістемесі. 6-шы сынып, Алматы «Атамұра», 2017.
4. С.Бәттібаева, Ф.Қоңыратбай, Э.Баталова Ән-күй әдістемелік нұсқау. «Кітап», Алматы, 2015.
5. Қазақ ССР энциклопедиясы. IV том Алматы, 1979 ж. «Кітап» баспасы.
6. Б. Тоғысбаев. Тарихи тұлғалар. Алматы, «Алматы кітап», 2005 ж.
7. Т. Жаубасова. Ән-күй аспаптары Алматы, «Алматы кітап», 2001 ж.
8. Т. Жаубасова. Қазақтың күйшілері Алматы, «Алматы кітап», 2003 ж.

ӘОЖ 37

ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Найманбаева Г.Б., Макеева К.М.

I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің
«Zhansugurov college», Талдықорған қ., Қазақстан
naimanbaeva.gulden@mail.ru; makeeva.kamshat@mail.ru

Адам мінезінің, ақыл-қайратының әртүрлі болуы тәрбиенің түрлі-түрлі болуынан... адам баласының ұрлық істеу, өтірік айту, кісі тонау, өлтіру сықылды бұзақылықтарды жасауы, тәрбиенің жетіспегендігінен...

Жүсіпбек Аймауытов

Біздің қоғамның дамуы азаматтық рухтағы қарым-қатынастың рухани негіздерін жандандыруды көздейтін қоғамдық-саяси өмірдің жаңа түрлерін

қарқынды іздеуге итермелейді. Осыған байланысты қазіргі білім беру жүйесіндегі өзекті мәселелердің бірі студенттердің адамгершілік тәрбиесі болып қала береді.

Адамгершілік тәрбие - бұл үздіксіз процесс, ол адамның дүниеге келуінен бастап, өмір бойы жалғасады. Бір қарағанда, бұл біртұтас үздіксіз процесте қандай да бір кезеңдерді белгілеу мүмкін емес сияқты көрінуі мүмкін. Дегенмен, бұл мүмкін және орынды. Педагогика әртүрлі жас кезеңдерінде адамгершілікке тәрбиелеудің тең емес мүмкіндіктері бар екенін белгіледі. Мысалы, бала, жасөспірім және бозбала әртүрлі тәрбие құралдарына әрқалай қарайды. Білім беру барысы үшін оның нәтижелерін білу маңызды, оны өмірдің белгілі бір бөлігі бойынша қорытып отырған жөн. Адамның белгілі бір өмір кезеңінде неге қол жеткізгенін білу және есепке алу, оның тәрбиелеуде әрі қарайғы моральдық өсуін жобалауға көмектеседі.

Оқу орындарына ұлдар мен қыздар айтарлықтай ересек жаста келетіні түсінікті, олардың адамгершілік тұрғысынан толық қалыптасқан болуы сирек жағдай емес. Оларға тән адамгершілік сенімдері мен қасиеттері отбасының, мектепке дейінгі және мектептен тыс мекемелердің, орта мектептердің әсерінен дамыды. Қазіргі жастар ерте жастан бастап бұқаралық ақпарат құралдарының, өнер әлемінің күшті әсерін сезінуде, бүгінде интернет пен әлеуметтік желілердің де әсері зор. Сондықтан «сырттан» болатын әсерді ескеру қажет. Азамат - бұл бүкіл қоғамның мүдделеріне дейін көтеріле алатын, өзінің азаматтық құқығын пайдаланып қана қоймай, қоғам заңдарына бағынуға қабілетті өнегелі адам.

Осы орайда кез келген мемлекеттің білім мен тәрбиелеу ісіндегі заманауи тәсілдері, соның ішінде, еліміздің ғылыми тұрғыдан негізделген және жалпы-адамзаттық мұраттар мен құндылықтарға, адамгершілікке, азаматтық қағидаттарға еңбексүйгіштікке, отансүйгіштікке, адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуге, ұлттық мәдениет пен дәстүрді, әдет-ғұрыптарды дамытуға бағытталған мемлекеттік саясатына (білім және тәрбие саласындағы) негізделуі маңызды. Себебі халықтың дене және рухани-адамгершілік саулығы – мемлекеттің өркениет деңгейін анықтайтын ұлттың тұрақты дамуының көрсеткіші.

Өз бойымызда және балаларымыздың бойында жаңа қазақстандық патриотизмді тәрбиелеуіміз керек. Бұл ең алдымен елге және оның игіліктеріне мақтаныш сезімін ұялатады. Қазақстанда тұратын әрбір азамат өзін осы елдің перзенті сезінбейінше, оның өткенін біліп, болашағына сенбейінше, біздің жұмысымыз ілгері баспайды. Біз Қазақстандық патриотизмді Отанын, жері мен суын шексіз сүю, халқының өнегелік дәстүрін, әдет-ғұрпын, елінің тарихын құрмет тұту, бостандығы мен құқығын қорғау, әр адамның күшжігерін ел бірлігін нығайтуға, азаматтық татулықты баянды етуге және ұлтаралық татулықты тұрақтандыруға жұмсауға тиіспіз.

Отансүйгіштік сезім жеке адам бойында өмір бойы қалыптасып, саяси процестерге қатысудан, Отанды қорғаудан және қоғамда алатын өз орнының маңыздылығын сезінуден басталады. Адамға жеке құндылықтардан басқа да жалпы адамзаттық құндылықтар қажет. Соның бірі отансүйгіштік қасиет болып табылады. Жастар бұл біздің қоғамымыздың болашағы және олардың ойдағыдай қалыптасуы қоғамымыздың болашағы мен еліміздің мемлекеттілігіне қызмет етеді.

Жас ұрпаққа рухани-адамгершілік тәрбие беруде ана тілінің алатын орны ерекше екенін де естен шығармаған жөн. Тіл - ойлау, қатынас құралы ғана емес, сонымен бірге ол ұлттығымызды, елдігімізді көрсететін бірден-бір көрсеткіш. Ұлттың өзінің ішкі тұтастығын сақтауының негізгі кепілі де тілі болып табылмақ. Сонымен қатар болашақ ұрпақты рухани-адамгершілік құндылықтарға тәрбиелеудегі маңызды көрсеткіштердің бірі болып қала береді.

Кез келген адамның санасында қай тіл қалыптасады, ол сол тілде сөйлейтін, сол тілде ойлайтын болады. Өмірді де тек сол тіл арқылы қабылдайды. Бұл дәлелденген дүние. «Ата-баба зердесімен байланыстыратын тек ана тілі екен. Оны ғылымда филогенетикалық жад дейді, халықтың менталитеті, ділі де, тек қана ана тіл арқылы беріледі. Тілі бұзылған халықтың менталитеті де, рухы да жойылады. Ана тілін білмеген адам, халықтың рухани байлығын жасай алмайды. Имандылық, ар-ұят та тілден пайда болады, таным мен талғамды да тіл қалыптастырады. Ана тілін білмейтін қазақтың талғамы – мүлдем басқа талғам. Мейірім, рақым дейтін қасиеттерді де ана тілі сіңіреді» -деген, Медицина және Педагогика ғылымдарының докторы Совет-Хан Ғаббасов.

Шынында да туғаннан өзге тілді ана тілі деп қабылдаған баланы қанша ұлтжанды қыламын десең де, бәрбір оның түпкі санасын, болмысын ұлтжанды қыла алмайсың. Себебі белгілі бір ұлтқа тән ұлттық болмыс та, ұлтқа тән қасиеттер де ана тілімен бойға сіңуі қажет. Ол сонда ғана нәтижелі болмақ. Ал өзге тіл арқылы сіңген ұлттық сана да бәрбір өзінің «өгейсіп» тұрғанын байқатады. Олай дейтінім, бүгінгі қазақтың көпшілігінің кез келген нәрсеге өзінің көзімен емес, өзгелердің көзімен қарауы, яғни өмірдің мәнін қазақша емес, басқаша ұғатындығы ащы да болса шындық, бүгінгі күннің ақиқаты. Оған дәлелді жүздеп емес, мыңдап келтіруге болады. Ана тіліміздің сырттан келген жағдайларға байланысты емес, өзіміздің немқұрайлығымыздан өркендей алмай жатқанын да мойындайтын кез жетті. Ұлт ретінде бірегейлігімізді, елдігімізді сақтаймыз десек, оны ана тілі арқылы ғана жүзеге асыра алатынымызды ұмытпаған жөн. Жастардың бойына рухани-адамгершілік қасиеттерді дарыта білгенде ең алдымен осы ана тілінен бастау керек.

Біздің тарихымыз өте бай. Сол тарихта орын алған тұлғалар, батырлар саяси қайраткерлер өмірі мен халықтың ерлігі қазіргі жастарда отансүйгіштік қасиетті тәрбиелеуде үлгіге айналуы тиіс. Өз елінің тарихы үшін, ата-бабаларының жасаған ерліктері үшін зор мақтаныш сезімін тәрбиелеу арқылы отансүйгіштік қасиетті бойға сіңіре білу керек. Өзінің тіліне, дініне, тарихына, діліне деген сүйіспеншілікті қалыптастыру керек. Тіл, діл, дін - тұтас ұғым. Осы тұтас ұғым ұлттық өлшем. Осының бірінен ажырағанда ұлт ұлт болып қалыптасудан қалады. Жастар өз елінің тарихын зерделей отырып, өз бойларында келесі қасиеттерді қалыптастыруы тиіс:

- көрнекті қайраткерлердің, қарапайым халық өкілдерінің тарихтағы орнын бағалау;

- халықтар тағдырының ортақтығына, әдет-ғұрыптарының, салт-дәстүрлерінің ортақтығына назар аудару;

- ұлттық мәдени-тарихи құндылықтарымызды бойға сіңіру.

Бүгінгі күні төл тарихымызды оқытудың басты міндеті жастарды адамзаттың өткен тарихымен таныстыру, дүниежүзілік мәдениеттің басты жетістіктерімен сусындату, өткен тарихты сын көзімен талдай отырып, келешекті бағдарлайтын,

шығармашылықпен ойлана отырып, олардан дұрыс қорытынды жасай алатын, тарихи деректермен өздігінше жұмыс істеп, өз білімін үнемі толықтырып отыратын азамат тәрбиелеу.

Жастардың адамгершілік тәрбиесі - әр қоғамның талассыз және маңызды тірегі. Моральдық тәрбиедегі кемшіліктер мен қателіктер қоғамға түзелмес зиян келтіреді. Жастардың зияткерлік дамуы бүгінде оның адамгершілікті қалыптасуы сияқты мәселе емес. Бұл біздің заманымызда ғылым негіздерін оқыту өте нақты, жоспарлы және міндетті түрде болуымен байланысты. Алайда жас ұрпақтың адамгершілік тәрбиесі ақсап тұр. Бірақ адамгершілік деген алдыңғы қатарда болып, жеке тұлғаны құратын ақыл-парасатты жетелеуі керек. Тәрбие отбасынан басталады, ал оны адамның бойына дарытатын баға жетпес құрал – тіл. Сондықтан да отбасы тәрбиесіндегі ана тілінің жағдайына көңіл бөліп, жастардың бойына адамгершілік, ізгілік, тәрбиелік, сыпайылық, қарапайымдылық сияқты қасиеттерді өз ана тілі арқылы сіндіре білсек, бізге рухани тоқыраушылық та, рухани дағдарыс та қорқынышты емес.

Әдебиеттер тізімі

1. «Жастардың рухани-адамгершілік құндылықтарын дамыту» әдістемелік материалдар, Нұр-сұлтан, 2021.
2. Данилюк А.Я. Концепция духовно- нравственного развития и воспитания граждан /А.Я.Данилюк, А.М. Кондаков, В.А. Тишков,- 2009.
3. Колесников И.А. Воспитание духовности и нравственности в эпоху глобальных перемен /И.А. Колесников // Педагогика. - 2008.-№9.
4. Құрманбаева М. Тұлғаны руханиадамгершілікке тәрбиелеу. – Бастауыш мектеп, №1. 2005.
5. Әмірәлиев Ш. Рухани байлық-өмірден. – Қазақстан мектебі, № 11-12, 1992.
6. Утебаева А. Рухани-адамгершілікке тәрбиелеу – басты мақсат. – Ж.Б. Қоянбаев, Р.М. Қоянбаев. Педагогика. – Алматы, 2004.

ӘОЖ 37

ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫ РУХАНИ АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ

Нугыманова А.К., қазақ тілі мен әдебиеті, ағылшын тілі пәні мұғалімі
Абай облысы білім басқармасының Бесқарағай ауданы білім бөлімінің
«Беген орта мектебі» КММ
Қазақстан, e-mail: asel-1983a@mail.ru

Тәрбие дегенде бірінші ойға келетін ұғымдар – адамгершілік, тазалық, жеке тұлғаның қоршаған ортамен үйлесімді қарым-қатынасы және мәдениет пен жауапкершілік. Әрбір адам өз мінез-құлық сипаттарын, дүниетанымын, рухани-адамгершілік қасиеттерін, қоршаған ортамен қарым-қатынасындағы үйлесімділікті, өз ойтаным, іскерлік дағдыларын, мүмкіндіктер мен қабілеттерін танып, олардың деңгейін білу, бағалау, салыстыру, түзеу және одан әрі дамыту үшін әрекететуге бағыттау керек.

Қазіргі уақытта жас ұрпаққа білім беруде – адамгершілік рухани тәрбие беру өзекті мәселелердің бірі болып тұр. Құнды қасиеттерге ие болу, рухани бай адамды қалыптастыру адам дүниеге келген кезінен басталуы керек. Баланың бойына жастайынан ізгілік, мейірімділік, қайырымдылық, яғни адамгершілік құнды қасиеттерді сіңіріп, өз-өзіне сенімділікті тәрбиелеуде отбасы мен педагогтар шешуші роль атқарады. Рухани адамгершілік тәрбие екі жақты процесс. Бір жағынан ол үлкендердің, ата-аналардың, педагогтардың балаларға белсенді ықпалын, екінші жағынан тәрбиеленушілердің белсенділігін қамтитын қылықтарынан, сезімдері мен қарымқатынастарынан көрінеді.

Рухани адамгершілік тәрбиесі өзіндік сананы дамытуға жағдай жасауды, жеке тұлғаның әдеп ұстанымын, оның қоғам өмірінің нормалары мен дәстүрлерімен келістірілетін моральдік қасиеттерін және бағдарларын қалыптастыруды болжайды. Рухани адамгершілік құндылықтармен білім жүйесін дамытып қалыптастыру жаңа қоғамның дамуындағы мәні зор, маңызды бағыт.

Рухани дүниесі бай, қажеттіліктері мен қызығушылықтары, талғамы, ой-өрісі кең адамдарды толық қалыптасқан, мінезі тұрақты адам дейміз. Мінездің тұрақтылығы адамның рухани-адамгершілік түсініктерінен туындайды. Ендеше, оқушыларды рухани-адамгершілік тәрбиесі арқылы толыққанды жетілген азамат етіп тәрбиелеу – қоғамымыздың басты мақсаты.

Адамгершілік тәрбиесі – адамзат қоғамын үнемі толғандырып келе жатқан күрделі мәселенің бірі. Жаңа әлеуметтік мәдени жағдайда жеке тұлғаның адамгершілік тұрғыдан қалыптасуына байланысты, біріншіден бүкіл адамзат қоғамының даму тарихында адамгершілік тәрбиесінің өзекті болғанын, екіншіден, философиялық, тарихи, әлеуметтік, психологиялық, педагогикалық әдебиеттер мен зерттеулерге талдау жасай келе, адамгершілік адамның тұлғалық құрылымында ең алдымен өзін танып білуі, олармен қарым – қатынасы адамгершілік тәрбиенің бір қыры, үшіншіден, қазіргі әлеуметтік жаңа орта жағдайында адамның адамгершілік тұлғада қалыптасуы өзі өмір сүріп отырған қоғамның және әлеуметтік ортаның, оның жанды саласы – мектептің алатын орнының маңызы зор.

Жас ұрпаққа рухани тәлім-тәрбие беру заманымыздың өткір талабы екендігі айқын. Жаһандану уақытында білім беру жүйесінде тәрбие беру ұлттық және рухани негізде үйлестіре жүргізуді қажет еді. Осыған орай адам тәрбиелеу – адамзаттың ең бірінші аса маңызды қоғамдық қызметі, азаматтық борышы.

Ерте заманда айтылған «Бала тәрбиесі – мемлекеттің маңызды міндеті» деген Платонның сөзі бар. Өйткені ұрпақ тағдыры дегеніміз – қай заманда да ұлт тағдыры. Әрбір қоғамның дамуына байланысты бұл мәселе әрқалай шешілуде. Бүгінгі тәжірибемізде жастарға адамгершілік-рухани құндылықтардың даму жолдарын айқындап беру өзекті мәселе болып отыр.

Білім беру ұйымдарының алдындағы негізгі мақсат- жастардың бойында жалпыадамзаттық құндылықтарды дамытып, қалыптастыру жолдарын ғылыми және практикалық тұрғыда зерттеу әрі оның әдістемесін жасау. Білім беру жүйесінде тәрбиенің оқытудан басымдылығы және шын мәнісінде, тәрбиені оқытудың құрамдасы ретінде енгізу, адам бойындағы рухани құндылықтарды қалыптастыру, оны тәжірибеде қолдану қағидалары қарастырылады.

Руханилықтың негізінде адамның мінез-құлқы қалыптасады, өзін-өзі бағалау және адамгершілік сапалары дамиды. Жеке адамның адамгершілік санасының дәрежесі оның мінез-құлқы мен іс-әрекетін анықтайды. Бұл жастардың санасында рухани жаңғырудың басымдықтарын қалыптастырудың өзектілігін айқындады.

Мәңгілік жалпы адамзаттық құндылықтар қазіргі қоғамдағы білім беру мәселелерінің өзегі болғанда ғана өз шешімін табады. Сондықтан болашақ мұғалім алдымен өзінің жоғары рухани табиғатын жете түсінуі және жалпы адамзаттық құндылықтарды күнделікті өмірде қолданудың үлгісі болуы тиіс. Сонда ғана ол әрбір оқушыға рухани-адамгершілік білімді жеткізе алмақ.

Я.А.Коменский балаларға тәлім-тәрбие беріп ұстаздық көрсететін мұғалімді өте жоғары бағалады: «Мұғалім мәңгі нұрдың қызметшісі. Ол барлық ой мен қимыл әрекетіне ақылдың дәнін сеуіп, нұр құятын тынымсыз лаулаған жалын иесі. Оларға тамаша қызмет тапсырылған, күн астында одан жоғары ешнәрсе болмақ емес». Балалардың санасы мен мінез құлқының қалыптасуына тәрбиешінің жеке басының, оның моральдық бейнесінің атқаратын ролі орасан зор. Бұл әсерді өзінің күші жағынан ешнәрсемен салыстыруға болмайды. Бұл ерекше құдіретті күш. Орыстың ұлы педагогі Д.К. Ушинский «Тәрбие де барлығы да тәрбиешінің жеке басынан егізделуге тиіс. Ешқандай жарғы және бағдарлама, ешқандай оқу орнының жасанды орталығы қаншалықты жетілдірілгенімен тәрбиеісінде жеке адамды алмастыра алмақ емес. Тәрбиешінің тәрбиеленушіге тікелей әсерінсіз мінез-құлыққа сіңерліктей шын тәрбие беру мүмкін емес» деп жазды. Сондықтан тәрбиешінің жеке басына ерекше талаптар жүктеледі. Ерік қайраты күшті, мінезге бай жасөспірімдерді қалыптастыру үшін мұғалімнің жеке басы сол талаптарға сай болу керек. Мұғалімнің жеке басында сөз бен істің арасында алшақтық болмау керек. Бала тәрбиесі ең алдымен, аға ұрпақтың жас жеткіншекке деген сүйіспеншілігі мен қамқорлығынан, ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан адамгершілік ізгі қасиеттердің жиынтығынан туындайды. Атадан балаға ұласатын ұлттық құндылықтар үлкендердің әңгімесінен, іс-қимылынан танылып, сезім арқылы жүректен жүрекке беріліп отырған. Сондықтан егеменді ел жастарының санасына осы ұлттық ұлағатты қасиеттерді сіңіре білудің мәні зор. Адамның адам болып қалыптасуында ата-аналармен қатар, тәрбиеші мен мұғалімнің ролі зор. Яғни, мұғалім мамандығының иелеріне болашақ ұрпақты тәрбиелеуде үлкен жауапкершілік жүктелген. Ф.М. Достоевскийдің «Өзіңнен өзіңді ізде, өзіңе өзің бағын, өзіңді өзіңтани біл» дегеніндей, әр мұғалім өзінің бала болғанын, өзінің ата-ана екенін, өзінің оқытушы болып қалыптасып келе жатқанын ой елегінен жиі жиі өткізіп отырса, өзге алдындағы жауапкершіліктің сыры бірден айқындала бастайды. Н.А. Добролюбовтің «Мұғалім өзіне шәкірттердің қаншалықты жоғары бағалап қарайтынын есінде сақтаса, оның балаларға тигізетін ықпалы соншалықты күшті болады, соншалықты оның әрбір мақтауы балаларды шаттандырады, оның әрбір ескертуі баланың жүрегіне терең орнығады. Демек барлық тәрбие жұмысы игілікті болады» деп айтқанындай, баламен кездескен сәттен бастап, оның үйіне қайтатын уақытына дейінгі кезеңде баламен тікелей қарым-қатынаста екенін, онымен ішкі сезімі байланыста болатынын бір сәт естен шығармағаны абзал. Сонда ғана ел білікті, парасатты, жан-жақты жетілген жеке тұлғаны тәрбиелеу ісінде едәуір табыстарға қолжеткізе алады. Ұрпақ тәрбиесі келешек қоғам тәрбиесі. Сол келешек

қоғам иелерін жан-жақты жетілген, ақыл-парасаты мол, мәдени ғылыми өрісі озық етіп тәрбиелеу біздің де қоғам алдындағы борышымыз.

Әдебиеттер тізімі

1. <https://dereksiz.org/konferenciyani-jmis-tilderi-aza-oris-konferenciya-materialdari.html>
2. <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1953>
3. <https://bilimdinews.kz/?p=200884>

ӘОЖ 37. 02

БИОЛОГИЯ БОЙЫНША ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТАПСЫРМАЛАРЫ ОҚУ НӘТИЖЕЛЕРІН БЕКІТУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Оралханова И.Е.

Ғылыми жетекшісі: Шарипханова А.С., б.ғ.к.,
қауымдастырылған профессор

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: Oralkhanova2001@mail.ru

Мемлекеттік білім беру стандартын іске асыру, білім алушылардың жалпы мәдени және негізгі құзыреттіліктерін қалыптастыруға ғана емес, сонымен қатар олардың құзыреттілік тәжірибесін алуға бағытталған, бұл мектеп қабырғасында білім беру процесін ұйымдастыруға байланысты басқа көзқарасты тудырады. Бұл, оқу жоспары пәндерінің пәндік мазмұнын қайта қарауға, заманауи білім беру технологияларын игеруге, білім беру нәтижелерін өлшеу мен бағалаудың жаңа процедураларын әзірлеуге және, әрине, құзыреттілікке бағытталған тапсырмаларды әзірлеуге әсер етуі керек.

Бүгінгі білімнің маңыздыларының бірі - білім алушыларға алған білімді практикада қолдануға үйрету, жалпы білім берудің нәтижесі ретінде дамыған негізгі құзыреттіліктері бар түлектерді мектеп қабырғасынан шығару, сондықтан бұл құзыреттіліктерді қалыптастыруды, арнайы құзыреттілікке бағытталған тапсырмалар арқылы қалыптастырған жөн. «Құзыреттілік» - бұл, таныс емес өмірлік жағдаят кезінде білім, икем, дағдыны қолдана алу, бұрын кездеспеген өмірмен байланысты тапсырманы орындай алу, өзгермелі заманға лайық бейімделуге икемділік таныту. Яғни, белгілі бір мақсатты қоя отырып, сол мақсатқа жететін бір-бірімен байланысты жеке қасиеттің жиынтығы (білім, икем, дағды, қызмет тәсілдері).

Құзыреттілікке бағдарланған тапсырма - білім алушыларының кәсіби және шығармашылық құзыреттіліктерін тиімді қалыптастыруға бағытталған оқыту сапасының технологиясын, мазмұнын, мониторингін қамтитын құзыреттілікке бағдарланған білім берудің интегративті дидактикалық бірлігі. Құзыреттілікке бағытталған тапсырма білім алушылардың ақпаратты жаңғыртуына емес, олардың қызметін ұйымдастыруға немесе өзін-өзі ұйымдастыруға бағытталған. Құзыреттілікке бағытталған тапсырма білімді белгісіздік жағдайында, оқу

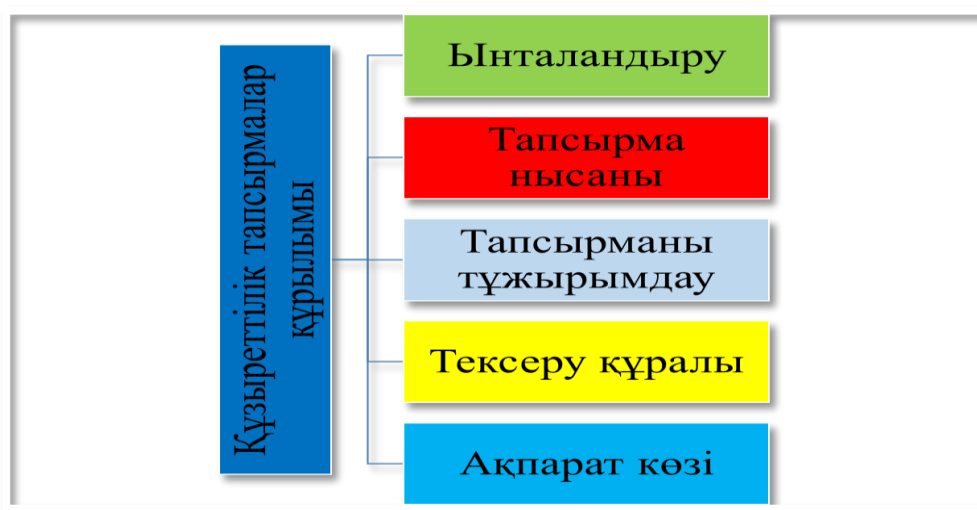
жағдайынан тыс пайдалануды талап етеді, білім алушылардың ақпаратты немесе жекелеген әрекеттерді жаңғыртуды талап етпей, олардың қызметін ұйымдастырады.

Қазіргі мектептің негізгі мақсаты - оқушылардың әлеуетін дамыту, өзін-өзі тану және өзін-өзі анықтау, қазіргі өмірде еркін бейімделе алатын, өз білімін өзгермелі жағдайларда қолдана алатын және құзыреттілігі өмір бойы тұрақты өзін-өзі оқытуға қосыла алатын құзыретті адамдарды даярлау [1, 130 б].

Мемлекеттік білім стандартында келесі құрастырушылары мақсат пен күтілетін нәтижеге сәйкес келесі құзыреттілік түрлерін ұсынады:

- құнды-бағытталған;
- жалпы мәдениеттелік;
- оқу-танымдық;
- коммуникативтік;
- ақпаратты-технологиялық;
- әлеуметтік еңбек құзыреттілігі;
- жеке өзіндік даму құзыреттілігі.

Құзыреттілікке бағытталған тапсырманың айрықша ерекшеліктері - бұл белсенділік, кәсіби жағдайды модельдеу, білім алушылар үшін өзекті материалға негізделген және келесі құрылымдық элементтермен берілген. Ол 1 - суретте көрсетілген.

Сурет 1 - Құзыреттілік тапсырманың құрылымы

Құзыреттілік тапсырмаларының құрылымы бойыша, әр біреуінің келесідей міндеттері бар:

1) Ынталандыру - тапсырманың мәнмәтініне енеді және оны орындауға ынталандырады;

2) Тапсырма нысаны - білім алушылардың іс-әрекетінің реттілігін анықтайды және тапсырманың орындалу сапасын бағалауға мүмкіндік береді;

3) Тапсырма тұжырымдамасы - тапсырманы орындау үшін оқушылардың іс-әрекетін сипаттайды;

4) Ақпарат көзі - тапсырманы орындау үшін білім алушылардың табысты іс-әрекетіне қажетті ақпаратты қамтиды.

5) Мұғалімдерге арналған ақпарат - тапсырманың сипаттамасы: мақсаты, міндеттері, күтілетін нәтижелері, тапсырмамен жұмыс ерекшеліктері;

6) Тапсырманың орындалуын тексеру құралы - қызметтің әр кезеңі үшін ұпайлар санын анықтайды;

7) Тексеру құралы - нәтижені бағалау әдістері мен критерийлерін белгілейді;

Құзыреттілік тапсырманы ерекше және басқа тапсырмалардан өзгеше көрсететін келесідей өзіндік блгілері бар:

- өмірлік жағдайға еліктеу;

- оқу сипаты, оқушылардың жас деңгейіне бейімделу;

- бір білім беру саласының шеңберінен шығу;

- әдеттегі оқу тапсырмаларымен салыстырғанда едәуір үлкен мәліметтер жиынтығының болуы, олардың арасында артық болуы мүмкін;

Құзыреттілікке бағытталған тапсырмалар жүйесі - бұл, білім алушыларға білім беру процесінің сәттілігі мен аталған құзыреттіліктердің қалыптасу деңгейінің жедел және қорытынды диагностикасын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін өзара байланысты тапсырмалардың жиынтығы [2, 108].

Құзыреттілікке бағытталған тапсырмалар жүйесі сонымен бірге мазмұнның құрамдас бөлігі, технологияның құрамдас бөлігі және мониторингтің құрамдас бөлігі болып табылады, тұтастай алғанда білім алушылардың интеллектуалдық әлеуеті мен қабілеттерінің максималды шығыны және физикалық, уақыттық шығындардың минималды шығыны кезінде білім беру мақсаттарымен берілген ең жақсы нәтижеге оңтайлы қол жеткізуді мүмкіндік береді. Сондықтан да құзыреттілік тапсырмалар оқу нәтижелерін бекіту мен бағалау құралы болады [3, 87].

Биологиялық білім - жалпыадамзаттық мәдениеттің құрамдас бөлігі, әлемнің ғылыми бейнесін қалыптастырудың негізі. Биологиялық білімнің маңыздылығын, денсаулықты сақтау, қоршаған ортамен өзара әрекеттесу үшін өмірде қолдану мүмкіндігін көрсету маңызды. Оқушылардың білімі дағдыларға бағынуы үшін оқушыларға дайын тапсырмаларды әзірлеу немесе қолдану тәсілдерін өзгерту қажет. Оқушыларға ұсынылған тапсырмалар оқушылардың ақпараттық, коммуникативтік, тұрмыстық, танымдық сияқты құзыреттіліктерін дамытуды қамтамасыз етеді. Биология бойынша құзыреттілік тапсырмалар оқушылардың оқу жұмысын жандандыруға, олардың ұйымшылдығын қалыптастыруға, өз бетінше оқуға, қажетті ақпаратты табуға және пайдалануға, ұжымда жұмыс істеуге, стандартты емес жағдайларда шешім табуға бағытталған.

Келесі 1-кестеде биология бойынша әр-түрлі тақырыпқа байланысты құзыреттілік тапсырмалары көрсетілген.

Яғни, білім беру процесінде құзыреттілікке бағытталған тапсырмалар жүйесін іске асыру мынадай міндеттерді шешуге мүмкіндік береді:

- Білім алушылардың оқу,

- Өзін-өзі оқыту және өзін-өзі дамыту жағдайларын өзгерту;

- білім алушылардың дербес оқу-танымдық қызметін жандандыру;

- білім алушылардың кәсіби және жеке құзыреттілік жүйесін қалыптастыру;

оқытушының менеджер, тьютор, фасилитатор, модератор, кеңесші ретіндегі рөлдерін іске асыру;

- Нәтижелерді өлшеу және бағалау рәсімдерін сапалы өзгерту оқыту.

Кесте 1 - Биология бойынша құзыреттілік тапсырмаларға мысалдар

<p>(Мәселе: Оқушы теориялық білімдер жиынтығын игергенімен, нақты жауаптарды немесе проблемалық жағдаяттарды шешу кезінде оларды жүзеге асыруда қиындықтарға тап болады.</p> <p>Міндет: Оқушыға қажетті ақпаратты табуға, белгілі бір жағдайларда әрекет таңдауға және ең бастысы білім, білік және дағдыларды қолдануға үйрету.</p>										
Тақырып	Құзыреттілік тапсырмаларға мысалдар									
Тұқымқу алаушылық және өзгергіштік	<p>Түрі - ақпараттық.</p> <p>Ынталандыру - Оқушылар тұқымның өнуі үшін қандай жағдайлар қажет екенін тәжірибелік түрде анықтауға шешім қабылдады. Асқар тұқымдарды аздап жауып тұрған судың аз мөлшерін алды, ал Мирас неғұрлым көп болса, соғұрлым жақсы деп шешті. Бес күннен кейін олар нәтижені көрді. Асқарда тұқымдар өсіп шықты, ал Мираста олар ешқашан өспей-ақ нашарлай бастады. Бұл мәселені шешсеңіз, онда сіз бұл ақпаратты өсімдіктерді өсіру кезінде іс жүзінде пайдалана аласыз.</p> <p>Ақпарат көзі - Оқулық, интернет көздері.</p> <p>Тапсырма тұжырымдамасы - Тәжірибе нәтижелерін пайдаланып, тұқымның өнуі үшін қандай жағдайлар қажет екенін түсіндіру.</p> <p>Тапсырманы орындау бланкі - Тапсырма мәтінін зерттеу. Сұрақтарға жауап беру.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Неліктен құрғақ тұқымдар өнбейді? 2. Су не үшін қажет? 3. Неліктен толығымен сумен жабылған тұқымдар өлді? 4. Тұқымның өнуі үшін қандай жағдайлар қажет екендігі туралы қорытынды жасаңыз. <p>Тапсырманы тексеру құралы - әрбір дұрыс жауап үшін 1 балл</p>									
Тыныс алу. Жүрек соғысы.	<p>Түрі - ақпараттық.</p> <p>Ынталандыру - Жүрек жиырылуының жиілігі мен дене жүктемесінің арасындағы өзара байланыс болады. Жүрек жиырылғанда қан жоғары қысыммен, күшпен ұлғаятын қолқаға айналады. Тербеліс артерия қабырғасы бойынша тез таралады. Бұл тамырдың соғуы деп аталады.</p> <p>Білезіктің іш жағына, не болмаса мойынды екі жағынан, самайды саусақпен басып, тамырдың соғуын анықтауға болады. Осылайша отырып және 1-2 минуттан кейін тұрып тамырдың соғуын қарастырамыз.</p> <p>Апарат көзі - Оқулық. Интернет көзі. Тәжірибе.</p> <p>Тапсырманы орындау бланкі - Келесі сұрақтарға жауап беріп, салыстыру жасап, түйіндеме жасау.</p> <table border="1" data-bbox="331 1803 1404 1971"> <tr> <td colspan="2">1 минуттағы тамырдың соғуы</td> <td rowspan="4">20 рет отырып, тұрғаннан кейін</td> </tr> <tr> <td colspan="2">Тыныш күйде</td> </tr> <tr> <td>Отырған кезде</td> <td>Тұрған кезде</td> </tr> <tr> <td> </td> <td> </td> </tr> </table> <p>Тексеру құралы - бағдаршам арқылы.</p>	1 минуттағы тамырдың соғуы		20 рет отырып, тұрғаннан кейін	Тыныш күйде		Отырған кезде	Тұрған кезде		
1 минуттағы тамырдың соғуы		20 рет отырып, тұрғаннан кейін								
Тыныш күйде										
Отырған кезде	Тұрған кезде									

Сабақтарда құзыреттілікке бағытталған тапсырмаларды кеңінен қолдану мектепке тек қана құзыреттіліктерін арттыруға мүмкіндік бермейді, сонымен қатар олардың қазіргі қоғамға тез бейімделуіне әсер етеді [4, 56].

Қазіргі білім берудің қағидасы бойынша, «Мен білемін» деген сөзден басқа, «Мен істей аламын», «Өз мүмкіндіктеріме сенемін» деген сияқты компоненттерді оқушыларға білім беру мекемелерінде үйретуге тырысамыз.

Қорытындылай келе, мұғалімнің кәсіби қызметінде әрдайым ізденуге, педагогикалық шығармашылыққа орын бар. Құзыреттілікке бағытталған тапсырмалар мен құзыреттілікке бағытталған тестілерді құрастыру өте көп уақытты қажет етеді және мұғалімнен олардың ерекшеліктерін білуді талап етеді [5, 45]. Алайда, құзыреттілікке бағытталған тапсырмаларды жүйелі қолдану белгілі бір оқушының жұмыс сапасын жақсартуға мүмкіндік береді және мұғалім қызметінің кепілдендірілген педагогикалық нәтижесін алуды көздейді. Биология пәні бойынша да білімді неғұрлым сапалы игеру мәселесін және оларды практикада қолдану қабілетін шешуге мүмкіндік береді деп санаймыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Шарипханова А. С. Жаңартылған мазмұндағы биологияны оқыту әдістемесі: оқу құралы / А. С. Шарипханова, З. С. Даутова. - Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ «Берел» баспасы, 2019. - 130 бет.

2. Шингарёва М.В., Скороходов А.Н. Компетентностно ориентированная задача как интегративная дидактическая единица учебного процесса в вузе // Вестн. ФГОУ ВПО МГАУ. 2013. № 4. 108 - 111 б.

3. Садкина В.И. 101 педагогическая идея: как создать урок. Ростов. Феникс, 2014. 87 б.

4. Попович И. Технология создания компетентностно-ориентированных заданий. 2014. - 56 б.

5. Е. Сарманов, С. Сапарова «Сабақта жаңа технологияларды қолдану», 2016.- 45 б.

УДК 37

МАРШРУТ ПРИКЛЮЧЕНИЙ

Прокопов К.П.

Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

*Кельдимурат, Кельдимурат,
С тобой я встречи очень рад.
Кельдимурат, Кельдимурат.*

Константин Прокопов.

По заданию администрации государственного национального природного парка «Тарбагатай» нам предстояла долгая поездка на кордон в долину р. Кельдимурат.

Из села Урджар, мы, научные сотрудники нацпарка выехали ясным ранним

утром 2 августа 2023 г. По дороге стали встречаться торговые точки с арбузами и дынями. Наш водитель Александр, 50-летний мужчина среднего роста, кряхтя и чертыхаясь, вкатил 10-килограммового полосатого «поросёнка» в салон автобуса. Ох, уж этот арбуз! Кто же мог подумать?

Сначала мчались на микроавтобусе УАЗ по равнинной местности Алакольской котловины через придорожные и полезащитные лесополосы, обширные пшеничные, кукурузные и подсолнечные поля, бахчи.

По пути нам встречались чёрные коршуны, обыкновенная пустельга, стаи грачей, сороки, удоны.

В обеденное время водитель предложил заглянуть к знакомому пасечнику дяде Феде, заодно и перекусить.

Несмотря на жару, дядя Федя вышел встречать нас в тельняшке-безрукавке и вязаной кепке, давно не нюхавшей стирального порошка, надетой набекрень. Его багровое лицо и нос, напоминающий по форме и цвету переспевший баклажан, являли собой продукт многолетней медовухотерапии.

С домашней заготовкой: «от нашего стола - вашему столу», Саша водрузил на стол огромный арбуз. Дядя Федя принялся накрывать трясущимися руками на стол, рядом с тарелкой мёда поставил бутылку медовухи.

Озорной блеск Сашиных глаз при виде этого янтарного напитка утвердил меня в мысли о причинах несанкционированной остановки на пасеке. «Эта, оно, конечно, и в тоже время, опять же, сами понимаете, за рулём», - слабо сопротивлялся водитель, но всё же принял на грудь изрядную порцию медовухи.

В самый разгар нашей трапезы в дом вбежал племянник дяди Феде, студент, коротавший на пасеке каникулы, и с порога, будто, телеграфировал: «Там, птицы, дерутся».

Захватив с собой бинокль и фотоаппарат, я рванул на улицу. В небе выясняли отношения чёрный коршун и чеглок.

Прощаясь с нами, дядя Федя блеснул эрудицией: «Будите у нас на Колыме...».

Поблагодарив дядю Федю за гостеприимство, мы продолжили путь на кордон, в долину р. Кельдимурат.

Начались предгорья Тарбагатая и затяжной подъем. Под прозрачной вуалью дымки скрывались вершины хребта.

На этом отрезке пути нам повстречались розовые скворцы, сизоворонки, щурки золотистые, желчная овсянка и обыкновенная чечевица.

Между тем, арбуз и медовуха, встретившись в недрах гастритного Сашиного желудка устроили между собой, поистине, бой без правил. В конце заключительного раунда водитель резко тормознул и кубарем вывалился из кабины; оглядываясь на бегу, он рванул в густые заросли кустарников.

Эта экзекуция стала повторяться через каждый километр, будто мы ехали в пассажирском автобусе по городскому маршруту.

Наконец, прибыли на искомый кордон. Получив свою порцию адреналина, водитель задремал в кабине. Научные сотрудники разбрелись по своим заданиям.

Река Кельдимурат берёт начало в южных предгорьях Тарбагатая. Бреду по её левому берегу, вниз по течению, и восхищаюсь прозрачностью воды. Дно украшают разноцветные камни.

Время от времени, для отдыха, присаживаюсь на камни и пни, наслаждаюсь шумом горной реки.

С берега на берег перелетают чёрные дрозды, низко над водой стремительно проносятся обыкновенные оляпки, на камни садятся горные трясогузки, под голубым куполом небосвода парят чёрные коршуны, выписывая огромные круги.

Пора бы уже возвращаться на кордон, но река не отпускает меня, будто зовёт за собой. Стало ясно, что до заката мне на кордон уже не успеть, и я решил выбираться на дорогу из глубочайшей пропасти по крутому склону.

Это было безумное решение, подниматься почти по отвесной стене, густо заросшей тополями, осинами, ивами, дикими яблонями, шиповником.

Каждый метр подъёма давался с огромным трудом, я хватался за колючие шиповники, нарывался на ядовитое растение - купину неопалимую. Порой приходилось ползти на коленях, будучи в шортах. У огромного камня прилёг, чтобы перевести дыхание.

Впрочем, в одном месте мне повезло. Путь мне преградил ветровал и я сделал несколько шагов по лежащим лесинам.

Ступив, наконец, на просёлочную дорогу, ведущую на кордон, я оглянулся. На дне глубочайшего разлома тонкой змеей извивалась река Кельдимурат. Создавалось впечатление, что планета Земля сделала здесь неудачную попытку разломиться надвое.

По дороге к кордону я встретил инспектора национального парка.

- Да у Вас ноги в крови. На кордоне подняли кипиш, орали, сигналили, потеряли Вас. Пора возвращаться, вот, отправили меня искать Вас,- заявил инспектор. Я выхватил из его рук полтарашку с водой и вмиг осушил её.

На обратном пути, проезжая над пропастью, я втянул голову в плечи и зажмурился, а Саша, увидев арбузы и дыни, заметно прибавил в скорости ...

УДК 37

ПТИЦЫ (AVES) Г. ЗАЙСАНА

Прокопов К.П.

Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова.

г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Город Зайсан раскинулся вольготно на равнинной местности, ограниченной с востока и юга горной системой Саур-Тарбагатая. (Рис. 1).

Рис. 1. Город Зайсан раскинулся вольготно на равнинной местности, ограниченной с востока и с юга горной системой Саур-Тарбагатая.

Полноводная р. Жеменей, протекающая в меридианальном направлении, с юга на север, делит город на две неравные части: меньшую - восточную, Заречье, и западную, административную. Долина реки богато представлена травянистой, кустарниковой и древесной растительностью. По арыкам на улицах Зайсана журит вода, придавая городу особый колорит. (Рис.2,3).

Рис. 2. Полноводная р. Жеменей протекает в меридиональном направлении.

Рис.3. На улицах Зайсана журчит вода, придавая городу особый колорит.

Прямые, широкие улицы г. Зайсана утопают в садах и древесно-кустарниковой растительности. Этим объясняется фаунистическое и таксономическое разнообразие птиц г. Зайсана. (Рис.4).

Рис.4. Прямые, широкие улицы г. Зайсана утопают в садах и древесно-кустарниковой растительности.

Полевые исследования по авифауне г. Зайсана проведены нами с 05.06.2023 г по 13.06.2023 г.

Материалы о птицах г. Зайсана и Зайсанской котловины содержатся в ряде работ [1-9].

Аннотированный список птиц г. Зайсана.

1. Чёрный коршун (*Milvus migrans*). Наблюдали: 06. 06. 2023г в полёте, 2 особи; 07.06. 2023г., 08.06.2023г., 09.06.2023г., 10.06.2023г. и 11.06.2023г. - в полёте, одиночных особей; 13.06.2023 г - в полёте, 4 особи. Обычен.

2. Сизый голубь (*Columba livia*). Наблюдали: 06. 06. 2023г и 07.06. 2023г стаи по 5-7 особей в полёте и на крышах домов; 08.06.2023г – сидящих на проводе до 10 особей; 09.06.2023 г, 10.06.2023г, 11.06.2023г и 12.06.2023г - стаи по 5 – 7 особей в полёте и на крышах домов. (Рис. 5). Многочислен.

Рис.5. Сизые голуби (*Columba livia*).

3. Кольчатая горлица (*Streptopelia decaocto*). Наблюдали: 06. 06. 2023г сидящую на крыше здания одиночную особь; 11.06.2023г – сидящую на проводе одиночную особь. (Рис.6). Редка.

Рис. 6.. Кольчатая горлица (*Streptopelia decaocto*).

4. Большая горлица (*Streptopelia orientalis*). Наблюдали: 11. 06. 2023г сидящую высоко на сухой ветке ивы в черте города; 13.06.2023 г - на левом берегу Джеменейки. (Рис.7). Редка.

Рис. 7. Большая горлица (*Streptopelia orientalis*).

5. Обыкновенная кукушка (*Cuculus canorus*). Слышалось настойчивое кукование 09.06.2023г, 11.06.2023г и 12.06.2023г рано утром перед непогодой и за час до заката солнца; 13.06.2023 г. наблюдали в парке города 2 особи. Редка.

6. Горная трясогузка (*Motacilla cinerea*). Наблюдали 07.06. 2023г и 09.06.2023 г на р. Джеменейки летающих низко над водой птиц. Редка.

7. Маскированная трясогузка (*Motacilla personata*). Наблюдали: 06. 06. 2023г на улице, на арыке; 06. 07. 2023г - сидящую на проводе; 07.06. 2023г – бегающую на тротуаре; 08.06.2023г - сидящую на заборе и на тротуаре; 10.06.2023г, 11.06.2023г и 12.06.2023г - сидящих на проводах; 13.06.2023 г - на территории городского музея. (Рис. 8). Обычна.

Рис. 8. Маскированная трясогузка (*Motacilla personata*).

8. Сорока (*Pica pica*). Наблюдали одиночную особь 11.06.2023г на клёне. Редка.

9. Галка (*Coloeus monedula*). Наблюдали 08.06.2023г и 09. 06.2023г в полёте стаи до 20 особей. Многочисленна.

10. Грач (*Corvus frugilegus*). Наблюдали 08.06.2023г в полёте и сидящих на крыше до 30 особей. Многочислен.

11. Чёрная ворона (*Corvus corone*). Наблюдали 06. 07. 2023г и 12.06.2023 г в полёте одиночных особей. (Рис. 9). Редка.

Рис. 9. Чёрная ворона (*Corvus corone*).

12. Южный соловей (*Luscinia megarhynchos*). Слышали пение в черте города: 06.07.2023 г, 07.06.2023г, 08.06.2023г, 11.06.2023г, 12.06.2023 г и 13.06.2023 г. Обычен.

13. Чёрный дрозд (*Turdus merula*). Наблюдали: 06.07.2023 г сидящего на проводе; 07.06.2023г и 09.06.2023 г - сидящих на дереве; 12.06.2023г и 13.06.2023 г – в долине р. Джемейки. (Рис. 10). Обычен.

Рис. 10. Чёрный дрозд (*Turdus merula*).

14. Большая синица (*Parus major*). Наблюдали 12.06.2023г и 13.06.2023 г в кроне яблони и вяза одиночных особей. Редка.

15. Домовый воробей (*Passer domesticus*). Наблюдали 06.07.2023г, 07.06.2023г, 09.06.2023 г, 10.06.2023г, 11.06.2023г, 12.06.2023г и 13.06.2023 г в полёте, сидящих на деревьях, на проводах, на крышах. Обычен.

16. Полевой воробей (*Passer montanus*). Наблюдали 06.07.2023г, 07.06.2023г и 08.06.2023г в полёте, сидящих на деревьях, на проводах, на крышах. (Рис. 11). Обычен.

Рис. 11. Полевой воробей (*Passer montanus*).

17. Зелёнушка (*Carduelis chloris*). Наблюдали 07.06. 2023г сидящую на сухой ветке ивы в черте города. Редка.

Оседлые виды г. Зайсана: сизый голубь, кольчатая горлица, сорока, чёрная ворона, большая синица, домовый воробей и полевой воробей.

Кочующие виды г. Зайсана: чёрный дрозд и зелёнушка.

Перелётные виды г. Зайсана: чёрный коршун, большая горлица, обыкновенная кукушка, горная трясогузка, маскированная трясогузка, галка, грач и южный соловей.

Многочисленные виды птиц г. Зайсана: сизый голубь, грач и галка.

Обычные виды птиц г. Зайсана: чёрный коршун, маскированная трясогузка, южный соловей, чёрный дрозд, домовый воробей и полевой воробей.

Редкие виды птиц г. Зайсана: кольчатая горлица, большая горлица, обыкновенная кукушка, горная трясогузка, сорока, чёрная ворона, большая синица, зелёнушка.

Редкие виды насчитывают 8 видов (%), обычные – 6 видов (%) и многочисленные – 3 вида (%).

Отмеченные нами 17 видов птиц г. Зайсана принадлежат к 4 отрядам: к отряду Соколообразные (*Falconiformes*) - чёрный коршун; к отряду Голубеобразные (*Columbiformes*) – сизый голубь, кольчатая горлица и большая горлица; к отряду Кукушкообразные (*Cuculiformes*) – обыкновенная кукушка; к отряду Воробьинообразные (*Passeriformes*) – горная трясогузка, маскированная трясогузка, сорока, галка, грач, чёрная ворона, южный соловей, чёрный дрозд, большая синица, домовый воробей, полевой воробей и зелёнушка.

Фото автора.

Список литературы

1. Березовиков Н.Н., Самусев И.Ф. Птицы Зайсанской котловины. V. *Pterocletiformes, Columbiformes, Cuculiformes, Strigiformes, Caprimulgiformes, Apodiformes, Coraciiformes, Piciformes*//РОЖ 2003. Вып. 219. С. 395-406.

2. Березовиков Н.Н., Самусев И.Ф. Птицы Зайсанской котловины. VI. *Passeriformes*//РОЖ 2003. Вып. 220. С. 431-465.

3. Березовиков Н.Н. О появлении майны *Acridoteres tristis* в Зайсанской котловине// РОЖ 2012. Вып. 21. С. 725-726.

4. Прокопов К.П., Кайрбекова А.М. Птицы (*Aves*) с. Буран Курчумского района. // Материалы Международной научно-практической конференции Аманжоловские чтения-2016 «Проблемы и перспективы современной казахстанской науки. 8-9 декабря. Часть 2.- Усть-Каменогорск, 2016.-С 317- 321.

5. Прокопов К.П. Материалы по авифауне Зайсанской котловины. //Сборник материалов Международной научно-практической конференции «Увалиевские чтения -18»: «Тенденции развития современной науки и образования», 23-24 ноября 2018г. Том 2. Усть-Каменогорск-2018. - С. 403- 407.

6. ПРОКОПОВ К.П., ТУКТАСИНОВА А.А. МАТЕРИАЛЫ ПО АВИФАУНЕ ЮЖНОГО АЛТАЯ И ЗАЙСАНСКОЙ КОТЛОВИНЫ . // Материалы Международной научно- практической онлайн конференции «Увалиевские чтения

– 2020» : «Актуальные вопросы развития науки и образования», 26 ноября 2020 г. – г. Усть-Каменогорск, 2020 г. – С. 170 - 177.

7. Прокопов К.П. От Тайжузгена до Кулуджуна. / Записки Усть-Каменогорского филиала Казахского Географического Общества. Научный журнал. Выпуск семнадцатый. Современные проблемы географии и научные школы Казахстана. // Материалы международной научно - практической конференции (16 -17 марта 2023г). / Ответственный редактор, д.г.н., проф. А. В. Егорина. – Усть-Каменогорск: ТОО «ВКПК АРГО», 2023. - С. 142- 161.

8. Хахлов В.А. Зайсанская котловина и Тарбагатай. Зоогеографический очерк. Птицы. Часть 1, общая. – Известия Томского Государственного Университета. Том 81. Томск, 1928. 157 с.

9. Хахлов В.А. Орнитологические наблюдения в Зайсанской котловине и предгорьях Саура в 1918 г.// Казахстанский орнитологический бюллетень – 2007. Алматы, 2008. С. 239-249.

ӘОЖ 376.2:616.896

АУТИЗМІ БАР І ЖӘНЕ ІІ ТОПТАҒЫ БАЛАЛАРМЕН ЭМОЦИЯЛЫҚ БАЙЛАНЫС ОРНАТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Рахимбердыева Ж.Т.

Тенкебаева А.З., «Психология және коррекциялық педагогика»
кафедрасының сениор-лекторы

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

Бірінші топтағы балалар санатында аутизм көбірек көрінеді, қарым-қатынас қажеттілігі қалыптаспайды. Келесі ерекшеліктер байқалады: адамдарға эмоциялардың көріністеріндегі немқұрайлылық, байланыстардан аулақ болу, адамды жансыз зат ретінде қабылдау. Нәтижеге жету үшін басқа адамдар баспалдақ ретінде қолданылады. Тек сирек жағдайларда олар адамға жүгінеді. Кейде осы топтың балалары өздері қалаған нәрсеге қол жеткізе алмаса, қажеттілікті қанағаттандыра алмаса ересектермен сирек кездесетін механикалық байланыстарға түседі.

Іс-әрекеттің алғашқы кезеңдерінде баламен қарым-қатынас жасайтын мұғалім онымен тікелей байланыста болудан аулақ болу керек. Басқаша айтқанда, үндеуді жестпен, сөзбен бағыттау және оған тікелей қарамау керек. Негізгі міндет-баланың ересек адамға деген теріс бағасын жою. Осы топтың баласы үшін жақын жерде басқа адамның болуына үйрену маңызды. Егер оған ыңғайсыз болса, ұялса, ол кетіп қалуы немесе басқа адамға бұрылуы мүмкін. Аутизмнің бірінші тобы бар балаларды күштеп ұстау теріс нәтижеге әкеледі. Уақыт өте келе мінез-құлық қалыпқа келуі керек. Болашақта психолог біртіндеп балаға назар аудара бастайды. Күлімсіреу мен көзқарастың минималды болуы маңызды. Көздің кездейсоқ кездесуі кезінде ересек адам баладан тез бұрылып кетуі керек. Балалар тарапынан

ересектерге деген теріс көзқарас жойылғаннан кейін, олар оған қол тигізіп, оған жақындай алады.

Келесі маңызды міндет-баланың ересек адамға деген оң көзқарасын қалыптастыру. Аутизмнің бірінші тобының балалары да белсенділіктің жоғарылауымен сипатталады: орындықтан орындыққа, жиһазға секіру. Сондықтан олар үшін ересек адамның физикалық қолдауы маңызды. Белгілі бір уақыттан кейін балалардың өздері белгілі бір тірек үшін қолдарын тарта бастайды. Бұл жағдайда психолог тактильді әсерді арттыра алады. Ересек адам тарапынан қолдау белсенді түрде күшейтіліп, балаларды белгілі бір кедергілер арқылы тасымалдаудың нұсқалары болуы мүмкін.

Баланың шиеленіскен сәтінде оны босату керек. Бірлескен өзара әрекеттесу кезінде ересек адам сөйлесе алады, бірақ баланың атын атай алмайды және оған тікелей жүгінбейді. Өз кезегінде психолог болып жатқанның бәріне түсініктеме береді, айналасында орналасқан заттарды атайды. Ересек адамның дауысы тыныш немесе сыбырлап сөйлесуі керек. Содан кейін психолог баланы ұзақ уақыт ұстауға тырысады (айналу, тербелу). Оң вестибулярлық ынталандыру жүзеге асырылады. Сонымен қатар, осы санаттағы балаларда ләззат белгілері, алғашқы күлімсіреу және тіпті көзге тікелей қарау секундтары пайда болады. Мұндай іс-әрекет процесінде, бала ересек адамның қолында болған кезде, физикалық белсенділік деңгейі артады, бұл психологтан жоғары төзімділікті талап етеді. Аутизмі бар осы топтың балалары психологпен бетпе-бет келген жағдайда, баланың ересек адамның күлімсіреуіне эмоционалды реакциясын жауап күлімсіреуімен бекіту маңызды. Психолог нәзік сөздерді, баланың атын мұқият атауы керек.

Егер осы санаттағы балалар кетуге ниет білдірсе, оларға кедергі жасаудың қажеті жоқ. Мұндай сәттерде оларға тактильді контактін үзбей демалу үшін жағдай жасау маңызды. Мысалы, баланы қолда ұстаған кезде, оның басын иыққа қойып, оны өз бетінен бұрып, бөлмені айналып өту керек.

Егер балалар әртүрлі нәрселерге тартылса, оларға жақындауға болады. Егер бала қолында босаңсып, мойнынан ұстап, бетке жақындап, психологтың көзіне қарай бастаса, бұл әрекет тиімді. Белгілі бір уақыттан кейін балалар ересек адамға өздігінен жақындап, тіпті оны құшақтай алады.

Баланың психологпен эмоционалды байланысын орнатқаннан кейін, басқа адамдармен аффективті байланысты дамытудан тұратын қызметтің екінші кезеңін жүзеге асырылады. Жұмыстың бұл кезеңі ұзақтығы бойынша ұзағырақ. Аутизмі бар бірінші топтағы балалардың үлкен қанықтылығына байланысты белсенділік бірнеше жылға созылуы мүмкін. Психолог айналада болып жатқан барлық нәрсеге түсініктеме береді, заттардың, әрекеттердің, оқиғалардың мағынасын түсіндіреді. Болашақта ақпарат күрделене түседі. Бұл кезеңде ересек адам балаға арналған заттарды, оқиғаларды жазбаша түрде белгілеуден тұратын әдісті қолданады. Бала сөз белгілерін көрсете алады, өз қажеттіліктерін білдіре алады, сұрақтарға жауап бере алады. Барлық осы фактілерге қарамастан, аутизмі бар балалардың бұл санаты аутизмнің көрінісімен, жақын адамдармен тұрмыстық байланыста қиындықтармен сипатталады.

Түзетудің келесі әдісі - эмоционалды байланыстардың ырғақты ұйымын құру және әртүрлі контактілерге сенсорлық ынталандыруды біртіндеп енгізу. Мысалы,

музыкалық ойыншықтармен, сумен ойын әрекеті. Мұнда арнайы тандалған әнніңмақты суретіне эмоционалды байланыс орнатылады. Дәл осындай процесс бөлменің кеңістігінде де қолданылады. Психолог бірнеше орынды және оларға сәйкес байланыс түрін таңдайды. Бір аймақтан екінші аймаққа өтуді жүзеге асыру үшін қозғалыстың реттілігі мен баланың байланыс түрімен қанықтыру мөлшерін есте ұстаған жөн.

Болашақта ойынның әртүрлі элементтері байқала бастайды. Психолог осы топтың балалары үшін баланың эмоционалды әрекеттерін көрсетуі керек бірқатар жағдайларды анықтайды. Мұндай әрекеттер әрқашан бекітілуі керек. Жұмыстың бұл түрі біртіндеп жүзеге асырылады және жеке сипатта болады. Ең бастысы- пайдаланылған байланыс формаларын жоғалтпау және баланың оларға немқұрайлы қарамауы. Аффективті ойынның қалыптасуы сюжеттің қарапайым элементтерін қосудан басталады, олардың әрекеттеріне ересек адам түсініктеме береді, содан кейін ойын қызметіне құралдар, тұрмыстық заттар, ойыншықтар кіреді. Осы объектілермен әртүрлі манипуляцияларды жүзеге асыру кезектесіп отырады. Балаға көмек көрсетіп, оны қолымен ойнаған тағы бір ересек адамның көмегі де мүмкін. Ұсынылған көмек шамалы болуы керек. Болашақта аутизмнің бірінші тобы бар балалар өз бетінше әрекет етуі керек.

Аутизмі бар екінші топтағы балалар санаты көптеген көріністерінде осалдығымен сипатталады. Бұл жанасу, көзқарас, айқайлау, ән айту, мотор белсенділігі арқылы көрінеді. Аутизмі бар көптеген балалар айналасындағылармен сыртқы байланыстан жасыруға тырысады (көздерін, құлақтарын жабады). Аталған ерекшеліктерге қарамастан, олар жақындарымен, әсіресе анасымен тактильді байланыста болуы керек. Сондай-ақ, өзара әрекеттесу формалары өте қарапайым және шектеулі болуы мүмкін екенін ескеру қажет. Олар аналарын өмірдің маңызды шарты ретінде пайдаланады, бірақ эмоционалды маңызды адам ретінде емес. Осы санаттағы балалар өздерінің қалауларын, тәжірибелерін сөйлеу шаблондарымен білдіреді (дәйексөздер, сөздерді қайталау).

Аутизмі бар екінші топтағы балалар белсенділіктің жоғарылауымен, қарапайым стереотиптік реакциялардың жиынтығымен, сезімталдықтың жоғарылауымен, анасымен симбиотикалық байланысқа деген қажеттілікпен сипатталады.

Аутизмі бар балалардың осы тобының ерекшеліктеріне сәйкес түзету жұмыстары екі кезеңде жүзеге асырылады.

Бірінші кезең - сөйлеу қарым-қатынасына деген қажеттілікті қалыптастыру, ал екіншісі-байланыс формаларын қалыптастыру. Аутизмі бар екінші топтағы балалардың түзету іс-әрекетінің негізгі міндеттері: жақын баланың ортасын ұлғайту; олармен эмоционалды байланыстарды дамыту; қауіпсіздік пен тыныштық сезімін қалыптастыру. Бейтаныс ортамен өзара әрекеттесу балалардың үрейлі реакцияларын, қорқынышын тудырады. Бұл жағдайда психолог баладағы жағымсыз эмоцияны жоюы керек. Осы санаттағы балалардың жанында ұзақ уақыт бойы белгілі бір шарттарды сақтау өте маңызды: бастамашылықтың болмауы, кенеттен әрекет ету, өткір дыбыстар, үндеулер (көзқарас, сөз). Бұл кезең белгілі бір топ психологтың тұрақты орналасуына бейімделмеген және мазасыздық деңгейі

төмендегенге дейін созылады. Баланың теріс реакциясын азайту үшін ересек адам анасымен араласудан бас тартады.

Кейіннен екінші топтағы балалар ересектермен тығыз байланыста болуы мүмкін. Психолог балаға күлімсіреу немесе көзқарас арқылы көрсетіп, түсінік беруі керек. Ересек адамның эмоциялары мен әрекеттері теріс көзқарасты тудырмас үшін, оң байланысты бұзбау үшін қатаң өлшенуі керек. Ұсынылған топтың осы іс-әрекетінің айрықша көзбен байланыс, содан кейін тактильді байланыс орнату. Екі байланыс арасындағы уақыт айырмашылығын екі аптадан бірнеше айға дейін байқауға болады. Сенімді байланыс анықталғаннан кейін психолог сипатталған санаттағы балалардың аффективті мінез-құлқына қосылады. Олардың бірлескен өзара әрекеттесу процесінде олар заттармен, сумен, ойыншықтармен әртүрлі әрекеттерді орындайды. Осылайша, ересек адам балаға өзара манипуляцияның басымдықтарын көрсетеді және осы сәттерді эмоционалды әрекеттерде бекітеді. Бұл құралдар баланың өзіне жағымды сезімдерді қалпына келтіруге деген ұмтылысын оятуға мүмкіндік береді. Психолог аутизмі бар балалардың екінші тобына тәуелділікті тудыруы керек, бұл жалпы ойын әрекеті балаға ең қанағаттанарлық екенін түсіну. Өз кезегінде, психолог баланың шамадан тыс жабысуынан қорқуы керек, бұл психологиялық жарақатқа әкелуі мүмкін. Сондықтан, ағымдағы қызмет кезеңіндегі өзара әрекеттесу уақытпен шектеліп, балалардың осы тобының қызығушылығына әсер етпеуі керек.

Байланыс нысандарын қиындатуға бағытталған түзету әрекетінің мазмұны баланың жақын ортасын ұлғайтуды қамтиды. Бұл факт ана мен аутист баланың шиеленісті қарым-қатынасын жоюға әсер етеді және бір-біріне қатты тәуелділіктің төмендеуіне әкеледі.

Жұмыс эмоционалды тәжірибені (қуаныш, рахат) қалыптастыру үшін қарапайым ойындарды енгізуден басталады. Балаларға "жмурки" ойындары ұсынылады, онда психолог пайда болады, содан кейін жоғалады.

Содан кейін аутизмі бар екінші топтағы балалармен өзара әрекеттесу процесінде баланың іс-әрекетін түсіндіруге арналған сөйлеу енгізіледі. Баланың айналасындағы жағымды қабылдауды белсендіру үшін шылаулар немесе айқайлар қолданылады. Балалар мен ересектердің әрекеттері эмоционалды түрде соңғы болып түсіндіріледі. Мысалы, серуендеу әткеншекпен жүру, мерекеде шеру, ұшу ретінде қабылданады. Осы санаттағы балалар ойын әрекеттерін өздерінің атрибуттары мен элементтерімен дербес толықтыра бастағанда, эмоционалды мағынаны дамыту процесі жүреді. Бала тыйым салынған әрекеттерді сәтті игереді. Оларға мыналар жатады: ойыншықтарды, текшелерді тарату; суды шашырату. Кейде бір әрекеттен екіншісіне өту процесі өте қиын. Бұл сәт баланың эмоционалды маңыздылығын тудырмайтындығына байланысты, ал екінші жағынан оларға тыйым салынбайды. Бұл кезең екінші топтағы балаларға эмоционалды мазмұнға ие емес және жиі тітіркенуге әкелетін заттардың мақсаты мен әрекетін түсіндіруге ұзақ уақыт беріледі. Содан кейін пирамида, текше жолдары және басқа заттарды құрастыруға үйрету жүзеге асырылады. Болашақта баланың іс-әрекетінде сюжеттік ойынның элементтері байқалады. Бұл сәт Аутист балалардың ойын процесінің

өзінен алатын ләззатына және осы жағдайларда ересек адамға жанашырлық танытуына байланысты. Сондай-ақ, сюжеттерді таңдауға қойылатын талаптар белгіленді. Олар балаға эмоционалды маңызды сәттерді (кемемен жүру, пирог жасау) көрсетуі керек. Психологпен бірге сюжеттік желіні таңдау және құру жүзеге асырылады. Бұл баламен жағымды эмоционалды байланыс орнатуға мүмкіндік береді.

Аутизмі бар екінші топтағы балаларда стереотиптік мінез-құлық бар. Ерекше жағдайда балалар оны қалай қолдануды білмейді және осылайша олар баланың өздігінен жасаған әрекеттеріне бұрыннан үйренген стереотиптерді енгізуі керек. Тірек қалыптасқан стереотиптерге сүйенеді.

Түзету қызметі таныс жағдайда жүзеге асырылуы керек. Уақыт өте келе стереотиптер аффективті идеяларға баса назар аудара отырып, эмоционалды ерекшелігімен сипатталатын жаңа бөлшектермен күрделене түседі. Ойын әрекетінің эмоционалды идеясы күрделене түседі. Өз кезегінде, психолог ойынның сюжетін бірнеше бөлшектермен қанықтырудан аулақ болу керек, әйтпесе бұл баланың қызығушылығының төмендеуіне әкеледі.

Мінез-құлықтың басқа стереотиптерін игеру үшін балаға таныс ересек адамды осы жұмысқа тарту керек. Осы іс-әрекет барысында екінші топтағы балалармен байланыс кезінде өздігінен реакциялар байқалмауы мүмкін. Ал басқа жағдайларда, керісінше, аутист балалар белсенділіктің жоғарылауын көрсетеді, өз сюжетін жүзеге асыруды ұсынады және эмоционалды байланыс тәсілдерін көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Баенская, Е.Р. Психологическая помощь при ранних нарушениях эмоционального развития / Е.Р. Баенская, М.М. Либлинг. – М.: Полиграф сервис, 2014. – 156 с.
2. Иванов, Е.С. Детский аутизм: диагностика и коррекция / Е.С. Иванов, Л.Н. Демьянчук, Р.В. Демьянчук. – СПб.: «Дидактика плюс», 2014. – 80 с.
3. Лайшева, О.А. Ранний детский аутизм: пути реабилитации [Электрон-ный ресурс] / О.А. Лайшева, В.Е. Житловский, А.В. Корочкин, М.В. Лобачева. – М.: Спорт, 2017. – 109 с. – Режим доступа: URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=471234>
4. Левченко, И.Ю. Психологическая помощь семье, воспитывающей ре-бенка с отклонениями в развитии: метод. пособие / И.Ю. Левченко, В.В. Ткаче-ва. – М.: Просвещение, 2008. – 239 с.
5. Лешин, В.В. Структура нарушений родительско-детских отношений в семье с соматически больным ребенком / В.В. Лешин // Коррекционная педаго-гика. – 2010. – № 1 (37). – С. 32-37.
6. Мамайчук, И.И. Помощь психолога детям с аутизмом / И.И. Мамайчук. – СПб.: Речь, 2007. – 288 с.

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТІҢ ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕ ИНТЕРНЕТ-ПЛАТФОРМА АРҚЫЛЫ САБАҚ ӨТКІЗУ

Саметова М.Е., Төлеуханова Г.Н.

Шығыс Қазақстан облысы білім басқармасы Өскемен қаласы бойынша
«Шоқан Уәлиханов атындағы №3 мектеп-лицейі» КММ,
Өскемен қ., Қазақстан

Педагогика ғылымы әркез оқытудың жетілген жаңа моделдерін жасай отыра, үнемі оларды зерттеумен айналысады, білім беру мен оқытудың, болашақтағы құрылымдарына болжам жасайды. Ғылым мен іс-тәжірибенің талабына сай туындайтын міндеттер өзінің әртүрлі мазмұнымен ерекшелінеді. Олардың көбісі болжамнан гөрі тез шешімін табуды талап етеді.

Білім беруді ақпараттандыру, электрондық оқулықтардың қорын жасау, педагогикалық мамандықтардың мемлекеттік білім стандарттарын жасау, мектеп бітірушілерге мамандық таңдауда әсер ететін факторларды анықтау, оқушы-мұғалім арасында, қарым-қатынасында болатын әртүрлі педагогикалық жағдайларға талдау жасау және т.б.

Білім беру жүйесінде болып жатқан өзгерістер, талаптарға шолу, талдау жасай отырып, білім беруді ақпараттандырудың мәні мен мазмұнын сипаттау, ақпараттық технологияларды қолдана отырып математика сабағын өтудің тәжірибесін ұсынамыз.

Бұл тәжірибіеміздің міндеттері:

– бастауыш мектепте математика пәнінде ақпараттық технологияларды пайдаланудағы қазіргі заман талаптары;

– бастауыш мектепте математика пәнінде ақпараттық технологияларды пайдалана отырып оқыту;

– бастауыш мектепте математика пәнінде ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, сабақ үлгілерін құрастыру.

Қазіргі кездегі компьютерлік технологияның даму деңгейі жаңа дәуірдің мультимедиялық, телекоммуникациялық мүмкіндіктері мен артықшылықтарын көрсететін, толыққанды сапалы, нақты алғы шарттар болып табылады. Мұндай мүмкіндіктерді жүзеге асыру үшін білім саласында да, сондай-ақ қазіргі кездегі ақпараттық коммуникациялық технологияны дамыту саласында да мамандарды біріктіруге күш салуда.

Бүгінгі таңда мектеп пәндерін компьютер көмегімен оқыту нәтижелілігін зерттеудегі ғылыми проблемаларды шешу ең басты орын алды. Зерттеу нәтижелері көрсетіп отырғандай, мектеп пәндерін оқыту процесінде компьютерді қолдану мұғалім мен оқушы қарым қатынасы жүйесін, олардың іс-әрекеттерінің мазмұнына, құрылымына өзгеріс әкеледі, түрлендіреді.

Демек, оқыту процесінде компьютерді қолдану білім мен біліктілікке қоятын талаптарды қайта қарап, жетілдіріп жүйелеуді талап етеді.

Қазіргі замандағы ақпараттық технологиялар әрбір оқушының білім беру үрдісінде шығармашылық қабілетін дамытуға айқын мүмкіндіктер береді. Сондай-

ақ оқушының танымдық іс-әрекеттері күшейіп, өзіндік жұмыстарды тез орындау мүмкіндіктері артады. Дыбыстық, графикалық, бейне, мультимедия, гипер-текстік элементтермен қашықтан компьютерлік оқытудың мүмкіндігі пайда болды. Осылайша оқыту құралдарының бірі – интернет платформаны қолдана отырып оқыту.

Ақпараттық технология жақсы дамығанымен ол оқытудың басты құралы болып есептелмейді. Ол үшін оқу бағдарламасында және оқыту әдістеріне өзгеріс енгізу керек. Жаңа технологияны қолдану мұғалімдерге дайындық жұмыстарына көп уақытты керек етеді. Әрбір мұғалімнен ізденуді, шығармашылық жұмыс жасауды, алыс – жақын шетелдердің озық тәжірибелерімен танысуды және оның күнделікті өмірде қолдануды қажет етеді. Оқушылар қашықтан оқу арқылы өз білімдерін жетілдіре алады және ақпарат жүйелерін пайдалану мүмкіндігі артады. Мысалы керекті әдебиеттер мен оқу кітаптарын іздеу, бақылау және тестік тапсырмаларды орындау, лабораториялық жұмыстар, дайын баяндамалар, қашықтан олимпиадаға қатысу оқушының шығармашылық потенциалының дамуына әсер етеді. Қашықтан оқытудың міндетін түсіну үшін оқушылардың арасында мониторингтік сараптамасы жүргізілу керек. Мониторинг нәтижесі бойынша қашықтықтан оқыту оқу процесіне жағымды әсер етеді.

Оқу процесінде жаңа ақпараттық технологияларды енгізу ісі де математикамен тығыз байланысты өткізіледі. Сондықтан математика пәні мұғалімдері компьютерлік техниканы меңгеріп қана қоймай, оны өз пәндерінде кеңінен қолдануда.

Математикадан сабақ беру әдістемесі педагогикалық ғылымдар жүйесінің бір бөлігі болып табылады. Пән ерекшелігіне қарай математика курсын толығынан компьютерлік негізде ауыстыруға болмайды. Мысалы, аксиома, теорема, оларды дәлелдеулер жолымен оқушылардың абстрактылық ойлау қабілетін дамыту істері бұрынғы тәсілдермен жүргізілуі тиіс. Тек кейбір тақырыптар мен тарауларды оқып үйренуді ғана компьютерлік технологияға жүктеу керек. Оқушылардың пәнді жақсы игеруінің басты шарты мұғалімнің осы сабаққа деген қызығушылықты тудыра білуінен басталады. Ақпараттық технологиялар – педагогтың мүмкіндігін күшейтетін құрал.

Сабақты компьютермен сүйемелдеу ісін жүзеге асыру, оны негіздеу мына негізден қарастырылуы тиіс:

- математикада компьютерді пайдалану арқылы оқу сапасының артуы мен
- оқыту аймағының кеңеюіне байланысты қоғамның әлеуметтік талабына сай болуы;
- компьютерлік технологияның бұрынғы дәстүрлі пәндерге, оның ішінде
- математикаға араласуы, енгізілуі;
- оқушыларды әртүрлі компьютерлік техникалық құралдарды игеріп, солардытұтыну тәсілдерінің қалыптасуы, яғни оларды игеру оқушыларды жаңа білім ортасына жылдам енгізеді.

Компьютермен оқытудың өз мақсаты, мазмұны, формасы және ерекше өткізу тәсілі бар екені белгілі.

- Осындай сабақтар жасаудың мынадай негізгі кезеңдері:
- оқыту мақсатын анықтау;

- өтілетін тақырыптың, бөлімнің материалдарын талдау, керектілерін таңдап
- алу және оның тиісті құрылымын жасау;
- оқыту тәсілін таңдау;
- сабақты жобалау, яғни оның жоспарын құрастыру;
- оқу процесінде компьютерлік сүйемелдеуі бар сабақтарды кіргізу.

Интернет платформаны қолдану жүйесі дербес компьютер көмегімен және интернетке шығу арқылы қажетті дағдылар мен жаңа білім алуға мүмкіндік береді. Компьютердің орналасқан жері маңызды емес, сондықтан сіз үйде, жұмыс орнында, онлайн-кафеде немесе интернет байланысы бар және жоқ жерде кез-келген басқа жерде байланыса аласыз. Бұл дәстүрлі оқу формалары алдында интернет платформаны қолдана отырып оқытудың басты артықшылығы. Оқу орындарының компьютерлік базасы әрі қарай толықтырылады, жетілдіріледі, бірақ соған қарамастан, қолдағы бар құралдарды толық пайдаланып, солардың мүмкіндіктерін барынша қолдануға тырысу керек.

1. Интернет платформаны таңдау

интернет-платформаларды пайдалану;

пошта арқылы немесе қолма-қол қағаз тасымалдаушылармен жіберу.

2. Білім алушылар мен олардың ата-аналарын

- мектеп үшін қатаң бекітілген дәстүрлі кесте бойынша емес, икемді, жеке кесте бойынша өтетіні;

- мектептің оқу жұмыс жоспарына сәйкес әр күн сайын қанша оқу пәні оқылатыны (мұндайда пәндер бойынша сабақ уақыты барлық сыныптар үшін көрсетілмейді);

- бір пән бойынша сабақтың ұзақтығы көрсетілмейтіні және оның білім алушылардың оқу мақсаттарына қол жеткізуіне және тапсырмаларды орындауына байланысты болатыны;

- бір күн ішінде білім алушыларды оқытудың жеке кестесі;

- әр күнге оқу тапсырмасын алу әдістері мен құралдары және оларды білім алушыға ыңғайлы уақытта орындау;

- электрондық журналдар немесе мұғалім белгілеген басқа да қолжетімді байланыс түрлері, оның ішінде мессенджерлер арқылы кері байланысты орнату;

- электронды күнделікке сабаққа қатысу туралы ақпарат енгізілмейтіндігі;

- өткізілетін сабақтар ата-аналардың қолдауын және қатысуын, білім алушының тапсырмаларды өздігінен орындауын талап ететіні туралы хабардар ету.

3. Сабақты интернет платформаларды қолдану арқылы жұмысты ұйымдастыруда төмендегіні ескеру қажет:

- Ата-аналардан білім алушылардың тапсырмаларды орындауын фото, бейне арқылы растауын талап етуге болмайды;

- Электрондық журналдарды толтыру қажет болған жағдайда жүргізіледі;

- Білім беру процесіне қатысушылардың психоэмоционалдық жағдайын ескеру қажет.

4. Педагогикалық қызметте қолайлы, қолжетімді және ыңғайлы форматын ескере отырып ұйымдастыру телесабақ форматын қолданған уақытта (аудио-сабақ):

- сабақ жоспары негізінде телесабақтарды міндетті түрде қарауды ұсыну;

- білім алушыларға телесабақтарды көргеннен кейін өз бетінше оқу/орындау үшін тапсырмалар беру, қолжетімді платформалар мен арналардағы цифрлық білім беру ресурстарына сілтемелер беру (техникалық мүмкіндіктер болған жағдайда);

- электронды журналдар жүйесінде электрондық пошта, WhatsApp, өзге де мессенджерлер арқылы өздігінен орындауға тапсырма беру;

- kundelik.kz электрондық журналы, bilimal.kz, mektep.edu.kz жүйелері арқылы, электрондық журналдар болмаған жағдайда – педагогтің қалауы бойынша байланыстың қолжетімді түрлері арқылы кері байланысты жүзеге асыру (кері байланысты ұсыну кезеңділігін мұғалім өзі анықтайды).

Интернет-платформа арқылы сабақ өткізу кезінде

Сабақ жоспарының негізінде педагог білім алушыларға өздігінен оқу/орындау үшін оқулықтан оқу материалы мен тапсырмаларды ұсынады. Сонымен қатар, интернет-платформаларда орналастырылған сабақтарды, қолжетімді сандық білім беру ресурстарын пайдалануды ұсынады.

Ұсынылатын интернет-платформалар:

BilimLand;

Kyndelik.Kz;

Darinonline.

Цифрлық білім беру ресурстары:

Mektep.OnLine;

QaradomalakStudio;

Opiq.kz;

MicrosoftTEAMS;

GoogleClassRoom.

Бұл интернет-платформалар оқу процесін онлайн режимде ұйымдастыруға арналмаған.

Өздігінен орындауға арналған оқу тапсырмасын электрондық журналдар жүйесінде, интернет-платформада ұсынуға болады.

Кері байланысты kundelik.kz, bilimal.kz, mektep.edu.kz арқылы, электрондық журналдар болмаған жағдайда мұғалімнің қалауы бойынша байланыстың қолжетімді түрлері арқылы жүзеге асыру ұсынылады (мұғалім кері байланысты ұсыну кезеңділігін өз бетінше анықтайды).

1. Сабақтың тақырыбы мен түрін анықтау (жаңа тақырыпты зерделеу, қайталау, тереңдету, бақылау және т.б.).

2. Сабақтың ұйымдастыру моделін пысықтау

3. Оқу құралдарының тізбесін анықтау:

4. Әртүрлі ақпараттық оқыту материалдарын пайдалану (мәтіндік, презентациялар, графикалық, медиа, суреттер, кестелер, инфоргафика және т. б.).

5. Сабақты ұйымдастырудың әртүрлі әдістерін қолдану (ішінара-іздеу, материалдың проблемалық тұсын түсіндірудің эвристикалық әдісі, зерттеу және т.б.).

6. Білім алушыларға мұғалімнің бейне сабағын (егер ол бұрын жазылған болса) кез келген уақытта қарауға мүмкіндік беру (офлайн режимі).

7. Білім алушыларға:

- барлық білім алушылардың жеке мүмкіндіктері мен қабілеттерін ескеру;

- шығармашылық (жазба жазу, кейіпкердің сипаттамасы, кітапқа аннотация және т. б.), жобалау жұмыстарды, зерттеу және т. б.;

- дидактикалық принциптерге сәйкес оқу материалын және үй тапсырмасын эстетикалық жағынан да оқылуы бойынша да сапалы дайындауын;

Интернет платформаларың сілтемелерін көрсете отырып, өздігінен оқу және орындау үшін үй тапсырмасын беру.

8. Білім алушылармен кері байланысты ұйымдастыру:

- оқушылардың орындаған жұмыстарының нәтижелерін қабылдау;
- орындалған тапсырмаға талдау жүргізу;
- пікір жазу және ұсыныстар беру;
- білім алушыны тексеру нәтижелерімен таныстыру;
- оқушылар үшін, оның ішінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар үшін жеке консультациялар өткізу;

Интернет платформаны қолдану арқылы оқыту - білім берудің ортасында тұратын оқыту жүйесін құру мүмкіндігін береді. Бұл жүйеде мұғалім оқушының жұмыстарын, жеке қызығушылықтары мен сұраныстарын ескереді. Білім беру жүйесінің ортасында оқушы тұратынын ескерсек, оқыту жүйесі тұтасымен өзгереді. Мұғалім оқушыға арналған өзіндік жұмыстарды, тәрбиеге қатысты жұмыстарды ұйымдастырумен шұғылданады. Интернет платформаны қолдануда мұғалімнің рөлі арта түседі және өзгереді.

Интернет платформаны қолдану арқылы оқыту – оқушы дайындау мен олардың біліктілігін әрі қарай тереңдете арттыру бағытындағы осы заманның ең әсерлі де тиімді жүйесі болып табылады және болашақта алатын орны орасан екені даусыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курстарының бағдарламасы «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2015

2. Әлімова А.Қ. Интернет-оқыту әдістемесін мектепте қолдану. Оқу құралы/А.Қ. Әлімова, А. Қамзаұлы. - Астана: "Назарбаев Зияткерлік мектептері" ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы. 2014. -188 бет

3. Даулетова В.А. Smart-education: келешекке бағытталған білім. [Электронный ресурс]: <http://zkoipk.kz/ru/b2/326-conf.htm>

4. Ахметова Г.К., Караев Ж.А., Мухамбетжанова С.Т. Білім беру ұйымдарына электрондық оқыту жүйесін енгізу жағдайында педагогтердің біліктілігін арттыруды ұйымдастыру әдістемесі. Алматы: АҚ «ҰБАО «Өрлеу», 2013.

5. В.П. Тихомиров., Н.В. Тихомирова. «Smart-education: новый подход к развитию образования» <http://www.elearningpro.ru/forum/topics/smart-education>

ӘОЖ 37

ОҚУШЫНЫҢ МЕКТЕПКЕ БЕЙІМДЕЛУІ

Серікова Н.С.

«Оралхан Бөкей атындағы қазақ орта мектебі» КММ, Глубокое ауданы,
Глубокое кенті, Қазақстан, e-mail: elerki@mail.ru

Мектепте оқу - бала өміріндегі әр түрлі жүктемесі бар ең маңызды кезеңге жатады: бала өміріндегі әлеуметтік-психологиялық өзгерістер - жаңа қарым-қатынастар, жаңа міндеттер, «оқушының» жаңа әлеуметтік рөлі. Оқушы болу баланы саналы түрде өзінің орнын, мұғалімнің позициясын, қарым - қатынастағы

белгіленген ара қашықтықты, осы қарым-қатынастар құрылатын ережелерді талап етеді. Мұнда баланың мектепке бейімделуінің бірінші кезеңінде баланы бірге алып жүретін адамдар - мұғалімдер мен ата-аналар қандай іс-әрекеттерді таңдайтындығы; қандай да бір қиын жағдайда тиімді әрі дер кезінде психологиялық қолдау көрсету мүмкіндіктерінің қалай болатындығы өте маңызды рөл атқарады. Әсіресе алғашқы күндер (кейбір балалар үшін алғашқы айлар) қиын болады. Бұл уақытта жаңа жағдайға бейімделудің қиын үдерісі жүріп жатады. Бейімделу кезеңінде баланың ұйқысы бұзылады, тәбеті тартпайды, ашушаңдық, мазасыздық, тұйық мінезділік, жылау, балаға тән емес көп сөйлегіштік немесе сөзге сарандық және т.б. өзгерістер болады. Бұлардың барлығы жүйкесінің шаршауының сыртқы көрінісі болып табылады, бірақ бұл өзгерістер уақыт өте келе қалпына келеді, балалар мектеп өміріне үйренеді, аз шаршайды; көңіл - күйлері көтеріңкі жүреді, ата-аналарымен, құрдастарымен еркін араласады, тапсырмаларды орындауға тырысады.

Көптеген балалардың мектепке бейімделу үдерісі осылайша орын алады. Ал кейбір балаларда жаңа жағдайға бейімделу аса ауыр міндет болып табылады: олар жиі әрі ұзақ ауырады, ауырғаннан кейін ағзалары әлсіреп, қарсы тұру қабілеті төмендейді.

Неліктен көптеген балалар оқудың алғашқы кезеңін бұлай қабылдайды? Мәселе өте күрделі. Балалардың мектепке бейімделу ерекшеліктерінің басты себептердің бірі - баланың денсаулық жағдайы, биологиялық жетілу деңгейі, сондай-ақ оқыту үдерісіне қажетті сол біліктер мен әрекеттердің дамуы болып табылады.

Бейімделу – ағза функцияларының, құрылысының, оның органдарының және клеткаларының орта жағдайына ыңғайлануы, бейімделуі. Баланың мектепке бейімделуі жылдам жүрмейді: ол үшін, яғни мектепке толығымен үйренуі үшін бір күн, бір апта талап етілмейді. Бұл барлық ағза жүйелерінің маңызды ширақтылығымен байланысты ұзақ процесс (М.М. Безруких – 5 - 6 апта, И.В. Дубровина – 4 - 7 апта, Н.В. Самоукина – 3 ай- 1,5 жыл).

Баланың мектепке физиологиялық бейімделуі. Баланың мектепке физиологиялық бейімделу процесін бірнеше кезеңдерге бөлуге болады. Мамандар баланың мектепке физиологиялық бейімделуінің үш кезеңін бөліп көрсетеді:

Бірінші кезең – нысананы, жүйелі оқытудың басталуымен байланысты, барлық комплекске жаңаша әсер етуге, қарқынды реакциялардың және ағзаның барлық жүйелерінің маңызды күшпен жауап беруі. Бұл «физиологиялық толқын» ұзаққа созылады (2 - 3 апта). Бұл кезеңде бала өз мүмкіндігінің шегінде жұмыс істейді. Сондықтан оқудың алғашқы аптасында бірінші сынып оқушыларында салмағының төмендеуі, ұйқысының бұзылуы, бас ауруы байқалады.

Екінші кезең – тұрақсыз бейімделу. Бұнда бала ағзасы бұл әсерлерге қандай да бір тиімді реакциялар нұсқаларын іздеп табады. Бірінші кезеңде ағза ресурстарын үнемдеу туралы сөз болмайды: ағза не бар, соның бәрін жоғалтады, ол кейде «қарызға алады»: сондықтан мұғалім бұл кезеңде әрбір бала ағзасы қандай жоғары «бағаға» төлейтінін білу керек. Екінші кезеңде бұл «баға» төмендейді, «толқын» жайлап әлсірейді.

Үшінші кезең – тұрақты бейімделуге қатысты кезең. Мұнда организм мектеп жүктемесіне әсер ететін, барлық жүйелердің (ақыл-ой, физикалық, эмоционалды) аз мөлшерде күшін талап ететін қажетті нұсқаларды табады.

Осыларға қатысты, барлық педагогикалық процесті әр баланың денсаулығына зиян келтірмейтін етіп құру қажет. Олардың денсаулық жағдайындағы өзгешелік, бұл мектепке бейімделу процесінің әр жағдайда әр түрлі болатынының ұмытпау керек.

Бейімделудің барлық үш формаларының ұзақтығы шамамен 5 - 6 апта, бұл кезең 10 - 15 қазанға дейін созылады, ал ең қиыны бірінші - төртінші апталар болып табылады.

Оқудың алғашқы аптасы қалай сипатталады? Ең алдымен, жұмысқа қабілеттілігінің тұрақсыз және төмен деңгейде болуымен, жүрек - қан тамырлар жүйесінің жоғары деңгейімен, әр түрлі ағза жүйелерінің бір-бірімен өзара байланысының төмен көрсеткіштерімен сипатталады.

Тек оқудың 5 - 6 апталарында жұмысқа қабілеттілік көрсеткіштері тұрақты бола бастайды және біртіндеп жоғарылайды. Ағзаның өмірді қамтамасыз ететін негізгі жүйелерінің күштері төмендейді, яғни оқумен байланысты барлық жүктемеге қатысты тұрақты бейімделу басталады. Оқу жүктемесіне ағзаның физиологиялық бейімделуі қиын кезең болғанымен, ол оқудың 5 - 6 апталарында аяқталады. Алғашқы оқу жылын барлық ағза жүйелерін тұрақсыз және қызу реттеу кезеңі деп есептеуге болады.

Бейімделу процесінің табысты болуы, көбіне баланың денсаулық жағдайымен анықталады, сондықтан мектепке бейімделу мәселесімен ертеден дәрігерлер айналысады. «Мектеп күйзелісі», «мектептік қорқыныш» жөнінде дәрігерлер 50 - жылдардан бастап сөз қозғап және бұл құбылыс жоғалмайды, жылдан - жылға үлкен қиыншылықпен пайда болатынын көрсетті. Бұл түсініктер ӘДҰ (әлемдік денсаулық ұйымы) құжаттарында маңызды орын алды.

«Мектеп күйзелісі» - бұл баланың мектепке баруымен байланысты психикалық күйінің бұзылуы. Баланы қарапайым өмірден алшақтатып, денсаулық жағдайының жылдам бұзылуына әкеледі және балаға оқу жүктемесін табысты орындауына жол бермейді.

Денсаулық жағдайына, өмірдің өзгерген шартына байланысты мектепке бейімделу әр түрлі жүреді. Балалар тобын жеңіл бейімделу, орташа ауыртпашылықты бейімделу, ауыр, қиын бейімделу деп бөледі.

Жеңіл бейімделуде бала ағзасының функционалды жүйесінің жағдайы бірінші тоқсан мерзімінде дұрысталады. Орташа ауыртпашылықты бейімделуде денсаулығының және көңіл - күйінің бұзылуы бірінші жарты жылдықта байқалуы мүмкін. Кейбір балаларда мектепке бейімделу ауыр, қиын өтеді. Мұнда денсаулық жағдайының бұзылуы оқу жылының басынан аяғына дейін созылады.

Жеңіл және орташа бейімделуді бала ағзасының, өмірдің өзгерген шартына заңдылықты жауабы деп есептеуге болады. Бейімделудің ауыр өтуі бірінші сынып оқушыларының ағзасы үшін оқу тәртібі және оқу жүктемесі аса ауыр болуымен сипатталады.

Өз кезегінде, бейімделу процесінің ұзақтығы баланың денсаулық жағдайына, жүйелі оқудың басталуына тәуелді. Дене жағынан дамыған және барлық ағза

қызметтері қалыпты, дені сау балаларда мектепте оқу кезеңі оңай жүреді және ақыл-ой, физикалық жүктемелерді жеңе біледі. Мектепке сәтті бейімделудің ақыл-ой, физикалық жүктемелерді жеңе біледі. Мектепке сәтті бейімделудің белгісі ретінде жұмысқа қабілеттіліктің диагностикасы мен оның бірінші жарты жылдық өтуінде жақсаруы, денсаулық жағдайында әлдебір өзгерістердің болмауы және бағдарламалық материалды жақсы игеруі табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Глазунов Д.А. Психология Развивающие занятия 1 класс, М., 2008.
- 2 Хухлаева О.В. Школьная психологическая служба, М., 2008.
- 3 Безруких М.М., Ефимова С.И., Князева М.Г. Как подготовить ребенка к школе и по какой программе лучше учиться. М., 1993.
- 4 Гельфан ЕМ. Игры и упражнения для маленьких и больших. М., 1961.

ӘОЖ: 378.016.02:004.9

МӘТІННІҢ МАЗМҰНЫН ҚАБЫЛДАУ БОЙЫНША ЖҮРГІЗІЛЕТІН ЖҰМЫСТАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ

Смагулова М.Ж.

Шығыс Қазақстан облысы білім басқармасы Өскемен қаласы бойынша «N48 мектеп-қосымша білім беру орталығы» КММ
Өскемен қ., Қазақстан

Жас ұрпақты өзінің ана тілінде еркін, мүдірмей сөйлетіп үйрету үшін оқыту әдістемесін жетілдіре түсу — бүгінгі күннің аса маңызды мәселесі. Бүгінгі күннің тілек-талабы тұрғысынан білім мазмұны жаңарту, өмір талабына орай дамыта оқыту, оқытудың жаңаша әдіс-тәсілдерін қолданып, заман ағымына жауап беру мұғалімдерге жауапты істер жүктейді.

Мәтінде кездесетін сөздер мен сөз тіркестеріне де айрықша мән беру қажет. Оқулықтардағы мәтіндер оқушылардың білім деңгейіне байланысты болу керек. Мәтінді оқытудың мынадай түрлері бар:

1) Дауыстап оқу: бұл әдісті жүргізе отырып, оқушының сөйлеу элементтерін меңгергендерін байқауға болады. Дауыстап оқытудың тағы бір тиімділігі мынада: оқушылар бірінің қатесін бірі естіп және оны түзетеді.

2) Іштей оқу. Бұл жұмыстың мақсаты оқушылардың шапшаң оқу дәрежесін анықтау. Мысалы: мұғалім оқушыларға іштей оқу үшін бір мәтін беріп, қай жерге келгенде кітаптарын жауып, мұғалімге бітіргенін байқатады. Осыған қарап ұстаз олардың оқу шапшаңдықтарынан мөлшерін белгілеп отырады.

3) араласып немесе кезектеп оқу.

4) буынға бөліп оқу.

5) мәнерлеп оқу.

6) Сөйлемді мағынасына, айтылуына қарай дауыс ырғағымен оқу.[1]

Оқушыны жазбаша байланыстырып сөйлеуге үйретуде **теориялық білім беру ұстанымын** басшылыққа ала отырып, тұтас бір ойды білдіретін сөйлемдерді

байланыстыру жолдарын теориялық мәліметтерге сүйеніп орындау көзделеді. Мәтіннің сөйлемнен айырмашылығы, оның бөліктерге жіктелуі, негізгі ой мен тақырып байланысы, мәтіндегі сөйлемдер байланысы т.б. теориялық білім беру мәтін құрастыру үрдісіндегі ерекше кезең болып табылады. Мәтінді мағыналық, құрылымдық жағынан теориялық талдау тілдік ерекшеліктерді танып білуге септеседі, мәтіннің ақпараттық бағытын түсінуге, мәтіндегі тұтастықты қамтамасыз ететін элементтердің арасындағы байланысты саналы түрде ұғынуға мүмкіндік ашады.

Ұжымдық рефлексияға құрылу ұстанымы бойынша оқушыға білім беру үрдісі білік пен дағды қалыптастыруды ғана емес, әр оқушының танымдық мүмкіншілігін ашу және оны қанағаттандыру үшін педагогикалық қолайлы жағдайларды анықтауды көздейді. Бұл сабақ үрдісінде жүзеге асырылады. Оқушының үйренген білімі мен білігі мұғаліммен, балалармен бірігіп орындаған жағдайда оның оқуға деген қызығушылығын арттырады. Сондықтан да әдебиеттік оқу сабақтарында оқушының өз ойын байланыстырып жазуына толық жағдай жасайтын субъект-субъектілік қарым-қатынас ұстану негізге алынады. Жеке тұлғаның еркіндігі оқу әрекеті жағдайында субъектілер қарым-қатынасын жүзеге асыру арқылы орындалады.

Мұғалімнің ұйымдастырып отырған әдіс-тәсілі оқушының көңіліне қонымды болып, еріксіз баурап алып отырса, онда оқушының сөйлеуге, өз ойын жазуға деген ынтасы артады. Баланың қажеттілігі мен мүмкіншілігіне әдістің сәйкес келуі *жақсы эмоциялық көңіл-күй туғызу ұстанымы* бойынша оның көңіл-күйінен көрінеді.

Бастауыш сыныптардағы «Әдебиеттік оқу» оқулықтарында жеке-жеке сөйлемдерден тұратын мәтінге қарағанда, жазушылардың көркем шығармаларынан алынған үзінділер оқушыға әдеби тілдің көркемдігін, сөз бейнелілігін тануға көмектеседі. Баланың қоршаған ортаны, болмысты дұрыс түсінуі, өмірде ненің жақсы, ненің жаман екенін аңғара білуі, адамгершілік тәрбиенің қалыптасуы жазушы шығармаларынан алынған үзінділерді талдау барысында баса назар аударылып отырады.

2-3-4 сыныптар үшін жасалған арнаулы бағдарламада көрсетілген талап бойынша, тапсырмалар мен жаттығуларды орындау барысындағы тиімді әдістерге талдау жасалынып, үйретудің әдістемелік қырлары талданды. Мұнда қолданылған негізгі әдістер: ұжымдық, алгоритмдік, эссе жазу, желі қолдану, ойын, тірек-белгі әдістері т.б.

Ұжымдық әдіс (топтық, жұптық) арқылы баланың дербес мүмкіндігі ескеріліп, белсенді іс-әрекет жасауына мүмкіндік туады. Бір мақсатта бірігіп жұмыс істеуіне, қиындықты бірге шешуіне жағдай жасалады. Мұндай жағдайда олар өз ойларын бір-бірімен бөлісе алуға мүмкіндік болады. Балалардың құрастырған мәтіндері мағынасы жағынан да, байланыстылығы жағынан да баланың жеке бір өзі құрастырған мәтінінен анағұрлым тартымды шығатынын байқадық. Мәтін мазмұнын құру, жоспар жасау, мәтін композициясын бірігіп құрастыру, сосын оларды бірігіп талдау, салыстыру оқушының байланыстырып сөйлеу дағдысының қалыптасуына жақсы ықпал етеді. Оқушылардың бір-бірімен селбесіп, бірігіп істеген жұмыстары оларды өзара тілектестікке, ынтымаққа жақындастырады.

Бастауыш сынып оқушыларының ассоциациялық өрісін кеңейту үшін, сөзді бейнелі түрде қолдануды, жұмбақ құрастыруды, метафора құрастыруды үйретуде *алгоритмдік әдісті* қолданған тиімді екенін байқадық. Оқушыларға өлең, жұмбақ, теңеу құрастыру үшін бір заттың белгілерін келесі бір заттармен ұқсату дәлдікке, көркемдікті тануға көмектеседі. Бұл үшін ең алдымен оны құрастырудың алгоритмі (бағдаржолы) үйретіледі. Мысалы, жұмбақ құрастыру үшін алдымен объект анықталады да, осыған ұқсас басқа объектілер анықталып, қатар қойылады. Мысалы, «компьютер» туралы жұмбақ құрастыру үшін оның ерекше белгілеріне қарап (экраны, пернелері бар), «тағы осындай қандай зат бар» екенін іздейді.

Сабақта *эссе жазу әдісін* проблемалық сұрақтарға өз ойынжазуға үйретуде қолданған тиімді. «Эссе» арқылы пайымдау мәтінін құру оқушының өз сөзін тудырып, пікірін, көзқарасын, ой қорытындысын жазуға төселдіретінін байқадық. Эссені жаздыру ойдың сауатты түрде анық қалыптасуына, ой логикасының жүйелі сақталуына көмектеседі. Эссе белгілі бір проблемалық сұрақ төңірегінде жеке ұғымдар мен анықтамаларды қолдана отырып, оқушыны ойландыруға мүмкіндік береді, балаға өз ойын жазуда ізденіс тудырады.

Үйретудің *интерактивті әдісі* сабақта техникалық құралдарды тиімді пайдалану арқылы іске асады. Соңғы кездері қатысымның экрандық, аудио, визуальдық құралдары адам танымына жақсы әсер ететіні дәлелденіп отыр. Дыбыстық сезім арқылы, көру сезімі арқылы, тыңдау арқылы қабылдау мәселесіне қазіргі зерттеушілер үлкен мән беріп отыр. Мысалы: бейнефильм үзіндісінен ойға түйгенінді жаз (эссе жаз); диктордың оқыған мәтіні бойынша автордың негізгі ойын тауып жаз т.с.с. тапсырмалар оқушының ойды тиянақты етіп, байланыстырып жазуына мүмкіндік ашады.

Өз ойын байланыстырып жазуда іштей жоспар құрудың (үнсіз сөйлеу) маңызы зор. Алғашқыда мәтін құрастырушы оқушының ішкі ойында сөздер толық бейнеленіп тұрмайды. Ол өзінің сөздік қорынан өзіне таныс сөздерді іріктеп, іштей сөйлейді, іштей жоспарлап, жаза бастайды. Сосын жазғанын тексеріп, іштегі ойымен салыстырады. Егер айтайын дегені ішкі ойымен сәйкес келмесе, қатесін жөндейді.

Мұндай кезде психолог М.Мұқановтың айтуынша «*желінің*» пайдасы көп. Мұның себебі «желі» (черновик) қағазға түскен сөздерден миға көру түйсігі арқылы хабар жіберіп, сөйлемнің дұрыс не бұрыс құрастырылғаны жөнінде «қайта оралу» үрдісін қамтамасыз етеді. «Желі» оқушының өз сөзін өзі бақылау дағдысын жетілдіруге мүмкіндік ашады. Мұны біз «*желі әдісі*» деп алдық. Желіні қолдану әдісі арқылы мәтін құрастыру барысында жіберген қателерін жөндеуге, редакциялауға мүмкіндік алады.

Мәтінді түзету, қалпына келтіру тапсырмасын «Сырлы сандық», «Шатасқан шумақтар» деп аталатын *ойын әдіс* арқылы ұйымдастыруға болады. Оқушылар берілген тақырып бойынша мәтін құру, бірінші сөйлем бойынша мәтін құру т.б. осы сияқты тапсырмаларды орындау барысында оқушы белгілі бір тақырыпта сөйлемдерді жинақтап, мәтін тұтастығын қалпына келтіруді үйренеді. Дайын модельдер, символдық белгілер, тірек сызбалар мәтін мағынасын, мазмұнын түсініп, жүйелеп айтуға көмектеседі.

Түзету жаттығулары жазбаша сөйлеудегі ой байланысын, оқиға желісін дұрыс құруға, өңдеуге құрылады. Қате құрылған мәтінмен жұмыс істеудің тиімді жағы, қатені іздеген кезде оқушы оны бірнеше рет оқиды. Мәтінге бірнеше рет қайта айналып келу, қайта оқу ерікті түрде әрі жеңіл орындалады. Егер оқушыға «мәтінді екі рет оқып шығындар» дейтін болсақ, тапсырма қызықсыз әрі еріксіз орындалар еді. Қатені түзету мақсатымен оқитын кезде бала ойланады, ізденеді. Біреудің қатесін жөндеу арқылы бала байқағыштыққа үйренеді, біртіндеп өз сөзін де қадағалауға жаттығады.

Мәтінді түзету, қалпына келтіру тапсырмасын «Сырлы сандық», «Шатасқан шумақтар» деп аталатын *ойын әдісі* арқылы ұйымдастыруға болады. Мысалы, сандықтың бір жағына белгілі бір мәтіннен алынған бір сөйлемді, екінші сандыққа екінші сөйлемді жазып, бірнеше сандықты пайдалануға болады. Сандыққа жазылған сөйлемдерден мәтін құрастыруға әртүрлі тапсырма беруге болады. Олар: берілген тақырып бойынша мәтін құру; бірінші сөйлем бойынша мәтін құру т.б. осы сияқты тапсырмаларды орындау барысында оқушы белгілі бір тақырыпта сөйлемдерді жинақтап, мәтін тұтастығын қалпына келтіруді үйренеді. Мәтіннің ішкі логикасын түсінуге үйрету үшін, ұйқасы бұзылған өлең мәтінін редакциялап, түзету тапсырмасы беріледі.

Мұны «*Шатасқан шумақтар*» ойыны арқылы жүргізуге болады. Екі түрлі өлеңнің тақырыбы беріледі де, ондағы өлең жолдары орны ауыстырылып беріледі. Оқушының міндеті осы өлең жолдары қай өлеңнің тақырыбына сәйкес келетінін анықтап, түзетіп жазады. Тапсырма топтық немесе жұптық жұмыс түрінде ұйымдастырылады. Мұндай жаттығуларды орындау кезінде оқушылардың бір-бірімен ақылдасуы арқылы коммуникативтік қарым-қатынас жасауына мүмкіндік туады.

Шығармашылық ізденіс жаттығулары мәтінді құрастыруға қажетті сөздер мен сөз тіркестерін іздестіру жұмыстары арқылы жүргізіледі. Оған мыналар жатады:

- 1) өлең мәтінін құрастыруды үйрету;
- 2) теңеуді құрастыруды үйрету;
- 3) жұмбақ мәтінін құрастыруды үйрету;
- 4) сурет бойынша өз ойынан мәтін құрастыруға үйрету.[3]

Бастауыш сынып оқушыларының сөздік қорында көбінесе зат есім, етістік болады да, сын есім, үстеу, есімдік сияқты сөз таптары сирек кездеседі. Сондықтан да байланыстырып сөйлеуге үйрету жұмысында заттың түр-түсін, пішінін, әр түрлі белгілерін бейнелейтін сөздерді, яғни сын есім сөздерді қолдануға үйретуді теңеу, жұмбақ, сипаттау мәтінін құрастыруға үйрету арқылы жүзеге асырылады.

«Мұғалім көп әдісті білуге тырысуы керек. Оны өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдануы керек», - деп Ахмет Байтұрсынов айтқандай қазіргі заман талабына сай білім беру мәселесі сол қоғам мүддесіне сай болуы керек.[2; 25] Өз ісінің шебері ғана жоғары жетістіктерге жетеді. Сондықтан мұғалім заман талабына сай өзгеруі қажет деген ойы қазіргі заманымыздағы білім бері үрдісіне өте сай айтылған.

Сонымен қатар қазақ халқының аса көрнекті ғалымы, ұлы педагог А.Байтұрсынов «Әрбір мұғалімнің негізгі мақсаты – сабақ сапасын көтеру, түрін

жетілдіру» деген [2;36]. Заманауи технологиялардың әдіс-тәсілдерін, элементтерін қолдану арқылы оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттыру, тиімді оқытуда олардың ізденуін, танымын қалыптастыруға мол мүмкіндік бар. Оқытудың әдіс-тәсілдерін таңдап алу тиімді оқытуда табысқа жетуге негіз болады, әрі сабақтың сапасын барынша арттыруға мүмкіндік береді. Оқушыларға терең білім беру үшін мұғалім әдістердің тақырыпқа сай, оқу материалын тиімді меңгертуге ықпал тигізетіндей түрін таңдау керек және осы әдісті қолдану жолын өзі жақсы білуі керек деген ойдамын.

Критериалды бағалау- «Бұл білім берудің мақсаты мен мазмұнына негізделген оқушының оқу- танымдық құзырлығын қалыптастыруда алдын-ала белгіленген жетістіктермен салыстыру үрдісі»

Қалыптастырушы бағалау – бұл тапсырмаларды орындау барысында оқушылардың білімді игергендіктеріне қалай көз жеткіземін? Ол үшін сабақтағы қалыптастырушы бағалау атқаратын функциясы маңызды қызмет атқарады. ҚБ – дың нәтижесінде алынған ақпараттың негізінде оқушылар оқу барысында өздерінің тапсырманы қаншалықты дұрыс орындағанын біле алады. Қалыптастырушы бағалау кезінде оқушы оқыту үдерісіне белсене араласып, одан қандай нәтиже күтілетінін түсінеді. Оқылым дағдысы мен жазылым дағдылары бойынша сабақты қалыптастырушы бағалау «Бас бармақ», «Ашық микрофон», «Жазбаша кері байланыс», «Пікір алмасу», «Қосу, алу, қызықты» әдістері арқылы бағалаймын.

Мақсаты: оқушылардың қызығушылықтарын оятып, ынтасын арттыру.

Оқу бағдарламасы ең алдымен оқушы қажеттіліктерін ескеруге аса үлкен мән береді. Оқушы қажеттілігін ескеру өз кезегінде олардың білім, білік, дағдыларын саралаудан келіп туындайды.

Саралау тәсілдері: Тапсырмаларды түрлендіру арқылы, дереккөздер арқылы, топқа бөлу арқылы, білім алушының қарқынына қарай сараланды.

Менің алып отырған саралап оқытуға арналған тапсырмаларым оқу үдерісінің оқушылардың әртүрлі топтарына арнайы бағдарлауды, оқушылардың жеке қабілеттерін ескеру мақсатында түрлі топтар үшін әртүрлі нысанда ұйымдастыруды көздейді. Сол себепті оқушылардың барлығы

I деңгейдегі тапсырма бойынша *Білу және түсіну* тақырып аясында қазақша мәтіндерді талдау арқылы жаңа сөздерді меңгереді; Ой қозғау сұрақтары арқылы қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлы туралы мәліметтер алады;

II деңгей тапсырмасы бойынша, *Постер жасату:* А) Абай Құнанбаев туралы мәлімет сызбада көрсету, қорғау, толықтыру. Ә) Өлеңді мәнерлеп тізбектеп оқу; Б) Өлең мазмұнына талдау жасау:

III деңгей тапсырмасы **Қолдау көрсету аз** «Шығармашылыққа баулу» Жазба жұмыстарында жалғаулардың ерекшелігін ескеріп, үндестік заңына сәйкес орфографиялық нормаға сай дұрыс жазу керек; сөйлем соңында қойылатын тыныс белгілерді орынды қолдану қажет. Осы тапсырмалар әрбір оқушының жеке қажеттіліктеріне сәйкес тапсырма мен нұсқауларды, материал мен әдіс-тәсілдерді іріктеп қолдану үдерісі, оқушыларды оқуға ынталандыруға, шығармашылық және сын тұрғысынан ойлау дағдыларын дамытуға септігін тигізеді деп ойлаймын.

Сабақтар барысында «Ыстық алақан», «Көрші», «Әлемді шарлау», «Мақал жалғастыр» ойыны, «Алтын балыққа арналған аквариум», «Бас бармақ», «Ашық

микрофон», «Жазбаша кері байланыс», «»Пікір алмасу», «Қосу, алу, қызықты» әдіс-тәсілдерді қолдандық.

Оқыту мен оқу тәжірибесіндегі жаңа тәсілдердің тиімді жақтары оқушылардың алған білімдерін өмірде пайдалана білу, олардың функционалдық сауаттылығын арттыру арқылы еліміздегі білім мен ғылымды дамыту мәселелеріне басымдық берілуі тиіс. Білім беру жүйесін дамыту жағдайында мұғалімдерді заманауи әдістермен, жаңа технологиялармен жаңаша жұмыс жасауға бейімдеу, педагог мәртебесін көтеру өте маңызды деп ойлаймын.

Аталған бағдарламаға сәйкес алынған тәсілдерді сабақта тиімді қолданысқа енгізсеңіз, баланың танымдық белсенділігін арттыруға, өз бетінше білім алуға, шығармашылығын қалыптастыруға ықпал етеді, оқушылар оқудың қызықты жеңіл өтетіндігін, ұжымда бірлесіп жұмыс жасауға үйрететіндігін, білімнің тереңдігі, әрі тиянақтылығы артатындығын баяндайды. Яғни, оқушы өз ой-пікірін ашық еркін айтады, бір-бірін тыңдауға үйренеді сыныпта ынтымақтастық атмосферасы қалыптасады.

Әдебиеттер тізімі

1. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту методикасы/С. Рахметова. 1991.
2. Байтұрсынұлы А. Тіл ғылымы А. «Ана тілі» 1992, 448бет.
3. Қ.Бітібаев. Тіл дамыту жұмыстарын жүргізу, Алматы. 2005.
4. Б.Шканова Әдебиеттану және әдістеме мәселелері, Орал. 2011.
5. Б.Шалабай. Мәтіннің композициялық ұйымдасуы // «Қазақстан мен Түркияның ортақ мәдени құндылықтары» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы, ҚазМемҚызПИ, 2007. - 23б.

ӘОЖ 376.091:616.896

АУТИЗМІ БАР БАЛАЛАРҒА ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУДІҢ ТҮЗЕТУ-ДАМУ ТҮЗЕТУ ПРОЦЕСІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ PECS ӘДІСТЕМЕСІ

Советбекова Қ.

Тенкебаева А.З., «Психология және коррекциялық педагогика»
кафедрасының сениор-лекторы

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
Өскемен қ., Қазақстан

Балалар аутизмі психологиялық дамудың бұзылуы, мұндай балалар адамдармен қатынасуда және әлеуметтік әрекеттестікте қиындыққа ұшырайды. Аутизм әлемдегі әрбір 10000 баланың 4-5-де кездеседі. Аутизмі бар балаларды түзете-дамытуға арналған әдістер сирек кездеседі. Бүгін сондай әдістердің бірі – PECS әдістемесі туралы айтатын боламын. PECS (The Picture Exchange Communication System) – карталарды алмастыру арқылы қарым-қатынас дағдыларын үйретуге арналған жүйе. Бұл коммуникациялық жүйені 1985 жылы авторлар Энди Бонди мен Лори Фрост жасаған. Ол Делавэр штатында аутизмді түзету бағдарламасының бөлігі ретінде пайдаланылған. Бұл әдістеменің негізгі

мақсаты - аутизммен ауыратын балалардың тәуелсіз және мақсатты бастамашыл қарым-қатынасын орнату. PECS технологиялары мінез-құлықты қолданбалы талдау принципіне негізделген. Таңдалған тәсіл суретті таңдап, оны серіктесіңізге беру арқылы қарым-қатынас жасай білуге үйретуге бағытталған. Жалпы PECS әдістемесі 6 кезеңді қамтиды:

PECS- дайынық кезеңі

Балаға PECS карталарын пайдаланып негізгі коммуникация дағдыларын үйретпес бұрын, оқу процесіне мұқият дайындау керек. Оқытудың бірінші кезеңінде балалардың өз тілектерін, ұсыныстарын, өтініштерін жүзеге асыруына мүмкіндік беретін дағдылар қалыптасады. Яғни баланың хоббиін анықтап алу қажет. Аутизмі бар балалармен жұмыс істеудің дайындық кезеңінде келесі нұсқаларды атап өтуге болады болады:

1. Нұсқа: Баланы бақылап, мәліметтерді кестеге енгізу.

Бақылау процесі баланың сүйікті іс-әрекеті, ұнататын тағамы (дәмді, тәтті, қышқыл, тұзды), қоршаған ортасы, кімдермен жақсы қарым қатынаста екені туралы мәліметтерді анықтау мен нақтылаудан тұрады.

Бос уақытында немен айналысатынын серуендеуге қайда баратынын және балада жағымсыз эмоциялардың пайда болуына ықпал ететін себептер туралы сұрау, содан кейін ақпаратты талдап құжатқа енгізу.

2. Нұсқа: Жүйелі тестілеу.

Тест мотивациялық ынталандыруды анықтауға бағытталған. Бұл қандай да бір мәселені шешу үшін сіз баланың барлық сүйікті заттарын жинап, оған өз таңдауын жасауға құқық бере аласыз. Бұл кезеңде назар аударатын жайт оны қандай объектілер қызықтыратынына, бала назарын не нәрсеге аударатынына, оның пікіріне, қандай таңдау жасайтынына көңіл аударған жөн. Мысалы, сүйікті ойыншықтарын таңдау немесе жаңа ойыншықтар жинағын таңдау.

Алынған нәтижелер құжатта тіркеледі.

Әрі қарай қажетті материалды дайындауды жүзеге асыру қажет.

1. Сүйікті ынталандырушы заттардың, және т.б. фотосуреттері

Мүмкіндігінше 5X5 көлемінде.

2. Жабсырмақ (Липучка)

3. Суреттерді жапсыруға болатын бөлгіштері бар қалта (папка). Бұл бөлгіштер ішіндегі парақтар кітап сияқты қалтада (папка) орналасады

4. Сөйлемдерді құрастыру үшін белгілі бір тәртіппен бірнеше карточкаларды бекітуге болатын тығыз картоннан жасалған жолақ.

PECS - бірінші кезең.

PECS-ке оқытудың бірінші кезеңінің негізгі мақсаты - өзіне қажетті затты алу мақсатында коммуникативтік серіктеске баланың карточканы беруі. Яғни, бала мотивациялық стимулды көргеннен кейін, карточканы алып, оны мұғалімнің қолында қалдырады.

Күтілетін мақсат: «қалаған керекті» затты көріп, заттың бейнесі бейнеленген карточканы алып, серіктеске жақындап, қолына карточканы салады.

Оқытудың осы кезеңінде екі ересек адам қатысады. Бір ересек – «коммуникативтік серіктес» - қарама-қарсы отырады және қолында баланың қалап тұрған затын ұстап отырады. Екінші ересек – «көмекші» - баланың артында

отырады және өзінің қолымен баланың қолын суретке бағыттап, алуға және қарама-қарсы отырған серіктеске беруге көмектеседі.

Баланың белсенділігін баспас үшін , екі ересек те балаға: «Сен не істегің келеді?» сұрағымен немесе «Кэмпитті жегің келсе, суретті бер» деген нұсқауды қолданбайды. Екі ересек те сөйлеуімеуі қажет. Коммуникативті серіктес баланың белсендігін туғызу үшін, қалаған затын ешқандай сөзді айтпай балаға жақындатады. Көмекші баланың іс-әрекетін бақылап отыру керек, бала қолын затқа соза бергенде - баланың қолын карточкаға бағыттап, алуға және коммуникативті серіктеске беруге көмектесу керек - бұл әрекеттің барлығы сөздің көмегінсіз орындалуы қажет. Біртіндеп бала өздігінен керекті әрекеттерді орындау үшін көмекші көмекті азайту керек.

Бала карточканы коммуникативті серіктестің қолына қойғанда ғана, серіктес сол заттың атын атап, бірден баланың қолына затты ұстатады. Бұл әрекеті арқылы «коммуникативті серіктес» баланың өтінішін сөзбен айтады, алдыңғы уақытта егер бала сөздерге еліктесе онда өтінішін сөзбен жеткізуі мүмкін.

Бірінші кезеңнің негізгі мақсаты затты таңдауы және тілектердің әртүрлілігі емес, баланың карточканы беруі. Сондықтан бір ғана затпен, бір ғана карточка қолданылады.

Бұған көз жеткізу үшін баланың затты алу үшін ынталандырудың (мотивацияның) бар екендігін байқағаннан кейін, бастапқыда бала оны карточка бермей-ақ алады. Мысалы, бала басында кішкентай кэмпит алады. Келесі кэмпитті «коммуникативтік серіктес» балаға көрсете отырып қолында ұстайды және бермейді. Егер бала қол ұшын созса, яғни, ол тағы да кэмпитті қалағаны, осы сәтте көмекші - баланың қолын карточкаға бағыттап, алуына көмектесіп және карточканы беруге көмектеседі. Егер бұл зат емес, іс-әрекет болса, мысалы, әткеншек тебу болса. Алдымен баланы бірнеше секунд әткеншекте тепкізіп, тоқтатамыз. Егер бала қимыл арқылы әткеншекте қайта тепкісі келгенін білдірсе - көмекші баланың қолын әткеншектің суреті бейнеленген карточкаға бағыттап, карточканы алуға және «коммуникативті серіктестің» қолына беруге көмектеседі. «Коммуникативті серіктес» суреттегі бейнені атап, тағы да балаға әткеншек тепкізеді.

PECS - екінші кезең.

Екінші кезеңінің негізгі мақсаты - бірінші кезеңінде оқытылған, бұл бекіту және жинақтау дағдысы, - қалаған затты алу үшін «коммуникативтік серіктеске» ара қашықтықта карточканы беру.

Екінші кезеңге бала 10-нан 24 карточкаға дейін өздігінен және «көмекшінің» көмегінсіз карточканы беруді үйренген кезде өтуге болады.

Егер бірінші кезеңде баладан бір ғана карточка беру ұсынылса, екінші кезеңде балаға одан күрделірек тапсырма беріледі. Мысалы: карточканы алып, орындықтан тұрып, ересек адамға жақындап, карточканы қолына қою керек. Немесе: бала үстел басында емес, кеңістік ішінде болса. Ересек адам оның қалаған затын ұстап тұрғанын көрді - бала үстелге жақындап, карточканы алып, ересек адамға жақындайды. Тағы бір нұсқа: бөлмедегі тақтаға ілінген карточканы шешіп алып, сонымен бірге «коммуникативті серіктестікке келеді. «Көмекшінің» бұл кездегі

міндеті - бала өздігінен орындай алмаған жағдайда баланы карточкаға бағыттау. Сонымен, екінші кезеңде жұмысты келесі қадамдарға бөлуге болады:

1-қадам. «Сабаққа қажетті карточканы папканың ішінен алу». Сабаққа қажетті карточканы папканың сыртқы бетіне жапсырып, ал керек емес карточкаларды папка ішінде сақтаймыз.

Жұмысты жалғастыру үшін балаға затты (кәмпит немесе ойыншық) алуға мүмкіндік беру. Бала затты жеп немесе ойыншықпен ойнап болғаннан кейін (10-15 мин), бірінші сынақты бастаңыз, яғни карточканы папка бетіне жапсырып, баланың көңілін аударыңыз. керек. Бала папканың мұқабасынан карточканы алып, «коммуникативті серіктестің» қолына салуын күтіңіз. Баланың қандай да әрекет білдіргенін байқаған жағдайда «Көмекші» - балаға карточканы алуға көмектеседі. Бала «Серіктестен» өзіне қажет затын өздігінен карточканы папкадан алып беріп алмастырғанда ғана, «Көмекші» көмегінің санын азайтады.

2-қадам. «Бірте-бірте бала мен мұғалімнің ара қашықтығын ұлғайту». Бала карточканы алып үлкенге ұмтылды. Осы уақытта мұғалім қолын денесіне қарай жақындатып, бала алмасуды орындау үшін, қолын созып беруіне қимыл жасайды. Алмасу аяқталғаннан кейін (карточка мұғалімнің қолына салынғаннан кейін), баланы мадақтап, керекті затын беріңіз. Келесі сынақта бала қолын созу үшін кішкене артқа шегініңіз. Сонда, бала суретті ересек адамның қолына салу үшін, орындықтан тұрып ересек адамға жақындау керек. Біртіндеп бала мен ұстаз арасын бірнеше сантиметрге, содан кейін метрге алшақтата беріңіз. Соңында бала бөлменің кез келген жерінен серіктеске жақындауды меңгеру керек. Осы уақыт бойы карточка үнемі баланың қасында болу керек.

3-қадам. «Бірте-бірте бала мен папка арасындағы қашықтықты ұлғайту». Бала екінші қадамды меңгергеннен кейін, бала мен папканың ара қашықтығын ұзартамыз. Бұл жағдайда алмастыруды орындау үшін бала алдымен папкаға, содан кейін - мұғалімге жету керек. Бірнеше сынақтар барысында папканы баладан неғұрлым көбірек алыстатып отырыңыз. Бала папканың ішіндегі карточкаға алып, алмастыруды орындауды үйренгенше папка мен баланың ара қашықтығын алшақтата беріңіз.

4-қадам. «Көмекті көрсетуді біртіндеп тоқтату». Дағдыларды қалыптастыру барысында физикалық бағыттағы көмекті тоқтату. Сонымен қатар «коммуникативті серіктесте» карточканы алақанына салу үшін, балаға қолын созуды тоқтату керек. Осылайша, қаланған реакция бекітіледі - бала бөлменің кез-келген бұрышынан, карточканы алып, «серіктестің» назарын аударып (мысалы, оған дейін қол тигізіп), серіктес көңіл аударғаннан кейін - оған карточканы беріп, қалаған затын алуы.

PECS -үшінші кезең.

Үшінші кезеңде баланың алдыңғы кезеңдерде алған дағдылары толық меңгерілгеннен кейін, карточкада бейнеленген заттарды ажыратуға үйрету.

Тақтада немесе баланың байланыс кітапшасындағы карточкалардың ішінен өзі қалаған зат бейнеленген карточканы таңдай білуге үйрету.

Үшінші кезеңнің бірінші қадамы екі карточканың ішінен таңдау жасаудан басталады: қалаған зат бейнеленген карточка және балаға қажетсіз зат бейнеленген карточка. Егер бала өзінің қалаған заты бейнеленген карточканы таңдаса, ол онда

оны алады, егер ол екінші карточканы алса, онда ол соған тиесілі затты алады, яғни қажет емес затты алуына тура келеді.

Алдыңғы кезеңдердегідей, карточка таңдау барысында балаға сөздік көмек және көмектесуге болмайды: «Жоқ бұл дұрыс емес, кәмпитті бер!». Осы кезеңде оқыту табиғи салдардың көмегімен жүреді: яғни дұрыс таңдау жасаса-қажетті затты алады. Дұрыс таңдау жасамаса - қажетсіз затты алады.

Бала зейінді болу үшін және оң жақтағы немесе сол жақтағы карточканы еріксіз беруге үйренбес үшін, оқыту барысында карточкалардың орнын үнемі ауыстырып отыру керек. Бала өзіне қажетсіз заттың карточкасы мен қажетті заттың карточкасының айырмашылығын білгеннен кейін келесі кезеңге өтеміз.

Бала қажет емес заттың карточкасынан, қалаған затының карточкасын тануды үйренгеннен кейін, қажет еткен екі заттың ішінен таңдау жасау қадамына өтеміз.

Бұл процедурада оқыту кезең-кезеңмен орындалады:

1. Бала алдында екі зат салынған табақша беріледі. Баланың жанында екі затқа сәйкес карточкасы бар байланыс кітапшасы дайындалады.

2. Бала екі заттың біреуінің карточкасын ұсынғанда, оған табақшаны жылжытып, тиісті затты таңдауға рұқсат ету қажет.

3. Осы сатыда оқытылған жаңа реакция - заттың тиісті суреттің таңдау болып табылады. Бала дұрыс нысанды ұстағаннан кейін, оны бірден мақтап және сол затты алуға рұқсат етіледі. Бала заттың суретін таңдағаны баланың карточканы дұрыс пайдаланатынын көрсетеді.

4. Егер бала сәйкес келмейтін затты алуға тырысса, қате реакциясын тоқтатып, қатені түзетуді қолдану керек, (алдыңғы қадамда сипатталған).

Бала карточкаларды дұрыс ажыратуды және тиісті заттарды таңдауды үйренгеннен кейін, қиындық деңгейін арттырып, қосымша карточкаларды қосу керек. Яғни, баланы 3 заттан, 4, 5 және т.б. заттан таңдауды үйрету керек.

Карточкалар арасындағы айырмашылықты үйренудің соңғы қадамы - баланы байланыс кітапшасынан қажетті картаны таңдауға үйрету. Мұны істеу үшін кітаптың мұқабасынан барлық карточкаларды алып тастаңыз және бірінші немесе екінші жоғары ынталандыратын ынталандыру карталарын бірінші бетте орналастырыңыз. Содан кейін кітапты жабыңыз. Бұдан кейін балаға заттардың бірін көрсету керек. Бала байланыс кітабын ашып, тиісті карточканы алуға және қолын созуға тиіс. Егер ол мұны жасамаса, физикалық бағыттың көмегімен оған көмектесе аласыз және физикалық көмек бірте-бірте жойылады.

PECS - төртінші кезең.

Төртінші кезеңнің негізгі мақсаты - «Мен қалаймын» символын пайдалана отырып, карточкалардан сөйлем құрастыруды үйрету.

Алдыңғы кезеңдерде бала өзіне қажет зат пен әрекетті орындау үшін, тек қана бір ғана карточканы берген болса, енді сөйлем құрау үшін бірнеше карточканы қолдануды үйренеді. Яғни, сөйлем құрастыруға арналған жолақшаға карточкалардан сөйлем құрастырып жапсырып, жолақшаны беру.

Баладан күтілетін соңғы нәтиже - баланың алдындағы немесе тыс жердегі затты бірнеше сөзден тұратын сөйлем арқылы сұрауы. Ол папканы ашып, «Мен қалаймын» карточкасын алып, жолақшаға жапсырып, қажетті заттың суретін тауып, жолақшаға жапсырып, содан кейін жолақшаны «коммуникативті

серіктеске» береді. Жолақты алғаннан кейін мұғалім балаға қаратып, әр карточканы баса отырып, сөйлемдегі заттардың атын айту керек.

Кезеңнің соңына бала 20 және одан да көбірек карточкаларды қолданып, әртүрлі серіктестердің назарын аудартуды үйрену керек.

Осы кезеңде оқыту мінез-құлық тізбегі «Соңынан басына қарай» әдісімен орындалады. Барлық тізбек реакцияларға бөлінеді:

- 1. Папкаға жақындау
- 2. «Мен қалаймын» символын таңдау
- 3. Сөйлем жолақшасына «Мен қалаймын символын жапсыру».
- 4. Қалаған заттың карточканы таңдау.
- 5. Қалаған заттың карточканы жолақшаға жапсыру.
- 6. Сөйлем жолақшасын папкадан шешіп алу.
- 7. Коммуникативті серіктеске жолақшаны беру.

PECS - бесінші кезең.

«Сен не қалайсың?» сұрағын қою арқылы баладан «Мен қалаймын» символына қажет затының карточкасын тіркестіру арқылы жауап алу.

Папканың сыртында «Мен қалаймын» және қалаған заттарының символдары жапсырылу керек. Осы кезде мұғалім бірінші рет балаға «Сен не қалайсың?» сұрағын қойып, «Мен қалаймын» карточкасын саусағымен басып көрсетеді,. Бала «Мен қалаймын» символын жапсырып, қасына өзі қалаған заттың символдарын тандап, сөйлем құрастырып, жолақшаны серіктеске береді.

PECS - алтыншы кезең.

Осы кезеңнің негізгі мақсаты қоршаған ортадағы болып жатқан оқиғаларды баяндау және сол арқылы айналасындағы адамдардың назарын аударту болып табылады. Мысалы: кейбір балалар саусақпен аспанға көрсетіп, «Ұшақ! Мама, кара - ұшақ!!» деп айқайлауы. Бұл арқылы бала аспанда ұшып бара жатқан ұшақты алу емес, анасының назарын өзіне аудартуы. Яғни, бұл мінез-құлық, қалаған затты алу мен әрекетке қол жеткізу үшін емес, әлеуметтік ынталандыру арқылы нығайтылады.

Қортындылай келе PECS әдістемесін пайдалану келесі мәселелерді шешуге көмектеседі:

Біріншіден, PECS карталарын пайдалану балаларға басқа адамдармен әлеуметтік тұрғыдан қолайлы түрде қарым-қатынас жасауға көмектеседі және бұл жүйе арқылы бала тек ересектермен ғана емес, құрдастарымен де сөйлесе алады.

Екіншіден, бала өзіне қол жетімді қарым-қатынас әдісін алған кезде, жағымсыз мінез-құлқы азаяды. Сонымен қатар, зерттеулер PECS қолдану балаларға сөйлеуді дамытуға көмектесетінін дәлелдейді.

Әдебиеттер тізімі

1. Баенская, Е. Р. Аутичный ребенок: пути помощи. / Е. Р. Баенская, О. С. Никольская, К. С. Лебединская. – М.: ТЕРЕВИНФ, 1997. – 102 с.

2. Вентланд, М. Учебно-воспитательные работы в центре коррекционно-развивающего обучения и реабилитации: Учеб.-метод. Пособие / М. Вентланд, С. Е. Гайдукевич, Т. В. Горудко и др.; Науч. ред. С. Е. Гайдукевич. – Мн.: БГПУ, 2009. – 276., ил.

3. Либлинг, М.М. Холдинг-терапия как форма психологической помощи семье, имеющей аутичного ребенка / М. М. Либлинг // Дефектология, 1996. – № – С. 26.
4. Нуриева, Л. Г. Развитие речи у аутичных детей: метод. разработ. / Л. Г. Нуриева. – Изд. 2-е. – М: Теревинф, 2006. – 112 с. – (Серия «Особый ребенок»).
5. Шипицина, Л. М. Социальная реабилитация детей с аутизмом. Обзор иностранной литературы / Л. М. Шипицина, И. Л. Первова. – С.-Пб: Питер, 1997 г. – 86с.
6. Эрц, Ю. М. 10 самых распространенных ошибок при обучении ребенка пользоваться карточками PECS / Ю. М. Эрц // Аутизм | АВА-терапия, прикладной анализ поведения.

УДК 374.1

САМООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА К ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Сыдыкова Э.М.

Научный руководитель: Радченко Н.Н., к.п.н., асс.профессор
Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан
e-mail: Elmira_23@mail.ru; radchenkon76@inbox.ru

Самообразование явление многомерное и ученые трактуют его и понятия, которые с ним связаны по разному. Так в частности, понятие «самообразование» трактуется рядом ученых (О. Айзенберг, А. Малыхин, В. Рогожкин) как целенаправленная, самостоятельная работа личности над повышением своего профессионального мастерства. При таком определении подчеркивается, что самообразование как явление является профессиональной функцией личности, выполнение которой способствует профессиональной адаптации, развитию и профессиональному усовершенствованию специалиста на протяжении его профессиональной деятельности. Выполнение обозначенной функции является условием и обязанностью специалиста для приобретения и повышения его профессиональной компетентности. Это так называемый «профессионально-центристский подход» к пониманию самообразования, который связан с формированием и регуляцией профессиональной сферы личности.

Кроме того, в научной литературе освещен и другой «культурно-центристский» подход к пониманию самообразования. Соответственно данному подходу самообразование трактуется (И. Гончаров, Л. Коган, А. Кочетов, Б. Райский, М. Скаткин) как явление, выходящее за пределы профессиональной сферы, но часто включающее и ее. В центре внимания находится сфера культуры, которая частично впитывает и профессиональные интересы, но значительно шире, включает опыт личности (как жизненный, так и профессиональный) и широкий спектр общекультурного знания. Часто в таком понимании самообразование

связывают с самореализацией личности в рамках усвоения культуры и развитием индивидуальных качеств, расширением и обогащением кругозора и тому подобное.

Нельзя не сказать о «духовно-центристском» подходе к самообразованию (Г. Зборовский, Э. Шуклина), который базируется на связи самообразовательной деятельности личности и ее внутреннего самопознания, поиском истины и смысла жизни и тому подобное. Часто в таком понимании самообразование связывают с религиозной сферой, духовным опытом и культурой.

В педагогической литературе распространен такой подход к пониманию самообразования, который можно назвать «учебно-центристским». То есть, в центре внимания данного подхода находится сфера образования и учебно-воспитательный процесс. Самообразование понимается как составная часть системы образования (А. Загорский, В. Лозовой, С. Орлов, В. Турченко), ее отдельных звеньев, например системы последипломного образования (Н. Протасова), системы высшего образования. С. Гончаренко определял самообразование студентов как «... неотъемлемую часть систематического обучения в стационарных учреждениях, что способствует углублению, расширению и укреплению усвоенных знаний» [1, с. 296].

В «Энциклопедии образования» определено, что самообразование – это «самостоятельная познавательная деятельность человека, направленная на достижение определенных личностно значимых образовательных целей: удовлетворение общекультурных запросов, познавательных интересов в любой сфере деятельности, повышение профессиональной квалификации и тому подобное. Самообразование является условием развития, самоутверждения и самореализации личности и составляющей обучения ее в течение жизни» [2, с. 798]. В приведенном определении по многим аспектам самообразования отмечено, по крайней мере, на трех, а именно – самообразование является самостоятельной познавательной деятельностью; самообразование является условием развития личности; самообразование выступает составляющей обучения на протяжении жизни.

Следует подчеркнуть, что в современной педагогической науке, даже в рамках учебно-центристского подхода к пониманию самообразования, существует несколько направлений, не отрицая исключительное значение самообразования для повышения эффективности учебного процесса в рамках институционального образования в учебном заведении (особенно высшем учебном заведении и учебных заведениях системы последипломного образования), подчеркивают различные аспекты самообразования и самообразовательной деятельности.

Одно из этих направлений характеризуется пониманием самообразования как формы получения и углубления знаний и присвоения опыта (Л. Борисова, Е. Лебедева).

Существует также направление понимания самообразования как процесса целенаправленного и систематического самосовершенствования, саморазвития личности и ее деятельности (Г. Коджаспирова, А. Кочетов), как путь продолжения образования и самопознания (Л. Куликова, Е. Лебедева).

На наш взгляд очень важным является направление, по которому подчеркивается влияние самообразования на учебный процесс, на развитие

познавательных интересов, их активизацию, формирование необходимых умений и навыков, получение и использование информации и знаний, развитие у себя личностных качеств, (самоуправление, самоанализ, самоорганизация, самоконтроль, самооценка, самокоррекция, саморегуляция). Также очень важным аспектом понимания самообразования является его влияние на выработку устойчивых мотивов к обучению и образованию. Н. Терещенко считает, что самообразование представляет собой педагогически организованный, обусловленный внутренними мотивами процесс самостоятельного приобретения знаний дополнительно к тем, которые человек получает в процессе обучения [3].

Важными по предмету нашего исследования, являются и другие аспекты самообразования. В частности социальный аспект самообразования. Через призму социального аспекта самообразования подготовка будущих учителей начальных классов к самообразовательной деятельности раскрывается как необходимое условие их профессиональной и социальной адаптации, путь совершенствования профессиональной компетентности на протяжении карьеры, конкурентоспособности и востребованности на рынке труда.

Усиление тенденции доминирования самообразования происходит с переходом к информационному обществу, в котором господствует информация и информационные (компьютерные) технологии. В таких условиях основным становится производство и использование информации с применением компьютерных технологий. Это обуславливает необходимость работы человека с информацией один на один именно через самообразование.

Следует отметить, что информационное общество связывают не только с появлением принципиально новых технологий, которые в первую очередь обусловлены компьютерной техникой. Тремя, так сказать, китами информационного общества являются информация, знания, образование [4, с. 27]. Современное общество называют также обществом знаний, то есть в таком обществе доминирует новый способ деятельности, который обеспечивает создание и эксплуатацию знаний. Знание можно рассматривать рядом с такими общепризнанными ресурсами человечества как земля, трудовые ресурсы, полезные ископаемые, капитал, но в отличие от них, знание является неисчерпаемым ресурсом и постоянно обновляется и расширяется. А это в свою очередь требует создания условий для овладения этим знанием и обуславливает необходимость соответствующих изменений в системе институционального образования с учетом растущей роли самообразования.

Таким образом, можно сказать, что для современного информационного общества знания являются центральным ресурсом, вокруг которого выстраиваются новые технологии, экономический и социальный рост, культурное развитие и тому подобное. В таких условиях важность образования бесспорна, а ее технологии постоянно меняются, совершенствуются, приобретают новые функции и характеристики. Сущность таких изменений заключается в приближении образования к самообразованию, а самообразование постепенно будет становиться обязательной составляющей всех видов деятельности человека. Исходя из такого понимания роли самообразования в современном обществе и в системе образования, следует подчеркнуть, что изменения технологий обучения, которые

выстраиваются на основе доминирования самообразования в большей или меньшей степени уже коснулись различных звеньев образовательной системы, в частности системы высшего образования. Все больше ориентированными на самообразовательную деятельность становятся технологии профессионального обучения, больше внимания организации самообразования учащихся начали уделять и в системе общего среднего образования.

На первый взгляд может сложиться впечатление, что указанные изменения не коснутся системы начального образования, но это впечатление ложное, поскольку в младшем школьном возрасте формируются познавательные интересы, умения и навыки самостоятельной работы и работы с информацией, которые в дальнейшем будут становиться основой самообразовательной деятельности. Поэтому для учителя начальных классов очень важно не только владеть соответствующими технологиями обучения и воспитания детей младшего школьного возраста, но и в процессе приобретения профессии в системе высшего и последиplomного педагогического образования самому овладевать необходимыми умениями и навыками самообразования, которое будет способствовать формированию и развитию профессиональной компетентности.

В данном контексте под самообразованием будущих учителей начальных классов мы понимаем сознательную систематическую и самостоятельную деятельность в рамках учебно-воспитательного процесса высшего педагогического учебного заведения и за ее пределами, что регулируется личностью и составляет основу компетентностного развития будущего специалиста.

Наиболее распространенными подходами в развитии системы образования и особенно высшей педагогической образования являются: аксиологический; информационный; личностно-деятельностный; проблемно-поисковый; практико-ориентированный и др. Но в информационном обществе, в котором объемы и потоки информации постоянно растут и повышаются требования к профессиональной подготовке будущих учителей, и учителей начальной школы в частности, возникает потребность в интегрированном подходе, получившем название компетентностного.

В научной литературе при определении компетентностного подхода базируются на его системной, междисциплинарной природе, которая содержит личностный и деятельностный аспекты, подчеркивает практическую направленность образования, роль опыта, способность практически реализовывать знания и обеспечивать постоянное саморазвитие и самосовершенствование личности, ее способность к сознательному самообразованию на протяжении жизни. По мнению ученых-педагогов (В. Байденко, Е. Зеера, И. Зимней, И. Зязюна, Н. Кузьминой, Дж. Кучера, А. Марковой, А. Овчарук, Е. Павлютенкова, А. Пометун, Дж. Равена, А. Савченко, Ю. Татура, С. Шишова и др.) компетентность-это совокупность знаний специалиста в действии, то есть система знаний, ориентированная на практическое применение.

Компетентностный подход в системе подготовки учителей начальной школы является сегодня важным стратегическим направлением модернизации этого звена педагогического образования. Именно компетентностный подход требует смещения акцентов по предоставлению и распространению знаний к развитию

умений, навыков, отношений и способностей принимать решения, решать профессиональные задачи различной сложности, развивать способность к непрерывному образованию и самообразованию. В таком понимании компетентностный подход основывается на определении компетентности как цели профессиональной подготовки будущих учителей начальных классов. Проявление компетентностного подхода к содержанию подготовки будущих учителей заключается в практико-ориентированной направленности учебных программ Высшей школы в противовес ориентированию на усвоение знаний, умений, навыков, что присуще было традиционным подходам к подготовке начинающих педагогов. Главной идеей компетентностного подхода становится усиление практической ориентации образования, выход за пределы, так называемого, «зуновского» образовательного пространства. Компетентностный подход дает ответы на запросы реальной педагогической практики (Т. Ковалева), он направлен на обновление содержания образования в соответствии с потребностями реальной педагогической практики (И. Фрумин) и выступает обобщенным условием способности будущего учителя начальных классов эффективно действовать за пределами вузовского учебного процесса в реальных педагогических ситуациях [5, 6].

Компетентностный подход в подготовке будущего учителя начальных классов обеспечивает ориентацию всего учебного процесса на такие основные цели образования как: формирование и развитие способности к обучению в течение жизни, к самоопределению и самоактуализации личности, к ее активной профессиональной адаптации и социализации, непрерывное развитие индивидуальности и тому подобное.

Кроме того, следует отметить, что основная идея компетентностного подхода заключается в том, что в процессе профессиональной подготовки будущего учителя начальной школы студент должен получать не отдельные разрозненные знания, умения и навыки, у него должна формироваться и развиваться способность и готовность к деятельности в различных жизненных и профессиональных условиях.

Компетентностный подход является отражением потребности общества и современной системы образования в подготовке специалистов, обладающих необходимыми знаниями, способных их постоянно обновлять и пополнять и имеющих сложившиеся умения применять эти знания для решения определенных задач практики в различных условиях. Кроме того, для будущего учителя начальных классов важно понимать, что необходимо развивать у себя такие личностные качества, которые позволят быть не только конкурентоспособными в современных условиях жизни, но и быть готовым и способным к сотрудничеству и совместной деятельности с учениками, их родителями, коллегами, общественностью при выполнении инновационных задач, стоящих перед современной начальной школой. Это значит, что необходимо не только знать и уметь многое, но, главное, иметь способность (развивать способность) к непрерывному обновлению знаний, возможному переучиванию в различных предметных отраслях, умение добиваться положительных результатов в своей деятельности. Компетентностный подход в подготовке будущего учителя начальных классов предполагает овладение им профессионально необходимыми

знаниями, умениями и навыками в комплексе, формирование личностного ответственного отношения к результатам выполняемой деятельности (учебной, поисковой, научной, самообразовательной и т.п.) как в период обучения в высшем учебном заведении, так и в дальнейшей практической педагогической деятельности и последипломном образовании.

Самообразование является составляющей профессиональной компетентности учителя, но самообразовательная деятельность является и условием приобретения будущим учителем начальных классов профессиональной компетентности. Кроме того, самообразование прямо или косвенно предусмотрено всеми ключевыми компетенциями и непосредственно является одной из основных в содержании персональных ключевых компетенций.

Важно подчеркнуть, что профессиональная компетентность будущего учителя начальных классов становится результатом как процесса самообразования, так и процесса формирования ключевых компетенций, на которые нацелена подготовка будущего учителя начальных классов в высшем педагогическом учебном заведении.

Рассмотрев значение и влияние самообразовательной деятельности будущих учителей начальных классов на реализацию компетентностного подхода в подготовке компетентных специалистов в целом, целесообразно осветить и другую сторону проблемы, а именно: как внедрение компетентностного подхода влияет на развитие самообразования будущих учителей начальных классов.

Следует отметить, что компетентностный подход оказывает существенное влияние на развитие самообразования студентов – будущих учителей начальных классов. Это объясняется тем, что именно в условиях реализации компетентностного подхода самообразование студентов становится весомее как основа для развития творческой индивидуальности будущего учителя начальных классов. Учитывая специфику компетентностного подхода, которая заключается в его нацеленности на профессиональную деятельность будущих специалистов, в процессе обучения можно эффективно совместить цели образования, потребности практики и подготовку к профессиональной деятельности. Компетентностный подход способствует переходу от усвоения и воспроизводства знания к его практическому применению и организации профессиональной деятельности. С помощью компетентностного подхода появляется возможность ориентировать студента на бесконечное разнообразие профессионально - педагогических и жизненных ситуаций, поиск оптимальных профессиональных решений и предвидение возможных результатов и последствий их принятия. Кроме того, компетентностный подход выступает мощным стимулом мотивации будущих учителей к сознательной самообразовательной деятельности, которая будет способствовать не только развитию их профессиональной компетентности в период профессиональной адаптации и дальнейшей профессионально-педагогической работы после окончания высшего учебного заведения, а повышению эффективности учебно-воспитательного процесса и успешному овладению профессией в студенческие годы.

Следовательно, реализация компетентностного подхода в процессе подготовки будущих учителей начальных классов способствует интенсивному

развитию самообразования студентов. Процессы формирования ключевых компетентностей будущих специалистов и подготовки их к самообразовательной деятельности являются процессами взаимообусловленными и взаимосвязанными. В связи с этим для построения модели подготовки будущих учителей начальных классов к самообразовательной деятельности целесообразно проанализировать возможности учебного процесса в высшем педагогическом учебном заведении и определить самые существенные проблемы и противоречия, возникающие сейчас на практике.

Список использованной литературы

1. Воротникова А. И. Педагогический словарь-справочник. Ч. 1 - Учебно-методическое пособие для студентов магистрантов аспирантов и педагогов. Издательство: Директ-Медиа, 2017. – 73 с.
2. Энциклопедия профессионального образования: В 3-х томах / Под ред. С.Я. Батышева. – М., АПО. 1998. <http://www.ushinka.ru/item2437.html> .
3. Терещенко Н.М. Формирование у подростков готовности к самообразованию в условиях модульного обучения: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: [спец.] 13.00.09» теория обучения» / Терещенко Наталья Николаевна; Ин-т педагогики АПН Украины. - Киев, 2000. - 20 с.
4. Шпак В. П. Организация самообразования студентов педагогических вузов: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Шпак Валентина Павловна; Харьков. нац. пед. ун-т им. Г. С. Сковороды. – Харьков, 1994. – 158 с.
5. Ковалёва Т. М. Школьные умения и ключевые компетентности – что общего и в чём различие / Т. М. Ковалева. – М., 2003. – 85 с.
6. Философский словарь Владимира Соловьёва. Ростов н/Д: Изд-во «Феникс», 1997. — 464 с.

ӘОЖ 37

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ «ЖАСТАРҒА» ӨЛЕҢІН ОҚЫТУДАҒЫ ӘДІС-ТӘСІЛДЕР

Сыдыкова Ш.Т.

Абай облысы білім басқармасының Бородулиха ауданы білім бөлімінің
«Жезкент кентінің мектеп-лицейі» КММ, Қазақстан

Аталмыш баяндамада Шәкәрім Құдайбердіұлының «Жастарға» өлеңін оқыту кезінде қолданылатын тиімді әдіс-тәсілдер жайында жазылған. Ақын өлеңіне берілетін оқу бағдарламасындағы сағат саны, мақсаттары туралы да айтылады. Өлеңді оқыту кезіндегі ерекшеліктерді басты назарда ұстап, мұғалімнің қолданатын тиімді әдіс-тәсілдеріне талдау жасалған. Әдістердің тиімділігіне тоқталып, әрқайсысына жеке-жеке анықтама берілген. Қандай әдісті қолданса да, білім алушыларға тақырыпты түсіндіру басты мақсат екені айтылады.

Қазақ әдебиетінде жастардың білім алуына ықпал ететін, рухтарын көтеріп, намыстарын қайрап, жүректеріне сенімділік ұялататын шығармалар жетіп артылады. Соның бірі – ақын, тарихшы, композитор Шәкәрім Құдайбердіұлының «Жастарға» поэзиялық туындысы. Хәкім Абайдың айналасында өскен Шәкәрім бас ақынның ішкі күйі мен жайын өте жақсы түсінетін еді. Сол замандағы қазақтардың жағдайына налыған ақын бар үмітті жастардан күтіп, болашақтың барлығы тікелей жас буынға байланысты екенін алға тартқан. Аталмыш тақырып қазіргі кезде де өзінің өзектілігін жоғалтқан емес-ті. Сондықтан да мектеп бағдарламасына еніп, білім алушыларға өзінің берері бар туындыны оқытудың ерекшеліктері де қазіргі кезде маңызды.

Жалпы орта білім беретін мектептердің 8-сынып оқушыларына арналған «Жастарға» өлеңі 3 сағат көлемінде оқытылады. Жастарға тек қана білім мен ғылым арқылы өсіп-өркендей алатынын дәлелдегісі келген Шәкәрім Құдайбердіұлы надандықтың түбі түгі жоқ тереңдікте екенін де түсіндірген. Бір ғасыр уақыт өтсе де өзінің маңыздылығын жоғалтпаған өлеңде Абайды оқып, таныса, адам баласының алмайтын қамалы болмайтынын да ерекше сипаттаған.

Өлеңді оқыту кезінде сабақтың оқу мақсаттарына сай тапсырмалар дайындап, оған қоса әдіс-тәсілдерді де реттейтініміз анық. Қазіргі таңдағы білім алушылар өте креативті, ойлау қабілеттері өзгеше, функционалдық сауатты жастар екені белгілі. Сол себепті де сабаққа қолданылатын әдіс-тәсілдер де қызықты болу қажет-ті.

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Жастарға» өлеңін оқыту кезінде шығарманың тақырыбы мен идеясын ашу үшін жекелей емес, оқушылардың топпен жұмыс жасағаны ыңғайлы болады. Ал білім алушыларды топқа бөлу үшін «QR-код» әдісін қолданған жөн деп санаймын. Жастар туралы үш түрлі нақыл сөздерді жазып, qr-кодпен жұмыс жасау барысында кімге қандай сөз түссе, сол топқа барып жайғасады. Бұл әдіс ең алдымен топқа бөлуді реттеп берсе, екінші жағынан білім алушыларға тақырыптың не туралы екенін ашуға да көмегін тигізеді. «Ауызша ассоциация» әдісін сабақта ұтымды қолдану көп уақытты да алмайтыны анық [1]. Оқушыларға жастардың кім екені туралы, «жастар» ұғымын естіген кезде ең бірінші келетін ойдың қандай екені жайында сұрауға болады. Білім алушылар жастар жайында өз ойларын айтып, пікірлерін ортаға салған кезде шығарманың тақырыбы ашылып, идеясын талдауға қадамдардың да жасалатыны анық.

«Қиып-құрау» әдісін де көбінесе поэзияны оқытқан кезде қолданамын. Әр топқа бір-бір шумақты өлеңнің қиындыларын беріп, өздеріне топтық жұмыс ретінде құрату үшін беруге болады. Білім алушылар тапсырманы орындай отырып, өздеріне түскен шумақтың мағынасын да түсіндіріп берулері керек. Мысалы, «Жастарға» өлеңінде

Надандықтан еліріп босқа жүрсең,

Мына заман көрсетер бізге тарлық, - дейтін жолдарды кездестіреміз [2]. Жастардың сана сарайларының ашылуына жол іздеген автордың ойын түп-тура осы екі жолдан білім алушылар түсінетін болса, оның өзі үлкен жетістік деп есептеймін.

«Жастарға» өлеңін оқыту барысында алғашқы сабақтардың өзінде «Stop-кадр» әдісін жиі пайдаланамын. Себебі, өлеңнің нақты мазмұнын ашу үшін, идеясын балаларға түсіндіру мақсатында бейнеролик көрсету арқылы талдау жұмыстарын жасаған оң нәтиже береді. Білім алушылар көзбен қабылдап, дұрыс

жүйелей алатындықтан бейненің кез келген жерінен тоқтатып, кері байланыс жасау арқылы да сабақты талдауға болады. Көп жағдайда «Серпілген сауал» әдісін сұрақ-жауап ретінде пайдаланып, толық жауап бергенше жетекші сұрақтар қойылып отырады. Ол да балалардың сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда, коммуникативтік күзиреттіліктерін жетілдіруде маңызды рөл атқарады деп ойлаймын.

Шығарманың тіліне байланысты талдау жұмыстарын жасатқан кезде күрделенген оқу мақсаттарын қолдану керек болатыны анық. Мысалы, «8.2.3.1 – шығармадағы көркемдегіш құралдардың (психологиялық параллелизм, перифраз, сатира, ирония, гротеск, эллипсис) қолданысын талдай отырып, автор стилін анықтау» деген оқу мақсаты бар [3]. Аталмыш оқу мақсатына қол жеткізу үшін берілетін тапсырмалардың негізінде «Сканерлеп оқыту», «Фишбоун» сынды әдіс-тәсілдерді ұтымды пайдалануға болады. Топтағы оқушыларға «Жастарға» өлеңінің шумақтарын беру арқылы ішінен көркемдегіш құралдарды таптыруға бағытталады. Тіпті білім алушылар ұмытып немесе есіне түспей жатқан кезде алдарына бағыттаушы құрал ретінде буклеттерді де таратуға болатыны анық. Өлеңнің идеясымен қатар, тілін де түсіну кезінде қолданылатын әдіс-тәсілдердің тақырыпты ашудағы маңызы зор.

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Жастарға» өлеңін оқыту кезінде «Графикалық органайзер» әдісінің маңызы зор. Аталмыш әдіс кең көлемді ақпаратты қарапайым сұлба ретінде түсінуге көмектеседі. Жастарға айтылған ақынның ойы мен пікірін кестелер арқылы түсіндіруді білім алушылар өзара жұмыс жасау арқылы нәтижеге қол жеткізеді. Күрделіден қарапайымға өту үшін де ең бастысы тақырыпты толық түсініп алу шарт екенін ұмытпау керек.

«Жастарға» өлеңін қорытындылау үшін «Авторға хат жазу», «Өлең туралы пікір жазу», «Креативті жазу», «100 сөзбен жазу» сынды әдістерді пайдалануға негіз бар. Себебі, үш сабақ көлемінде жиналған ақпараттарды саралай келіп, өзге де өлеңдермен салыстыру жұмыстарын жүргізе отырып, өздерінің пікірлерін білдіру мақсатында жазылады. Аталмыш әдістер білім алушылардың сөздік қорларының деңгейін көрсетіп, ойларын жеткізудегі ерекшеліктерді нақтылайды. Мысалы, осы тапсырмаларды орындау кезіндегі арнайы «8.2.4.1 – шығармалардан алған үзінділерді қайтадан өңдеп, креативті жазу» деген оқу мақсаты бар. Яки, сабақта қолданылатын кез келген оқытудың әдіс-тәсілдері тікелей оқу мақсаттарымен байланысты болатынын ұмытпау керек [3].

Барлығына таныс әрі сабақта қолдану кезінде жақсы нәтиже беретін «Екі жақты түсіндірме күнделігі» әдісін пайдалану өте тиімді. Шәкәрім Құдайбердіұлының «Жастарға» өлеңін оқыту кезінде білім алушылар өздеріне ұнаған, көңілдерінен шыққан ақпараттарды дәлелдемелер арқылы ашып жеткізеді. Жұптық жұмыс ретінде тапсырма беріп, ортаға салып қорғатуға да болады. Бұл әдістің ерекшелігі, оқушылар өздерінің ойларын айтып, пікірлерін білдіреді де, қосымша өзара алып-қосарларымен толықтырады. Яки тақырып кеңінен қарастырылып, нақты қойылған мақсатқа жетуге болады.

Сондай-ақ, сабақты қорытындылау барысында «Егер мен автор болсам...» әдісі де оқушылардың түсініп-түсінбегенін зерттеу үшін маңызды рөл атқарады. Шәкәрім Құдайбердіұлының айтқан сөздеріне алып-қосарлары болмаса да, ақынның ойларымен толықтай келісетіндері жайында біраз дүниелерді қамтуға

болады. Білім алушылардың білім бағалауда «3Қ» әдісінің де өзіндік тиімді тұстары бар. Оқушылар тақырып бойынша өздеріне қиын, қызықты және қажетті болған ойларымен бөліседі. Мысалы, балалардың көбіне Шәкәрімнің тілі, жазу стилі қиындық тудырып, көптеген ұғымдардың мағынасын ашу үшін түсіндірмелі сөздікпен жұмыс жасап жатады. Ал Шәкәрім Құдайбердіұлының айтқысы келген ойы, жастарға ұсынысы, ақылының барлығын білім алушылар қажет деп есептейді. Және азды-көпті балалар өлеңнен өздеріне қызықты тұстарын да тауып алып жазып жатады.

Кез келген шығарманы талдау кезіндегі басты мақсат – білім алушылардың тақырыпты түсінуі. Шәкәрім Құдайбердіұлының «Жастарға» өлеңінің мағынасын толық талдап, түсіну үшін қолданылатын әдіс-тәсілдердің тек бір бөлігін ғана көрсеттім. Әр ұстаз өзі сабақ беретін сыныбының жағдайына қарап, тапсырмалар дайындап, соған сай жұмыстар жүргізетіні анық. «Жастарға» өлеңінен оқушылар өздеріне ой түйіп, жақсы білім іздеуден жалықпай, болашақтарына қолданатын болса, мұғалім мақсатының орындалғаны.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Тәжірибедегі рефлексия» жалпы білім беретін мектептердегі педагогика кадрларының кәсіби даму бағдарламасы Тренерге арналған нұсқаулық. 2017 жыл. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, «Педагогикалық шеберлік орталығы» баспасы, 214 бет

2. Мұхамедханұлы Қ. Шаһкәрім: Көп томдық шығармалар жинағы. 3-том. Алматы: Алаш, 2005.- 267

3. «Қазақ әдебиеті» пәнінен жанартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы. ҚР Білім және ғылым министрінің 2017 жылғы 3 сәуірдені №115 бұйрығына 193-қосымша.

УДК 371.035.6

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ – КАК ПРИОРИТЕТ РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Таукенова Н.Н., магистр педагогики и психологии
Средняя школа №35 имени А. Гайдара, г. Тараз, Казахстан
e-mail: jazira_1980@mail.ru

Идея патриотизма во все времена занимала особое место в духовной жизни нашего общества. Содержание и идейная направленность патриотизма определяются духовной и нравственной атмосферой общества, его историческими корнями. Роль патриотизма особенно возрастает на крутых поворотах истории, когда объективные тенденции развития страны сопровождаются различными катаклизмами (войны, нашествия, революционные потрясения и др).

Проблема патриотизма и патриотического воспитания в отечественной педагогике всегда уделялось большое внимание. Работы Ы. Алтынсарина,

А. Кунанбаева, Ш. Уалиханова и др. внесли весомый вклад в развитие идеи патриотизма и патриотического воспитания детей.

В Советском Союзе была создана стройная система патриотического воспитания детей и молодежи. Патриотическое воспитание в тот период рассматривалось как одно из направлений нравственного и идейно-нравственного воспитания детей и молодежи (Т.А. Ильина, В.А. Сухомлинского, А.Р. Жумаханова, С. Ешимханова и др.) [1,2].

Типичное отношение к проблеме патриотического воспитания можно проследить по высказыванию видного педагога советского времени А.Р. Жумаханова «Патриотизм – это любовь к своему отечеству – очень глубокое и сильное чувство». Это и ведущее нравственное качество, которое следует рассматривать как наивысшее проявление идейности и политической сознательности. Это и общественный и нравственный принцип отношения людей к своей стране.

Создание нового отечества привело к рождению качественно нового патриотизма – советского патриотизма, патриотизма высшего типа, которая включает любовь к стране и гордость людей своим государством, его политическим и экономическим строем и предполагает возможность его проявления во всех без исключения областях и сферах деятельности человека». [2, с.105,109].

Различные организации (государственные, общественные и др.) имеют широкие возможности в организации и проведении мероприятий патриотической направленности, в том числе в рамках Государственной программы по патриотическому воспитанию. В соответствии с этим выделяются различные направления, связанные с патриотическим воспитанием: военно-патриотическое, гражданско-патриотическое, героико-патриотическое.

Анализ содержания работы различных направлений патриотического воспитания свидетельствуют о том, что главной их целью является формирование патриота-защитника. Безусловно – это благородная задача. Однако в деятельности таких организации прослеживается слабая связь патриотического воспитания с социокультурным направлением, явное преобладание военно-исторического компонента над общеисторическим. Это, на наш взгляд, значительно ограничивает процесс социализаций детей и молодежи на основе патриотического воспитания в важнейших сферах общественной и государственной жизни.

Цель патриотического воспитания выступает как общая, когда она выражает качества, которые должны быть сформированы у всех людей; и как индивидуальная, когда предполагается воспитание определенного (отдельного) человека. Однако в практике воспитания, в том числе и патриотического, наблюдается единство и совмещение этих целей.

Процесс формирования патриотизма должен иметь собственную идеологию и целенаправленную систему. Казахстанский патриотизм строится на исторической справедливости правде. Казахстанский патриотизм не возник так вдруг ни из чего. Он является логическим результатом становления и развития народа, с ним формируется и с ним развивается. Казахстанский патриотизм – это проявление общности интересов, общности судьбы, готовность трудиться, творить во имя возрождения и расцвета страны. Это доказывает, что патриотизм не искусственное

понятие. Он является продуктом этносоциальной реальности общества, формируется и воспитывается казахстанский патриотизм посредством целенаправленной идеологической деятельности государства. Эта работа должна охватить каждую семью, детские сады, средние школы, колледжи и университеты, каждый трудовой коллектив.

Казахстанские законы провозглашают образование и воспитание основой духовного, социального, экономического и культурного развития общества и государства.

Патриотическое воспитание осуществляется на трех уровнях: когнитивном, эмоционально-чувственном, поведенческом.

На когнитивном уровне предполагается сформировать систему экономических, правовых, социологических знаний, понимание собственной роли и места в жизни. На эмоционально-чувственном уровне необходимо развивать чувство эмоциональной привязанности к «большой» и «малой» Родине. На поведенческом уровне важно подготовить студентов к взаимодействию с другими людьми, прививать навыки поведения в соответствии с общественными нормами, а также законопослушность.

Одна из главных функций патриотического воспитания – развитие патриотически- устойчивой личности. Человек не может быть личностью, если он не является или не считает себя патриотом своей Родины. Патриотически устойчивая личность соответствует целостности нравственного, правового сознания и поведения. Достижение этого, в содержательном отношении, полагает наличие системы ценностных отношений, на вершине которого находится общественно – патриотический потенциал.

Основными критериями патриотически устойчивой личности являются: активность, проявляющаяся в нравственной деятельности и поведении; готовность к сознательной актуализации и общении требований морали; характер потребностно - мотивационной структуры, побуждающей к реализации личностно ценных и общественно значимых целей, активность и сознательность [3].

Наиболее сильное влияние на процесс становления патриотически устойчивой личности обучающегося студента оказывает микросреда, семья. СМИ, искусство, литература, общественные организации и движения, а также дифференцируются попытки личности вычленив себя как сознательную и индивидуальную личность из общества, частью которого она является. Это стремление ведет к активному осмыслению пережитого опыта, переживаемого момента и адаптации будущего, осознанию своего места в обществе и проектирование желаемого. Вот почему патриотическая воспитанность способна сплачивать, объединять многих людей в внутренне солидарные общности, выражать сущность воли, проявляющейся в индивиде, роде, народе, нации.

Многомерный подход к анализу и роли среды в формировании патриотически устойчивой личности требует учета как можно большего количества воздействующих на нее объектов, учета системных связей между ними, ранжирование влияния внешних факторов.

В работах А.Н. Иманбетова предложена классификация этих факторов, которая получила признание и дальнейшее развитие:

1. Макрофакторы - государственный строй, психологическая атмосфера в обществе, состояние гражданского общества, история страны, ее международный авторитет, геополитические интересы, архетип нации.

2. Мезофакторы - условия региона: традиции, культура, специфика производства, уклад, быт, национальные особенности, природно-климатические условия, социально-демографические условия, этнопедагогические факторы, образ жизни.

3. Микрофакторы – малые социальные группы, среда сверстников, образовательные и культурно-досуговые учреждения, семья, традиции, обряды, ритуалы и др [4]. Благодаря влиянию указанных выше факторов, у студентов формируется система ценностных отношений к обществу, государству, власти, родине, образованию, культуре, природе, семье, труду и т.д.

Система ценностных отношений также может быть классифицирована:

- ценности первого порядка – ближайшие по отношению к человечеству ценности: здоровье, личная жизнь, работа, счастье, семья и другие;

- ценности второго порядка – ценности, связанные с национальной культурой: родной язык, традиции, обычаи, уклад, национальные особенности, патриотизм, гордость за принадлежность к сообществу, религия и другие;

- ценности третьего порядка – общечеловеческие ценности: мир, экология, дружба, общечеловеческие нравственные ценности.

Уровень развития казахстанской молодежи, ее культура, образованность – все это является одним из стратегических ресурсов республики Казахстан в XXI веке. Именно современная молодежь, в будущем сформирует основу политической, экономической и научной элиты общества. Поэтому от того как будет лично ориентирована молодежь, какие ценности казахстанской культуры, истории составят мировоззренческое ядро ее личности, каков будет его уровень гражданской ответственности, зависит успешность развития казахстанского общества.

Формирование общества с высоким уровнем гражданского участия и социальной сплоченности возможно при условии, если важнейшим приоритетным направлением государственной политики в области образования станет воспитание социально-ответственной личности, обладающей чувством патриотизма и осознающей свою роль в обеспечении устойчивого экономического развития и стабильности казахстанского общества. Только в том случае можно будет рассчитывать на эффективность государственных инвестиций в человеческий капитал.

Литература

1. Комплексная программа воспитания в организациях образования в Республике Казахстан на 2006-2011 гг.

2. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан 2030. - Алматы: Білім 1997№ 6-256.

3. «Программа патриотического воспитания граждан Республики Казахстан на 2006-2008 годы».

4. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2005-2010 годы.

УДК 37

ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ

Терентьева К.П.

Научный руководитель: Галынская Ю.С., д.п.н., доцент
Сибирский университет потребительской кооперации (СибУПК),
г. Новосибирск, Россия, terenteva170184@gmail.com

Воспитание не только должно развивать разум человека и дать ему известный объем сведений, но должно зажечь в нем жажду серьезного труда, без которого жизнь его не может быть ни достойной, ни счастливой.

К.Д. Ушинский

Духовно-нравственное воспитание – это создание условий для воспитания человека, который старается жить в согласии со своей совестью. Духовность – это образованность, нравственная чистота и цельность мировоззрения.

Духовно-нравственное воспитание современной молодежи является актуальной проблемой не только для образования и науки, но и для общества в целом. Культурное развитие общества зависит в первую очередь от того воспитания, которое получает сегодняшняя молодежь. Нельзя сказать, что до настоящего времени эта проблема не ставилась, однако сейчас ее актуальность растет с каждым днем.

В рассмотрении вопроса о духовно-нравственном воспитании молодежи Казахстана огромную роль играет семья. Она является первоначальной формой социализации человека, где укладываются основы мировоззрения, уважения к авторитетам и традициям. Поэтому необходимо создать образовательную среду в семьях, где дети смогут получать не только основы общедоступных знаний, но и понимание ценностей жизни, моделями жизненных значимых событий.

Важно также обеспечить присутствие и развитие духовно-нравственных ориентиров в образовании и воспитание молодёжи, в разных социальных институтах. Это позволит иметь преобразования в структуре и стратегии системы воспитания молодых людей в Казахстане.

Также одним из важных моментов для духовно-нравственного воспитания молодежи является создание условий для достижения молодыми людьми успехов в жизни через обеспечение доступа к образованию, профессионально-техническому обучению, поддержке перспективных сфер деятельности и т.д.

Как мы знаем, Президент Республики Казахстан К.К. Токаев уделяет большое внимание современной молодежи и подчеркивает важность воспитания подрастающего поколения.

Во исполнение поручения Президента Республики Казахстан К.К. Токаева №21-02/3693 от 11 июля 2022 года была разработана Концепция государственной

молодежной политики Республики Казахстан на 2023 - 2029 годы (далее – Концепция).

Молодежь – самая активная часть общества, которая быстро реагирует на любые изменения в жизни.

По данным исследования «Молодежь Казахстана», на первых местах в ценностном ряду молодых респондентов устойчиво находятся семья (согласно ответам 83,3% респондентов), здоровье (64,2%), дружба (40,7%), материально обеспеченная жизнь (39,3%), любовь (22,8%), интересная работа, профессия (19,6%) и знания, образование (19,5%). Доминирование ценностей семьи и здоровья над образованием свидетельствует о преобладании у молодежи так называемых ценностей выживания.

Влияние семьи не только на шкалу ценностей, но и на практическое поведение, подтверждают результаты исследования 7-й волны World Value Survey (2018 г.). Для 92 % молодых людей в Казахстане одной из важнейших целей в жизни является внушить родителям чувство гордости за себя.

Однако глобальные тренды неизбежно влияют на трансформирование ценностей современной казахстанской молодежи. Эпоха BANI (акроним, англ. хрупкий, тревожный, нелинейный, непостижимый), которую переживает человечество, стала новой непредсказуемой реальностью, к которой молодым казахстанцам необходимо адаптироваться. Появление воук-культуры (от англ. «woke» - пробудившийся), усиленное внимание к вопросам социального, этнического и гендерного равенства, глобализация, которая порождает гомогенизацию, пандемия COVID-19, и экологическая повестка формируют совершенно новый ценностный фундамент [1].

Следует отметить, что процесс воспитания длителен, непрерывен и направлен на будущее. Успех в воспитании достигается большим трудом, требует огромных усилий, терпения. Результатом воспитания должна стать воспитанность личности, которая предполагает не просто знание норм поведения, не соблюдение этих норм с целью награды или ухода от наказания, а невозможность нарушения норм, ставших внутренними регуляторами действий и поступков. О воспитанности человека можно судить по многочисленным показателям, таким как: внешний вид, речь, манера поведения в целом, характерные отдельные поступки, ценностные ориентации, отношение к деятельности, окружающим людям. Так же, процесс воспитания должен привести личность к необходимости и потребности в самовоспитании – сознательной и целенаправленной деятельности по формированию у себя определенных социально значимых качеств и преодолению негативных. Самовоспитание связано с наличием у личности знания о себе, своих возможностях, самосознания поставленных целей, личностных ценностей, что формируется в процессе воспитания.

Вот что писал о воспитанных людях А.П. Чехов: воспитанные люди, по моему мнению, должны удовлетворять следующим условиям:

Они уважают человеческую личность, а потому всегда снисходительны, мягки, вежливы, уступчивы... Они не бунтуют из-за молотка или пропавшей резинки; живя с кем-нибудь, они не делают из этого одолжения, а уходя, не говорят: с вами жить нельзя! Они прощают и шум, и холод, и пережаренное мясо, и остроты, и присутствие в их жилище посторонних...

Они сострадательны не к одним только нищим и кошкам. Они болеют душой и от того, чего не увидишь простым глазом...

Они уважают чужую собственность, а потому и платят долги.

Они чистосердечны и боятся лжи как огня. Не лгут они даже в пустяках. Ложь оскорбительна для слушателя и опошляет в его глазах говорящего. Они не рисуются, держат себя на улице так же, как дома, не пускают пыли в глаза меньшей братии... Они не болтливы и не лезут с откровенностями, когда их не спрашивают... Из уважения к чужим ушам они чаще молчат.

Они не уничтожают себя с той целью, чтобы вызвать в другом сочувствие и помощь. Они не играют на струнах чужих душ, чтоб в ответ им вздыхали и нянчились с ними. Они не говорят: меня не понимают!..

Они не суетны. Их не занимают такие фальшивые бриллианты, как знакомство со знаменитостями, восторг встречного в Salon`е, известность по портерным...

Если они имеют в себе талант, то уважают его. Они жертвуют для него покоем, женщинами, вином, суетой...

Они воспитывают в себе эстетику. Они не могут уснуть в одежде, дышать дрянным воздухом, шагать по оплеванному полу [2].

Духовно-нравственное воспитание современной молодежи предусматривает формирование ценностного отношения к собственной жизни, к Родине, религии, вере, общественной системе и государству, к труду и готовности к трудовой деятельности, к окружающим людям, гражданско-патриотических чувств, нравственной культуры, опыта общественного поведения, соответствующего гуманистическим нравственным нормам.

В нравственном воспитании происходит развитие нравственных качеств личности, таких как внимательного и заботливого отношения к людям, честности, терпимости, скромности и деликатности, организованности, дисциплинированности и ответственности, чувства долга и чести, уважения человеческого достоинства, трудолюбия и культуры труда, бережного отношения к национальному достоянию.

Главную роль в духовно-нравственном воспитании детей и молодежи играет социальная, политическая, духовная сфера жизнедеятельности общества, т.е. семья, государство, образование, наука и религия.

Таким образом, одним из важнейших условий культурного развития современного общества является духовно-нравственное воспитание молодежи, которое комплексно должно осуществляться семьей, государством, образованием, наукой и религией. Воспитание человека, укрепление его интереса к жизни, любви к своей стране, потребности творить и совершенствоваться есть важнейшее условие успешного развития Казахстана.

Список используемой литературы

1. «Об утверждении Концепции государственной молодежной политики Республики Казахстан на 2023-2029 годы», Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 247;
2. Чехов А.П. Сборник сочинений. В 12-ти т. Т. 11. – М., 1956. – С. 83-84;
3. Научная электронная библиотека - www.elibrary.ru

АКТУАЛЬНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С ОБЩИМ НЕДОРАЗВИТИЕМ РЕЧИ

Третьякова А.Д.

Научный руководитель: Стельмах С.А., к.психол.н., профессор
Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, tverdohlebova.anna@mail.ru

В современном образовательном процессе для детей дошкольного возраста можно выделить тенденцию разнообразных методов обучения и воспитания, которые могут существенно отличаться в зависимости от того, находится ли ребенок в дошкольном учреждении или вне его. Существует заметное различие между подходом, применяемым в официальных дошкольных учреждениях (который обычно характеризуется традиционностью, структурированностью и культурной адаптированностью), и методами, используемыми вне этих учреждений (чаще всего хаотичные, предвзятые и шаблонные). Причиной этого разногласия может быть неправильное определение приоритетов в процессе формирования личности детей, что в итоге может привести к искажению их мировоззрения, ценностных установок и структуры мышления. Это, в свою очередь, может привести к снижению уровня сознания у детей, упрощению внутреннего мировосприятия, что может вызвать у них агрессивное поведение, цинизм, равнодушие и отсутствие моральных норм.

Современная общественная среда требует создания гармонично развитой личности, способной к самореализации и активному участию в обществе. Дошкольное воспитание и обучение составляют первый этап в системе непрерывного образования Республики Казахстан, где создаются условия для развития и формирования личности ребенка, учитывая его возрастные и индивидуальные особенности.

Социальное познание детей дошкольного возраста является важной частью процесса их социализации. Формирование представлений о социальных объектах и о мире, который окружает ребенка, позволяет ему лучше понимать себя и окружающих, а также успешно адаптироваться в пространстве и времени, в которых он существует

Ученые, такие как М.В. Бывшева [1], С.А. Козлова [2], Л.В. Коломийченко [3], Л.В. Трубайчук [4], и другие, занимаются исследованием процессов социального познания детей дошкольного возраста, разрабатывают принципы формирования представлений о социальных объектах, а также методы и средства для этой цели.

Исследователи, такие как Л.А. Головчиц, М.А. Егорова, А.В. Кроткова, Е.В. Селезнева, В.И. Селиверстов, Л.Ю. Шамко, С.Г. Шевченко и другие, отмечают, что у детей с отклонениями в развитии происходит специфический процесс социализации. Это связано с тем, что у них не сформированы социальные представления из-за сложностей в усвоении и применении социального опыта.

Анализ исследований в области специальной психологии и педагогики указывает на несформированность социальных представлений у детей с отклонениями в развитии, что значительно снижает уровень их психосоциального и личностного развития [5].

Общее недоразвитие речи (ОНР), представляет собой разнообразные сложные расстройства в речи, которые воздействуют на формирование всех ключевых элементов речевой системы, включая аспекты звукопроизношения (фонетика), а также содержательные аспекты, такие как словарный запас и грамматика.

Общее недоразвитие речи (ОНР) может проявляться в случае сложных форм нарушений детской речи, таких как алалия, афазия (всегда), а также иногда ринолалия и дизартрия. У детей с ОНР наблюдаются типичные признаки, которые указывают на системные нарушения в речевой деятельности.

Среди этих признаков можно выделить следующие:

- начало речи происходит относительно поздно: первые слова появляются в возрасте 3-4 лет, а иногда и к 5 годам;

- речь является аграмматичной и не всегда правильно произносится с фонетической точки зрения;

- экспрессивная речь отстает в развитии от импрессивной. Другими словами, ребенок может понимать речь, обращенную к нему, но испытывает трудности в выражении собственных мыслей;

- речь детей с ОНР часто труднопониимаема [6].

У детей с общим недоразвитием речи наблюдается ограниченное развитие коммуникативно-речевых навыков, что может оказать негативное воздействие на их социально-личностное и познавательное развитие. Эти проблемы исследовались учеными, такими как О.Е. Грибова, М.Б. Гриншпун, Л.Р. Давидович, В.И. Селиверстов, Л.Г. Соловьёва, Т.Б. Филичева, С.Н. Шаховская и другими.

Тесное взаимодействие когнитивных, коммуникативных и перцептивных компонентов, а также их дефицит у детей с общим недоразвитием речи приводит к выводу о том, что недостаточно сформированная вербально-семантическая сторона речи может влиять на накопление лингвистических понятий и формирование представлений о социальной действительности. Ограниченное развитие коммуникативных навыков затрудняет овладение языковыми структурами, речевыми оборотами, моделями поведения и мешает полноценному взаимодействию с взрослыми и сверстниками.

Недостаточное формирование социально-перцептивного компонента воздействует на способность воспринимать и строить представления о социальных объектах. Несовершенное развитие когнитивных, коммуникативных и социально-перцептивных компонентов тормозит полноценное формирование механизмов социальной перцепции, таких как идентификация, рефлексия, эмпатия и децентрация.

Следовательно, общее недоразвитие речи является фактором, который мешает естественному процессу формирования системы социальных представлений у детей.

Межличностные отношения в группе сверстников затрудняют формирование ясных представлений о собственной личности ребенка с общим недоразвитием речи. Исследования в области самосознания показывают, что дошкольники с ОНР часто сосредотачиваются на своих внешних характеристиках, склонны к оценочному и объективному восприятию как себя, так и других, и проявляют повышенное желание добиваться своего (О.А. Слинко) [7]. Социометрические исследования взаимоотношений (О. С. Павлова) показывают, что в коллективе детей с ОНР существуют те же общие закономерности, что и среди детей с нормальным развитием речи [8]. Среди «непринятых» и «изолированных» детей вне зависимости от уровня развития речи попадают те дошкольники, которые не обладают адекватными коммуникативными навыками и не проявляют активность в различных сферах детской активности. Из-за нарушений в речевом развитии цели взаимодействия смещаются, и преобладает ситуативное и ситуативно-ориентированное общение, независимо от возраста ребенка.

На наш взгляд, работа по развитию социальных представлений должна включать следующие аспекты:

- Сотрудничество с семьей. Это подразумевает отслеживание семейной обстановки, вовлечение родителей в образовательные и воспитательные процессы, а также предоставление консультаций и поддержки
- Логопедические занятия с ребенком, нацеленные на коррекцию речевых нарушений
- Расширение круга общения.

Игра является важным аспектом социализации детей. Она не только развлекательная активность, но и эффективный метод вовлечения детей в творческий процесс. Игра способствует стимуляции их активности и обучению социальным отношениям. Игра можно рассматривать как своего рода школу для развития социальных навыков, где дети моделируют различные ситуации и формы поведения. В практике используются разнообразные игры, которые помогают детям развивать коммуникативные умения и чувство принадлежности к группе. Эти занятия позволяют ребенку почувствовать себя частью коллектива, что имеет большое значение для его социализации.

Для развития навыков общения у детей с ОНР рекомендуется использовать:

- различные игры (дидактические, сюжетно-ролевые, инсценировки, подвижные и т.д.);
- словесные поручения. К примеру, ребенку нужно попросить тряпку для мытья у помощника воспитателя и отчитаться о выполнении;
- организация проблемно-речевых ситуаций. Они различны: ребенок только что пришел в новую группу – нужно рассказать о себе, два мальчика поссорились – нужно помирить их и т.д.;
- чтение литературных произведений. Выбирать их нужно на основании возраста детей;
- организация совместной деятельности. Совместное украшение комнаты к какому-то празднику, участие всех детей в инсценировках сказок и т.д.;

- коллективные разговоры. Темы бесед могут быть различны, но они должны быть понятны детям, чтобы они могли высказывать свои мысли по тому или иному поводу.

Коррекция речевых нарушений является основным способом социализации и формирования социальных представлений детей с ОНР.

Для того чтобы ребенок с речевыми нарушениями мог успешно интегрироваться в детское общество и свободно использовать свои коммуникативные навыки, важными являются логопедические коррекционные мероприятия для устранения речевых нарушений. Без устранения речевого дефекта любые усилия, направленные на социализацию, не будут иметь должной эффективности.

При проведении коррекции речевых нарушений следует уделить особое внимание следующим аспектам:

- мотивировать ребенка на преодоление речевых сложностей;
- проводить коррекцию звучания звуков;
- развивать навыки фонематического анализа и синтеза;
- внедрять упражнения по расширению словарного запаса и грамматической коррекции;
- развивать мелкую моторику, связную речь и другие необходимые компоненты.

В ходе коррекционных мероприятий необходимо заполнять пробелы в формировании словарного запаса и развитии грамматической структуры речи. Логопед должен проводить системную работу над развитием фонематического слуха и совершенствованием артикуляционных навыков детей. Для этой цели используются специальные задания, основанные на как вербальных, так и невербальных компонентах.

Проведённый нами анализ источников в области коррекции речи у детей с общим недоразвитием речи позволил определить, что существующие работы не содержат достаточного количества данных о проведении коррекционных логопедических занятий, направленных на формирование социальных представлений с целью увеличения эффективности преодоления общего недоразвития речи у детей.

Из анализа научной литературы по коррекции речи у детей с общим недоразвитием речи следует, что неполноценные социальные представления оказывают влияние на речь, мышление, общение, поведение и, следовательно, замедляют и усложняют процесс социализации личности. Дети с общим недоразвитием речи, помимо общих нарушений в структуре речи, также сталкиваются с отсутствием лексического запаса, связанного с социальными представлениями.

В период дошкольного и начальной школьной подготовки дети не только осваивают навыки грамотности, но также учатся адаптироваться к новым социальным ролям и поведенческим стандартам, принятым в данном обществе. Они узнают, как правильно вести себя, оценивают, что является приемлемым, а что нет. Проблема социализации детей с речевыми нарушениями остается одной из самых

актуальных, и потому ключевым является комплексная работа логопеда, школьного психолога, учителей начальных классов и, безусловно, родителей.

Список литературы

1. Бывшева М.В. Педагогическое сопровождение детей старшего дошкольного возраста в процессе социального познания: дис. ... канд. пед. наук. Екатеринбург, 2009. - 169 с.
2. Козлова С.А. Теория и методика ознакомления дошкольников с социальной действительностью. - М.: Издательский центр «Академия», 1998 -160 с.
3. Коломийченко Л.В. Программа социального развития // Дошкольное воспитание. – 2008. - № 8. - С. 15-25.
4. Трубайчук Л.В. Механизмы личностного развития дошкольников // Начальная школа плюс До и После. – 2006. - № 7. - С. 3-5.
5. Миняжева Д.Р. Уровни сформированности социальных представлений у детей с общим недоразвитием речи 5-6 лет. / Сб. науч. статей. Научные труды МПГУ. - М: МПГУ. 2005.- 506 с.
6. Теория и практика коррекционного обучения дошкольников с речевыми нарушениями / Сост. Л. И. Белякова, Г. С. Гуменная, Е. В. Лаврова. - М.: МПГУ, 1991. - 287 с.
7. Слинко О.А. К изучению проблемы межличностных отношений дошкольников с нарушениями речи // Дефектология. 1992. - № 1. - С. 62-67.
8. Павлова О. С. Коммуникативная деятельность старших дошкольников с общим недоразвитием речи. - Московский открытый социальный ун-т. – М.: МОСУ, 2007. – 95с.

ӘОЖ 159.922

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ЖАСТАРДЫҢ АРАСЫНДАҒЫ ТӘУЕЛДІЛІК МӘСЕЛЕСІ

Турымтаева Б.Е., пед.ғ.магистрі, сениор-лектор
С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан
biko_darhan@mail.ru

Кез келген патологиялық тәуелділік, мейлі ол ішімдікке, анашаға немесе құмар ойынға болсын жайдан-жай пайда бола салмайды. Эмоционалдық ішкі ыңғайсыздық (дискомфорт) және одан модуляторларды құру арқылы шықсам деген тілек лудомания мен басқа да аддиктивті құлық үлгілерінің пайда болуын тудырады.

Тәуелділік ағзаға тигізетін зиянды әсеріне байланысты химиялық немесе химиялық емес болуы мүмкін. Химиялық заттарға темекі шегу, алкогольді ішу және есірткі қолдану жатады. Химиялық емес сезімдермен, мінез-құлықпен, тамақпен, жұмыспен, интернетпен байланысты. Осылардың ішінде қазіргі жасөспірімдердің мінез-құлқына әсер етіп отырған, басты проблемалық тәуелділік компьютерлік

ойындарға және әлеуметтік желілерге тәуелділік, азық-түлікке деген тәуелділік, діни тәуелділік. Енді осыларды жеке қарастыра кетейік.

Қазіргі заманда әлеуметтік желілер адам өмірінің маңызды бөлігіне айналғаны рас. Дегенмен, әлеуметтік желідегі жасөспірімдердің әрекеті қызметтің жаңа түрі болып табылады, ол әр бір жасөспірім үшін бренд, тұлға, танымал адамға айналғысы келеді және соған талпынады. Әлеуметтік желідегі жасөспірімдердің көпшілігі пайдалы ақпарат алудан гөрі өз-өздерін жарнамалаумен әуре болады да, нарцистік, яғни өзін-өзі жақсы көру дағдысының қауіпті тұсы-жасөспірім өздері туралы ойларымен әуре болады. жасөспірім шақтағы балалардың өзіндік бағалауын шынайы «Мен» бейнесін жоғалтып, идеалдық «Мен» бейнесінің қалыптасуына, сонымен қатар қарым-қатынас жасауына кері әсерін тигізіп, жасөспірімдегі қарым-қатынас жасаудың маңызды функцияларын бұзып, тұлға болып қалыптасуына кері әсерін тигізуде.

Әлеуметтік желілерді пайдалануда денсаулыққа келетін қатер аз болса да, бар. Адамның бойында түні бойы әлеуметтік желілерде отыру процесі қалыптаса бастайды. Тәуелді адам әдетте бәрінен кеш тұрады және әлеуметтік желіні таңғы екі, үшке дейін пайдаланады, содан кейін, мысалы, таңғы алтыға дейін қажетті жұмысын орындайды. Ұйқысыз түндер, кофе және басқа да сергітетін заттарды пайдалану тұрақты шаршағыштықтың пайда болуына және адамның иммундік жүйесінің әлсіреуіне алып келеді. Содан кейін қандай да бір аурудың пайда болу ықтималдығы күрт артады. Сонымен қатар аз қозғалысты өмір салты омыртқа ауруларына әкелуі мүмкін, ал түнгі уақыттағы теріс жарық түрлі көз ауруларын тудырады. Американдық дәрігер Дэвид Льюис FAT-синдромы атауын алған жаңа компьютерлік синдромды тапқан, ол аудармасында технологиялық жаңалықтарға байланысты мереке алдындағы мазасыздық дегенді білдіреді. АҚШ-та интернет-тәуелділікті емдеуге арналған клиникалар құрылған. Ішімдікке немесе есірткіге тәуелділік салдарлары жақсы зерттелсе, әлеуметтік желілер-аддикацияның ұзақ мерзімді бақылаулары жоқ. Бұл саладағы жаңалықтарға клиникалық психологтардан басқа ешкім үміткер емес.

Келесі қозғалатын өзекті мәселе, ол ойынға деген тәуелділік. З. Фрейд жеңіліп, өзін тағдырдан соққы көрген адам ретінде сезінбеу үшін ойында жеңуге тырысу сезімінің болатынын айтады. Мұндай уәждеменің негізінде баланың ата-анамен өзара қатынасының бұзылуын жатқызады. Ондай жағдайда ойын ана мейірімін қайтарудың тәсілі немесе ана алдындағы кінәсін жою үшін өзін-өзі жазалау тәсілі ретінде қолданылады деп санайды. Тежелушілік (инфантильдік) күдірет гипотезасын Шандор Ференци деген венгер психоаналитигі ұсынды. Бұл гипотезаға сәйкес ойыншы көктегі жаратушы иемен байланысқа түсу иллюзиясын басынан өткеріп, тағдырдың өзін таңдағанына және сөзсіз жеңіске жететініне сенеді. Осындай аффект (ашу қысып долданған жағдай) жағдайындағы ойынға берілген адам өзіне сенімділіктен басы айналып, өзіне қандай санның түсетінін тәңірі өзі құлағына сыбырлап тұрғандай, сөйтіп өзіне ерекше назар ауғандай сезімді басынан кешіреді. Генетиктер көптеген жылдар бойы құмарлыққа бейім генді – қатерлі генді іздестіруде. Әзірге ол ізденіс сәтсіз. Оның есесіне қанағаттың жетімсіздік синдромының генін – үнемі дискомфорт болып тұратын фонды тапты.

Осы синдромға бейімділік гені бар оны сезінуге мүмкіндік беретін - ішімдік, нашақорлық, ойынға құмарлық сияқтыларды үздіксіз іздеп тұрады (1).

Солай болғанымен де дәрігерлер құмар ойыннан тәуелді психологиялық ауытқушылықтан зардап шегетін адамдардың ішіндегі басым көпшілігінің тұлғааралық және қоршаған ортамен ашық эмоционалдық қарым-қатынаста белгілі қиындықтардың болатынын мойындайды. Ойын жасай алмаған толыққанды қарым-қатынас орнын толтырып отырады. Жалпы әрбір ойыншының ерекше қарым-қатынас орнататын өзінің сүйікті ойын автоматы немесе үстелі бар. Лудомандар оны сипайды, жеңуге көмектесуін сұрайды, еркелетіп ат қояды. Сөйтіп оны тәңірдің жіберген жеңісін жеткізушідей сезінеді. Ал осы сүйкімді автомат әкелген кері эмоцияларды сезіне бермейді. Компьютерде ойнайтын ойынқұмарлар өз жеңісінің әрбірін тиынына дейін есінде сақтайды, бірақ қанша рет жеңілгенін білмейді де, білгісі де келмейді.

Ойынқұмарлыққа компьютердің алып келуі мүмкін. Қазіргі таңда оны пайдалануға еш шек қойылмайды және адам жасына тәуелді емес.

Ойынқұмарлықтың бірнеше себептері анықталып отыр:

- **жалғыздық сезімі.** Жалғыздық сезімі ойынға алып келеді, одан алған ләззат сезімі кезекті ойынға жетелеп отырады.

- **қанағатсыздық сезім.** Бұл сезім адамның өзін ойында көрсетуге мәжбүрлейді. Шынайы өмірде өзін мойындата алмаған, өзіне өзіне көңілі толмаған адам, өмірге қарағанда оңай жеңіске жететін ойында көрінгісі келеді. Нәтижесі жақсы болған сайын оған қайта-қайта оралғысы келіп тұрады.

- оңай олжаға кенелу сезімі. Бұл әсіресе ойын автоматтарына, казиноға қатысты. Бір рет жеңіске жетіп, оңай жолмен табылған ақшаға ие болып өз жеңісін ойында қайтадан қайталағысы келеді, бірақ ол ойы әрқашан орындала бермейді.

- **әртүрлі сипаттағы тәуелділікке көнгіштік.** Ойын құмарлық басқа да анаша, ішімдік сияқты тәуелділікке бейім адамдарға тән болып келеді.

3. Фрейд жеңіліп, өзін тағдырдан соққы көрген адам ретінде сезінбеу үшін ойында жеңуге тырысу сезімінің болатынын айтады. Мұндай уәждеменің негізінде баланың ата-анамен өзара қатынасының бұзылуын жатқызады. Ондай жағдайда ойын ана мейірімін қайтарудың тәсілі немесе ана алдындағы кінәсін жою үшін өзін-өзі жазалау тәсілі ретінде қолданылады деп санайды.

Тежелушілік (инфантильдік) күдірет гипотезасын Шандор Ференци деген венгер психоаналитигі ұсынды. Бұл гипотезаға сәйкес ойыншы көктегі жаратушы иемен байланысқа түсу иллюзиясын басынан өткеріп, тағдырдың өзін таңдағанына және сөзсіз жеңіске жететініне сенеді. Осындай аффект (ашу қысып долданған жағдай) жағдайындағы ойынға берілген адам өзіне сенімділіктен басы айналып, өзіне қандай санның түсетінін тәңірі өзі құлағына сыбырлап тұрғандай, сөйтіп өзіне ерекше назар ауғандай сезімді басынан кешіреді. Генетиктер көптеген жылдар бойы құмарлыққа бейім генді – қатерлі генді іздестіруде. Әзірге ол ізденіс сәтсіз. Оның есесіне қанағаттың жетімсіздік синдромының генін – үнемі дискомфорт болып тұратын фонды тапты. Осы синдромға бейімділік гені бар оны сезінуге мүмкіндік беретін - ішімдік, нашақорлық, ойынға құмарлық сияқтыларды үздіксіз іздеп тұрады.

Солай болғанымен де дәрігерлер құмар ойыннан тәуелді психологиялық ауытқушылықтан зардап шегетін адамдардың ішіндегі басым көпшілігінің тұлғааралық және қоршаған ортамен ашық эмоционалдық қарым-қатынаста белгілі қиындықтардың болатынын мойындайды. Ойын жасай алмаған толыққанды қарым-қатынас орнын толтырып отырады. Жалпы әрбір ойыншының ерекше қарым-қатынас орнататын өзінің сүйікті ойын автоматы немесе үстелі бар. Лудомандар оны сипайды, жеңуге көмектесуін сұрайды, еркелетіп ат қояды. Сөйтіп оны тәңірдің жіберген жеңісін жеткізушідей сезінеді. Ал осы сүйкімді автомат әкелген кері эмоцияларды сезіне бермейді. Компьютерде ойнайтын ойынқұмарлар өз жеңісінің әрбірін тиынына дейін есінде сақтайды, бірақ қанша рет жеңілгенін білмейді де, білгісі де келмейді(2).

Ойынқұмарлыққа компьютердің алып келуі мүмкін. Қазіргі таңда оны пайдалануға еш шек қойылмайды және адам жасына тәуелді емес.

Ойынқұмарлықтың бірнеше себептері анықталып отыр:

- **жалғыздық сезімі.** Жалғыздық сезімі ойынға алып келеді, одан алған ләззат сезімі кезекті ойынға жетелеп отырады.

- **қанағатсыздық сезім.** Бұл сезім адамның өзін ойында көрсетуге мәжбүрлейді Шынайы өмірде өзін мойындата алмаған, өзіне өзіне көңілі толмаған адам, өмірге қарағанда оңай жеңіске жететін ойында көрінгісі келеді. Нәтижесі жақсы болған сайын оған қайта-қайта оралғысы келіп тұрады.

- оңай олжаға кенелу сезімі. Бұл әсіресе ойын автоматтарына, казиноға қатысты. Бір рет жеңіске жетіп, оңай жолмен табылған ақшаға ие болып өз жеңісін ойында қайтадан қайталағысы келеді, бірақ ол ойы әрқашан орындала бермейді.

- **әртүрлі сипаттағы тәуелділікке көнгіштік.** Ойынқұмарлық басқа да анаша, ішімдік сияқты тәуелділікке бейім адамдарға тән болып келеді.

· психиканың әртүрлі деңгейде және сипатта бұзылуы. Психикасы бұзылып, одан емделген адамдар.

Ойынқұмарлық эмоцияналдық ауру деп танылып отыр.

Келесі қарастыратын тәуелділік-электронды темекіге тәуелділік. Өткен ғасырда Батыста ерлердің көбі трубка мен сигара тартып, шылымға сұраныс аз болыпты. Содан АҚШ заңының олқылығын пайдаланған American Tobacco қожайыны Джеймс Дьюк басқа бағытты тапты: темекіні әйелдер мен балаларға жарнамалай бастады. Сөйтіп, дегеніне жетті: нәзік болмыс иелері көкшіл түтінді түйдек-түйдек бұрқыратуды – ерлермен тең болудың, ал жасөспірімдер – ересек көрінудің нышаны деп қабылдады. Бұл әлемде ауыр дерттің белең алуына соқтырды. Қазақстанда шынында кереғар, парадоксты жағдай қалыптасты. Балаларға темекі сатуға қатаң тыйым салынған. Алайда олар үшін синтетикалық никотин толтырылатын электронды темекілер, вейптер, сондай-ақ IQOS («айкостар») әбден қолжетімді: интернет және әлеуметтік желі арқылы оқушылар арасында кеңінен жарнамаланады. Салдарынан жастардан темекі тұтынушылардың жаңа легін де дәл осы электронды темекі нарығы тәрбиелейді (3).

Қауіптісі сол, біріншіден, электронды темекілер мен айкастар шылымға қарағанда зияны аз деп насихатталады. Шынында олай емес екенін зерттеулер дәлелдеді. Екіншіден, әсем безендірілген кішкентай құтыға, қорапшаға толтырылған бұл өнімдер әлдебір инновация, сәнді тауар ретінде ұсынылады.

Мәселен, вейптерда батарея заряды, картридждегі өнімі қанша қалғанын көрсететін индикатор-лампа қарастырылған. Нәтижесінде, жастар оны девайс, гаджет деп таниды. Үшіншіден, бозбала түгіл, бойжеткендер де туған күнге бір-біріне вейп сыйлайтын жаман дәстүр қалыптасуда. Демек, бұрын қызықпаған қыз бала сыйлық ретінде алған соң әрі достарының көңілін қалдырмау үшін оны татып көруі, сөйтіп тұрақты тұтынуға көшуі ғажап емес. Осындай қауіпті көре отырып, мемлекеттің оған үн қатпауы, тосқауыл мен шектеу қоймауы – болашаққа балта шапқанмен бірдей болар еді. Сондықтан Денсаулық сақтау министрлігі Парламентке табыстаған «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» жаңа кодекс жобасына ұлт жанашырлары асыға күткен өзгерістер енді (4).

Келесі, қазіргі қоғамда белең алып отырған тағамға тәуелділік, соның ішінде жастар арасында кеңінен таралған фасфудтар мен кока-кола, пепси, энергетикалық сусындарға деген тәуелділік. Ал осы сусындар мен тағамдардың адамзат денсаулығына қаншалықты зиян екенін біліп отырса да, қолданысты тоқтатар емес. Бірінші энергетикалық сусындарға келетін болсақ, олар ағзаны энергиямен қамтамасыз етеді деген тұжырым дәлелсіз. Сусында ешқандай энергия жоқ, ол тек энергия қоздырушысы. Яғни, біз өз энергия қорымызды пайдаланамыз, қысқаша айтқанда энергияны аңзамыздан қарызға аламыз. Алайда, ерте ме, кеш пе бұл қарызды шаршағандық, қықысыздық, ашушандық түріндегі пайызбен қайтаруға тура келеді. Көптеген энергетикалық сусындардың құрамында көп мөлшерде В дәрумені болады. Бұл жүрек соғысын жиілетіп, аяқ-қолдардың дірілдеуіне себеп болуы мүмкін. Әсіресе энергетикалық сусындарды жүкті әйелдерге, балаларға, жасөспірімдерге, гипертониядан зардап шегетін, жүрек-қан тамырлары ауыратын, глаукома, ұйқысы бұзылған, тез қозғыш және кофеинге сезімтал адамдарға тұтынуға тыйым салынады.

«Кока-кола», «Пепси» т.б. сусындарының құрамында көптеген консерванттар, ароматизаторлар, бояулар мен қоюландыратын заттар, көмірқышқылдары бар, глюкоза өте көп мөлшерде болғандықтан, адамның асқазаның үрленуі мен кекірек пайда болады, қант диабетіне, бауыр, бүйрек ауыратын адамдар үшін өте қауіпті болып келеді.

Картопты «Фри» құрамында аса қауіпті заттар бар, көп мөлшердегі майлар мен акриламид бар, ол адамның психикалық жүйесіне және гететикалық өзгерісіне әсер етеді.

Міне, осындай дүниелердің адам денсаулығына зияны бар екенін біле отырсақ та, оны қолданған соң бұндай тәуелділіктен шығу өте ауыр екенін білсек те қазіргі қоғам бас тартпай отыр.

Осыған байланысты емдеу, реабилитациялау, алдын-алу шараларын жүргізуге байланысты әртүрлі пікірлер бар. Қазіргі уақытта емдеудің бірнеше нұсқаларын ұсынуда. Кез келген пікір өмірге, зерттеуге жолдама алуға құқы бар. Кейбір әдістемелер іс-тәжірибеде өзінің тиімділігін көрсетіп отыр. Ғылымда тәжірибедегі әдістемелер бар: гештальт-тәсіл, когнитивті-құлықтық араласу, жағдаятты психоаналитикалық байқау, тренингтік, тәуелділікке қатысты жеке бас тәжірибесі және психолог-кеңесші мен клиникалық психологтардың көмегімен жүзеге асырылуда.

Әдебиеттер тізімі

1. Интернет-зависимость: психологическая природа и динамика развития / Сост. и ред. А. Е. Войскунский М.: Акрополь, 2009.
2. Баранова, С. В. Вредные привычки. Избавление от зависимостей / С.В. Баранова. - М.: Феникс, 2011. - 192 б.
3. Щеглов, Ф. Г. Игровая зависимость. Рецепты удачи для азартных игроков / Ф.Г. Щеглов. - М.: Речь, 2015. - 448 с.
4. Саламатов, В. Вредные привычки и зависимости. Нервно-психическое здоровье / В. Саламатов. - М.: Амфора, 2013. - 796 б.

ӘОЖ 376.091:616.896

АУТИСТ БАЛАМЕН ТҮЗЕТУ ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ ТӘСІЛДЕРІ

Умарова А.

Тенкебаева А.З., «Психология және коррекциялық педагогика»
кафедрасының сениор-лекторы
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
Өскемен қ., Қазақстан

Аутизммен ауыратын адамдарға көмек жүйесі алғаш рет қалыптаса бастады 60-жылдардың ортасында АҚШ пен Батыс Еуропа. Алайда, психиатрияда да, арнайы педагогикада да балалар аутизмі ұғымы әлі тұжырымдалмаған кезде.. бірінші Еуропада аутист балаларға арналған Софиенсколе мектебі екенін атап өткен жөн – ол Данияда 1920 жылы жұмыс істей бастады, Аутист балаларды оқыту және тәрбиелеу жеке жұмысты талап етеді (кем дегенде күрделі және кейде өте ұзақ кезеңде), бұл білім беру қызметтерінің құнының күрт өсуіне әкеледі.

Қолданбалы мінез-құлықты талдау теориялық және практикалық ретінде аутизммен ауыратын балаларды оқытуға деген көзқарас ХХ ғасырдың 60-жылдарында Калифорнияда дами бастады. Оның негізін қалаушы-Ивар Ловаас. Тәсілдің теориялық негіздемесі американдық мінез құлық мектебімен байланысты. И. П. Павловтың шартты рефлекс теориясымен және Ф. Скиннердің опералық кондиционерлеу тұжырымдамасымен. Соңғы онжылдықтарда АҚШ-та және басқа елдерде осы тәсіл аясында аутист балалармен жұмыс жасайтын көптеген білім беру мекемелері пайда болды. Мінез-құлық терапиясы аясында екі ірі басқарма бар.

ОПЕРАНТТЫ оқыту (мінез-құлық терапиясы) АҚШ-та және кейбір басқа елдерде кең таралған (Норвегия, Оңтүстік Корея, бірқатар араб елдері, белгілі бір дәрежеде Германия). Әдіс құруды қамтиды әр түрлі мінез-құлықты қалыптастыратын сыртқы жағдайлар: әлеуметтік-тұрмыстық даму, сөйлеу, оқу пәндерін игеру және өндірістік дағдылар. Оқыту негізінен жеке жүргізіледі бірақ. Ресми түрде әдістің тиімділігі өте жоғары: 50-60%-ға дейін тәрбиеленушілер жаппай мектеп бағдарламасын игере алады, жартылай қамтамасыз ету үшін сәтті жұмыс істей алады олардың өмір сүруі, ал кейбір жағдайларда олар тіпті колледждер мен университеттерге түседі. Сонымен қатар, оқу барысында алған

дағдылар басқа жағдайларға әрең ауысады, қатаң, көп немесе аз дәрежеде жүреді," Робот тәрізді " сипатқа ие және икемді бейімделудің қажетті деңгейі қоғамдағы өмірге, әдетте, қол жеткізілмейді.

ТЕАССН бағдарламасын Э. Шоплер, Р. Рейхлер жасай бастады және Г. Месибов 70-жылдардың басында Солтүстік Каролина мемлекеттік университетінде және қазір басқа Штаттарда Еуропаның, Азияның, Африканың көптеген елдерінде кең таралған.

Аутист балалардың психикасының ерекшеліктерін мұқият зерттеу нәтижесінде көптеген шетелдік авторлар аутизмде ойлау, қабылдау деген қорытындыға келді жалпы психикасы қалыптыдан мүлдем басқаша ұйымдастырылған: қабылдау негізінен симуляциялық сипатқа ие, балалар көп нәрсені үйренбейді немесе енбекпен сабақтастықпен ұйымдастырылған процестер, олардың ойлау қабілеті ерекше. Психиканың бұл ерекшеліктері қоршаған әлемге бейімделуді қиындатады, ал ауыр жағдайларда мүмкін емес етеді, және сол ТЕАССН бағдарламасының жақтаушыларының пікірінше, күш-жігерді баланың әлемге бейімделуіне бағыттамау керек, ал оның ерекшеліктеріне сәйкес өмір сүру жағдайларын жасау үшін. Күш-жігер қарым-қатынастың вербалды емес түрлерін дамытуға, қарапайым тұрмыстық дағдыларды қалыптастыру. Сөйлеуді оқыту IQ> 50% - да ғана әр түрлі болып саналады

ТЕАССН бағдарламасы өмірге бейімделудің жеткіліксіз жоғары деңгейі, бірақ бұл аутизмнің өте ауыр жағдайларында да жұмыста оң тұрақты өзгерістерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Мақсат-өмір сүру мүмкіндігіне қол жеткізу "тәуелсіз және өз бетінше " қол жеткізіледі, бірақ тек арнайы, шектеулі немесе өнер жағдайында. Үйде даму және өмір ұйымдық тұрғыдан идеалды болып саналады отбасы болғандықтан, бұл аутистк бала үшін "табиғи тіршілік ортасы". Бұл тезис ата-аналармен жұмыс істеуді өте маңызды. Батыста холдингтік терапия (М. Уэльс), "күнделікті" терапия қолданылады (к. Китахара), "оңтайлы жағдайлар" терапиясы (Б. және С. Кауфма Ни) және т.б.

Аутизмді түзетудің отандық тәсілдерінің ішінде ең танымал К. С. Лебединская мен О. С. Никольская ұсынған, ең алдымен аффективті бұзылыс ретінде аутизм туралы идеяға негізделген кешенді медитциналдық-психологиялық-педагогикалық түзету әдістемесі. Шетелдік әдістерден айырмашылығы, педагогтардың, психологтардың және психиатр дәрігерлердің тұрақты өзара әрекетінің кешенділігіне үлкен мән беріледі. Негізгі күш-жігер эмоционалды саланы түзетуге, баланың эмоционалды тонусына бағытталған. Бұл әдіс ЕБА-ның салыстырмалы түрде жеңіл түрлерімен жұмыс істегенде өте тиімді, бірақ оны терең аутистикалық бұзылулары бар жағдайларда қолдану өте проблемалы болып көрінеді.

1970 жылдардың екінші жартысынан бастап. (Ш. н. Исаев, В. Е. Қаған және т.б.) және әсіресе Мәскеу (к. с. Лебединская, О. С. Никольская және т.б.) психиатрлар мен психологтар біртіндеп ЕБА туралы идея психикалық дамудың ерекше ауытқуы ретінде қалыптаса бастады, сонымен қатар ЕБА-ға тән ерекше формалар мен әдістерді қолдана отырып, аутизм бұзылысы бар баланы түзету және тәрбиелеу қажеттілігі туындады. Мұндай ережеде 1989 жылы КСРО АПН Президиумының шешімімен ресми түрде бекітілді, алайда, ғылыми медициналық

және психо-логикалық зерттеулердегі елеулі жетістіктерге, сондай-ақ эксперименттік-әдістемелік жұмыстың, Ресейдегі ерте аутизммен ауыратын балалар мен жасөспірімдерге көмек көрсетудің мемлекеттік жүйесінің, жігерлендіретін нәтижелеріне қарамастан құрылған жоқ

Мәскеуде және Ресейде аутизммен ауыратын балаларға арналған арнайы (түзету) білім беру мекемелері өте аз. Аутизммен ауыратын балалар мен жасөспірімдердің көпшілігі арнайы мектептердің басқа түрлерінде немесе жаппай мектептерде немесе денсаулық сақтау және әлеуметтік қорғау жүйелерінің мекемелерінде кездеседі. Кішкентай түзету тобы неғұрлым қолайлы болуы мүмкін, онда аутист баласы бар топ психолог пен педагогтың жеке сабақтары өткізіледі, ал дәрігер дәрі-дәрмектерді қолдайды. Ерте балалық аутизм (ЕБА) ауыр дизонтогенездің нұсқасы ретінде баланың дамуы бұзылу салдарынан кешіктіріледі және бұрмаланады сыртқы әлеммен, ең алдымен жақын адамдармен байланыс орнатады психологтың алдында аутист баланың отбасысы барабар көмек көрсетеді.

Холдингтік терапия. Бұл әдісті доктор М.Уэлч (1983) психотерапия техникасы. Арнайы белгіленген уақытта анасы баласын қолына алады, оны мықтап өзіне қарап басады. Бала анасының қасында кеудесіне басылған күйінде отыруы керек, сондықтан анасы оны көзіме көруге мүмкіндік алады. Баланың қарсылығына қарамастан, құшағын босатпай, анасы айтады оның сезімдері мен ұлына немесе қызына деген сүйіспеншілігі және ол қалай қалайтыны туралы осы немесе басқа мәселені шешеді. Холдингтік терапия холдингтің қайталанатын процедураларын қамтиды – баланы толық босаңсығанша (физикалық және эмоционалды) ата-анасының қолында ұстау.

Аутист баланың анасы үшін тығыз байланыс орнату өте қиын, өйткені бала оның инстинктивті мінез-құлқын күшейтпейді: қарамайды оның көзіне, қолына алған кезде дайындық позасын қабылдамайды, күлімсіремейді ананың күлімсіреуіне жауап қатпайды.. сондықтан аутист бала мыналарды сезбейді көзбен, дауыспен, дене контактісімен байланыс сияқты дамуға қажетті заттар. Анасы көбінесе мұндай балаға жарақаттанудан аман қалуға, ауырған немесе қорқынышты кезде тыныштандыруға көмектесе алмайды, өйткені ол бұл туралы хабарламайды анасы, оның қолында жұбаныш пен қорғаныс іздемейді. Ауырсыну, психологиялық қолайсыздық аутист бала стереотипті күшейту арқылы жауап бере алады қозғалыстар, " қату", " немесе айқайлауын көбінесе болжау мүмкін емес. Сондықтан холдинг ананың баланы құшақтап, оны өзімен бірге ұстауға деген табиғи инстинктивті тілегіне сүйенетіні анық, онымен не болып жатқанын түсіну, жұбату және онымен қарым-қатынас орнатуға тырысу.

Әдетте, аутист бала " өзін ұстау жағдайына" үмітсіз қарсылықпен жауап береді, мұндай "бас бостандығынан айыруды" өмірлік деп қабылдайды қауіп. Сондықтан көп кезде ата-аналардың балаларға не айтатынына, оған жағдайды түсіндіру үшін қандай эмоционалды дәлелдер таңдайтынына байланысты. Баланың қорқынышы және оның қарсыласуы әрқашан тоқылдақтардың құлағы болып табылады, өйткені ата-аналар балаға қалай қажет екенін табандылықпен түсіндіреді, олар оны ренжіткісі келмейді, керісінше, онымен араласып, ойнағысы келеді. Сондықтан холдинг кезінде ата-аналардың міндеті-баланы физикалық тұрғыдан ғана емес, эмоционалды түрде ұстап тұру, оны кетпеуге көндіру,

барлығын бірге қаншалықты маңызды екенін қайталай отырып ата анасымен бірге жасау.

М. Welch әдісінің авторы холдинг процедурасында үш кезенді анықтайды: конфронтация, қабылдамау (немесе қарсылық). "Бірінші кезең холдингтің кез – келген сессиясы-бұл қарама-қайшылық. Әдетте бала холдингтің терапиясына қарсы шығады, бірақ оны күні бойы жиі күтеді. Ол "процедураның" басталуынан жалтару үшін кез-келген себеп таба алады. Егер қандай да бір жолмен анасы оны талап ете алса, баланы өзіне отырғызыңыз және оны құшағыңызға салыңыз, қарама-қайшылықты үзілістен кейін белсенді бас тарту кеіпіне түседі. Бұл кезеңнің басталуы қорқынышты болмауы керек анасы немесе анасының қасында және баласымен бірге болған әкесімен де жасауға болалды.. Бала құшақтап, тістеп, тырнап, түкіріп, айқайлауы мүмкін анасын әртүрлі ренжітетін сөздермен. Ананың дұрыс реакциясы, баланы еркелетіп, оны тыныштандыру үшін, оған оны қалай жақсы көретінін және қалай айтатынын айту үшін ол азап шегіп жатыр деп алаңдайды, бірақ ол оны жібермейді. екінші кезеңнен кейін сөзсіз үшінші кезең келеді – шешу кезеңі. Бұл кезеңде бала қарсылық көрсетуді тоқтатады, көзімен байланыс орнатады, босаңсытады, күлімсірейді, оған нәзіктік таныту оңай болады; ана мен бала ең жақын тақырыптарда сөйлеуге және сезімді сезінуге мүмкіндік алады.

Холдинг сессиясынан кейін бала сабырлы, босаңсыған болады (кейде бірінші холдингтен кейін бала тіпті ұйықтап кетуі мүмкін) немесе белсенді болып қалуы мүмкін. Қалай болғанда да, ол ата анасымен байланысқа түсе бастайды: көзге тікелей көзқарас пайда болады, бала ата анасына Оны бірінші рет көріп тұрғандай қарай алады, оны сезінеді, анасын жаймен сипайды. Доктор Уэлч холдингті күн сайын бір рет өткізуді ұсынады, ал сондай-ақ, бала өзін нашар сезінетін барлық жағдайларда (немесе ол оны тікелей көрсетеді, немесе өзін нашар ұстайды). Бұл ретте ата-аналар мен баланын толық физикалық денсаулығы холдинг терапиясын жүргізудің қажетті және міндетті шарты болып табылады.

Аутист баламен холдингтің бірінші сессиясының ұзақтығы әр түрлі 1,5 - 4,5 сағат ішінде бірінші холдингтің "жақсы соңына" жеткізілуі өте маңызды, ал бала келесі күндері толығымен босаңсыды оның кедергісі азаяды, бұл дамуға көбірек уақыт қалдырады позитивті эмоционалды өзара әрекеттесу. Әйтпесе, баланың қарсылығы бірінші рет сияқты үмітсіз және ұзақ болып қалады, көптеген күндер бойы және барлық ата-аналарға баланың эмоционалды және физикалық релаксациясына қол жеткізе отырып, холдингтік терапияны жалғастыру үшін эмоционалды төзімділік жетіспейді. Әдетте, тек алғашқы "шайқас" екі сағаттан астам уақытқа созылуы мүмкін. Болашақта баланың қарсылығы жоғалады және сабақ болмайды 1,5 - 2 сағаттан астам уақыт (сонымен бірге баланың қарсыласуын жеңу бірнеше минуттан жарты сағатқа дейін созылады, бірақ ойындар, өлеңдер мен ертегілерді оқу, сурет салу және басқа да білім беру сабақтары – қалған уақыт)

Холдингтік терапия процесінде, ең алдымен, жақын адамдармен эмоционалды байланыстың дамуында айтарлықтай прогреске қол жеткізіледі. Бала қоршаған әлемді зерттеуде белсенді болады, үйде, көшеде болып жатқан оқиғаларға қызығушылық танытады. Ол кез-келген өзара әрекетке белсенді қатысады, тактильді байланысқа түседі (өзін құшақтап, ұстап тұруға мүмкіндік береді), көзге

жиі қарайды, жиі өтініш жасайды. Сөйлеуді дамыту, қалай ереже де дамиды, кем дегенде балалар өздерін айқайламай, сөзбен айтуға тырысады. Агрессия мен өзін-өзі агрессияның көріністері азаяды, бала сабырлы және басқарылатын болады. Кейбір жағдайларда балалар кітапқа, сурет салуға, бірлескен ойынға қызығушылық таныта бастайды.

Холдингтік терапияны жүргізудің бірқатар мүмкін емес жағдайлары бар. Бұл: - ауыр соматикалық (жедел немесе созылмалы) аурулар, отбасында әкесі жоқ толық емес отбасы жағдайы холдинг-терапия мүмкіндігін жоққа шығарады; - ата-аналардың қарсылығы, олардың эмоционалды дайындығы терапия холдингі. Жетекші зерттеушілер Л.В. Мардахаев, Е. А. Орлова, Л. М. Шипицын "медициналық салада айтарлықтай жетістіктерге қарамастан және психологиялық зерттеулер, сондай-ақ қызықты, үмітті эксперименттік-әдістемелік жұмыстың, мемлекеттік жүйенің нәтижелері ерте аутизммен ауыратын балалар мен жасөспірімдерге кешенді көмек Ресейде құрылған жоқ". Аутизмнің диагностикасы және психокоррекция саласындағы ресейлік сарапшы С. С. Морозова, " аутизмнің асқынған түрлері бар балаларға қазіргі уақытта практикалық психологиялық-педагогикалық көмек көрсету аспектісінде елдегі уақыт сұраныс ұсыныстан бірнеше есе асып түседі"

Ресейде мінез-құлық әдістері мен әдістерін қолдана отырып, аутистикалық бұзылулары бар балалармен жұмыс істеудің оң тәжірибесі бар. Дәл осы әдістер арнайы мектеп бағдарламаларының негізі болып табылады. Аутист балаға көмектесуге арналған түзету бағдарламаларының көпшілігі мінез-құлық терапиясына негізделген. Бұл ынталандыруды білдіреді баланың дұрыс, қалаған мінез-құлық үшін және опасыздықты елемеу үшін немесе қалаусыз мінез-құлық. Floor time бағдарламасы немесе "ойын уақыты" - мінез-құлық әдісі баланың даму кезеңдерін білу әдістеріне негізделген аутизмді емдеу. Техниканы американдық психиатрия профессоры Стэнли Гринспан жасаған, балалар мен жасөспірімдердегі аутизм спектрінің бұзылуында және психикалық дамудың артта қалуында тәжірибешілер. Бұл әдіс өзін дәлелдеді тиімді, өйткені ол әрқайсысының жеке ерекшеліктерін ескереді бала, оны аутисттің әдеттегі ортасын өзгертпестен үйде қолдануға болады. Олардың дамуында балалар алты кезеңнен өтеді

1. Баланың әлемге деген қызығушылық кезеңі (шамамен 3 айға жетеді жасына қарай).

2. Тіркеме кезеңі (5 айлық жасқа дейін).

3. Екі жақты коммуникацияның даму кезеңі (9 айға дейін).

4. Өзін-өзі тану кезеңі (1,5 жасқа дейін).

5. Эмоционалды идеялар кезеңі (2,5 жасқа дейін).

6. Эмоционалды ойлау кезеңі (4 жасқа дейін). Аутизммен ауыратын бала дамудың барлық 6 кезеңінен өтпейді, бірақ тоқтайды біреуінде. Әдістің негізінде екі қарама-қарсы мақсат жатыр: патологиялық әдеттерді ұстану және оларды қызығушылықты арттыру үшін пайдалану және байланыс орнату.

"АВА" бағдарламасы-бұзылулары бар балаларды мінез-құлық, оқыту және әлеуметтік бейімдеу туралы түзетуге арналған мінез-құлықты қолданбалы талдау аутизм спектрі және басқа даму бұзылыстары. Осы тәсілмен балаға қиын берілетін барлық дағдылар кішігірім әрекеттерге бөлінеді. Олардың әрқайсысы баламен

бөлек үйренеді. Мысалы, аутист бала нұсқаулық беріледі: "қолыңызды көтеріңіз". Қажет болған жағдайда мұғалім мысал келтіреді (баланың қолын өзі көтереді), әр уақытта дұрыс әрекет етуге шақырады. Кейін баладан бірнеше "тапсырма-мысал-сыйақы" әрекеттері нұсқаулықты өз бетінше орындауды талап етеді. Егер ол оны дұрыс орындаса, онда сыйақы алады. Бала үйренген дағдылардың саны қашан болады өте үлкен, олардың асқынуы мен жалпылануы бар. Сарапшылар АВА техникасы көптеген заттар мен әрекеттерді кезең-кезеңімен үйреніп, үлкен уақыт пен күш-жігерді қажет ететіндігін атап өтті (үйдегі сабақтар аптасына 30 немесе одан да көп сағатты алады). Өзі ата-аналар мұндай тапсырманы сирек жеңе алады. Сондықтан, АВА бағдарламасы арқылы аутизмді түзету, әдетте, баламен кезек-кезек жұмыс істейтін бірнеше мамандарды процеске тартуды талап етеді.

Пайдаланылған және ұсынылған әдебиеттер

1. Астапов, В.М. Нейро- және патопсихология негіздерімен коррекциялық педагогика [Электронды ресурс] / В.М. Астапов. – М.: PER SE, 2006. – 176 б. – Кіру режимі: URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=233327>
2. Баенская, Е.Р. Эмоциялық дамудың ерте бұзылыстарына психологиялық көмек / Е.Р. Баенская, М.М. Либлинг. – М.: Полиграфиялық қызмет, 2014. – 156 б.
3. Иванов, Е.С. Балалық аутизм: диагностика және түзету / Е.С. Иванов, Л.Н. Демьянчук, Р.В. Демьянчук. – Санкт-Петербург: «Дидактика плюс», 2014. – 80 б.
4. Карасева, Е.Г. Мектеп жасына дейінгі мүмкіндігі шектеулі балаларды инклюзивті оқыту және тәрбиелеу [Электрондық ресурс] / Е.Г. Карасева. – М.: Орыс сөзі, 2018. – 65 б. – Кіру режимі: URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=486293>

ӘОЖ 37

ҰЛТТЫҚ ҚОЛӨНЕР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ЖЕТІЛДІРУ

Усманова Н.М., Усманова М.М.

ББ «№15 орта мектебі» КММ, ШҚО, Қазақстан

Қазіргі мектептің алдында тұрған міндеттердің ең маңыздысы — оқушыны жан – жақты дамыған тұлға ретінде тәрбиелеу. Сол тәрбиенің ішінде эстетикалық тәрбие де қомақты орын алады. Эстетикалық тәрбие адамның өмірінде зор рөл атқарады. Әсемдікті көре, түсіне жасай білу адамның рухани өмірін байытады, қызғылықты етеді, оған ең жоғарғы рухани ләззатты сезінуге мүмкіндік береді. Эстетикалық тәрбие, ең алдымен, үй ішімен отбасынан, екіншіден, бала-бақшадан, үшіншіден мектеп қабырғасынан басталады. Баланың отбасы мен балабақшадан алған эстетикалық тәрбие қоры мектеп қабырғасында жетіле әрі дами түсіп, оқушының өмірге деген көзқарасы қалыптаса бастайды. Адамгершілік тәрбие-бұл адамның бойында әлеуметтік сәйкес адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруға бағытталған: жауапкершілік, патриотизм, ғылыми дүниетанымның тұрақтылығы, жалпыадамзаттық құндылықтарды сақтау және т. б. Рухани-адамгершілік

құндылықтарды қалыптастырудың заманауи технологиялары-бұл интерактивті технологиялар, олардың жалпы сипаттамасы-өзара әрекеттесу, ықпал ету, өзара байыту, толықтыру және білім беру процесіне қатысушылардың барлығын ұжымдық құру. Осындай технологиялардың ішінде біз этнопедагогикалық және әлеуметтік-мәдени, интерактивті технологиялар, заманауи инновациялық технологиялар сияқты технологияларды бөліп көрсетемін.

Этнопедагогикалық технологиялар-бұл құндылықтар мен бағдарларды қалыптастыру процесінде рухани-адамгершілік проблемаларды шешудің әдістері мен құралдары, белгілі бір тұжырымдаманы әзірлеу және оны іске асыру, практикалық қызметті жүзеге асыру, берілген нәтижеге (мақсатқа) қол жеткізу үшін этномәдени және этнопедагогикалық ортаға "батыру" көмегімен субъектінің өзгеруіне (жай-күйін өзгертуге) бағытталған әдістер жиынтығы. Әрине, мұғалімнің әлеуметтік ұстанымы, оның құндылық бағдарлары, рухани доминанттар жиынтығы, мысал-идеал үздіксіз этномәдени білім беру жүйесінде оқитын жастар арасында құндылықтар мен өмірлік белгілерді қалыптастыру процесінде маңызды рөл атқарады. Адамзат қоғамының рухани және мәдени қорының қымбат қазыналарының бірі — халықтың қолөнері мен әдет-ғұрпы, қай халықтың болсын бітім тұлғасы, психологиялық, этникалық жан сезім белгілері оның қолөнер мен әдет-ғұрып, салт-санасынан көрінеді. Өткен ел тарихын, тұрмыс-тіршілігін ой елегінен өткізер болсақ, халық өміріндегі әдет-ғұрып, салт-санасының дамуы тарихи оқиғалардан кейін заманның өзгеруіне байланысты болғаны айқын.

Ғасырдан-ғасырға, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ата дәстүрі халықтық өнер желісін үзбей, халқымыздың асыл мұрасы ретінде бағалап, оларды көздерінің қарашағындай сақтап, ілгері дамытып өркендету — өнегелі іс. Адам өміріндегі қоғамдық салт-дәстүр, әдет-ғұрып қашан да адам қиялынан туындап, заман ағымына қарай байып, мазмұны тереңдеп келе жатқан тәрбиелік мәні өте зор тағылым. Мұны ұрпақ тәрбиелеу ісіндегі халықтық тәжірибе белгілерінен көруге болады. Қазіргі таңда мектеп оқушыларын еңбекке тәрбиесіне баулу арқылы өз ұлтымыздың ұлттық қолөнеріне үйрету – оқу тәрбие үрдісінің өзекті мәселелерінің бірі болып келеді. Қолөнерге оқушыларды баулу өз елін, жерін, халқын сүю, салт-дәстүрін бағалай білуге үйретеді. Қай халықтың болмасын қолөнері, оның тарихынан, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерімен қатар өркендеп, дамиды. Сондықтан жас жеткіншектерді халқымыздың мазмұнға бай тәрбиесі негізінде өсіруге, ой-өрісін, жоғары эстетикалық тағлымын, биік адамгершілік тұлғасын қалыптастыруға көп көңіл бөлінеді. Қолөнерді жасап байыту арқылы адамның жан дүниесі, ақыл-ойы, қиялы, іскерлігі, шеберлігі, тапқырлығы, талаптылығы, ұқыптылығы және байқағыштығы артып, дағдыландырады. Қолөнерді оқыту әдісі дегеніміз — мұғалімнің технология сабақтарында оқушылардың шығармашылық іс-әрекетіне басшылық ету тәсілдерінің жүйесі. Қолөнерден білім берудің әрбір түріне тоқтайтын болсақ : Құрақ-құрау өнері Бүгінгі күнде ата-бабамыздың айналысқан қандайда бір кәсібі болмасын өз маңызы мен қасиетін жоймаған. Қайта түрленіп қазіргі заман талабына сай ерекшеленіп отыр. Құрақ құрау барысында оқушылардың ой-өрісін жанжақты дамытуға әсері мол. Құрақ құрауда оқушылар түрлі геометриялық фигураларды басын құрастыруды игеріп , үшбұрыштың қабырғасы мен төртбұрыш таңбасының бір-біріне тең болуын, өлшемі арасындағы

байланыстылықты есептеуді үйренеді. Ою өрнек — қолөнер бұйымдары бүгінгі тұрмысымызда сирек қолданылатындықтан, оқушылар оның атын естігеннен көп есте сақтамайды, сондықтан оюдың шығу тарихын, аңыз- әңгімелер арқылы жеткізе отырып, тәжірибиеде жиі қолдануымыз керек. Адамзат қоғамының рухани және мәдени қорының қымбат қазыналарының бірі — халықтың қолөнері мен әдет-ғұрпы, қай халықтың болсын бітім тұлғасы, психологиялық, этникалық жан сезім белгілері оның қолөнер мен әдет-ғұрып, салт-санасынан көрінеді. Өткен ел тарихын, тұрмыс-тіршілігін ой елегінен өткізер болсақ, халық өміріндегі әдет-ғұрып, салт-санасының дамуы тарихи оқиғалардан кейін заманның өзгеруіне байланысты болғаны айқын. Мұны ұрпақ тәрбиелеу ісіндегі халықтық тәжірибе белгілерінен көруге болады. Бұл жағдай сабақтарда халық өнерін қазіргі мәдениеттің ажырамас бөлігі тұрғысынан, кәсіби өнермен өзара әрекеттестігі, ерекше типтегі шығармашылық тұрғысынан қарастырғанда ғана мүмкін болады. Сәндік-қолданбалы өнерге негізделген көркем-шығармашылық сабақтар мектеп оқушыларына белсенділік береді, бейнелі ойлауын, қиялдауын дамытуға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қасиманов С. «Қазақ халқының қолөнері» Алматы. 1995ж.
2. Әбдіғалбарова Ұ.М. «Оқушыларды тәрбиелеуде қазақ ұлттық ою-өрнек өнерін пайдалануға студенттерді даярлау» Алматы. 1998 ж.
3. Д.Шоқпарұлы., Д.Дәркембайұлы «Қазақтың қолданбалы өнері» Алматы, 2007.
4. Арғынбаев Х «Қазақ халқының қолөнері» Алматы.
5. Жарықбаев Қ. «Қазақ тәлім тәрбиесі» Алматы. «Санат» баспасы.

ӘОЖ 159.99

ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯ МЕН ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ТЫҒЫЗ БАЙЛАНЫСЫ

Фазымова А.Ж.

Шоқан Уәлиханов атындағы №3 мектеп-лицейі, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: fazymova_ayaulym@mail.ru

Психология дегеніміз не? Бұл сөз және осы ғылым қайдан шыққан? Ал, ұлттық психология туралы не айтуға болады? Оның ішінде өзге ұлттардың және қазақтың ұлттық психологиясы қандай? Батыстың психология ғылымы және оның оқыту жүйесі қазақтың, шығыстың менталитетіне, дүниетанымына, ділі мен дініне сай келе ме? Мақаламда осы сауалдарға біршама жауап іздеп жуап көруе тырыстым

«Психология» ғылымының түбірі гректің «псюхе» деген сөзінен шыққан. «Псюхе» сөзі қазақ тіліне аударғанда «жан», «рух» деген мағынаға келеді. Ал, «психика» сөзі – «псюхе» сөзінің орыс тіліне ыңғайланған түрі. Мәселен, АҚШ, Еуропа халықтары «псюхелі адам» (яғни, рухты адам), «психологиялы адам» (яғни, руханиятты адам) десе, орыс терминдеріне сүйенген қазақша оқулықтар мұны

«психикасы күшті адам» (яғни, ми қызметі күшті адам), «психологиясы бай адам» (яғни, ми бейнесі бай адам) деп түсіндіреді. Яғни, «псюхе» мен «психика» және «психология» атауларының өзі әр елде әртүрлі мағынада бола алады екен. Бірақ, бұлардың барлығының да зерттейтін саласы, «илейтін пұшпағы» бір десек те болады.

Мақал-мәтелдерде адамның ес, жан қуаттары жөнінде де аз айтылмаған. Бұлардың ғылыми психологиямен тамаша ұштасып жатуы таңқаларлық. Мәселен, біреу көзбен көру, екінші біреу құлақпен, үшінші адам козғалыс мүшелерінің қатысуымен, ал төртінші біреу бұларды араластыра есте сақтайтындығын, біреу тез арада есте сақтай алатын болса, екінші біреу бұған ұзақ уақыт машықтанатының халық даналығы жақсы көрсеткен. Әрине, жалаң еске сақтаумен адам алысқа бара алмайды, ол өз есін, оның басқа қасиеттерімен (беріктік, нақтылық, реакция шапшаңдығы, т. б.) ұштастырғанда ғана бағалы болмақ. Бұл айтқанды «Ақпа құлаққа айтсаң, ағып кетеді, құйма құлаққа айтсаң, қағып алады», «Оқығаныңа мәз болма, тоқығаныңа мәз бол», т. б. мақалдар жақсы қуаттайды. Немесе, қарт адам жуырда ғана оқыған, естіген, көрген нәрселерін тез ұмытады, бұл естің әлсіреуіне әкеледі. Осыны «Ер қартайса — жаңылшақ» деген дана сөз де нақтылай туссе, оқығанды миға тоқу да қайталаудың маңызы зор екенін, «бұрынғыны айтпай, соңғысы еске түспейді», «көз көруге, құлақ естуге тоймайды» дейтін мақалдар қуаттайды. Ал сын көзімен қабылдау естің дамуына елеулі ықпал ететіндігін «Өз қатесін көрмеген, кісі қатесін сезбейді» деп түйіндейді. Есте сақтау да, еске түсіру де материалдың эмоциялық әсерімен байланысты болатындығын, жақсы, шапағаты мол мәселелерді есте мықтап сақтауға меңзейтін мақал-мәтелдер де баршылық. Мақалдарда адамның есте сақтау қабілетіне айрықша баға беріледі, ақылдылық жоғары дәріптеледі.

Мақал-мәтелдерде адам танымының өзге жақтары туралы да қызғылықты ойлар аз емес. Мәселен, арман мен қиялдың адам өміріндегі орны жайында «армаңы жоқ жігіттің дәрмені жоқ» десе, сезім мен ойдың байланысы туралы «аузы күйген үріп ішеді», ал ерік-жігер жөнінде «Таланты бала талпынған құстай, құмары қанбас аспанға ұшпай», әдет пен дағды туралы «Ауру қалса да әдет қалмайды», құмарлық, бейімділік жайында жақсыға жақсы әуес», «Саусағы ұзын биші болар» дейді.

Адам баласы әр түрлі жағдайда тәрбиенің әр алуан әсерінде болып, әр салада қызмет етеді. Осы фактордың бәрі оның жан-дүниесінің қалыптасуында елеулі із қалдырады. Кісі оқу, іздену, тәрбиелену арқылы өзін өзі сомдайды. «Көре-көре көсем болар, сөйлей-сейлей шешен болар», «Адам туа білмейді, жүре біледі» деу осы айтылғанның дерегі. Халық даналығында адамның моральдық-психологиялық ерекшеліктері жай көрініс таппай, оны қалыптастырудың жолдары да сөз болған, бұларды қалайша тәрбиелеуге болатындығы жайлы Түйіндер де айтылады. Мақал-мәтелдерден патриоттық, ерлік, достық, жолдастық, кішіпейілділік, қарапайымдылық, махаббат, сүйіспеншілік, ұстамдылық, шыдамдылық, қайраттылық, табандылық, т. б. осы іспеттес кісілік қасиеттер жайлы насихат көп ұшырасады. Адам бойындағы жалқаулық («Жұмыссыз жастың жүргені сөкет»), ұшқарылықтылық, тағатсыздық («Сабырлы жетер мұратқа, сабырсыз қалар ұятқа»), мақтаншақ, сараңдық, жағымпаздық, т. б. жағымсыз қасиеттерден жирентіп, жақсы

мінез-құлық қалыптастыруда еңбектің орны ерекше қастерленеді. «Сақалын сатқан кәріден, еңбегін сатқан бала артық», «Жігіттің күшіне қарама, ісіне қара», «Жігіт түсімен емес, ісімен әдемі», т.б., т. с). Мақал-мәтелдерде көшпелі қауым түсінігіндегі өнегелі тұлғаның тұрпаты да сомдалған.

Жас ұрпақты жағымды мінез-құлыққа тәрбиелеудің түрлі әдіс-тәсілдерімен қатар, ұстаз, тәлімгерлерге бағышталған мақал-мәтелдер де бір тебе. Баланың алғашқы тәрбиешісі — ата-анасы. Олар ез ақыл, білім, жақсы мінез-құлқымен, қысқасы бар болмыс-бейнесімен баласына үлгі болуға тиіс. «Ұстазы жақсының ұстамы жақсы», «Әкеге қарап ұл өсер, анаға қарап қыз өсер» «Әке балаға сыншы», т.б. «Адам туа жаман емес, жүре жаман» дейтін мақалдар мінез сипаттары туа бітпей, ортаның ықпалымен бірте-бірте қалыптасады, деген ойды ұқтырады. Егер адамды жақсы жағдайда дұрыс тәрбиелесе, оның жақсы қасиеттерге ие болатыны даусыз. Керісінше, жаман тәрбие жағымсыз қасиетті бойға дарытады. «Баланың тентек болмағы үйінен» деу осыған меңзейді. Кісіліктің қалыптасуында туа біткен қасиеттің де белгілі дәрежеде із қалдыратыны халық даналығынан қалыс қалмаған. («Саусағы ұзын биші болар, құлағы ұзын күйші болар»). Орта, тәрбие және туыстан берілетін қасиеттің арақатынасы да мақалдарда дұрыс көрсетілген. Бірақ халық түсінігінде адам дамуындағы жетекші роль тума қасиетке емес, жүре бара қалыптасатын тәрбиеге тән. («Жақсыдан жаман туады, бір аяқ асқа алғысыз. Жаманнан жақсы туады, атасын айтса нанғысыз», т. б.) Осы іспеттес әр түрлі психологиялық штрихтардан халықтық салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ұлттық психология көріністері жақсы аңғарылып тұр. Көшпелі халыққа тән имандылық, ілтипаттық, жанашырлық, сезімталдық, балажандылық, қонақжайлылық, т. б. туралы тамаша түйіндер («Қонақ келсе ет пісер, ет піспесе бет пісер», «Қонақтық алтынын алма, алғысын ал») мен дана сөздер қомақты тақырыптарының бірі. Жақсы, жаман болу тәрбиенің, оқу-білімнің нәтижесі. Әрине, адамның нақты іс-әрекетінің, тыныс-тіршілігінің әсері ерекше маңызды. Қабілет жұрттың бәріне де тән қасиет. Әркім түйсік, ес, ойлау, зейін, қызығу, т. б. арқылы жанын жетілдіре алады, мүлде қабілетсіз, икемсіз адам болмайды. Жан қуатымен сананың қалыптасуында білім, шеберлік, икем, дағды зор роль атқарады. Үнемі өзін өзі тәрбиелеумен шұғылданған адам ғана өз қабілетін жетілдіре алмақ. Өз кемшілігін біліп, жағымсыз қасиеттерден арылу адамның өз қолында.

Бүкіл халық ұстанатын тәлім – тәрбиелік нормаларды жан жүйесі тұрғысынан баяндау – барлық адамзатқа ортақ халықтық психологияның зерттеу нысанасы болып табылады. Мұнда ғасырлар бойы сұрыптала жинақталып, жүйеге түскен ұлттық дәстүр, салт – сана, әдет – ғұрып ұрпақтан ұрпаққа біртіндеп жалғасатын адамгершілік, ақыл – ой, эстетикалық, еңбек, ден, т.б. тәрбие түрлеріне қатысты таптауырынды нормалар мен принциптер, яғни белгілі бір этностың, жалпы мінез – құлқы, іс – әрекетінің ішкі астарлары сөз болады. Халықтық психология – психика мен мінез – құлықтың қанға «сіңген», тез өзгеріп, не жоғалып кетпейтін ұлттық бітісі, мезгіл мөлшерімен алғанда ұзақ дәуірдің жемісі. Халықтық психология – адамдардың қоғамдық және жеке тәжірибесінен, өмірдегі пайымдауларынан туындайтын қарапайым психологиялық білімдердің жүйесі. Бұл – адам мінез – құлқының көптеген жақтарын қамтып, белгілі этностың өзіне тән психикасы жөнінде біршама мәнді мағлұматтар беретін ілім – білімдердің жүйесі. Әйтсе де,

бұлар арнайы ғылыми жүйеге негізделмегендіктен, жеке тұлғамен этнос психологиясын ажыратуға жөнді жарай бермейді. Мұндай жағдайда біз тек ғылыми психологияның деректеріне сүйенеміз. Халықтық психологияның теориялық мәселелерін зерттеумен этнографиямен астарласа дамыған этнопсихология атты ғылым саласы шұғылданады.

Қазақтың ұлттық мінез бітістері, олардың кейбір ерекшеліктері.

Бұл – өте күрделі, әлі де толық зерттеліп, шешімін таппай келе жатқан мәселе. Осы жәйтті жақсы аңғарған Н. Назарбаев былай дейді: «Менің ойымша, қазақтардың қайталанбас этикалық, психологиялық әлемі әлі жете зерттелмей, зерделенбей жатқан тылсым дүние». Ғасырлар бойы көшіп – қонып жүрген халық өзі өмір сүрген ортаның әлеуметтік – экономикалық жағдайларына, мәдениеті мен тарихына, табиғатына орайлас жас буынға тәлім – тәрбие берудің айырықша талап – тілектерін дүниеге әкелді. Мәселен, бұлар жас адамның жұртқа танымал моральдық – психологиялық нормасын «сегіз қырлы, бір сырлы» делінетін қанатты нақыл сөздермен қисындады. Осынау аталы сөздің мән – мағынасы мыналар еді: көшпелі мал шаруашылығын жете игенрі; еңбек сүйгіштікпен қиыншылыққа төзе білу; жаудан беті қайтпау; сөз асылын қастерлеу; тапқырлық пен алғырлық, ат құлағында ойнау; ата салтын бұзбау (жасы үленді сыйлау, құдайы қонақтың меселін қайтармау, көрші хақын жемеу, т.б). Көшпелі өмір тіршілігі қара күшке мығым, қиыншылыққа төзімді, құбылмалы табиғат жағдайына тез икемделгіш болумен бірге, жан – жүйесі жағынан да жан – жақты жетілген, кемел адамдарды қалыптастырды. Үйде де, түзде де бала ес білгеннен бастап із кесіп, жол қарап, жұлдыз санап өсті. Олардың көзі қырағы, құлағы сақ, қияндағыны шалатын болды. Аң аулап, мал бағып, күнделікті күйбең тіршілікпен жүрсе де жас өскін ақынның сөзін, жыраудың жырын, әншінің әні мен әуенін қалт жібермей тыңдап, ел аузындағы ұғымды мақал мен мәтінді, ертеке пен жұмбақты, терме мен шежірені жадында сақтап, халық даналығын өзіне рухани азық етіп отырды. Әрдайым көшіп – қонуға дайын отырған қазақтар үшін аң – құс аулау, мал күзету, жау түсіру – тұрмыстың дағдалы машығына айналды. Әрбір көшпенді әрі жауынгер, әрі малшы, әрі шаңырақ иесі болып санлады. Осы айтақанымыздың дәлелі болып табылатын кейіннен мақал болып кеткен «өнерді үйрен де, жирен», «Жігітке жетпіс өнер де аз», «Шебердің қолы ортақ», «Жауда жүрсе ат ойнатқан батырым, үйде жүрсе, құрт қайнатқам батырым» сияқты бесаспап адамның психологиясы жайлы қанатты сөздер біздің заманымызға дейін жетті. Көшпелі қауым бірін – бірі жақсы білді, әр адамның қадір – қасиеті, оның жасына, жол – жоралғысына, әлеуметтік ортадан алатын орнына қарай белгіленіп отырады. Мұндай қауымдастық адамаралық қатынастарды қаршадайдан көріп өскен бала да өсе, ер жете келе ортақ мүдделілікті, көзқарас сәйкестілігін, кісілік белгісін түсініп, жеке бастың өзіне бұра тартуына мүмкіндік бермеді. Психологиялық тұрғыдан «бірауызды» болып қауымдасқан жандар үнемі өздерінің рулық одағына етене сіңіскен салттар мен дәстүрлерді ұстанды. Осыған орай көшпелі тұрмыс тәліміне лайықталаған бата беру, ант ішіп ақталу, айтысқа, дау – дамайға төрелік айту сияқты этностық таптауырындар (стереотип) кең әріс алды. Әриен, осы топтық санамен бірге әркімнің жеке басының әлеуметтік және биосфералық факторларға орайлас жеке – дара, жас, жыныс ерекшеліктерінің де болатындығы еске алынды. Мәселен,

көшпелі халық қыз баланы ерекше қадірлеп, қастерлеп, әлпештеді. Оны әдемілік пен әдептіліктің, сұлулық пен. Іңкәрліктің символы деп, ал мінезі жайсаң, әдепті жігітті «қыз мінезді жігіт» дейтін болды.

Жеріміздің ұланғайыр кеңдігімен, мұндағы табиғат сұлулығының әсерінен ғасырлар бойы қалыптасқан дархан, жомарттық, адамға деген мейірімділік пен өнерпаздық, қазақ биосферасының өзіндік ерекшелігінен туындаған асқан қонақжайлылық, жойқын соғыс пен қуғын – сүргінге ұшырау салдарынан тірнектеп жинаған рухани мұраны өсер ұрпаққа жеткізу ниетінен қалыптасқан балажандық, үнемі мал шаруашылығымен айналысудан қанымызға сіңген малжандылық, ешуақытта басқа жұрттың жеріне көз алартпаған бейбітшілік саясат, өзі тиген дұшпанның қабырғасын қақсатқан көзсіз батырлық, «мың өліп, мың тірілген» кездердегі керемет шыдамдылық пен барға қанағатшылдық – біздің ұлттық мінезіміздің жоталы бітістері, халқымыздың ұлттық мақтанышы. «Бұрынғы уақытта – деп жазды Ж. Аймауытов пен М. Әуезов» «Қазақтың өзгеше мінездері» деген мақаласында; - қазақ еліұйымшыл, ері жауынгер, биі әділ, намысқор, адамы ірі, бітімді, қайратты, сайықшыл ел болған екен. Досымен достасып, жауымен жауласуға табанды, қайғыра да, қуана да білгетін халық екен» - (Алаш, 1917, 30 наурыз, № 16) . Әрине, патшалық отарлау мен большевиктік империялық саясат тудырған ұнамсыз қасиеттердің біразы бізде қазір де баршылық. Қанымызға әбден «сіңіп» жағымпаздық пен жалтақтық, даңғазалық пен күншілдік, арызқойлық пен жалақорлық, бойкүездік пен салғырттық, жалқаулық пен шалағайлық, т.б. Осы секілді келеңсіз қасиеттер әлі күнге дейін алдымызға оралып, заман талабына бейімделуге бөгет болып отыр. Әсіресе, Кеңес өкіметі жылдарында ұлттық мінезімізге дінсіздік, спирттік ішімдікке әуестік, келеңсіз тіршілікке құмарлық, бақталастық, т.б. (бұлар бұрын – соңды қазақтың түсіне де кірмеген мерез қасиеттер еді) осы сияқты жағымсыз қасиеттер келіп қосылды. Бізде бұдан басқа еліктеп – солықтаулар (батысшылдық, ермелік, еліктеушілік, желөкпелік, т.б.) жетіп артылады. Бұл жәйт еңсемізді көтертпей, құлдық психологияның шырмауынан шығуға кесірін тигізіп – ақ келе жатқанын естен шығармауымыз қажет. Қазақ халқы сонау есте жоқ заманнан өзінің қадір – қасиеттерін қызғыштай қоғап, көздің қарашығындай сақтап, бұған шаң жуытпай, өз ұрпағын ауыздандарып келген ел. Сондықтан да қазіргі ұрпақ осынау ұлттық қасиеттерімізді ерекше қастерлеп, мақтан тұтып, жас өскіндер осы рухта тәрбиеленуге тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. Қ. Жарықпаев. «Жалпы психология». - Алматы, 2004 жыл.
2. Әбеуова И.Ә. Әлеуметтік психология. - Алматы, 2011 жыл.
3. Калымбетова Э.К. Әлеуметтік психология. Оқу құралы. Алматы, 2010.
4. Ахтаева Н.С., Әбдіғалбарова А.І., Бекбаева З.Н. Әлеуметтік психология. Оқу құралы. Алматы. 2010.
5. Е. Жаубай, Н. Молдабайқызы Қазақтың жазылмаған психологиясы. Нұр-Сұлтан. 2020.

ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫ РУХАНИ АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ

Файзрахманов М.Н., тарих пәнінің мұғалімі (педагог-зерттеуші)
ШҚО білім басқармасы Өскемен қаласы бойынша білім бөлімінің
«Мұхамет Шаяхметов атындағы №23 орта мектебі» КММ, Қазақстан

Тәрбие дегеніміз – ата - ананың балаға мирас етіп табыстайтын үлгісі, өнегесі мен рухани байлығы. Өмір сүруде тәрбиенің алар орны аса маңызды. Қай заманда, қай қоғамда болмасын, адамзат баланы тәрбиелеуде қатты мән беріп, жіті қадағалаған. Қазақ халқының әлеуметтік өмірінде үлкенді сыйлау ұлттық дәстүрге айналған. Ата – бабаларымыз баланы жастайынан жақсы әдеттерге баулып өсірген.

«Жақсымен жолдас болсаң – жетерсің мұратқа,

Жаманмен жолдас болсаң – қаларсың ұятқа...». Осылайша ата – бабамыз адамгершілікті рухани тәрбие алудың арқауы ретінде жас ұрпақты мақал – мәтелдер, жұмбақтар, өлеңдер мен айтыс арқылы жаман мен жақсыны айыра білуді үйреткен.

«Тәрбие тал бесіктен басталады» - деп, атам қазақ бекер айтпаған. Бала тәрбиесінің алғашқы алтын қазығы – туған ұясы, өз отбасының тәрбиесі. Отбасының негізгі қызметі баланы өмірге алып келумен ғана шектелмей, оның бойына көне заманнан келе жатқан ұлттық тәрбиені беру мен қоғамға пайдалы жеке тұлға шығаруға негізделеді деп білемін.

Ата-ана берген тәрбиенің орнын ешкім баса алмайтындығы хақ. Әке мен ана баланың алғашқы ұстазы болғандықтан, жанұя тәрбиесінде әкенің де, ананың да орны бөлек. Сол себепті де, ол, адам үшін үлкен мәнге ие орта. Сондықтан, олар балаларының жан дүниесіне үңіліп, оларға көңіл бөлгендері жөн. Кішкентай кезінен бастап ата – ана мейіріне қанып, әке өсиеттерін тыңдап өскен жасөспірім ғана тәрбиелі отбасынан шыққанын көпке танытады деп санаймын.

Қазіргі таңда бала тәрбиесі өзекті мәселеге айналып отыр. Оның себебі – тәрбиесіз жастар санының көбеюі.

Осы тұста 1675 - 1756 жылдарда өмір сүрген Мөңке бидің болашаққа деген болжамы еріксіз ойға келеді:

«Ішіне шынтақ айналмайтын

Ежірей деген ұлың болады.

Ақыл айтсаң ауырып қалатын

Бедірей деген қызың болады.

Алдыңнан кес – кестеп өтетін

Кекірей деген келінің болады» - деп жырлаған атамыздың өлеңі қазіргі заманның шынайы бейнесін нақты суреттеп отыр.

Біздің заманымызда жастарымыздың тәрбиесі ақсаңдап тұрғанын мойындау қажет. «Үлкенге құрмет, кішіге ізет» дегенді мүлдем ұмытқан жас ұрпақтарымыз жоқ емес. Оны біз қарапайым күнделікті өмірден де байқай аламыз. Бұған мысал ретінде қоғамдық көліктерді алуға болады.

Көбінесе қоғамдық көліктерде жастардың немқұрайлылығын, үлкенге деген құрметтің жоғалып бара жатқандығын, оларға орын бермеуінен көреміз. Қарсы

алдында ауыр сөмкесімен тұрған үлкендерге орын бермей, байқамаған сыңай танытатын жастарды көргенде қынжыласың. Бірақ, «сонда, осындай тәрбиесі төмен деңгейдегі жастар қайдан шығады?» деген көкейінде сұрақ туындайды.

Әр ата-ана баласына жақсы тәрбие беріп, бойына асыл қасиеттерді дарытқысы келетіндіктен, баланың тәрбиесіз болып өсуі тек әке шешесінің кінәсі емес. Бұның барлығы адамда адамгершілік қасиетінің болмауынан туындайды. Егер адамда бұл қасиет болмаса, ол басқалары тұрмақ өз – өзін де сыйламайды.

Біріншіден, отбасы дарытқан қасиеттерді бойына сіңіре алу, алмауы тікелей баланың өз санасына байланысты деп ойламын. Неге десеміз, егер балада өзінің түпкі ой – санасы болмаса, ата – анасы айтқан тәлім – тәрбиесін мүлдем қабылдай алмайды, қабылдағысы келмейді де.

Екіншіден, баланың жасаған іс – әрекеті, тәрбиесі оның қоршаған ортасына байланысты. Яғни, бала тәрбиесінде оны қоршаған адамдар да өте маңызды рөл атқарады деп ойлаймын. Себебі оның айналасында жүрген достары қандай болса, сәйкесінше бала соларға ұқсап, олар сияқты болғысы келеді.

Көбіне көптеген отбасыларда күнделікті тірлік қамымен балалардың рухани қажеттіліктері ескерілмей, екінші орынға жылжиды. Бала дұрыс, адамгершілік іс-әрекеттерді, салауатты өмір салтын, жақсы мен жаманды айыра білу, өзін - өзі жетілдіруге деген ынтасын қалыптастыруы керек, қажет кезде өз бетімен шешім қабылдап, дұрыс таңдау жасауы үшін кішкентайынан өз дегенін іске асыруға баулу керек. Ал бұл дағдылардың барлығы жанұяда қалыптасады.

Қазіргі таңда өскелең ұрпаққа арналған нақты өмірлік бағдарламаның болмауы, қоғамдағы рухани- адамгершілік ахуалдың төмендеуі, балалармен бос уақыттағы мәдени жұмыстарының әлсіздігі, балалардың физикалық дайындығының нашарлауы және тағы басқа мәселелер өзекті болып отыр. Білім беру жүйесі тұлғаның рухани дамуына жоғары деңгейде кепіл бола алмайды, өйткені тәрбие – бұл күнделікті өмірдегі адамның әрбір адамға деген құрметі мен сыйластығы негізіндегі басқа адамдарға деген қарым – қатынасын анықтайтын тұлғаның сапасы.

Қазіргі қоғамда жастарды тәрбиелеудің өзекті мәселесі – жас ұрпаққа рухани – адамгершілік тәрбие беру. Өйткені рухани – адамгершілік - жақсылыққа жетелейтін жалғыз жол.

Руханилық – адамзаттың ішкі жан дүниесінің баға жетпес көрсеткіші. Ауызбіршілікке, ынтымақтастыққа алып келетін қасиет. Атап айтқанда: меймандостық, кісілік, сыйластық, имандылық, кішіпейілділік, салауаттылық, тіршілікке бейімділік, кеңпейілділік, өнерпаздық, шешендік, сыпайылық және т.б қасиеттермен ерекшеленеді. Рухани – адамгершілікке тәрбиелеу білім берумен ғана шектелмейді. Ол тұлғаның ішкі сезіміне әсер етіп, ояту арқылы қалыптасады.

Сол себепті балалардың бойына жас кезінен бастап ең маңызды адамдық саналарды, оның ішінде рухани – адамгершілік қасиеттерін дамыту қажет. Себебі осы қасиет туралы айтқанда біз тәрбие салаларын толық қамтимыз. Өйткені олар бір – бірімен тығыз байланысты.

Рухани тәрбиесі толық жетілген, мықты жастар жақсы қасиеттерді бойына сіңіріп, болашағы жарқын, әрқашан даму үстінде болады. Таңдаған мамандығына лайықты мінез – құлық қалыптастыра алатын болады. Сондай – ақ руханилықтың

негізінде адамның мінез – құлқы, ар – ұят, өзін – өзі бағалау және адамгершілік сапалары дамиды.

Жалпы жас ұрпақтың бойында рухани – адамгершілік қасиеті болуы өмір талабы, қоғам қажеттілігі. Ал сол баланы рухани – адамгершілікке қалай тәрбиелеуге болады?

«Адамгершілікке тәрбиелеу құралы – еңбек пен ата – ана үлгісі», - деп Ыбырай Алтынсарин атамыз айтқандай, құнды қасиеттерге ие болу, рухани бай адамды қалыптастыру баланың туылған кезінен бастау алу керек. Себебі халықта «Ағаш түзу өсу үшін оған көшет кезінде көмектесуге болады, ал үлкен ағаш болғанда, оны түзете алмайсың» - деп бекер айтылмаған.

Оқушылардың бойына тәрбие негіздерін дарыту мектепте оқытылатын барлық пәндерге бірдей жүктеледі. Әсіресе, оқушының адамгершілікке тәрбиелейтін пәннің бірі- тарих. Ол шәкірттердің бойында отансүйгіштікті, ұлтжандылықты, сенімділікті қалыптастырады. Қазақ халқындағы хандар мен билердің, шешендер мен жыраулардың орны бөлек. Тарих пәні оқушылардың рухани дүниесін байытып, өзінің қоғамдағы орнын табуға, ұрпақтың батырлығына көмек көрсетуді тудырады, олардың ізгі талап – тілектерін оятады. Сонымен бірге, қазақтың ұлттық салт-дәстүрін, мәдениетін, оқушылардың моральдық қасиеттерін қалыптастырады.

Рухани – адамгершілік тәрбие адам өмірінің әр кезеңінде жүйелі дами келе қалыптасады. Рухани – адамгершілік тәрбие екі жақты процесс. Бір жағынан, ол ата – ананың, үлкендердің, педагогтардың балаға тигізген ықпалынан, екінші жағынан, баланың өз қылықтарынан, сезімдері мен қарым – қатынастарынан көрінеді. Рухани – адамгершілік білім беру – жас ұрпақтың бойына өмірдің мәнін сезінуге бейімдеу арқылы адамның қоғамда өз орнын табуына, қабілет – дарынының ашыла түсуіне, яғни сәнді де мәнді өмір сүруіне қызмет етеді.

Жастарымызға ұлттық тәрбие берудің бағдарлы идеялары еліміздің Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Қалың елім Қазағым» атты жинағында мемлекеттік идеология мәселесін ұдайы есте ұстауымызды ескере келе былай деп жазды: «Біз арыстарымызға арналған тарихи зерде кешенінде мен қазақстандық отаншылдық сезімін тәрбиелеуге көңіл бөлген едім» - деген. Олай болса, қазіргі кезеңдегі білім беруде ел тарихын терең қозғап, тәрбие жұмыстарында тарихта аттары белгілі ұлы тұлғалардың еңбектерін қоғам дамуына қосқан үлесін айтып түсіндіру арқылы өсіп келе жатқан жеткіншектердің рухани – адамгершілік қасиетін қалыптастыра аламыз. Және әр адам адамгершілікті күнделікті тұрмыс – тіршілігінен, өзін қоршаған табиғаттан бойына сіңіреді.

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйініне келетін болсақ, адамгершілік тақырыбы-мәңгілік. Ол ешқашан ескірмек емес. Жас ұрпақтың бойына адамгершілік қасиеттерді сіңіру- ата-ана мен ұстаздардың басты міндеті. Адамгершілік әр адамға тән асыл қасиеттер. Адамгершіліктің қайнар бұлағы- халқында, отбасында, олардың өнерлерінде, әдет-ғұрпында. Әр адам адамгершілікті күнделікті тұрмыс — тіршілігінен, өзін қоршаған табиғаттан бойына сіңіреді.

Қай заманда болмасын адамзат алдында тұратын ең маңызды міндеттерінің бастысы – өзінің ісін, өмірін жалғастыратын салауатты , саналы ұрпақ тәрбиелеу.

Ұрпақ тәрбиесі – келешек қоғам тәрбиесі. Сол келешек қоғам иелерін жан – жақсы жетілген, парасатты етіп тәрбиелеу біздің қоғам алдындағы борышымыз.

Адам баласы қоғамда өзінің жақсы адамгершілік қасиетімен, адалдығымен, қайырымдылығымен ардақталады. Қазіргі кезде өсіп келе жатқан ұрпақты тәрбиелеуде қойылған мақсаттардың бірі қоғамға пайдалы, үлкенге құрмет көрсетіп, кішіге қамқор бола білетін, жан – жақты дамыған жас ұрпақты қалыптастыру. Рухани – адамгершілік тәрбиесінде алдымен жас ұрпақты тек жақсылыққа тәрбиелеп, соны мақсат тұтса, ұстаздың, ата – ананың да еңбегінің жемісі зор болатыны сөзсіз.

Келешегіміздің діндегі де тәрбиелі жастар. Сондықтан тәрбие мәселесін білім беру жолында нақтылап өз деңгейінде қоя біліп басты назарда ұстаған жөн дегім келеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Абдрахманов С. Жиырмасыншы ғасыр жырлайды: қазақ поэзиясының антологиясы. - Алматы: Раритет, 2007.- 504 б.
2. Әбдешев Б.М. Мағжан Жұмабаевтың прозасы.- Астана, 2002.- 28 б.
3. Әбдиманұлы Ө. XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті.- Алматы: Қазақ университеті, 2002.- 430 б.
4. Базарбаев М. Замана тудырған әдебиет: таңдамалы ғылыми зерттеулері.- Алматы: Жібек жолы, 2005.- 512 б.
5. Бердібай Р. Бес томдық шығармалар жинағы.- Алматы: Қазығұрт, 2005.- 448 б.
6. Дала даналары.- Алматы: Қазақстанның даму институты, 2001.- 640 б.
7. Жеті ғасыр жырлайды: XIV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары / Құраст. Е. Дүйсенбайұлы.- Жазушы, 2004.- 394 б.
8. Жолдасбекұлы М. Елтұтқа: Ел тарихының әйгілі тұлғалары.- Астана: KUL TEGIN, 2001.- 356 б.

УДК 37

ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЁЖИ

Шайкенова Р.К.

КГУ «Основная школа имени Ивана Яроцкого» отдела образования
района Самар УО, ВКО, Казахстан, shaikenova1967@mail.ru

Духовно-нравственное воспитание – одна из ключевых проблем общества независимо от того, в каком времени мы живём.

Общество всегда нуждалось и нуждается в высоконравственных людях, которые владеют не только знаниями, но и достойными чертами личности.

Понятие «нравственность» - это, прежде всего, правила, нормы поведения, которые необходимо формировать с детского возраста.

Именно в детстве закладывается нравственный фундамент личности.

Наблюдая за сегодняшним молодым поколением, можно с уверенностью сказать, что у многих утрачены духовность и нравственность, которые были значимы в наши детские годы. Поэтому мы, учителя начальных классов, должны содействовать формированию духовно-нравственного развития и воспитания обучающихся уже с начальной школы:

- воспитывать трудолюбие;
- любить Родину, семью;
- заботиться об окружающем мире;
- приобщаться к культурным ценностям и традициям;
- развивать экологическую культуру;
- воспитывать патриотизм.

Формы работы:

- уроки;
- классные часы;
- проведение праздников;
- посещение выставок, музеев;
- участие в конкурсах, фестивалях;
- проектная деятельность.

Поговорим о формировании духовно-нравственного воспитания в процессе обучения - на уроках.

Первое, с чего начинает формироваться культура нравственности – это отношения на уроке между сверстниками: умеют ли они слушать и слышать друг друга, умеют ли ценить мнение других, оказывать вовремя поддержку, радоваться успехам других. Для того, чтобы реализовать эти возможности, мне, как учителю, необходимо постоянно создавать ситуации, посредством которых, у учащихся формировалась бы культура нравственности.

Все обучающие предметы без исключения содержат потенциал духовно-нравственного воспитания.

На уроках русского языка во время минуток чистописания учащиеся записывают пословицы: о Родине, семье, дружбе и другие. Прежде чем записать пословицу, проговаривают смысл, делятся своим мнением.

Пословицы и поговорки учат, как нужно вести себя .

На уроках литературного чтения учащиеся учатся давать оценку поступкам героев. При чтении казахской народной сказки об Алдаре Косе, русской сказки «Сказки о рыбаке и рыбке», «Сказки о мертвой царевне и семи богатырях», «Сказки о царе Салтане» А.С. Пушкина учащиеся понимают, что добро побеждает зло.

Читая произведения о природе, о животных, дети знакомятся с замечательными авторами: М.М. Пришвиным, И.С. Соколовым-Микитовым, В.В. Бианки, которые показывают, как нужно относиться к животным.

Рассказы В.А. Осеевой помогают различать хорошие и плохие поступки. Произведения этого автора можно использовать для бесед на классных часах.

Работа с родителями. Для обогащения опыта по духовно-нравственному воспитанию также большое значение имеет семейное воспитание.

Работа с родителями – это не только проведение родительских собраний, но и совместные экскурсии, проведение праздников, соревнований, взаимный обмен мнениями, консультации.

Интеграция воспитательных усилий семьи и школы имеет приоритетное значение на ступени начального общего образования.

Хорошо налажено взаимодействие отцов и классного коллектива. В классе работает «совет отцов».

Папы учащихся моего класса принимают участие не только в посещении родительских собраний, но и

являются активными участниками: делятся опытом в воспитании своих детей, участвуют в тренингах. Совместно с учащимися готовят поделки для конкурсов, рисуют стенгазеты, участвуют в спортивных мероприятиях, ходят в походы.

И, конечно же, являются примером для подражания своих детей, мальчиков в частности, которые в будущем будут таким же примером для своих детей.

Участие родителей в жизни классного коллектива повышает самооценку и мотивацию у учащихся.

Большое внимание в своей работе уделяю изучению истории своей семьи, как на уроках познания мира, так и на классных часах, в проектной деятельности.

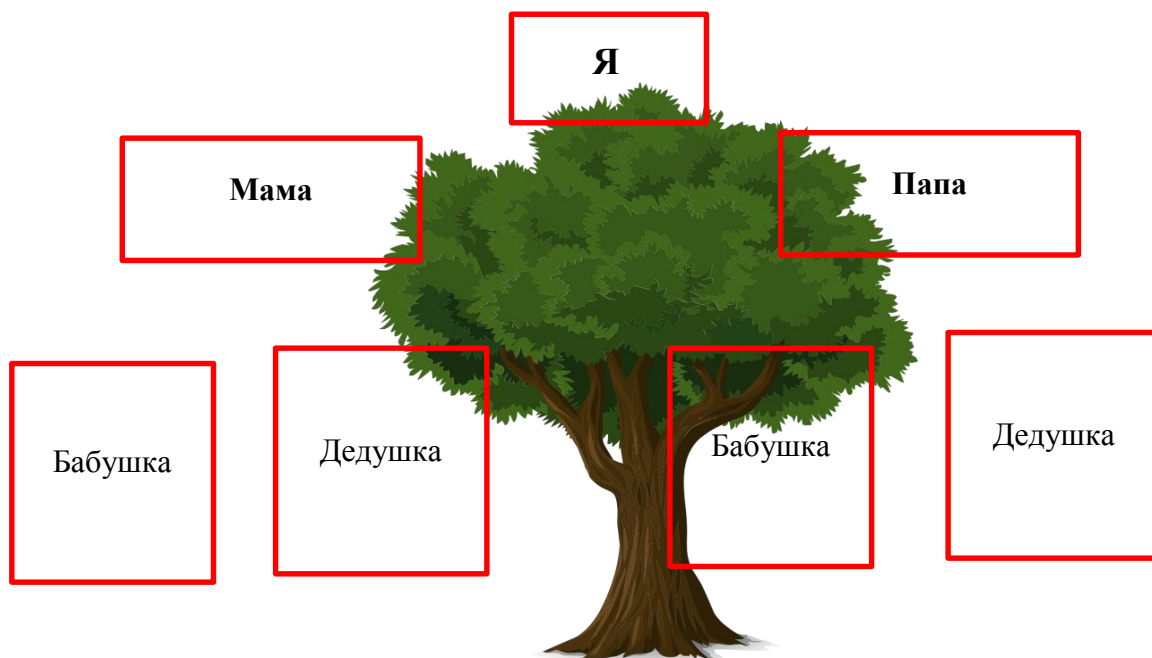

Рисунок 1 – Моя родословная

Работая над проектом «Моя родословная» (рис.1) дети совместно с родителями составляют генеалогическое древо семьи, создают герб семьи, тем

самым, уделяют внимание истории своей семьи. Такая работа объединяет детей и родителей.

Совместное выполнение творческого домашнего задания на тему «Когда я был маленький». Это создание сборника работ (рассказов) младших школьников о детстве своих родителей, об историях, которые с ними приключались: о весёлом и грустном, поучительном и удивительном. Написание творческих работ благотворно сказывается на становлении нравственной личности обучающегося.

Работа по духовно-нравственному воспитанию в начальной школе способствует:

- приобщению детей к нравственной культуре;
- помогает различать хорошие и плохие поступки;
- формирует интерес к истории;
- воспитывает любовь и уважение к Родине, ее народу, культуре, языку, традициям;

Большие возможности в духовно-нравственном воспитании даёт проектная деятельность.

Исследовательский проект «Моя малая родина»

Цель проекта:

изучение истории малой родины через исследование истории города, в котором я живу.

Задачи:

- познакомиться с историческим прошлым своего города (села);
- найти исторические памятники и достопримечательности своей малой родины;
- собрать материал о малой родине (иллюстрации, фотографии, тексты и т.д.);
- создать собранный материал в виде презентации;
- сотрудничать с одноклассниками и родителями.

Проведенная работа помогает:

- изучению учащимися своих корней, традиций;
- формированию у детей уважительного отношения Родине;
- возрождению традиций;
- укреплению сотрудничества семьи и школы.

В ходе работы над проектом дети делают фотографии достопримечательностей города и его окрестностей. Совместно с родителями ищут материал в сети Интернет и в различных других источниках. Собранный материал оформляют в виде презентации, которую можно использовать на уроках и на внеклассных мероприятиях.

Много нужно еще сделать начальной школе, чтобы воспитывать в детях чувство нравственности. Через уроки, внеклассные мероприятия, взаимодействие с семьёй важно воспитывать в детях доброту, щедрость души, уверенность в себе, умение наслаждаться окружающим миром, готовить ребят к вступлению во «взрослую» жизнь с ее нормами и требованиями.

Список литературы

1. Данилюк А.Я. Духовно-нравственное развитие и воспитание младших школьников. Методические рекомендации. М.: Просвещение, 2011.

2. Организация внеурочной деятельности в начальной школе. А.П. Мишина, Н.Г. Шевцова, 2011.

3. Примерные программы внеурочной деятельности. В. А. Горский, 2011.

УДК 373.2

РАЗВИТИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ СРЕДНЕГО ВОЗРАСТА НА ЗАНЯТИЯХ ФЭМП

Шангишбаева Г.С.

Научный руководитель: Радченко Н.Н., к.п.н., асс.профессор
Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,

г. Усть-Каменогорск, Казахстан

e-mail: s-gulmira_90@mail.ru;radchenkon76@inbox.ru

В рамках культурно-исторической теории формирования высших психических функций интеллектуальное развитие связано с формированием в сознании ребенка системы понятий [1, с. 31]. Интеллект возникает как результат межфункциональной интеграции познавательных процессов, перестроенных на основе понятийного мышления. Интеллектуализация познавательных функций означает их осознанность, произвольность, категориальность, системность, возможность протекания во внутреннем - умственном - плане.

Ананьев Б.Г. рассматривает интеллект как многоуровневое и интегральное образование познавательных процессов, состояний и свойств личности [2, с. 221].

Развитие интеллектуальных способностей в каждом возрастном этапе характеризуется рядом особенностей. Развитие интеллектуальных способностей в дошкольном возрасте связано с развитием мышления. Совершенствование наглядно-действенного мышления на базе развивающегося воображения; улучшение наглядно-образного мышления на основе произвольной и опосредствованной памяти; начало активного формирования словесно-логического мышления путем использования речи как средства постановки и решения интеллектуальных задач все это способствует развитию интеллектуальных способностей в дошкольном возрасте.

В ряде психологических и психолого-педагогических концепций интеллект отождествляют с системой умственных операций или относительно устойчивой структурой умственных способностей индивида.

Интеллектуальные способности рассматриваются: как умение логически мыслить (Р.С. Немов), как качественные и количественные изменения интеллекта, системы его характеристик (А.К. Маркова); как развитие основных форм мышления (А.В. Басов, Л.Ф. Тихомирова).

Исследования под руководством Л.А. Венгера [3], позволили установить, что по своей структуре интеллектуальные способности являются ориентировочными действиями, выполняемыми с помощью средств мыслительной деятельности, а механизм их формирования обусловлен овладением определенными формами опосредствования. В течение жизни у человека происходит становление разных

форм мышления, а, следовательно, и различных видов интеллектуальных способностей, проявление которых при решении определенной мыслительной задачи обусловлено тем видом мышления, которое использует индивид в этом случае. Овладение более сложными и позднее складывающимися видами интеллектуальных способностей связано и основывается на предшествующих. Причем, для каждого из них существует свой сензитивный период становления.

Под математическим развитием дошкольников понимаются качественные изменения в познавательной деятельности ребенка, которые происходят в результате формирования элементарных математических представлений и связанных с ними логических операций.

Математические способности относятся к специальным интеллектуальным способностям. В.А. Крутецкий дает следующее определение математическим способностям: «Под способностями к изучению математики мы понимаем индивидуально-психологические особенности (прежде всего особенности умственной деятельности), отвечающие требованиям учебной математической деятельности и обуславливающие на прочих равных условиях успешность творческого овладения математикой как учебным предметом, в частности относительно быстрое, легкое и глубокое овладение знаниями, умениями и навыками в области математики» [4, с. 125].

Взяв за основу математический материал, предложенный Белошистой А.В. [5], определили исходный уровень развития интеллектуальных способностей у детей второй младшей группы. За основу взяли следующие *индикаторы*:

- умение упорядочивать;
- умение сравнивать, обобщать;
- умение выделять признаки, сопоставлять, анализировать;
- умение осуществлять классификацию по одному-двум свойствам;
- умение выявлять и устанавливать закономерности.

Для отслеживания сформированности интеллектуальных способностей мы выделяем следующие *уровни*: оптимальный, оптимально-достаточный, достаточный, допустимый, недопустимый. Содержание сделать под себя

1. Оптимальный уровень развития:

Ребенок владеет основными логическими операциями (упорядочивание, сравнение, обобщение, классификация, установление закономерностей). При выполнении заданий ребенок не испытывает затруднений. Самостоятельно применяет запас умений и навыков, размышляет, доказывает ход своих мыслей, поясняет последовательность действий. Проявляет инициативу и интерес к решению задач. В своих ответах использует речь-доказательство. Умеет мысленно устанавливать сходства и различия предметов по существенным признакам. Объединяет и распределяет предметы по группам. Свободно оперирует обобщающими понятиями. Умеет мысленно делить целое на части и из частей формировать целое, устанавливая между ними связь. Ребенок находит закономерности в явлениях, умеет их описывать. Может при помощи суждений делать умозаключения. Он наблюдателен, внимателен, усидчив, заинтересован в результатах своей работы.

2. Оптимально – достаточный уровень развития:

Ребёнок владеет основными логическими операциями. С небольшой подсказкой взрослого решает логические задачи, размышляет, доказывает ход своих мыслей, поясняет последовательность действий. Может мысленно устанавливать сходства и различия предметов по существенным признакам. Может объединять и распределять предметы по группам. Может оперировать обобщающими понятиями. Может мысленно делить целое на части и из частей формировать целое, устанавливая между ними связь. Ребенок находит закономерности в явлениях, умеет их описывать. Может при помощи суждений делать умозаключения. У ребенка достаточно большой словарный запас, широкий спектр бытовых знаний. Он наблюдателен, внимателен, усидчив.

3. Достаточный уровень развития:

Понимает, что такое условие, вопрос. При выполнении заданий испытывает некоторые затруднения. Способен мысленно устанавливать сходства и различия предметов по существенным признакам. Способен объединять и распределяет предметы по группам. Может оперировать обобщающими понятиями. Способен мысленно делить целое на части и из частей формировать целое, устанавливая между ними связь. У ребенка достаточно большой словарный запас, широкий спектр бытовых знаний. Он наблюдателен, внимателен, усидчив, заинтересован в результатах своей работы.

4. Допустимый уровень развития:

С помощью воспитателя даёт правильный ответ. Воспроизводит умения и навыки. Ребенок владеет некоторыми логическими операциями. Умеет мысленно устанавливать сходства и различия предметов, но не всегда видит все их существенные признаки. Умеет объединять предметы в группы, но испытывает трудности в самостоятельном распределении их по группам, т.к. не всегда оперирует обобщающими понятиями. Деление целого на части и наоборот вызывает затруднения, но с помощью взрослого справляется с заданиями. Ребенок не всегда видит закономерности в явлениях, но способен составить описательный рассказ о них. Затрудняется самостоятельно делать умозаключения. Ребенок имеет достаточный словарный запас. Ребенок чаще всего внимателен, наблюдателен, но не усидчив.

5. Недопустимый уровень развития:

Ребёнок недостаточно владеет основными логическими операциями. При выполнении каждого задания допускает множество ошибок. Много времени уходит на выполнение заданий. Ребенок пассивен, при ответах самостоятельности и творчества не проявляет. Не ориентируется в пространстве и на листе бумаги.

Сопоставительный анализ полученных данных результатов всех диагностирующих заданий показал, что у дошкольников экспериментальной группы уровень сформированности интеллектуальных способностей чуть ниже, чем у детей, контрольной группы. Наиболее сохранными у детей обеих групп оказались умения упорядочивать предметы и устанавливать закономерность.

Результаты констатирующего эксперимента представлены на рисунке 1.

Рисунок 1 - Распределение детей экспериментальной и контрольной групп по уровням сформированности интеллектуальных способностей по итогам констатирующего эксперимента (октябрь 2022 года)

В результате 12% детей экспериментальной группы и контрольной группы показали оптимальный уровень. Оптимально-достаточный уровень показали 26% детей экспериментальной группы и 30% детей контрольной группы. Достаточный уровень показали 35% детей в экспериментальной и 34% в контрольной группе. Допустимый уровень показали 26% детей экспериментальной группы и 24% детей контрольной группы. Недопустимый уровень был выявлен у 1% детей экспериментальной группы.

Таким образом, анализируя данные констатирующего этапа эксперимента, можно сделать вывод о недостаточной обращенности воспитателей к формированию интеллектуальных способностей у детей в педагогической деятельности. Это поставило нас перед необходимостью на формирующем этапе исследования продумать содержание и формы специально-организованной деятельности, направленной не только на развитие интеллектуальных способностей на специально-организованных занятиях, но и в повседневной детской деятельности с помощью системы заданий в рабочей тетради.

Цель формирующего эксперимента: проведение целенаправленной систематической работы по формированию интеллектуальных способностей у детей экспериментальной группы посредством работы в рабочей тетради.

Нами были разработаны (технологические карты) и проведены занятия с использованием рабочей Тетради.

Особенности занятия по тетради:

1. Структура занятия и количество заданий носят постоянный характер.
2. Занятия рассчитаны на весь учебный год.
3. Задания постепенно усложняются.

Содержание рабочей Тетради направлено на то, чтобы наряду с развитием элементарных математических представлений, развитием мелкой моторики дошкольника, дети эффективно продвигались в развитии мыслительных операций, в умении анализировать, сравнивать, обобщать, классифицировать, рассуждать.

В данной Тетради детям предлагаются задания, требующие творческого участия: придумай, найди, составь, выбери. Это будет способствовать развитию не только ума ребенка, но и воли, чувств и мотивов деятельности, что, в свою очередь, приведет к развитию задатков и математических способностей дошкольников.

Система работы по данной Тетради продумана таким образом, чтобы дошкольники, воспитательные и развивающие задачи решали в тесном единстве и взаимосвязи друг с другом. На первый план в Тетради выдвигается задача формирования и совершенствования мыслительных процессов и умственных действий дошкольников, что является основой любых способностей, в том числе и математических. Содержание Тетради включают все разделы курса математики, согласно учебной программы.

Кроме того работа воспитателя заключалась в оказании помощи в организации игр и занятий. Нами был пополнен уголок занимательной математики в группе. В уголок мы поместили логические игры, разработанные А.А. Столяром [6], различные головоломки, настольно-печатные игры, дидактические игры и упражнения, а также игры «Танграм», «Монгольская игра», «Колумбово яйцо» и другие [7]. Игры такого типа интересны по содержанию, занимательны по форме, отличаются необычностью, парадоксальностью результата, рассчитаны на проявление активности и интереса. Детям был обеспечен свободный доступ к игровому материалу.

В своей работе мы использовали логические блоки Дьенеша [8], которые позволяют моделировать важные понятия не только математики: алгоритмы, кодирование информации, логические операции; строить высказывания с союзами «и», «или», частицей «не» и др. Подобные игры способствуют ускорению процесса развития у дошкольников простейших логических структур мышления и математических представлений. С помощью этих игр дети успешно овладевают в дальнейшем основами математики и информатики.

Результаты диагностики экспериментальной и контрольной группы в ходе формирующего эксперимента по выявлению уровня сформированности интеллектуальных способностей, представлены на рисунке 2.

Анализ результатов диагностики позволил нам распределить дошкольников по уровням сформированности интеллектуальных способностей. В результате 26% детей экспериментальной группы и 16% детей контрольной группы показали оптимальный уровень. Оптимально-достаточный уровень показали 40% детей

экспериментальной группы и 34% детей контрольной группы. Достаточный уровень показали 28% детей в экспериментальной и 42% детей в контрольной группе. Допустимый уровень показали 6% детей экспериментальной группы и 8% детей контрольной группы. Недопустимый уровень у детей экспериментальной группы и детей контрольной группы не выявлен.

Рисунок 2 - Сравнительная характеристика уровней сформированности интеллектуальных способностей по результатам формирующего эксперимента (январь 2022 года)

Таким образом, сравнивая результаты обследования детей группы экспериментальной и контрольной группы можно констатировать, что уровень сформированности интеллектуальных способностей детей повысился. Наблюдается положительная динамика в экспериментальной группе. В контрольной же группе результаты конечного исследования изменились не на много.

Формированию и развитию основных структур мышления детей может способствовать адекватная постановка задач обучения, включающая как содержание, так и методы обучения, т. е. правильное определение чему и как учить.

Так как логическое мышление в дошкольном возрасте преимущественно проявляется через отдельные структурные компоненты, то их целостное развитие возможно посредством занимательного математического материала при условии соблюдения психолого-педагогических требований, обеспечивающих одновременное воздействие на эмоциональную, когнитивную, мотивационную сферы ребёнка путём решения системы логических задач и упражнений: овладение отдельными признаками предметов; проникновение внутрь предметной структуры; объединение воспринимаемых признаков предметов; словесный анализ признаков объекта; группировка объектов на основе наглядно предложенных знаков.

Во все формы организации математической деятельности нами были включены следующие методы, активизирующие познавательную активность: игровые проблемно-практические ситуации, игровые упражнения, дидактические

игры: игры-эксперименты, игры-интервью, игры-головоломки; логические задачи, лабиринты, игры-соревнования, сюжетно-ролевые игры, моделирование, экспериментирование, метод специально созданных ошибок, применение знаний в новых условиях. Использование рабочей Тетради способствовало каждому ребенку свою индивидуальную динамику развития и «математического роста».

Таким образом, формирующий эксперимент подтверждает гипотезу исследования. Показано, что личностно-ориентированное взаимодействие с дошкольниками в процессе познавательной деятельности, построение интеллектуально-творческой среды силами педагогов и при участии родителей и детей, организация математической деятельности с использованием разнообразных методов и форм, стимулируют проявление познавательной активности и способствуют развитию интеллектуальных способностей у детей.

Список использованной литературы

1. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте.- Л. С. Выготский. - СПб. : Союз, 1997. – 96 с.
2. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: в 2-х т. т. II. - М. : Просвещение, 1980 – 370 с.
3. Венгер Л.А. Домашняя школа мышления (для пятилетних детей). М. : Знание, 1984. - 80 с.
4. Крутецкий В.А. Психология математических способностей школьников. М. : Институт практической психологии; Воронеж: НПО МОДЕК, 1998. - 416 с.
5. Белошистая А. Дошкольный возраст: формирование и развитие математических способностей // Дошкольное воспитание – 2000. - №2. - С. 74
6. Столяр А.А. Как математика ум в порядок приводит. – Минск : «Высшая школа», 1991 – 207 с.
7. Носова Е.А., Непомнящая Р.Л. «Логика и математика для дошкольников». – Санкт-Петербург : «Детство-Пресс», 2002 – 80 с.
8. Лелявина Н.О., Финкельштейн Б.Б. Методические советы по использованию дидактических игр с блоками Дьенеша и логическими фигурами.– Санкт-Петербург: «Детство-Пресс», 2002 – 98с.